

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
C, SERVEY'S N°. 39, 179 and 206.
NEW SPACES, N°. 338 and 511.

— ०४० —
कामन्दकीयनीतिसारः ।

THE NÍTISÁRA,
OR
THE ELEMENTS OF POLITY

BY
KAMANDAKI,

WITH A COMMENTARY

*COMPILED AND EDITED BY

**PANDITA RAMANARAYANA VIDYARATNA, JAGANMOHANA
TARKALANKARA, AND KAMAKHYANATHA
TARKARAGI'SA.**

THE TEXT EDITED BY

RAJENDRALALA MITRA, LL. D., C. I. E.

~~~~~
CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.
1884.

320-2
K15NR.

B.I. 4

16083
SE NO 012601

कामन्दकीयनीतिसारः

रामनारायणविद्यारत्न-श्रीजगन्मोहनतर्कालङ्कार-

श्रीकामाख्यानाथ-तर्कवागीशैः प्रणीतया

परिशोधितया च

उपाध्यायनिरपेक्षारिष्ठाख्यटीकया सहितः,

व्याश्रियाटीकसोसाइटी-समाजानुसूया

श्रीराजेन्द्रलालमिश्र

परिशोधितः ।

कलिकाता ।

कामिन्दकीयनीतिसारस्ये मुद्रितः ।

संवत् १९७१ ।

B I 4

भूमिका ।

डाक्टर श्रीयुक्तराजेन्द्रनाथमित्रमहोदयेन संशोध्य मुद्रितस्य कामन्दकोय-
 नीतिसारमूलस्थान्तरान्तरा दुरवगमत्वात्तेवमर्थः येन तट्टीकासाहाय्य-
 मन्तरेण भङ्गजतो दुर्घट एव तत्र र्मेषाप्रवेशः सुखमिति आभियाटिक-
 सोसाइटी-समाजाध्यक्ष-महोदयेनास्य टीकामुद्रणार्थमुपदिष्टो रामनाग-
 यशविहारवमहाशयो बङ्गतरयत्नेन तस्य नीतिसारस्य अममूर्ष्यामशुद्धि-
 मुविष्टामेकामुपाध्यायनिरपेक्षानार्थं प्राचीनटीकां संगृह्य तामेवावलम्ब्य
 १३३ पृष्ठतः २२८ पृष्ठपर्यन्तं विधाय टीकां मुद्रितामकारयत् । परस्मात्क-
 मन्त्रे च तस्मिन् विद्यारत्नमहाशये त्र्ययुक्तजगन्भोहन-तर्कालङ्कारमहाशये
 धुरन्धरीभूय तत्कर्मणः, २२९ पृष्ठतः २४२ पृष्ठपर्यन्तं टीकां विधाय
 मुद्रयत् उक्ततर्कालङ्कारमहाशयस्य टीकाप्रणयनसमये उपाध्यायनिरपेक्षा
 नामकमपरमपि टीकापुस्तकद्वयं संगृहीतमभवत् । स हि तट्टीकापुस्तक-
 त्रयस्यैव साहाय्यमधिजगाम । उक्तपुस्तकत्रयन्तु निरामशुद्धिमुविष्टमन्त-
 रान्तरा खण्डितम् । अथःवशिष्टटीकाप्रणयनविषये उक्ततर्कालङ्कारमहा-
 शयस्य यत्नलाघवमवेद्य आभियाटिक-सोसाइटी-समाजाध्यक्ष-महोदयेना-
 वशिष्टकार्यमम्यादनायानमताऽऽहमुक्तप्राचीनटीकापुस्तकत्रयं अवलम्ब्य ३४३
 पृष्ठतः समाप्तपर्यन्तं टीकां प्रणीय मुद्रितामकारयत् । अत्रदमेकत्रयं दुःखं
 यदेकेन मम्यादकेन न समपाद्यतेषां टीका । अस्यां हि मुद्रितटीकाया उपा-
 ध्यायनिरपेक्षाटीकाया एव समुद्रता बह्वेका भागाः । उक्तटीकायास्तु ये ये
 अंशा निरान्तरपरिशुद्धाः स एव परित्यक्ताः, तेषु तेषु च नूतनांशाः सन्नि-
 वेष्टिताः । अत्रविशेषे अर्थप्रकाशार्थमपि नवीनांशाः सन्निवेष्टिताः । अत
 एवास्याः टीकायाः उपाध्यायनिरपेक्षानुकारिणीतिनाम स्थिरीकृतमस्माभिः ।
 मुद्रितमूलपुस्तकैकादशसर्गाधिकतियस्यसोका मन्तरं च कल्पिततटीकापुस्तके

एकादशसंज्ञासमाप्तिरुक्तं वाक्यं दृष्टं तच्च मुद्रितटीकायां "हस्तलिखित
 कानुसारेण एकादशः सर्गः" इत्यनेन समुद्धृतं; अतः समवर्तते वा मुद्रितटी
 विशतिभर्गात्मिका । यत्र यत्र स्थले मुद्रिते हस्तलिखिते च मूलपुस्तके न दृष्टः
 कोपि कोपि श्लोकः दृष्टस्तु तद्वास्थानं प्राचीनटीकायां तत्र तत्र समुद्धृतं
 तद्वास्थानमेव, परन्तु मूलस्यापाम्ना तदंशः अपरिच्छेदतया मुद्रितः । ये ये
 श्लोकाः मुद्रितमूलपुस्तके न दृष्टा दृष्टास्तु हस्तलिखितटीकापुस्तके ते श्लोकाः
 मुद्रितटीकायां व्याख्यया सह समुद्धृताः । पाचोमटीकालिखितव्यूहाकारमनु-
 द्यत्येव तस्यां मुद्रितटीकायां लिखिते। व्यूहाकारः अत्र प्राचीनटीकायाः त्रिंश-
 दंशो न परित्यक्तः न वा नूतनांशः सन्निवेशितः । पूर्वमुद्रितकामन्दकीयनीति-
 सारमूलपुस्तके मुद्रितेपि व्यूहाकारे मुद्रितटीकायां पुनर्व्यूहाकारमङ्गलं एत-
 टीकायां अखण्डत्वव्यवस्थापनार्थं न तु व्यूहाकारत्वादनार्थमिच्छत् पञ्जवितेन ॥

कनिकातासंस्कृतविद्यालयध्यापक

श्रीकामास्थानाश्रमम् ।

सुगन्धिदानच्युतिशीकरेषु
 दक्षाभिघातस्फुरितोपलेषु ।
 गजेषु नीलाभ्रसमप्रभेषु
 राज्यं निबद्धं पृथिवीपतीनां ॥ १० ॥
 मुकल्पितः संयुगदृष्टमार्गः
 स्वधिष्ठितो वीरतमेन पुंसां ।
 तुरङ्गमानां परिकल्पिताना-
 मेको गजः षष्टिशतानि हन्ति ॥ ११ ॥
 जले स्थले च द्रुमसङ्कटे च
 साधारणे वा विपमे समेऽपि ।
 प्राकारहर्म्यादिविदारणे च
 ध्रुवं जया नागवतां बलानां ॥ १२ ॥
 तस्माद्यतो भूरिजलस्तु पन्था
 यातोऽनुपानोपचितो विशङ्कः ।
 तेनाभियायाञ्जनयन् प्रतापं
 शनैः शनैश्चमयन् बलानि ॥ १३ ॥
 अभ्युन्नतानामणुरप्युदारं
 पश्चात्प्रकोपं जनयेदरीणां ।
 तञ्चाप्रमत्तः प्रसमीक्ष्य याया-
 न्न नाशयेद्दृष्टमदृष्टहेतोः ॥ १४ ॥
 पश्चात्प्रकोपः पुरतः फलञ्च

पश्चात्प्रकोपश्च तयोर्गरीयान् १
 रन्ध्रं हि तद्विप्रकृता महत्त्वं
 नयन्ति तस्मात्प्रसमीक्ष्य यायात् ॥ १५ ॥
 पुरश्च पश्चाच्च यदा समर्थ-
 स्तदाभियायान्महते फलाय १
 पुनः प्रसर्पन्विशुद्धपृष्ठः
 प्राप्नोति तीव्रं खलु पाष्णिभेदं ॥ १६ ॥
 यास्यन् पुरो रक्ष्यमनेकवर्ग-
 मनेकमुख्यञ्च बलं निदध्यात् १
 अनेकमुख्यस्य हि चेकमत्य-
 मनेकमत्यं द्विपतामभेद्यं ॥ १७ ॥
 अवश्ययातयतयोद्यतः सन्
 पश्चात्प्रकोपाहितया न शङ्का १
 सेनापतिञ्चाप्यथ वा कुमारं
 बलैकदेशेन पुरो निदध्यात् ॥ १८ ॥
 अभ्यन्तराद्वालकृताच्च दोषा-
 दाभ्यन्तरम्वेव तयोर्गरीयान् १
 आदाय गच्छेद्बहिःप्रचारान्
 बासांश्च कृत्वा विहितानुकल्पान् ॥ १९ ॥
 पुरोहितामात्यकुमारकुल्याः
 सेनाभिगोप्नार इमे प्रधानाः १

एषां हि मनुद्यतमप्रकोप-
 मक्तःप्रकोपं समुपादिशन्ति ॥ २० ॥
 राष्ट्रात्तपालाटविकाभिसीमां
 बाल्यप्रकोपोऽन्यतमः प्रकोपः ।
 उत्पद्यमानो निपुणप्रचारे-
 स्तम्मन्त्रिभिः सम्यगुपाददीत ॥ २१ ॥
 सामादिभिः संशमयेत् प्रकोपं
 परम्परावयहभेदनैश्च ।
 तथापि धीरः शमयेत् प्रकोपं
 यथा भजेरन्न परान् प्रतप्ताः ॥ २२ ॥
 मनुययुग्यापचयक्षयो हि
 हिरण्यधान्यापचयय्यन्तु ।
 तस्मादिमान्नेव विदग्धबुद्धिः
 क्षयययायासकरीमुपेयात् ॥ २३ ॥
 अवश्यनिष्पत्तिमहाफलाद्या-
 मदीर्घसूत्रां परिणामकल्पां ।
 कामं चयायासकरीमुपेया-
 न्न त्वेव जानु क्षयदोपयुक्ताम् ॥ २४ ॥
 वस्तुघ्नशक्येषु समुद्यमश्च-
 न्छक्येषु मोहादसमुद्यमश्च ।
 शक्येषु कालेन समुद्यमश्च

त्रिधैव कार्य्ययसनं वदन्ति ॥ २५ ॥
 कामोऽक्षमादक्षिणतानुकम्पा
 ह्रीः साध्वसं क्रौर्य्यमनार्य्यता च ।
 दम्भोऽभिमानोऽप्यतिधार्म्मिकत्वं
 दैन्यं स्वयूथम्य विमाननञ्च ॥ २६ ॥
 द्रोहो भयं शत्रुदुपेक्षणञ्च
 शीतोष्णवर्षाप्रसहिष्णुता च ।
 एतानि काले समुपाहितानि
 कुर्वन्त्यवश्यं खलु सिद्धिविघ्नं ॥ २७ ॥
 निजोऽथ मेत्रञ्च समाश्रितञ्च
 सम्बन्धजः कार्य्यसमुद्भवञ्च ।
 भूतो गृहीतो विविधोपचारेः
 पक्षं बुधाः सप्तविधं वदन्ति ॥ २८ ॥
 सदानुवृत्त्या* गुणकीर्त्तनेन
 निन्दासहत्वेन च रन्ध्रगुप्त्या ।
 तदर्थशैथिल्येद्यमसङ्गथाभिः
 पक्षोऽनुरागी स हि वेदितव्यः ॥ २९ ॥
 कुलीनभार्य्यं श्रुतवद्विनीतं
 मानोन्नतं सभ्यमहार्य्यबुद्धिं ।
 कृतज्ञतो जीभतिसत्वयुक्तं

* अनवृत्त्या वा । † कर्म। वक्षः।

मद्भूतपक्षं खलु तच्च विद्यात् ॥ ३० ॥
 उद्योगमेधाधृतिसत्त्वसत्य-
 व्यागानुरागस्थितिगौरवाणि ।
 जिनेन्द्रियत्वं प्रसहिष्णुता ह्रीः
 प्रागल्भ्यमित्यात्मगुणान् वदन्ति ॥ ३१ ॥
 मन्त्रस्य शक्तिं मुनयोपचारं
 मुक्तोपदग्डी प्रभुशक्तिमाहुः ।
 उत्साहशक्तिं बलवद्विचेष्टां
 त्रिशक्तियुक्ता भवतीह जेता ॥ ३२ ॥
 शेषं मुदाक्ष्यं यमनेष्टदेव्य-
 मुत्साहसम्पत्स्वनिधीरता च ।
 आत्यन्तिकी शान्त्रसमुद्रवा च
 सांसर्गिकी धीः परिणामिनी च ॥ ३३ ॥
 उत्साहसत्त्वाध्यवसायचेष्टा-
 दार्ढ्यं च कर्मस्वतिपोरुपञ्च ।
 अरोगता कर्मफलोपपत्ति-
 र्देवानुकूल्यं हि निराधिता च ॥ ३४ ॥
 पक्षादिदानेन गृहीतक्रोपः
 पक्षादिहीनं रिपुमभ्युपेयात् ।
 इति प्रसर्पन् नियतं समुद्र-
 प्रक्षालितां तां लभते धरित्रीं ॥ ३५ ॥

कालो गजानां सजलाभ्रजालो
 यातुं तदन्यश्च तुरङ्गमानां ।
 नात्युष्णवर्षीष्णतुषारयुक्तः
 संपन्नशस्यस्त्विति कालसम्पत् ॥ ३६ ॥
 रात्रावुलूको विनिहन्ति काकं
 काकोऽप्युलूकं रजनीश्रपाये ।
 इति स्म कालं प्रसमीक्ष्य यायात्
 काले भवन्तीह समोहितानि ॥ ३७ ॥
 शानन्नमाकर्षति कूलसंस्थं
 शानन्न नत्रः सलिलाभ्युपेतं ।
 व्यायच्छ्रमानो ध्रुवमभ्युपेति
 देशस्थितः कर्मबलोपभोगं ॥ ३८ ॥
 समं तुरङ्गैर्विषमं च नागे-
 स्तथा जलाद्यं समहीधरं च ।
 नागावृतं पक्षबलानुपेते-
 र्यथाबलञ्च प्रसमीक्ष्य मिश्रं ॥ ३९ ॥
 मरुप्रगाढं पतति स्म तोये*
 ग्रीष्मेऽप्यनूपोदकवक्षदुर्गं ।
 मिश्रञ्च संवीक्ष्य यथामुखञ्च
 गच्छेन्नरेन्द्रे विजयाय देशं ॥ ४० ॥

* तर्पति पञ्चमे ।

न चातितोयं न च तोयहीनं
 युक्तं च सम्यग्यवसेन्धनेन ।
 उपेत्य मार्गं बहुतक्षयुक्तः
 सुखप्रयाणैरिपुमभ्युपेयात् ॥ ४१ ॥
 सुवीवधासारमुपेततोयं
 विश्वासिभिः व्रान्तजलं* विशुद्धं ।
 तन्मात्रमेव द्विषतामुपेया-
 द्यस्मान् कुर्यादपयानमार्तः ॥ ४२ ॥
 ये दूरयात्रां† सहसा विशन्ति
 मूढा रिपूणामविचार्य भूमिं ।
 ते यान्ति तेषामचिरेण खड्ग-
 धारापरिघ्नङ्गमयत्प्रसाध्याः ॥ ४३ ॥
 मार्गं च दुर्गं विनिविष्टसैन्यो
 विधाय रक्षां विधिवद्विधिज्ञः ।
 सन्नद्धपार्श्वस्थितवीरयोधः
 सेवेन सार्धं सुखयोगनिद्राम् ॥ ४४ ॥
 भ्रमत्तुरङ्गद्विरदेन्द्रहेषां
 घण्टास्वनासादितकर्णरन्ध्रः ।
 यदक्षरा च प्रतियोधवृत्तां
 के जायन्तीत्यादरमाद्रियेत ॥ ४५ ॥

* विश्वाधिताकलजसमिति वा ।

† दूरमार्गमिति भिन्नः ।

ततः प्रबुद्धः शुचिरिष्टदेवः
 श्रीमद्विभूषोज्ज्वलितः प्रहृष्टः ।
 सेषेन मन्निप्रवरैर्यथावत्
 पुरोहितामात्यसुहृद्गणैश्च ॥ ४६ ॥
 कर्तव्यतां तैः सह संविचार्य
 यानं समास्थाय विचित्रयानः ।
 कुलोद्गतेः शस्त्रिभिरिष्टतुल्यै- *
 बहिर्निरीयात् परिवारितः सन् ॥ ४७ ॥
 पश्येन्नृपो हस्तिरथाश्वचर्यां
 सामूहिकं योधगणं पृथक् च ।
 विवक्षितांश्च द्विरदेन्दुमुख्या-
 म्पुरङ्गमांश्चापि विधानयुक्तान् ॥ ४८ ॥
 सुखोपगम्यः स्मितपूर्वभाषी
 प्रियं वदेद्भृत्यधिकं च दद्यात् ।
 प्रियेण दानेन च सङ्गृहीता-
 स्त्यजन्ति भर्तार्यपि जीवितानि ॥ ४९ ॥
 रथाश्वनौकुञ्जरहानयोग्यो
 नित्यक्रियः म्याङ्गनुषि प्रगल्भः ।
 मुमेधसां कर्म्मणि दुष्करेऽपि
 नित्यक्रियाकौशलमादधाति ॥ ५० ॥

* पालिभिरात्ममुच्चैरित्यपरः ।

सन्नद्धमुच्चैर्द्विपमास्थितः सन्
 सन्नद्धसैन्यानुगतोऽविकुर्वन् १
 सामन्तदूतेन हि साधुमन्त्रः
 प्रवीरयोधाक्षरितेन यायात् ॥ ५१ ॥
 आलोकयेद्बुद्धिगुणोपपन्नै-
 श्वरैश्च दानैश्च परापचारम् १
 एतैर्विमुक्तो भवति क्षितोन्द्रो
 जनैरनेत्रैश्च समानधर्मी ॥ ५२ ॥
 विलोभयन् किञ्चिदपि प्रयच्छन्
 कुर्वाति मित्रं द्विषतो न पानम् १
 राष्ट्रादभीष्टं द्विषतः प्रपण्यं
 पण्येर्हि तन्नालिकयाऽऽददीत ॥ ५३ ॥
 उपक्रमं वाञ्छितमाशु कुर्यात्
 दूतोपयानात् क्रियमाणसन्धिः १
 स चेद्विसन्धिर्न हि तत्र भेदः
 कृतो भवत्यात्मसमुच्छ्रयश्च ॥ ५४ ॥
 दौर्गीन् पथिघ्नाटविकान्तपालान्
 संश्लेषयेद्दानवता च साम्ना १
 विरुद्धदेशेषु हि तन्निरोधे
 ते चाऽस्य मार्गोपदिशो भवन्ति ॥ ५५ ॥
 अकारणादेव हि कारणाद्वा

य एव कश्चित्पुरुषोऽरिसेवी ।
 निजञ्च विश्लिष्ट उपेतशस्त्र
 आयाति यस्तस्य गतिं प्रपश्येत् ॥ ५६ ॥
 आरिप्सुना मनुबलान्वितेन
 प्रागेव कार्यो निपुणं विचारः ।
 दोषां बलान्मनुबलं गरीयः
 शक्रोऽसुरान् मनुबलाद्विजिग्ये ॥ ५७ ॥
 मनीषया निर्मलया विलोकितं
 फलाय कर्मोद्यममास्थितः परम् ।
 अकालहीनं नयवित्समाचरेत्
 फलं त्यकाले नियतं बुदस्यति ॥ ५८ ॥
 प्रभावितानां श्रुतशौर्यशालिनां
 यथावदालोकितमार्गचारिणाम् ।
 निकामदैवी द्युतिरनुतात्मनां
 भुजङ्गदीर्घेषु भुजेषु लम्बते ॥ ५९ ॥
 समुदितनरसम्पद्भूरिसम्पन्नस्ये
 विगतशल्लिलपङ्के काल उद्युक्तवृत्तिः* ।
 कुमुभित्सहकारश्रीज्वलत्कानने वा
 नरपतिररिभूमिं साधु गच्छेज्जयाय ॥ ६० ॥
 इति नरपतिराहितादरः सन्

* उद्भूतमक्रिरिति वा ।

परमभियोक्तुमनाः समुत्पतेत् १

इति हृतविषयोपसेवमानो

नियतमरातिरूपेति गोचरं स्वं ॥ ६१ ॥ •

इति कामन्दकीये नीतिसारे यात्राभियोगदर्शनं
नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशसर्गप्रारम्भः १

यायाद्वैरिपुराभ्यासं भूभागे साधुसम्भते १

स्कन्धावारनिवेशज्ञः स्कन्धावारं निवेशयेत् ॥ १ ॥

चतुरस्रं चतुर्द्वारं नातिविस्तारसङ्कटम् १

महाप्रतोलीप्राकारं महापरिखया वृतं ॥ २ ॥

शृङ्गाटमर्द्धचन्द्रं वा मण्डलं दीर्घमेव च १

भूमिप्रदेशसामर्थ्यादागारमुपकल्पयेत् ॥ ३ ॥

विविक्तैश्च विभक्तैश्च शृङ्गैरन्वितमायतेः १

गुप्तकक्षं पटाकारैर्महामार्गसमावृतं ॥ ४ ॥

तस्य मध्ये मनो ह्लादि महामौलबलावृतम् १

अक्षःक्रोषगृहोपेतं कारयेद्राजमन्दिरं ॥ ५ ॥

मौलभुक्तं श्रेणिमुहृद्द्विषदाटविकं बलम् १ •

राजहर्म्यं समादृत्य क्रमेण विनिवेशयेत् ॥ ६ ॥

अक्षे चागणितान् कूरान् लुब्धकान् दुष्टकर्मणः १

पर्याप्तवेतनान् स्वाप्तान् मण्डलेन निवेशयेत् ॥ ७ ॥

हस्तिनो लब्धनामानस्तुरङ्गास्तु मनोजवाः १
 गृहोपकण्ठे नृपतेर्वसेयुः स्वाप्तरक्षिताः ॥ ८ ॥
 यामवृत्त्या सुसन्नद्धं रात्रिन्दिवमुदायुधम् १
 अक्षर्वशिकसेन्यश्च तिष्ठेद्राजाऽभिगुप्तये ॥ ९ ॥
 युद्धयोग्यो महादक्षी सन्नद्धः साधुधिष्ठितः १
 तिष्ठेन्नरपतेर्दीरि वेगवांश्च तुरङ्गमः ॥ १० ॥
 सैन्यैकदेशः सन्नद्धः सेनापतिपुरःसरः १
 प्रपन्नवान् परिपतेन्मण्डलेन बहिर्निशि ॥ ११ ॥
 परसैन्यप्रचारञ्च सन्नद्धाः शीघ्रपातिनः १
 वाताशुका विजानीयुर्दूरसीमानपातिनः ॥ १२ ॥
 तोरणाबद्धमाल्येषु यन्नवत्सु पताकिषु १
 द्वारेषु परमां गुप्तिं कारयेदाप्तकारिभिः ॥ १३ ॥
 निर्गच्छेच्च विशेच्चापि सर्व एवोपलक्षितः १
 तिष्ठेयुः परद्रुताश्च राजशासनगोचराः ॥ १४ ॥
 वृथाकोलाहलाद्यास्याद् द्यूतात् पानाच्च वारितः १
 सज्जोपकरणस्तिष्ठेत् सर्वकार्येण्मुखो जनः ॥ १५ ॥
 वहिःखातात् स्वसिञ्चानां मुक्त्वा सञ्चारमायतम् १
 परसैन्यविनाशार्थं सर्वां भूमिं विनाशयेत् ॥ १६ ॥
 क्वचित् कण्टकशाखाभिः क्वचित् कीलेरयोमुखैः १
 भूषयेत् परितो भूमिं प्रच्छदप्रदरेरपि ॥ १७ ॥
 निर्वृक्षसुपपाषाणस्थाणुवल्मीकनिर्द्रवैः १

कारयेत् कारणैश्चित्रैः सैन्यव्यायाममन्वहम् ॥ १८ ॥
यस्मिन्देशे यथाकामं सैन्यव्यायामभूमयः ।
परस्य विपरीतञ्च स्मृतो देशः स उत्तमः ॥ १९ ॥
आत्मनश्च परेषां च तुल्या व्यायामभूमयः ।
मुमध्यमः सं उद्दिष्टो देशः शास्त्रार्थचिन्तकैः ॥ २० ॥
अरातिसैन्यव्यायाममुपर्याप्तमहीतलः ।
आत्मनो विपरीतञ्च यः स देशोऽधमः स्मृतः ॥ २१ ॥
नित्यमुत्तममाकांक्षेत्तदभावे तु मध्यमम् ।
अधमं बन्धनागारं नोपासेवेत सिद्धये ॥ २२ ॥
आत्राञ्च इव केनापि रोगानीकैरनुद्रुतः ।
अकस्माद्भ्रवद्द्वेषो राजनीहारसंवृतः ॥ २३ ॥
विधूतपरुषैर्वीतैरकस्माच्च पतद्रजाः ।
परस्परभवद्रोहो न तथा तूर्यनिस्वनः ॥ २४ ॥
उत्प्रेक्षितभयत्रासो निर्घातोल्काविभूषितः ।
उज्ज्वलः प्रज्वलच्छत्रो विदक्षिणशिवारुतः ॥ २५ ॥
मण्डलैः काकगृध्राणामाकीर्णो रक्षवासिभिः ।
मुदुरत्युयतादीपः संसिक्तो रक्तवृष्टिभिः ॥ २६ ॥
परीतराजनक्षत्रः क्रूरैरोत्पातिकैर्महैः ।
सूर्यदृष्टकबन्धादिरकस्मान्मूढवाहनः ॥ २७ ॥
अकस्मान्मत्तमातङ्गप्रशुथदानशीकरः ।
इत्यादिविकृतोपेतः स्कन्धावारो न शस्यते ॥ २८ ॥

प्रहृष्टनरनारीकः प्रशस्तस्वनदुन्दुभिः १
 गम्भीरहेषितहयः शस्त्रवृंहितकुञ्जुरः * ॥ २९ ॥
 पुण्याहब्रह्मघोषाढो नृत्यगीतसमस्वनः ।
 निर्भातिको महेत्साह आकाङ्क्षितजयोदयः ॥ ३० ॥
 निरजस्कोऽतिवृष्टश्च प्रादक्षिण्यस्थितग्रहः ।
 दिव्यान्तरीक्षैरुत्पातेः पार्थिवैश्चाप्यदूषितः ॥ ३१ ॥
 नीचैः प्रवृत्तानुलोममारुतस्तुतमङ्गलः ।
 हृष्टपुष्टबलः साधुः सुगन्धिज्वलितानलः ॥ ३२ ॥
 अमद्यमाद्यन्मातङ्ग आसाराभ्युदयान्वितः ।
 इत्यादिलक्षणोपेतः स्कन्धावारः प्रशस्यते ॥ ३३ ॥
 शस्ते तस्मिन् द्विपो भङ्गो ज्ञेयोऽशस्ते विपर्ययः ।
 निमित्तान्येव शंसन्ति शुभाशुभफलोदयम् ॥ ३४ ॥
 तस्मादेतानि शास्त्रज्ञो राजा समुपलक्षयेत् ।
 प्रशस्तेन निमित्तेन विशुद्धेनात्तरात्मना ॥ ३५ ॥
 यत्कमारभ्यमाणं हि सिद्धिं याति समोहितं ।
 सहायसम्पद्विज्ञानं सत्त्वं दैवानुकूलता ॥ ३६ ॥
 उद्योगो यवसायश्च यस्यैते तस्य सिद्धयः ।
 तन्मूलत्वात् प्रजानां तु राजा स्कन्ध इति स्मृतः ॥ ३७ ॥
 आवारोऽभात्यदण्डादिर्वृत्तिरावार उच्यते ।
 भूतानां भृतिनिष्पत्तेरावारेण महीयसा ॥ ३८ ॥

आवृतस्तु यतः स्कन्धः स्कन्धावारस्ततः स्मृतः* १ }
 समवस्कन्दवासाम्बुवीवधासारनियहाः १ }
 एते प्रयत्नतो रथ्याः स्कन्धावारस्य मृत्यवः ॥ ३६ ॥ }
 इति प्रयत्नेन निवेशयेद्वलं
 शुभाशुभं वास्य तदोपलक्षयेत् १
 परस्य चैतन्निपुणं विलोकयेत्
 समारभेताशुभहीनदर्शने ॥ ४० ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे स्कन्धावारसन्निवेशो
 निमित्तज्ञानञ्च षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशसर्गप्रारम्भः १

महाप्रज्ञानसम्पन्नः सत्त्वदेवोपवृंहितः १
 उद्योगाध्यवसायाभ्यामुपायान्निक्षिपेत् परे ॥ १ ॥
 चतुरङ्गबलं मुक्त्वा कोपो मन्त्रश्च युध्यते १
 तत्साधुमन्त्रो मन्त्रेण कोषेण च जयेदरीन् ॥ २ ॥
 साम दानञ्च दण्डश्च भेदश्चेति चतुष्टयम् १
 मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्त्रोपायाः प्रकीर्तिताः ॥ ३ ॥
 परस्परोपकाराणां कीर्तनं गुणकर्मसुं † १ .
 सम्बन्धस्य समाख्यानमायत्याः सम्प्रकाशनम् ॥ ४ ॥
 वाचा पेशलया साधु तवाहमिति चापिणम् १

* चने। आचरितः स्कन्धः स्कन्धावार इति धृत इति द्वितीयः पाठः ।

† इदं मन्त्रकीर्तनमिति च ।

इति सामप्रयोगज्ञैः साम पञ्चविधं स्मृतम् ॥ ५ ॥
 यः सम्प्राप्तधनोत्सर्ग उन्नमाधममध्यमः ।
 प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोदनम् * ॥ ६ ॥
 द्रव्यादानमपूर्वं च स्वयं ग्राहप्रवर्तनम् ।
 देयस्य प्रतिभोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतं ॥ ७ ॥
 ग्रेहरागापनयनं संहर्षोत्पादनं तथा ।
 सन्नर्जनं च भेदज्ञैर्भेदस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥ ८ ॥
 बधोऽर्थग्रहणं चैव परिक्लेशस्तथैव च ।
 इति दण्डविधानज्ञैर्दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः ॥ ९ ॥
 प्रकाशश्चाप्रकाशश्च पूर्वी † द्विविध इत्यते ।
 प्रकाशदण्डान् कुर्वीत लोकद्विष्टांस्तथा रिपून् ॥ १० ॥
 यैरद्विजेतेह लोको ये चैव नृपबल्लभाः ॥
 बाधस्ते बधिवां ये च तेषूपांशु प्रवर्तते ‡ ॥ ११ ॥
 विषेणोपनिषद्योगैः शस्त्रेणोद्धर्तनेन § वा ।
 तथोपांशु नयेद्दण्डं यथान्यो न विभावयेत् ॥ १२ ॥
 ब्राह्मणे जातिमात्रेऽपि धार्मिके चान्त्यजेऽपि हि ।
 धर्मोऽग्निनीषया ॥ विद्वान् न बधं दण्डमादिशेन ॥ १३ ॥
 उपेक्षया वा हल्लया येषूपांशु प्रशस्यते ।
 उपेक्षां चापि निपुणः प्रत्यक्षं परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥

* अनुवर्तनमिति वा । † इच्छ इति चान्यः । ‡ प्रशस्यते इति वा पाठः
 § उदकवधं च मन्त्रधः । † धर्मोऽग्निषट् इति चापरः ॥

प्रविशन्निव चेतांसि दृष्ट्वा साधु पिबन्निव ।
 स्रवन्निवामृतं साम प्रयुञ्जीत प्रियं वचः ॥ १५ ॥
 वागनुद्वेगजननी सामेति परिकीर्त्यते ।
 सामाख्यं मुनृतं सत्यं प्रियं स्तोत्रं च कीर्त्यते ॥ १६ ॥
 आत्मनो विषयमिव कुर्वन् दद्यात् समीहितम् ।
 जलवत् पर्वताञ्छत्रन् भिन्द्यादनुपलक्षितः ॥ १७ ॥
 क्षीराब्धिर्मथितः साम्ना फलायामरदानवैः ।
 निजघ्नुरे धार्तराष्ट्रान् सामप्रद्वेषिणोऽचिरात् ॥ १८ ॥
 दारुणं विग्रहं विद्वान् दानेन प्रशमं नयेत् ।
 इन्द्रोपचारे शुक्रस्य दानेन सममीयिवान् ॥ १९ ॥
 अपराधेन दुहितुः कुपिते भृगुनन्दने ।
 वृषपर्वाप्रदानेन दानवेन्द्रोऽभवत् सुखी ॥ २० ॥
 उपगम्यापि दातव्यं बलिने शान्तिमिच्छता ।
 समूल एव गान्धार्या अप्रयच्छन् गतः क्षयम् ॥ २१ ॥
 किञ्चित् प्रयच्छन् भूयस्या तृष्णया परिलोभयन् ।
 भिन्द्याच्चतुर्विधान् भेदान् प्रविश्योभयवेतनेः ॥ २२ ॥
 अलब्धस्वपणो * लुब्धा मानी चाथावमानितः ।
 क्रुद्धश्च कोपितो यस्मात् तथातीतोऽवभाषितः ॥ २३ ॥
 यथाभिलषितैः कामेर्भिन्द्यादेतांश्चतुर्विधान् ।
 परपक्षे स्वपक्षे च यथावत् प्रशमं नयेत् ॥ २४ ॥

* लुब्धोऽन्वेषत इति च ।

भेदं कुर्वीत यत्नेन मन्त्रमात्यपुरोधसाम् ।
 तेषु भिन्नेषु भेदो हि युवराजे तथोज्जिते ॥ २५ ॥
 अमात्यो युवराजश्च भुजावेतौ महीपतेः ।
 मन्त्री नेत्रं हि भिन्नेऽस्मिन्नेकस्मिन्नपि तद्विधः ॥ २६ ॥
 सर्वावस्थं हि मेधावी तत्कुलीनं विकारयेत् ।
 विकृतस्तु कुलीनस्तु स्वयोनिं यसतेऽग्नवत् ॥ २७ ॥
 तत्कुलीनेन तुल्यस्तु पुमानभ्यन्तरोषितः ।
 तस्मादेतौ परं भिन्द्याच्छ्रमं वात्मनि सन्धयेत् ॥ २८ ॥
 तत्रोपजापः कर्त्तव्यो यः कोपानुग्रहक्षमः ।
 स कल्याणः शठो वेति परीक्ष्यः सूक्ष्मया धिया ॥ २९ ॥
 कल्याणस्तु यथाशक्ति करोति सफलं वचः ।
 शठः पक्षो चलयति द्वावथार्थोपलिप्सया ॥ ३० ॥
 पूर्वसेनापतिर्नाचिः कालयापनमाश्रितः ।
 मिष्ट्याभिषस्तः श्रीकाम आहूयाप्रतिमानितः ॥ ३१ ॥
 राजद्वेषी तत्कुलीनो दुष्यते यश्च भूभुजा ।
 आहितव्यवसायश्च तथा करनिवेशितः ॥ ३२ ॥
 रणप्रियः साहसिक आत्मसम्भावितस्तथा ।
 विच्छिन्नधर्मकामार्थः क्रुद्धो मानी विमानितः ॥ ३३ ॥
 भीतः स्वदोषाभिषस्तः कृतवैरोऽभिशान्त्वतः ।
 अनुस्येन सहाशक्तस्तुल्यमानो निराकृतः ॥ ३४ ॥
 अकारणान्निद्रश्च कारणाच्च विशेषितः ।

अकारणात् परित्रस्तः पूजाहोऽप्रतिपूजितः ॥ ३५ ॥
 हतद्रव्यकलत्रञ्च महाभोगाभिकाङ्क्षितः ।
 परिशीणो वहिर्बन्धुर्वहिर्द्रव्यो वहिष्कृतः ॥ ३६ ॥
 इति भेद्याः समाख्याता भिन्यादेतान् परस्थितान् ।
 आगतान् पूजयेत् कामैर्निजांश्च परिसाधयेत् ॥ ३७ ॥
 समत्क्षणानुसन्धानं समन्युभयदर्शनम् ।
 प्रधानं दानमानञ्च भेदोपायाः प्रकीर्तिताः ॥ ३८ ॥
 भेदं कुर्वीत मतिमान् विगृहीतो बलीयसा ।
 पण्डामकौ सुरेभिन्वा बलवन्मौ पराजितौ ॥ ३९ ॥
 दण्डेन हि समाहन्याद्विन्वाऽरेः संहतं बलं ।
 भिन्नं हि तत् काष्ठमिव तृणदध्नुं विशीर्यते ॥ ४० ॥
 उत्साहदेशकालेस्तु संयुक्तः सुमहायवान् ।
 युधिष्ठिर इवात्यर्थं दण्डेनास्तनूयेदरीन् ॥ ४१ ॥
 आत्मनः शक्तिमुद्गीक्ष्य दण्डमभ्यधिकं नयेत् ।
 एकाकी सन्वसम्पन्नो रामः क्षत्रं पुराऽवधीत् ॥ ४२ ॥
 अलसं विक्रमे शान्तं विहितोपायवेष्टितम् ।
 क्षययप्रसारेस्तु सन्नप्तं परिविदुतम् ॥ ४३ ॥
 भीतं मूर्खं त्रियं बालं धार्मिकं दुर्जनं पशुम् ।
 मेत्रीप्रधानं कल्याणकुडिं सान्त्वेन साधयेत् ॥ ४४ ॥
 लुब्धं शीणञ्च दानेन मत्कृत्य वशमानयेत् ।
 अन्योन्यशङ्कयोर्द्विनान् दुष्टान् दण्डम्य कारणान् ॥ ४५ ॥

पुत्रान् भ्रातृंश्च बन्धुंश्च सामर्थ्येन च साधयेत् ।
 एतैः कः सदृशो लोके दूरं रिपुकृतेरपि ॥ ४६ ॥
 सामैतेषु प्रयुञ्जीत दैवात् प्रखलितेष्वपि ।
 दुष्करं यान्ति विकृतिस्पधीशीलनिबन्धनात् ॥ ४७ ॥
 कुलं शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता ।
 अद्रोह इति येष्वेतदाचार्यांस्तान् प्रचक्षते ॥ ४८ ॥
 पौरजानपदांश्चैव दण्डमुख्यश्च दण्डवित् ।
 साधयेद्दानभेदाभ्यां दानभेदविचक्षणः ॥ ४९ ॥
 अपराद्धांस्तु मुग्धिग्धान् म्लेहेत्तया मानदानतः ।
 साधयेद्देददण्डाभ्यां यथा योगेन चापरान् ॥ ५० ॥
 देवताप्रतिमास्तम्भमुधिरान्तर्गतेर्नरेः ।
 पुमान् स्त्रीवस्त्रसंवीतो निशि चाहुतदर्शनम् ॥ ५१ ॥
 वेतालानां पिशाचानां देवानाञ्च सुरूपता ।
 इत्यादिमाया विज्ञेया मानुषी मानुषेश्वरन् ॥ ५२ ॥
 कामतो रूपधारित्वं शस्त्रास्त्राश्चाम्बुवर्षणम् ।
 तमोनिलीनता चैव इति माया च मानुषी ॥ ५३ ॥
 जघान कीचकं भीम आश्रितः स्त्रीस्वरूपतां ।
 विरं प्रच्छन्नरूपोऽभूद्द्विभया माययाऽनलः ॥ ५४ ॥
 अन्याये यस्मिन् युजे प्रवृत्तस्याभिवारणम् ।
 इत्युपेक्षार्थकुशलरूपेक्षा त्रिविधा स्मृता ॥ ५५ ॥
 अकार्ये सज्जमानन्तु विषयान्धीकृतेक्षणः ।

कीचकस्तु विराटेन हन्यतामित्युपेक्षितः ॥ ५६ ॥
 ससज्जं भीमसेनं वा स्वार्थविच्छेदभीतया ।
 हिडिम्बया निजो भ्राता हन्यतामित्युपेक्षितः ॥ ५७ ॥
 मेघान्धकारवृष्ट्यग्निपर्वताद्भुतदर्शनम् ।
 दूरस्थानाञ्च सैन्यानां दर्शनं ध्वजशालिनां ॥ ५८ ॥
 छिन्नपाटितभिन्नानां संस्कृतानाञ्च दर्शनं ।
 इतीन्द्रजालं द्विषतो भीत्यर्थमुपकल्पयेत् ॥ ५९ ॥
 इत्युपायाः समाख्याता राज्ञो नानार्थसाधकाः ।
 सामनेषु हि सामज्ञो यथा कामं प्रयोजयेत् ॥ ६० ॥
 सामभेदो च कर्तव्यो साधु दानपुरःसरो ।
 दानेन हि समायुक्तावेतावर्थस्य सिद्धये ॥ ६१ ॥
 दानरित्नेन सर्वत्र साम्ना कृत्यं भृशेन वा ।
 निर्दानं साम नायाति कलत्रेष्वपि संस्थितिम् ॥ ६२ ॥
 इत्याद्युपायान्निपुणं नयज्ञो
 विनिक्षिपेच्छत्रुबले निजे वा ।
 निरभ्युपायो नियतं प्रयाणं
 विचेष्टमानोऽन्ध द्रवाभ्युपैति ॥ ६३ ॥
 अवश्यमायासि वशं विपश्चिता-
 मुपायसन्दर्शिवन्नेन सम्पदः ।
 भवन्त्युदारा विधिवन् प्रयोज्यते
 फलं हि राज्ञां क्वचिदर्थमिदये ॥ ६४ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे उपायविकल्पो नाम
सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशसर्गप्रारम्भः ।

सामादीनामुपायानां त्रयाणां विफले नये ।
विनयेन्नयसम्पन्ना दण्डं दण्डेषु दण्डवित् ॥ १ ॥
देवानभ्यर्च्य विप्रांश्च प्रशस्तयहतारकं ।
षट्द्विधं तु बलं यूय द्विषतोऽभिमुखं व्रजेत् ॥ २ ॥
सत्कारादनुरागाच्च सह सङ्कटनाशनात् ।
नित्यं तद्भावभावित्वान् मौलं भूतबलादुर ॥ ३ ॥
मौलं भूतं श्रेणिसुहृद्विषदाटविक्रं बलम् ।
पूर्वं पूर्वं गरीयस्तु बलानां बसनक्षथा ॥ ४ ॥
घृतेषु स्वाम्यधीनत्वाद्भूतं श्रेणीबलादुर ।
तुल्यसंहर्षणामपीत् सिद्धलाभात्तथैव च ॥ ५ ॥
बलाज्ज्ञानपदत्वाच्च मैत्राच्छ्रेणीबलं गुर ।
सञ्जातदेशकालत्वादेकार्थोपगमात्तथा ॥ ६ ॥
बलादमतयोग्याच्च शत्रोर्मित्रबलं गुर ।
प्रकृत्याऽधार्मिका लुब्धा अनार्याः सत्यभेदिनः ॥ ७ ॥
तस्मादारण्यकतया तेभ्यः शत्रुबलं गुर ।
उभयं तद्विलोपार्थं कालापेक्षावस्थितम् ॥ ८ ॥
विलोपवसने चैव तत्राम्ब विजयो ध्रुवः ।

उपजापकृतात्स्योद्भयादन्यां विशेषतः ॥ ९६ ॥
 परस्य वाप्युपजपेदुपजापाद्भुवो जयः ॥
 स्फीतसारानुरत्नेन मौलेनोपचितः परः ॥ १० ॥
 तद्भुत्येनेव यातयः क्षययसहिष्णुना ॥ ११ ॥
 प्रकृष्टेऽध्वनिं काले वा गच्छेन्मौलैः समावृतेः ॥
 मौलाम्तु दीर्घकालत्वात् क्षययसहिष्णवः ॥ १२ ॥
 एषु वस्तुषु मेधावी भूतादीनि विवर्जयेत् ॥
 दीर्घकालाध्वस्त्रिनेषु तेषु भेदभयं भवेत् ॥ १३ ॥
 बहुत्वात् परसैन्यानां दीर्घकालाच्च खेदतः ॥
 नित्यप्रवासायासाभ्यां भेदोऽवश्यं हि जायते ॥ १४ ॥
 प्रभूतं मे भूतबलं मौलमल्पमसारवत् ॥
 अरेरल्पं विरक्तं वा मौलं प्रायोऽल्पसारवत् ॥ १५ ॥
 प्रायो मन्त्रेण योद्धव्यमल्पायासेन वै जयः ॥
 अन्यो देशस्तु कालो वा प्रभूतो चाक्षययौ ॥ १६ ॥
 श्रान्तेपजापाद्भिश्चस्तं यस्मात् सैन्यं परस्य च ॥
 अल्पप्रसारो ह्यक्षय इत्युपेक्ष्या भृतेर्बलैः ॥ १७ ॥
 स्फीतं त्रीणि बलं शक्यमाधातुं पानवर्त्मनि ॥
 ह्रस्वप्रवासव्यायामादिति सैन्यं समुत्पतेत् ॥ १८ ॥
 स्वप्रभूतं सुहृत्सैन्यं शक्यमाधातुमात्मनि ॥
 अल्पमेवाल्पयुद्धं मन्त्रेणेति सुहृद्बलैः ॥ १९ ॥
 मित्रसाधारणे कार्ये मित्रायत्ने फलोदये ॥

अनुयाये च पाण्डित्ये मित्रेणैव सह व्रजेत् ॥ २० ॥
 प्रभूतेनारिसेन्येन प्रेषयेन्महतो रिपून् ।
 शूकरबधापेशी नयं वा वचनं नयेत् ॥ २१ ॥
 अविचित्तं कोपभयाद्भ्यासेन रिपोर्बलं ।
 वामयेत् कर्षयेच्चेनं दुर्गकण्टकशोधनेः ॥ २२ ॥
 नित्यमाटविकं सैन्यं दुर्गकण्टकशोधनेः ।
 परदेशप्रवेशे च पुरा कुर्वीत पण्डितः ॥ २३ ॥
 एतन्मौलादिषडूर्गं चतुरङ्गबलं विदुः ।
 षडङ्गमनुकोषाभ्यां पदात्यशूरथद्विपैः ॥ २४ ॥
 इति षड्विधमेतद्धि यथा यागबलं बली ।
 मुनिच्छिद्रं प्रतिबूय यायाञ्जयायो बलं प्रति ॥ २५ ॥
 योगमस्य विजानीयात् सर्वं मनुादिना नृपः ।
 कृताकृतप्रचारश्च सम्यक् सेनापतेस्तथा ॥ २६ ॥
 कुलोद्गतं जानपदं मनुज्ञं मनुसम्मितं ।
 दण्डनीतेः प्रयोक्तारमध्येतारश्च यत्नतः ॥ २७ ॥
 सत्त्वशौर्यक्षमास्थैर्यमाधुत्यीर्थगुणान्वितम् ।
 प्रभावोत्साहसम्पन्नमाजीयमनुजीविनाम् ॥ २८ ॥
 मित्रवत्तमुदारस्यं बहुस्वजनबान्धवम् ।
 बावहारिकमक्षुद्रं पौरप्रकृतिसङ्गतम् ॥ २९ ॥
 नित्याकारणवैराणामकत्वारमनाविलम् ।
 श्रुतानुबन्धिकर्माणमल्पाभिर्त्रं बहुश्रुतम् ॥ ३० ॥

आरोग्यं व्यायतं शूरं त्यागिनं कालवेदिनं ।
 कल्याणाकृतिसम्पन्नं स्वसम्भाषपरानामं ॥ ३१ ॥
 गजाश्वरथचर्याशु शिषितं मुजितश्रमं ।
 खड्गयुद्धनियुद्धेषु शीघ्रञ्चङ्गमणक्षमं ॥ ३२ ॥
 युद्धभूमिविभागज्ञं सिंहवद्भूदविक्रमं ।
 अदीर्घसूत्रं निस्तन्त्रमभर्षणमनुद्धतं ॥ ३३ ॥
 हस्त्यश्वरथशस्त्राणां सम्यग् लक्षणवेदिनं ।
 चरस्थिरविवेकज्ञं कृतज्ञमनुकल्पकं ॥ ३४ ॥
 धर्मकर्मममायोगं कुशलं कुशलानुगं ।
 सर्वयुद्धत्रियोपेतं शक्तं तत् परिकर्मणि ॥ ३५ ॥
 स्वभावचित्तज्ञतया युक्तमशूनृदन्तिनां ।
 तन्नाम्नाञ्चापि वेत्तारं तद्विधानोपपादकं ॥ ३६ ॥
 देशभाषास्वभावज्ञं लिपिज्ञं मृददस्मृतिं ।
 निशाप्रचारकुशलं कुशलज्ञाननिश्चितं ॥ ३७ ॥
 उद्यास्तमयज्ञानं नक्षत्राणां ग्रहेः सह ।
 दिग्देशमार्गविज्ञानसम्पन्नं तन्निपेवितं ॥ ३८ ॥
 क्षुन्पिपामाश्रमत्रामशीतवातोष्णवृष्टिभिः ।
 अनाहितभयग्लानिं* मत्पुंसांमभयप्रदं ॥ ३९ ॥
 भेत्तारं परमेन्यानां दुःमाध्या हिननिश्चयं ।
 भयानाञ्च स्वमेन्यानां सम्यग्विदृग्भलक्षणं ॥ ४० ॥

अवस्कन्दाभिगोपारं भेतारं सैन्यकर्म्मिणां ।
 चरदूतप्रचारज्ञं * महारम्भफलोपगं ॥ ४१ ॥
 शशूत् संसिद्धिकर्म्मीणं सिद्धिकर्म्मनिपेयितं ।
 परापरेषु निर्विणं श्रीमद्राज्यार्थनन्परं ॥ ४२ ॥
 इत्यादिलक्षणापेतं कुर्वीत ध्वजिनीपतिं ।
 ध्वजिनीञ्च सदोद्युक्तः सङ्गेपयेद्दिवानिशं ॥ ४३ ॥
 नद्यद्विवनदुर्गेषु यत्र यत्र भयं भवेत् ।
 सेनापतिस्तत्र तत्र गच्छेद्गृहीकृतेर्वलेः ॥ ४४ ॥
 नायकः पुरतो यायात् प्रवीरपृतनावृतः ।
 मध्ये क्लत्रं स्वामी च कोपः फल्गु महद्जनं ॥ ४५ ॥
 पार्श्वेभ्योरश्वा वाजिनां पार्श्वेभ्यो रथाः ।
 रथानां पार्श्वेभ्यो नागा नागानां चाटवी वलं ॥ ४६ ॥
 पश्चात् सेनापतिः सर्वं पुरस्कृत्य कृती स्वयं ।
 यायात्सम्बद्धमेन्योषः त्विन्नानाश्रामयञ्छनेः ॥ ४७ ॥
 यायाद्गृहेन महता मकरेण पुगे भये ।
 श्येनेनेभयपक्षेण सूच्या वा धीरचक्राया ॥ ४८ ॥
 पश्चाद्भये तु शगाटं पार्श्वेर्वज्रमञ्जितं ।
 सर्वतः सर्वतो भद्रं भयबूहं प्रकल्पयेत् ॥ ४९ ॥
 कन्दराशैलगहननिम्नगावनसङ्कटे ।
 दीर्घेऽध्वनि परिश्राक्तं क्षुत्पिपासाहिमक्लमं ॥ ५० ॥

आधिदुर्भिक्षमरकैः पीडनं दस्युविदुतं ।
 पङ्कपांशुजलक्लिनं यस्तं पुञ्जीकृतं पथि ॥ ५१ ॥
 प्रसुप्तं भोजनव्ययमभूमिष्टमसंस्थितं ।
 चौराग्निभयवित्रस्तं वृष्टिवातसमाहितं ॥ ५२ ॥
 हवमादिषु जातेषु यसनेषु समाकुलं ।
 स्वसैन्यं साधु रक्षेत परसैन्यञ्च घातयेत् ॥ ५३ ॥
 विशिष्टो देशकालाभ्यां भिन्नारिप्रवृत्तिर्बली ।
 कुर्यात् प्रकाशयुद्धञ्च कूटयुद्धं विपर्यये ॥ ५४ ॥
 तेघ्रवस्यन्दवालेषु परं हन्यात् समाकुलं ।
 अभूमिष्टं सभूमिष्टो स्वभूमौ चोपजायते ॥ ५५ ॥
 प्रकृतिप्रयहाहृष्टं स्पर्शैर्यनचरादिभिः ।
 हन्यात् प्रवीरपुंगवैर्भङ्गदानापकर्षणैः ॥ ५६ ॥
 पुरस्तु दर्शनं दत्त्वा तत्क्षयकृतनिश्चयात् ।
 हन्यात्पश्चात् सवीरेण बलेनोत्पद्य वेगिना ॥ ५७ ॥
 पश्चाद्वा सङ्कुलीकृत्य हन्यात् मारेण पर्वतः ।
 आभ्यां पार्श्वभिघातो तु व्याख्यातो कूटयोधने ॥ ५८ ॥
 पुरस्ताद्विपमे देशे * पश्चाद्धन्यात् वेगवान् ।
 जितमित्येव विशुभ्तं हन्याच्छत्रं अपाश्रयः ॥ ५९ ॥
 स्कन्धावारपुरयाममास्यमानं व्रजादिषु ।

* पुरस्तादशमं दत्तेति वा ।

विलोभ्य तु परानीकमप्रमत्तोऽवनाशयेत् ॥ ६० ॥
 फल्गुमेन्यप्रतिच्छन्नं कृत्वा वासारवद्भलं ।
 मदीयत्वं तद्विलोपे शमेदुत्पत्त्य सिंहवत् ॥ ६१ ॥
 मृगयासम्प्रयुतां वा हन्याच्छत्रुं व्यपाश्रयः ।
 अथवा गोयहाकृष्टा तत्क्षयं मार्गबन्धनात् ॥ ६२ ॥
 अवम्बन्दभयाद्वात्रो प्रजागरकृतश्रमं ॥ ६३ ॥
 अहसन्नाहतशालमपराह्णे विनाशयेत् ।
 निशि विश्रम्भसंमृप्तं तत्सोप्लिकविधानवित् ॥ ६४ ॥
 सपादकोपावरणेर्भागेः कुर्यात्तु सौप्लिकं ।
 कोपाद्युजवोपेतैर्नरेषु खड्गपाणिभिः ॥ ६५ ॥
 प्रति सूर्य्य महावातं हन्यात् सम्मीलितेक्षणं ।
 इत्येवं कूटयुद्धेन हन्याच्छत्रुं लघून्थितः ॥ ६६ ॥
 नीहारस्तिभिरं गावः स्वभ्राद्रिवननिम्नगाः ।
 वदन्ति शत्रुमित्यादि कृत्रं सप्त प्रकीर्तितं ॥ ६७ ॥
 साधुप्रवृत्तो बवसायवर्त्ता
 यानप्रकारेण परन्निहन्यात् ।
 चरैः समावेदिततत्प्रचारः
 शङ्केत तेनेव ततोऽप्रमत्तः ॥ ६८ ॥
 नियतमिति निहन्यात् कूटयुद्धेषु शत्रुं
 न हि निरयति धर्म्मच्छत्रुना शत्रुनाशः ।
 अत्रकितमिव मुप्तं पाण्डवानामनीकं

निशि मुनिशितशस्त्रो द्रोणसूनुर्जीघान ॥ ६६ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे सैन्यबलाबलं सेना-
पतिप्रचारः प्रयाणव्यसनरक्षणं कूटयुद्धविकल्पश्च अ-
ष्टादशः सर्गः ॥ १६ ॥

उनविंशसर्गप्रारम्भः ।

प्रयाणे पूर्वजापितृवं वनदुर्गप्रवेशनं ।

अकृतानाञ्च मार्गीणां तीर्थानाञ्च प्रवर्तनं ॥ १ ॥

तेयावतारसन्नारावेकाङ्गविजयस्तथा ।

अभिन्नानामनीकानां भेदनं भिन्नसङ्ग्रहः ॥ २ ॥

विभीषिकाविघानश्च प्राकारद्वारभञ्जनं ।

कोपनीतिभयत्राणं हस्तिकर्म प्रचक्षते ॥ ३ ॥

वनदिङ्मार्गीप्रचये वावधामाररक्षणं ।

अनुयानापसरणे शोघ्रं कार्योपपादनं ॥ ४ ॥

दीनानुसरणञ्चैव कोटीनां जघनम्य च ।

इत्यशुक्कर्म पतेश्च सर्वदा शस्त्रधारणं ॥ ५ ॥

शोधनं कृपतीर्थानां मार्गीणां शिविरम्य च ।

यवमादि च यत्किञ्चिद्विज्ञेयं विशुक्कर्मवत् ॥ ६ ॥

जानिस्थानं वयःस्थानं प्राणिनां मर्मवेगिता ।

तेजःशिल्पं शोघ्रगत्वं म्यैर्यं साधु विधेयिता ॥ ७ ॥

म्यञ्जुनाचारवतां पन्थशूरथवाजिनां ।

इति लक्षणमेतेन युक्तान् कर्मसु योजयेत् ॥ ८ ॥
 सस्थूणङ्गिन्नबल्मीद्वृक्षगुल्मापकण्टका ।
 सापसारा पदातीनां भूर्नेव विपमा मता ॥ ९ ॥
 अल्पवृक्षोपलाङ्घितालतिकाविदरा स्थिरा ।
 निःशर्करा च निःपङ्का सापसारा च वाजिभूः ॥ १० ॥
 निःस्थानुसिकतापङ्का निर्बल्मीकोपलासना ।
 केदारव्रततिशूभ्रवृक्षगुल्मादिवर्जिता ॥ ११ ॥
 निश्चाना निर्दरणा खुरचङ्गमणक्षमा ।
 सर्वप्रचारयोग्या च * रथभूः सम्प्रकीर्तिता ॥ १२ ॥
 रथानां वाजिनां भूमिः स्थिरा सर्वत्र हस्तिनां ।
 न हयस्थानभूरेपा न नागानां विदुर्बुधाः ॥ १३ ॥
 मर्दनीयतश्चेद्यत्रततिः पङ्कवर्जिता ।
 उर्वरा गम्यशेला च विपमा गजमेदिनी ॥ १४ ॥
 जयार्थी नैव युध्येत मतिमानप्रतियहः ।
 युध्येतावश्यकत्वाद्वा तदातिबलवेष्टितः ॥ १५ ॥
 गजेघारोपितः साधु शीघ्रयानैरधिष्ठितः ।
 यत्र राजा तत्र कोषः कोषाधीना हि राजता ॥ १६ ॥
 प्रत्यये कर्मणि कृते श्लाघ्यमानः कृतादरः ।
 यो धेभ्यस्तु ततो दद्यात् को हि दानुर्न युध्यते ॥ १७ ॥
 दद्यात् प्रहृष्टे नियुतं वर्णानां राजघातिने ।

* स्थिरा चक्रमन्त्रा वैधिति वा ।

नदर्शनस्मृतबधे सेनापतिबधे तथा ॥ १६ ॥
 प्रवीराणां तु मुख्यस्य शतं शतगुणं बधे ॥ १६ ॥
 तदर्थं कुञ्जरबधे प्रदानं म्यन्दनस्य च ।
 महस्रञ्च चापिबधे पतिमुख्यबधे स्मृतं ॥ २० ॥
 गवां विंशतित्रां सर्वं भोगद्वेगुण्यमेव च ।
 गुण्यं हेम च कुयञ्च यो यज्जयति तस्य तत् ॥ २१ ॥
 दद्यादस्त्वनुरूपं हि हृष्टो योधानुराधिपः ।
 पश्चात्त्रिधमुन्मर्षन् स्थापयेद्दलिनं युधि ॥ २२ ॥
 त्रिगुणाश्चो रथगजौ योज्यौ पञ्चसु पञ्चसु ।
 समान्तरश्च पुरपस्तुरङ्गस्त्रिसमान्तरः ॥ २३ ॥
 कुञ्जरः म्यन्दनश्चैव स्मृता पञ्चसमान्तरौ ।
 सर्वनीतिविदामेनत्मस्मृतं परिकीर्तितं ॥ २४ ॥
 तथा च खलु युध्येरन् पत्न्यशूरथदन्तिनः ।
 यथा भवेदसम्बाधो बायामो विनिवर्तने ॥ २५ ॥
 सङ्करेण च युध्येरन् सङ्करः सङ्कुलावहः ।
 महासङ्कुलयुक्ते तु संशयेरन्महाकुलान् ॥ २६ ॥
 अवश्यं प्रतियोद्धारो भवेयुः पुरपात्रयुः ।
 इति कल्पास्तु पञ्चाशू विधेयाः कुञ्जरस्य च ॥ २७ ॥
 पादशो भावयेदशूपुरपा दश पञ्च च ।
 विधानमिति नागस्य कथितं म्यन्दनस्य च ॥ २८ ॥
 तथानीकस्य रन्ध्रं तु पञ्चचापं प्रचक्षते ।

सर्वब्रह्मविधानज्ञा युद्धकर्मसुकर्मणः ॥ २६ ॥
 उरः कक्षे च पक्षी च मध्यं पृष्ठं प्रतिग्रहः ।
 कोटी च ब्रह्मशास्त्रज्ञैः सप्ताङ्गैः ब्रह्म दृश्यते ॥ ३० ॥
 उरश्च कक्षपक्षो च ब्रह्मोऽयं सप्रतिग्रहः ।
 गुणरेप च शुक्रस्य कक्षाभ्यां परिवर्जितः ॥ ३१ ॥
 अभेद्याः कुलजा मेध्या लब्धलक्ष्याः प्रहारिणः ।
 मेनाङ्गपतयः कार्थ्या दृष्टयुद्धप्रतिक्रियाः ॥ ३२ ॥
 प्रवीरपुंगवेतेस्तिष्ठेयुः परिवारिणाः ।
 अभेदेन च युद्धेरन् रक्षेयुश्च परम्परं ॥ ३३ ॥
 पल्गु सैन्यस्य यत्किञ्चिन्मध्ये ब्रह्मस्य तद्भवेत् ।
 युद्धवस्तु च यत्किञ्चिन्प्रायस्तद्व्यघने भवेत् ॥ ३४ ॥
 युद्धार्थं युद्धकुशलं चण्डानीकं प्रयोजयेत् ।
 युद्धं हि नायकप्राणं हन्यते तदनायकं ॥ ३५ ॥
 ब्रह्मोऽनुपप्रमत्तलः पत्न्यश्वरथदत्तिभिः ।
 तथाप्रतिहतो ज्ञेयो हस्यश्वरथपत्तिभिः ॥ ३६ ॥
 मध्ये देशे हयानीकं रथानीकं तु कक्षयोः ।
 पक्षयोश्च गजानीकं ब्रह्मोक्तमिदं स्मृतः ॥ ३७ ॥
 रथस्थाने हयान्दद्यात् पदार्तांश्च हयाश्रये ।
 रथाभावे तु मतिमान्नागानेव प्रकल्पयेत् ॥ ३८ ॥
 विभज्य प्रशिपेन्मध्ये पत्न्यश्वरथकुञ्जरान् ।
 मध्ये कुर्वीत नागेन्द्रान् पत्न्यश्वरथवारितान् ॥ ३९ ॥

धनुः मूची च दग्डश्च शकटो मकरध्वजः ।
 इत्यादयो महाब्रूहास्तदाकारान् प्रकल्पयेत् ॥ ४० ॥
 यदि स्याद्दग्डबाहुल्यं तदा चापः प्रकीर्तितः ।
 मग्डलोऽसंहतो भोगो दग्डश्चेति मनीषिभिः ॥ ४१ ॥
 कथिताः प्रकृतिब्रूहा भेदास्तेषां प्रकीर्तिताः ।
 यः स तं ब्रूय मतिमान् काले स्थाने प्रकल्पयेत् ॥ ४२ ॥
 तिर्यग्वृत्तिश्च दग्डः स्याद्भोगन्वाद्गतिरेव च ।
 प्रदगे दृढक्रोऽस्यश्चापो वै तद्विपर्ययः ॥ ४३ ॥
 प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्येनो विजयमञ्जयो ।

अधिकबलानामावपनात्क्षेपणात्साकारवृद्धानां तद्भेदानांसादृश-
 मभिधानुमाह, मग्डल इति । मग्डलासंहता वक्ष्यमाणलक्षणं भोगो
 दग्डश्चतावपि वक्ष्यमाणलक्षणावेव एतं चत्वारो मनीषिभिः प्रकृति-
 ब्रूहा विवर्तितरिचिताः प्रकीर्तिताः । दग्डादिवृद्धानां स्वरूपमभिधातु-
 माह । तिर्यग्वृत्तिरिति ॥ तिर्यग्वर्त्तनं यस्यासां दग्डः, दग्डस्य वंशादि-
 मस्य वा दक्षिणभागाऽवस्थितस्य आन्तस्य तिर्यग्वृत्तिर्भवति तादृशस्य-
 तद्दृग्दृश्यं भवति । तद्यथा । “पक्षः कक्षा नरस्य” “कक्षपक्ष भोग-
 त्वाद्गतिरेव च” भोग इति सर्पभोगाकाङ्क्षात् सा च वृत्तिता दग्डस्य
 गृहस्य सर्पभोगस्यैवेत्यर्थः । तिर्यग्वृत्तिवन्तिताऽपि उद्धृष्टिर्या भोगो
 व्यहः ॥ मग्डलः सर्वतावृत्तिरिति मग्डलाकारे सर्वतामगत्वात् सर्व-
 ताःमग इति । तद्यथा । क. उ क संज्ञताकारे व्यहं पृथग्वृत्तिर्भवेत्
 इति उक्तानीकान्तरात् पृथग्वृत्तिरव्यवहित इत्यर्थः । ११, ४०, ४३ ।

दग्डपक्षतिभेदानां ब्रूहानभिधानुमाह । प्रदग् इत्यादिना । दग्डस्य
 प्रदरेखादयः सप्तदश भेदा भवन्ति अतिक्रान्ताद्यन्यतमप्रकाशेण । स
 एव दग्डः पक्षाभ्यामतिक्रान्तस्य अतिक्रम्य गतः प्रदगे भवति । तस्या-
 कारः उभयकक्षस्थपराणीकप्रदारणात् ॥ “प्रतिक्रान्तः” पक्षाभ्या प्रति-
 क्रमणं पक्षाद्गमनं दृढकं भवति । तस्याकारः तद्यथा क. उ. क ॥

विशालविजयः सूची म्यूणाकर्णश्चमूमुखः ॥ ४४ ॥
 मुखारव्यो वलयश्चैव दग्दभेदाः मुदुर्जयः ।
 अतित्रान्तः प्रतित्रान्तः कक्षाभ्याञ्चैकपक्षतः ॥ ४५ ॥
 अतित्रान्तश्च पक्षाभ्यां त्रयोऽन्यन्तु विपर्ययः ।
 म्यूणापक्षो धनुःपक्षो द्विम्यूणो दग्द उर्द्विगः ॥ ४६ ॥
 द्विगुणाक्षस्वतित्रान्तपक्षोऽन्योऽस्य विपर्ययः ।

अतिक्रान्तश्च पक्षाभ्यामिति कस्य पक्षाभ्यामित्यसौऽप्यह्यः । तद्यथा
 असन्ध्यायं ।

प. प
 क उ क

त्रयोऽन्यन्तु इति कृद्भ्रितयस्य विपर्ययस्वापः । कक्षाभ्यां प्रतिक्रान्तत्वा-
 द्वापसंज्ञा चकारप्रतिपादनात् । तद्यथा

प. उ. प दृढकविपर्ययाऽतिक्रान्तपक्षत्वात् ॥

क. क
 प्र

असन्धिविपर्ययः प्रतिष्ठः प्रतिक्रान्तपक्षत्वात् तदाकारः पक्षस्याप्रति-
 क्रान्त्या ॥ श्येनाकारत्वात् श्येनाख्यः । स्यूणापक्षः पक्षयोः स्थाने स्यूणा-
 कृद्भ्रो यस्याऽसा स्यूणापक्षः । तद्यथा विजयाख्याऽयं ॥ धनुःपक्ष इति
 चापकृद्भ्रः पक्षयोः स्थाने यस्य स धनुःपक्षः सन्नयाख्याऽयं ॥ द्विम्यूण
 इति द्विगुणितम्यूणो विशालविजयाख्याऽय कृद्भ्रः ॥ दग्द उर्द्विग इति
 उर्द्विगो दग्दः सूची भवति । तद्यथा ॥

प
 क
 उ
 क
 प
 उ

कर्माद्योः स्थाने स्यूणाकृद्भ्रो यस्याऽसा स्यूणाकर्णः अतिक्रान्तपक्ष इति
 अथ चमूमुखो कृद्भ्रः ॥ अन्योऽस्य विपर्यय इति अस्य चमूमुखस्य

द्विचतुर्दशद्वयं श्लेषा लक्षणतः त्रामात् ॥ ४७ ॥

गोमूत्रिकाऽहिसञ्चारी शकटो मकरस्तथा ।

भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपतन्नकः ॥ ४८ ॥

दण्डपक्षो युगोरस्यः शकटस्तद्विपर्ययः ।

मकरो व्यवकीर्णश्च शेषः कुञ्जरराजिभिः ॥ ४९ ॥

मण्डलव्यूहभेदा च सर्वतोभद्रदुर्जयो ।

गजानीको द्वितीयस्तु प्रथमः सर्वतोमुखः ॥ ५० ॥

अर्द्धचन्द्रक उद्धारो वज्रा भेदास्त्वसंहतेः ।

व्यूहस्य विपर्यय उत्तरस्यपतन्नाभ्यां प्रतिकान्तपक्षत्वात् सुखाख्या व्यूहा भवति । तद्यथा ।

क. प. उ. क. प.

द्विचतुर्दश इति द्विगणितदण्डो वलयो भवति । चतुर्गणितदण्डो दुर्जयो भवति । तद्यथा ।

क. प. उ. क. प. ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

प

भोगभेदानामुद्देशमाह । गोमूत्रिकेत्यादि । गोमूत्रिका गवां मूत्रवद-
खाकारो विद्यतेऽस्याः । अहः सरणस्थानश्चाऽहिसारोत्यभिधीयते । चनथाः
प्रयागः । तद्यथा क उ क प उ ४८ ॥

दण्डेति । दण्डव्यूहः पक्षस्थाने यस्याऽसौ दण्डपक्षः । युगोरस्य इति
उरस्य द्विगणितं विधेयमित्यर्थः । अर्थापत्त्या कः कोऽनीकविधेयः ।
तद्विपर्यया मकर इति सर्वशकटसंस्थाविपर्ययमुक्त्वा मकरः । तथा
व्यवकीर्णः शेषः कुञ्जरराजिभिरिति परितः पताकाकारोऽयं व्यूहा
मध्ये कुञ्जरराजिभिर्यवकीर्णो भवति मकर उच्यते ॥ ४९ ॥

मण्डलव्यूहभेदाविति । मण्डलव्यूहभेदा सर्वतोभद्रदुर्जयो । तत्र
प्रथमः सर्वतोमुखः अष्टानीकोऽयं दुर्जयः ।

असंहतभेदानभिधानुमाह, अर्द्धचन्द्रक इति । अर्द्धचन्द्रकोऽर्द्धचन्द्रा-
कारः । तद्यथा क क उद्धारस्तुःसैन्यः । तद्यथा पक्षसैन्यस्तथा

उ

तथा कुक्कुटशृङ्गी * च काकपादी च गोधिका ॥ ५१ ॥
 त्रिचतुःपञ्चसैन्यानां ज्ञेया आकारभेदतः ।
 इति ब्रूहाः समाख्याता ब्रूहभेदप्रयोक्तृभिः ॥ ५२ ॥
 एते सप्तदश प्रोक्ता दण्डब्रूहाश्च पञ्चधा ।
 तथा ब्रूहद्वयत्रैव मण्डलस्य प्रयोक्तृभिः ॥ ५३ ॥
 असंहतास्तु षड्ब्रूहा भोगब्रूहाश्च पञ्चधा ।
 ब्रूहज्ञैस्तु प्रयोज्याः म्युर्युद्धकाल उपस्थिते ॥ ५४ ॥
 पक्षादीनामनीकेन हत्वा शेषं परिक्षिपेत् ।
 तरसा च समाहत्य कोटिभ्यां परिवेष्टयन् ॥ ५५ ॥
 परकोटिमुपक्रम्य पक्षाभ्यामप्रतियहः ।
 कोटिभ्यां जघने हन्यादुरसा च प्रपीडयेत् ॥ ५६ ॥
 एवं ब्रूहप्रयत्नेन यत्रवानवनीपतिः ।
 विदारयेद्ब्रूहजातं बलैश्च द्विघताम्बलम् ॥ ५७ ॥
 यतः फल्गु यतोऽभिन्नं यतो दुष्टैरधिष्ठितम् ।
 ततो रिपुबलं हन्यादात्मानं चापि बृंहयेत् ॥ ५८ ॥
 अरिं द्विगुणसारेण फल्गुसारेण पीडयेत् ।
 संहतं च गजानीकैः प्रचण्डैरेव वारयेत् ॥ ५९ ॥

कर्कटाख्यस्तथा काकपादिका तथा गोधिका इत्यादयो ब्रूहास्वाकार-
 भेदेन ज्ञेयाः । कर्कटशृङ्गाद्याकारसदृशरचिततत्तत्सैन्यब्रूहानां कर्कट-
 शृङ्गादीनि नामधेयानि भवन्तीति फलितार्थः ५१ । ५२ ॥

दुर्जयान् करिणः सिंहवसासित्तेर्महागजैः ।
 आहन्यात् करिणां वाथ समूहेः साध्वधिष्ठितैः ॥ ६० ॥
 सलोहजालैर्दृढबद्धदन्तैः
 मुक्त्विपतेरुर्जितपादरक्षैः ।
 प्रवीरयोधैर्मददुर्निवारै-
 हिन्याद्गजेन्द्रैर्द्विषतामनीकम् ॥ ६१ ॥
 एकोऽपि वारणपतिर्द्विषतामनीकं
 यत्तन्निहन्ति मदसत्त्वगुणोपपन्नः ।
 नागेषु हि क्षितिभुजां विजयो निबद्ध-
 स्तम्भाद्गजाधिकबलो नृपतिः सदा स्यात् ॥ ६२ ॥

इति कामन्दकीये नीतिमारे गजाशुपत्तिकर्मणि
 पदातिरथहस्तिभूमयो यानकल्पना व्यूहकल्पना
 प्रकाशयुद्धञ्च उनविंशतितमः सर्गः ॥ १६ ॥

समाप्तञ्चायं कामन्दकीयनीतिसारः ॥

नीतिसारः १

श्रीकामन्दकपरिडितविरचितः ।

आभियाटिक्-सासाइटी-नामकममाजीयानामनुज्ञया

तदीयग्रन्थाध्यक्ष श्रीराजेन्द्रनाथ-भिन्नेण संगोधितः ।

कलिकाताख्यराजधान्यां

आप्टिक् मिसन्-मद्रायन्नालये मुद्रिताऽभूत् ॥

शकाब्दे १७७२ ॥

कामन्दकीय-नीतिसारस्य सूचीपत्रम् ।

भर्गः।	पृष्ठा।
१ ... इन्द्रियविजयविद्याष्टद्वसंयोगविषयः ...	१
२ ... वर्णाश्रमव्यवस्थादण्डमाहात्म्यञ्च ...	८
३ ... व्याचारव्यवस्थापनं ...	१३
४ ... स्वाभ्युत्थानजनपददुर्गकोषदण्डमित्राणि ...	१७
५ ... स्वाभ्युत्थानजीविद्वृत्तं ...	२५
६ ... करदण्डप्रधानं ...	३५
७ ... पुत्ररक्षणां भृत्यरक्षणञ्च ...	३६
८ ... मण्डलधोनिमण्डलचरितञ्च ...	४३
९ ... सन्धिविकल्पः ...	५२
१० ... विग्रहकल्पः ...	६०
११ ... मन्त्रविकल्पः ...	६५
१२ ... दूतप्रचारस्यरविकल्पः ...	७३
१३ ... उत्सारप्रशंसाप्रकृतियसनानि ...	७८
१४ ... सप्तव्यसनवर्गः ...	८८
१५ ... यात्राभियोगदर्शनं ...	९५
१६ ... स्कन्धावारसन्निवेशः ...	१०७
१७ ... उपायविकल्पः ...	१११
१८ ... सैन्यबलाबलं सेनापतिप्रचारः प्रयागव्यसनरक्षणकृ- टयुद्धविकल्पश्च ...	११८
१९ ... गजाश्वपत्तिकर्म्मणि पदातिरथहस्तिभूमयो यानक- ल्पना वृद्धकल्पना प्रकाशयुद्धञ्च ...	१२५

BIBLIOTHECA INDICA;
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 19 AND 179.

THE NITISARA,
OR
THE ELEMENTS OF POLITY,
BY KAMMANDAKI.
EDITED BY
RAJENDRALALA MITRA.

CALCUTTA:
PRINTED BY C. B. LEWIS, BAPTIST MISSION PRESS.
1861.

PREFACE.

THIS, the first, edition of Kámandaki's "Elements of Polity," has been printed from a modern but very correct manuscript obtained at Benares by the late enthusiastic antiquarian Major Markham Kittoe. The work is very scarce in Calcutta, and the only copy we could obtain for collation is contained in the Library of the Asiatic Society, No. 168 of the Sanskrita Catalogue. It had been copied for the Library of the late College of Fort William, and, like most works of that collection, abounds in errors and lacunæ which render it utterly unreliable as an authority. It has, however, one redeeming merit, a Sanskrita commentary, not to be met with in the Benares MS., which has been of great use in settling the reading and meaning of a great number of technical terms. In this respect the *Pañchatantra* and the *Hitopades'a* of Vishnus'armá have also been of service.

Of the author of the work very little seems to be known. The commentary above cited, states that he was a disciple of the celebrated politician Chánakya, the Machiavel of India, who raised the first Mauriya king Chandragupta on the throne of Pátaliputra (B. C. 319); and this statement is fully corroborated by tradition. From a report submitted by Dr. Frederich to the Batavian Society of Arts and Sciences on the Sanskrita literature of Bali, it appears that the most popular work in that Island on Polity is entitled *Kámandakiya Nitisára*, and all the Sanskrita books there extant are acknowledged to be the counterparts of purely Indian originals. The researches of Sir Stamford Raffles and

Crawfurd shew that the predominance of Buddhism in the island of Java obliged the Hindu inhabitants of that place to retire, in the fourth century of the Christian era, with their household gods and their sacred scriptures to the island of Bali, where they and their descendants have, ever since, most carefully preserved the authenticity of their literature and their religion. It has also been shewn by the same authorities that since the period of their exile, they have not had any religious intercourse with India: it would therefore follow that the Sanskrita works now available in Bali, including the Kámandakiya Níti, are of a date anterior to the 4th century. The contents, however, of the Balenese code of morals are unknown, and it would be premature, from the similarity of names, to infer its identity with the work now presented to the public; yet the fact that the people of Bali themselves acknowledge all their Sanskrita literature to have been obtained from India, would argue the existence of at least a Kámandakiya Nítisára at the time when that literature was imported from the shores of Bháratavarsha.

An internal evidence of some moment is in favour of the antiquity which tradition has ascribed to this work. It is dedicated to Chandragupta, and the author, a Buddhist, apparently with a view not to offend the feelings of his Hindu patron with the name of a Buddhist deity, has thought fit to forego the usual invocation at the commencement of his work—a circumstance which has been made the theme of much erudite disquisition by the author of the *Siddhánta Muktváli*.*

Although written in verse, its style is peculiarly unpoetical, and in its rude simplicity approaches the older Smritis. The work has not, however, any of the antiquated grammatical forms and obsolete expressions which are so freely met with in *Manu* and occasionally in the other Smritis, and its versification is unexceptionable. Indeed, had it to be judged by

* That author, however, gives us no information regarding the religious belief of Kámandaki.

its metres alone they would have justified the inference that its origin is due to a much later age than that of Kálidása.

It has been observed by some that the use of the word *horá* in this work is fatal to its claim to antiquity, that word having been shown, in a paper published in the Journal of the Asiatic Society (Vol. p.), to be of Arabic origin, and to have been borrowed by the Brahmans in the 10th century. Mr. Ravenshaw's speculations, however, have not yet obtained that confirmation which would justify our rejecting the testimony of the dedication, and infer the date of the work from the use of a single word which may after all be the result of an interpolation or a mislection.

One of the most striking points in the general tone of the work is its gravity and sententiousness. Confucius, in his proverbs, scarcely attempts anything more pithy; and yet in the anxiety of the author to lay down rules for even the most insignificant movements of kings, there is a dryness of detail which deprives it entirely of the charm of terseness. Its gravity is essentially Oriental, while the morality of its state policy is more worthy of the notorious historiographer of Florence than of the successors of Bhṛigu and other great sages of ancient India. Its corner stone is cunning and artifice, intended to favour arbitrary power, and its main object is to overcome party opposition. Considering that the political life of Chánakya was devoted to one eternal round of stratagems and artifices for the overthrow of his powerful rival, Rákshasa, of which forgery, perjury and even poisoning formed the most salient points, it is not to be wondered at that his principles, even when systematised by his pupil, should retain some indications of their tortuosity. This defect, however, is confined entirely to the sections on diplomacy, and does not at all affect his rules regarding the general conduct of princes and their officers, which, in their earnest advocacy of truth, justice and honesty, would stand a very favourable comparison with works of much higher pretensions. Those rules are the originals

whence the ethics of the *Hitopadesa* have been deduced, and the *Hitopadesa* is a work that has withstood the ordeal of criticism for near fifteen hundred years, and has not been found wanting. As a book on morality it is better known and "has been translated more frequently and into a greater variety of languages than any other composition not sacred."*

It might be argued that in the infancy of race, as in the childhood of man, the apologue or fable is the only form in which moral counsel is successfully imparted, and hence it would be much more reasonable to suppose the *Hitopadesa* to be the archetype of the *Kámandakiya Níti*, than the latter to be that of the former. But it is no less true that in the early state of society, concise rules and flashing proverbs, "the condensed conclusions of experience," form better guides of life, and are, therefore, more generally esteemed, than protracted ratiocinations in search of general principles, and hence it is that all our wise men of antiquity from Solomon downwards, are more noted for their proverbs than lengthy processes of inference. Probably apologues followed proverbs, and essays succeeded them next. The argument, however, in either way, is not applicable with reference to the origin of either the *Kámandakiya Níti* or the *Hitopadesa*. The *Mahábhárata* must be acknowledged to be anterior to both, and in the *Rájadharma* section of that epic, maxims are produced in almost the very words in which we see them in the later works; † hence the idea is suggested that those and similar maxims were among the Hindus, as they are among other nations, the heir-looms of remote antiquity, which have been from time to time collected, arranged, amplified, and illustrated according to varying predilections of authors.

The maxims of *Kámandaki* are arranged under nineteen different heads, and embrace almost all the subjects that may be

* Colebrooke's Introduction to the *Hitopadesa*.

† The *Agri Purána* has a section on *Polity* in which *Kámandaki* has been freely quoted, but not by name.

fairly included under the term polity, besides some which have only the voucher of Hindu writers to appear in this work. The first chapter is devoted to the inculcation, in princes, of the necessity of study and of controlling their passions. The second has for its subjects the division of learning, the duties of the different castes and the importance of criminal jurisprudence. In the third occurs an exposition of the duty of princes to their subjects, of the necessity of impartial justice, and the impropriety of tyrannising over their people. The fourth affords a description of the essential constituents of a good government. It says "King, minister, kingdom, castle, treasury, army, and allies are known to form the seven constituents of a government. They contribute to each other's weal, and the loss of even a single one of them renders the whole imperfect:—he who wishes to keep a government perfect should study well their natures.

"The first desideratum for a king is to attain royal qualities, and having attained them he should look for them in others. A flourishing sovereignty cannot well be obtained by the worthless; he (only) who has qualified himself is fit to be a king.

"Royal prosperity, so difficult to be obtained and more so to retain, and which depends on the goodwill of multitudes, rests steadily only on moral purity, as water in a (fixed) vessel."

The duties of masters and servants engross the whole of the fifth chapter, and the mode of removing difficulties or rather of punishing the wicked, forms the subject of the sixth. The seventh is devoted to the duty of guarding the persons of kings and crown princes, and includes a variety of expedients against surprises, poisoning, the infidelity of servants, wives and relatives, and the dishonesty of medical attendants. The mode of consolidating a kingdom by providing it with the necessary officers of state, and including within it a number of dependencies and subordinate chiefs, forms the subject of the next chapter.

Then follow a series of rules regarding negotiations and disputes with foreign powers, conferences, embassies and spies, which take up the whole of the 9th, 10th, 11th and the 12th chapters. The 13th opens with an exhortation in favour of constant activity and attention to business, and the evils which attend idleness and vicious propensities. The latter are indicated by the term *vyāsana*, and include a number of vices and frailties—such as over-fondness for hunting and gambling, sleeping in the day, calumny, concupiscence, dancing, singing, playing, idleness, drinking, general depravity, violence, injury, envy, malice, pride, and tyranny. The term is very comprehensive, and when applied to other than men, is made to imply “defects” generally, and the subsequent chapter particularises the various defects to which the seven members of a government are frequently liable. It is followed by a dissertation on military expeditions. The 16th chapter has fortification, intrenchment and encamping of armies for its subjects, and, though short, is highly interesting, for the rules it contains on matters in which the modern Hindus are so entirely ignorant. The different expedients for overcoming enemies such as reconciliation, wealth, shew of military power, domestic discord, diplomacy, feigning, and stratagem, are detailed in the following chapter, and those failing, a king is recommended to enter into actual warfare, and on the mode of carrying it on, including surprises, guerilla fights, pitched battles, and military stratagies; the uses of the different members of an army, such as the infantry, cavalry and elephants; the arrays of soldiers into columns, lines, squares, &c.; the duties of commanders, and the principle of selecting one’s ground, the two subsequent chapters contain the most curious details. With a view to afford an insight into these to those who do not read Sanskrit, it was once our anxious wish to annex to this edition a translation of the entire work, and we had rendered nearly three-fourths of it into English, but press of official duties having caused a long interruption, and an accident—the ravages of white ants—having deprived us of

our MS., we feel compelled to abandon our design for the present.

In carrying the work through the press, we have derived much assistance from Pandita Visvanátha S'ástri to whom, we take this opportunity, publicly, to offer our grateful acknowledgments.

ॐ तस्यत् ।

कामन्दकीयनीतिसारटीका* ।

प्रथमः सर्गः ।

‘प्रभावात्’ प्रभुशक्तेः । शोषदण्डपक्षं हि प्रभुशक्तिः । ‘ग्राम्यते पक्षि’
स्वर्गमोक्षप्राप्तिनिमित्ते मार्गं । दीक्षतीति दिवु श्रीडाविजिगीषा-
स्ववहारद्युतिकृतिशान्तिगतित्विति धातुशक्तिसमन्तगुणसम्यक्त्वात् ‘देवः’
महोपतिरेव । ‘जयति’ वाच्याभ्यन्तरानदीन् जयतीत्यर्थः । ‘श्रीमान्’
शास्त्रप्रज्ञाद्यात्मसम्यक्तिसम्यक्त्वात् । बध्नः श्लोशोऽर्थग्रहणश्च दण्डकं दण्डोषु
धारयतीति ‘दण्डधारः’ ॥ १ ॥

कामन्दकिरधिकृतदेवतास्तुत्वमन्तरं श्लोकपक्षेण स्वगुरोरपि नम-
स्कारं विदधाति । बंधे इति । विशाखबंधे भव्यु विशाखबंधालोका
‘विशाखबंधानां’ । विशाखता हि बंधस्य प्रजाप्राप्त्यात् मुखातिशय-
योगाच्च । मुखातिशयस्तु उदितोदितत्वं, तद्विपरीतोऽन्तमिताकमितत्वं ।
यत्र बंधे ऊर्द्धतमानामधस्तमानाश्च पृथवाकां वेदविद्यातदनुष्ठानसम्य-
क्त्वात् स उदितोदितः, यत्र तद्विपरीतः सोऽन्तमिताकमितः । ‘भुयसां’
मुखैर्महतां । ‘श्लोकाभिराप्रतियाहकारां’, यद्यु श्लोकोऽप्रतिया-
हका विरहत्वात् तथैते बंधा ज्ञार्हद्वयधर्ममनुयाययोऽप्यप्रति-
याहका, कुटचत्वात् । कुटो घटकं धान्यपूर्वं शान्ति संश्लुक्ति इति
कुटचाः कुम्भीधान्वा इति प्रसिद्धिः । अतएव तेषां कुटचानामयथा
पौठको विष्णुस्तो नाम तदर्थं सः प्रसिद्धो बभूवेति ॥ २ ॥

* तथाशाविरचेकायाः प्राचीनटीकाया उपयोगिभाषकापत्रकं दृष्टव्यम् ।

जातवेदा इव इति । 'जातवेदा इवार्चिश्चान्' अग्निरिव ब्रह्मतेजः-
पुल्लशानी, 'सुचतुरः' प्रज्ञातिशयचारचातुर्यसम्पन्नः । 'वेदविदा'
वेदपरमार्थविदां मध्ये 'वरः' श्रेष्ठः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३ ॥

न केवल वेदविदुक्तः कर्मणामपि अनुष्ठाता फलभोक्ता चैतद्दर्शयि-
तुमाह । यस्येति । 'अभिचारवक्षेण' आभिमुख्येन साध्यं प्रति साधक-
प्रयुक्तानां मन्त्राणां मारणाद्यर्थं चारेो गमनं अभिचारः स एव वक्ष-
स्तेन । 'यस्य' गुरोः, 'वक्षस्वकनतेजसः' वैद्युताग्नितेजसः सम्बन्धिनः ।
वक्ष्वाग्निर्था प्रतिपक्षभूतैर्जलैर्नापशाम्यति तद्वत् कौटल्यकोपाग्निरपि
नन्दादिभिः । *'प्रपातामूहतः' इति मूलं बन्धादिमूलकबलं तदारभ्य ।
'नन्दः' इति नवनवतिकोटीश्वरः कश्चित् पृथिवीपतिः, अतएव
'श्रीमान्', स एव पर्वतः । 'सुपर्वा' इति पर्वशब्देन ख्यातिरूपलक्षिता ।
'आमूलतः' इति अपुनवत्यानाथ ॥ ४ ॥

तस्य सुचतुरत्वमुक्तान्तत् समर्थयन्नाह । एकाकीति । 'एकाकी' शरीर-
मात्रपरिच्छेदः । 'मन्त्रशक्त्या' प्रज्ञातिशयचातुर्येण । 'शक्त्या' उत्साह
शक्त्या । 'शक्तिधरोपमः' कार्तिकेयतुल्यः । 'आजहार' व्याहृतवान् ।
मौर्यकुलप्रसूताय 'वृषभ्याय चन्द्रगुप्ताय' इति चतुर्थी तादर्थ्ये ॥ ५ ॥

मुक्तलहस्पत्योक्तृतीयमात्मगुणं प्रस्थापयितुं तस्य च दण्डनीतिविषये
प्रयोक्तृत्वमपि प्रतिपादयितुमाह । 'नीतिशास्त्रासृतं' इति । प्रत्यक्षपरो-
क्षानुमानलक्ष्यप्रमाणाद्यनिर्णीतायां फलसिद्धौ देशकालानुकूल्ये सति
यथासाध्यमुपायसाधनलक्षणा क्रिया नीतिस्तदर्थे शास्त्रं, कौटल्य-
भाष्यमित्यर्थः, तदेतासृतं । सुतरां तदध्यासात् नरदेवत्वमाप्यत इत्यर्थः ।
'श्रीमान्'† ब्राह्म्या श्रिया युक्तः । अर्थ्यन्त इति अर्थाः धर्मार्थकामा-
कृतिपादकं धर्मशास्त्रमर्थशास्त्रं प्राजापत्यं । तथा षोडशं कामसूत्र-
ऽकाङ्क्षबा, 'प्रजापतिर्हि प्रजाः कृत्वा तासां स्थितिनिबन्धनं निवर्तस्य
शासनमध्यायानां इतसश्चखेबाये प्रोवाच, तस्यैकदेशं स्थायम्भुवो मनु-

* पपात मूलत इति मु० ।

† श्रीमान् इति मु० ।

धर्माधिकारिकं एयक् चकार, हृदस्यतिरर्थाधिकारिकमिति' ।
तत्र लक्षाध्यायद्वितीयांशेन कोटियश्विकृतं सम्भाव्यत एवार्थशास्त्रं,
तदेव माम्भीर्यात् महाप्रमाखत्वाच्च महोदधिरिव तस्मात्, 'य उद्भे'*
य उद्भूतवान् 'तस्मै विष्णुगुणाय वेधसे नमः' स्पष्टं ॥ ६ ॥

नमस्कारानन्तरं महाकाव्यस्वरूपनीतिसारस्य सम्बन्धाभिधेयप्रयो-
जनान्यभिधातुं श्लोकद्वयमाह ॥ दर्शनात्तस्येति । 'तस्य' परमगुरोः
विष्णुगुणस्य 'दर्शनात्' शास्त्रात्, 'यत्' ज्ञानदृष्ट्या दृष्टं तदेवोपदेश्याम
इति अभिधेयसङ्कतिः, महासम्बन्धश्चायं गुणरर्चकमागतः । तथा चेत्तं

“ ब्रह्माध्यायसहस्राणां शतं चक्रो खड्गजिज्जं ।

तन्नारदेन शक्रेण गुरुणा भार्गवेण च ॥

भारद्वाजविशालाक्षभीष्मपाराशरैस्तथा ।

संक्षिप्तं मनुना चैव तथा चान्यैर्महर्षिभिः ॥

प्रजानामायुषो ऋणं विज्ञाय च महात्मना ।

संक्षिप्तं विष्णुगुणेन वृषाणामर्धसिद्धये” ॥ इति ।

ब्रह्माचार्यप्रणीतसंयत्त्वादस्मत्प्रगीतप्रबन्धोऽपि प्रमाख्यमिति भावः ।
'सदृशः' सदृष्टेः निर्मलज्ञानस्य । 'विद्यानां आन्वीक्षिकीचयोवार्त्तादख-
नीतीनां, 'पारदृश्वनः' पारं दृष्टवान् इति पारदृश्या तस्य । 'राजवि-
द्याप्रियतया', प्रियस्य भावः प्रियता, राजविद्यासु दण्डनीत्यादिकासु
प्रियतया हेतुभूतया । राजविद्याभिर्भूमिन्वरं अत्याद्य रक्षादिभि-
र्जगतामुपकाराय पुण्यं भवत्विति प्रयोजनं । 'संक्षिप्तयश्वमर्धवत्'
संक्षिप्तः उपसंहृत एव यशो यस्य तत् संक्षिप्तयुश्वं, अर्धतन्तु ता-
वानेव विद्यते यस्य तदर्धवत् । अतएव सामर्थ्याप्नोतिसारमिदमेव ॥

'उपार्जने' इति । उपार्जनं लाभः, स च त्रिविधः मानवो भूतसंघो
मित्रश्चेति । 'पालनं' रक्षणं, तत् द्विविधं श्रेष्ठः परेभ्यश्च । 'प्रति' उद्दिष्टः ।
'कश्चित्' खल्वं । 'राजविद्याविदाम्' बार्हस्पत्यैसनसादीनां, 'मत्तं'

•

• मनुस्मृतौ इति नृ० ।

अभिमतं विष्णुगुप्तदर्शनादेवोपदेक्ष्यामः । दृश्यते हि राजविद्याविन्म-
त्तादभिन्नं विष्णुगुप्तदर्शनं कौटल्यभाष्ये ॥ ७ ॥ ८ ॥

अधुना राजवृत्तमभिधीयते । राजाऽस्येति । 'राजा' विजिगीषुः ।
'अस्य' चातुर्वर्णाश्रमलक्षणस्य जगतः । 'हेतुः' कारणं । 'वृद्धेः' अभ्युद-
यस्य । विद्यातदनुष्ठानवृद्धानामभिमत इति 'वृद्धाभिसम्मत' स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ९ ॥

अन्यथेन जगते हेतुत्वमभिधाय व्यतिरेकेणाप्यभिधातुमाह । 'यदि
न स्यात्' इति । यदि नरपतिर्न स्यात् तदा प्रजा विज्ञवन्तेति सम्बन्धः ।
'सम्यक्' शास्त्रस्मिन्ना । 'नेता' नायकः प्रजायाः, न्याय्येन मार्गेण प्रजां
नयति कर्माधारो नावमिव । 'ततः प्रजा' इति तदनन्तरमेव प्रजा
चातुर्वर्णाश्रमलक्षणं लोकः ॥ १० ॥

प्रजापार्थिवयोः परस्परौपकारित्वं दर्शयितुमाह । धार्मिकमिति ।
प्रजा प्रजापतिमिव धार्मिकं पालनपरं परपुरस्त्रयं राजानं सम्यक्
अभिमन्येत ॥ ११ ॥

प्रजां संरक्षतीति । 'एधिवोपतिः' 'प्रजां' चातुर्वर्ण्यं 'संरक्षति' सम्यक्
पालयति दशशुद्धनात् । 'सा' प्रजा, एधिवोश्चरं 'वर्धयति' वृद्धिं नयति
धान्यहिरण्यदिभिः । वर्द्धनादुक्तलक्षणात् रक्ष्यं कण्टकैः पालनं
'श्रेयः' श्रेयस्करं,* 'तन्नाशे' रक्षणाभावे, 'अन्यत्' वर्द्धनं 'सदर्पि'
विद्यमानमपि 'असत्' अशोभनं, निरयहेतुत्वात् ॥ १२ ॥

प्रजां संरक्षति वृष इत्युक्तं, स किमनुष्ठानस्तद्रक्षणक्षमस्तद्दर्शयितु-
माह । न्यायेति । नीतिशास्त्रोक्तमनुष्ठानं न्यायः तस्मिन् प्रवृत्तः 'न्याय-
प्रवृत्तः' 'सहीपतिरात्मानं' 'निवर्गेण' धर्मार्थकामलक्षण्येन 'उपसन्धत्'
संयोजयति प्रथमं, तदनन्तरं प्रजास्त्रिवर्गेणोपसन्धत्ते इति समुच्चयः ।
'अन्यथा' तदप्रवृत्ते 'भ्रुवं' निश्चयेन आत्मानं निहन्ति, अनन्तरं मात्स्य-
'न्यायेन प्रजाश्च । तस्मान्नायवृत्तेन राज्ञा भवितव्यमिति भावः ॥ १३ ॥

* तदभावे सदस्यमिति नृ० ।

एतदेव दृष्टान्तभूताभ्यामितिहासकथाभ्यां प्रदर्शयन्नाह । धर्मा-
दिति । 'धर्मात्' शास्त्राङ्गात् हेतुभूतात् *वैजवनः 'चिराय' चिरकालं
'महीं बुभुजे' इति । अत्र कथा । 'सगरान्वये इन्द्रसेनो नाम राजा
रजस्वनया स्वदेव्या संगत इति राक्षसेन अत्तमारब्ध उक्तश्चैवं तेन
त्वं यदि सर्वाः प्रजा धर्मे नियोजयसि तदा भक्षयामि इत्युक्तः प्राञ्ज-
भयात् तद्येवानुष्ठितवानित्यधर्मादचिरेण क्षयं गतः सः । तदनन्तरं
तदंशा अपि राक्षसवचनात् अधर्मादचिरेणैव विनाशं प्राप्ताः । तत-
स्तत्सन्ततावेव वैजवनो बभूव, तेन राक्षसवचनमनादृत्य भयं त्यक्त्वा
सर्वाः प्रजा धर्मे नियोजिताः, स्वयमपि च धर्मपरो बभूव । अतः
शास्त्रविहितानुष्ठानात् वैजवनो राजा चिरकालं 'एधिर्वीं बुभुजे'
इति । अनेन न्यायप्रवृत्तेः फलं दर्शितं भवति । अधर्माच्च न ऊघाख्य
रेन्द्रपदस्योऽपि शचीमभिलषन् यानवाहिनाऽगम्येन शप्तः सर्पीभूतः
सशरीर एव रसातलं नरकं प्रपेदे ॥ १४ ॥

एवं चान्यायवृत्तैः फलं प्रदर्शयन् अतुल्यपक्षं दर्शयितुमाह । तस्मा-
दिति । यस्माद्धर्माधर्मफलमेवं 'तस्मात्' 'धर्मं' न्यायं 'पुरस्कृत्य' प्रधानं
कृत्वा, 'अर्थाय' भूम्यादिविभवाय, 'पार्थिवो विजिगीषुः', 'यतेत' प्रयत्नं
कुर्यात् । तत्र हेतुः धर्मयोग्यादिः । राज्यार्जनेन किं फलमिति चेत् ?
तस्य 'स्वादु' मिष्टं फलं 'अथो' विभृतयः ॥ १५ ॥

तस्य राज्यस्य स्वरूपमभिधातुमाह । स्वाम्यमाख्येति । 'स्वामी'
शंषाङ्गानाममात्यादीनामीश्वरः प्राणभूतः । 'अमात्याः' मन्त्रादयः । 'राष्ट्रं'
जनपदः । 'दुर्गं' दुःखेन गम्यत इति पर्वतादि । 'काषुः' कुप्यतेऽर्थिभरा-
द्रियते इति । 'बलं' हृदयश्वरपत्तिस्वरूपं चतुरङ्गं । 'सहत्' मित्रं ।
एतावदित्येतावत्संख्याङ्गं राज्यमभिधीयते । शुश्रूषाद्यष्टगुणा प्रजा
'वृद्धिः' । 'सत्त्वं' प्रारब्धनिर्वहणाख्यं । सत्त्वञ्च वृद्धिश्च सत्त्ववृद्धी, ते
व्यपाश्रयो बलाधायकोऽवलम्बो यस्य राजस्य तत्तथोक्तं ॥ १६ ॥

* 'वै यवनः' इति नृ० ।

धर्मं पुरस्कृत्य अर्थाय यतेतेत्युक्तं तच्च कथमिति तदभिधातुमाह ।
आलम्ब्येति । 'आलम्ब्य' अवलम्ब्य । 'बलावत्' अदुर्बलं । 'सत्त्वं' उक्तजत्त-
वं । 'बुद्ध्या' उक्तजत्तव्याया प्रज्ञया । आलोकिता निर्णीता निर्गमा नि-
र्वाहा येन राज्ञा स तथोक्तः । 'अस्य' अनन्तरोक्तस्य सप्ताङ्गस्य रा-
ज्यस्य, 'लाभाय' प्राप्तये 'यतेत' यत्नं कुर्यात् । 'सततोत्थितः' सर्वदोष-
मयुक्तः ॥ १७ ॥

एतदनुष्ठानं चतुर्विधमित्येतद्दर्शयितुमाह । न्यायेनेति । 'न्यायेन'
शास्त्रोक्तेन । 'अर्जनं' अलम्बनाभादिकं । 'अर्थस्य' भूम्यादेः । 'रक्षकं' पा-
कनं । 'वर्द्धनं' लब्धस्योपचयः । 'तथा' तेनैव प्रकारेण । 'सत्यात्रप्रति-
पत्तिश्च' पात्राग्राह्यत्रिविधानि, धर्मपात्राणि, अर्थपात्राणि, कामपा-
त्राणि च, तेषां सत्त्वमुत्तमत्वं, यदुद्दिश्य प्रतिपद्यते विनियुव्यते इति ।
तच्च सदनुष्ठानां ब्राह्मणास्तपस्विनश्च । अर्थपात्राणि मन्त्रिपुरोहिता
दयः । कामपात्राणि कामनीयाः स्त्रियः । तेषु प्रतिपादनार्थमेव राज-
दत्तं विजिगीष्वनुष्ठानं चतुर्विधं भवति ॥ १८ ॥

चतुर्विधेऽपि राजवृत्ते आद्यं अर्थार्जनाख्यमनुष्ठानमभिधातुमाह ।
नयविक्रमेति । नया नीतिशास्त्रपरिचानं, विक्रमः शैथ्यं, ताभ्यां
सम्पन्नः, विक्रमे सत्यपि नयश्चीनोऽभिसन्धीयते । नये सत्यपि विक्रम-
श्चीनः परैरभिमूयते । ततश्च नयविक्रमाभ्यां सम्पन्नेन भवितव्यमिति ।
'सूत्यानः' शोभनमुत्थानमुद्योगो यस्य स तथोक्तः । शोभनत्वं चोत्थान
प्रारम्भापायः । पुरुषद्रव्यसम्पदापत्ततीकारानुकूलदेशकालकार्यादि-
निर्णयं कृत्वा उत्थानं कार्यमिति भावः । 'चिन्तयेत्' अर्थमिति ।
श्रीर्हि स्त्रीहेतुत्वात् सप्ताङ्गं राज्यं, तदुपार्जनार्थं चिन्तां कुर्यादित्यर्थः ।
'नयस्य' नीतिशास्त्रपरिचानस्य, 'विनयः' स्वाभाविकेन्द्रियजयो 'मूलं'
कारणं । नहि स्वाभाविकेन्द्रियजयरहितेन प्राक्कं ज्ञातुं शक्यते विष-
याक्षिप्रचित्तत्वात् । विनयोऽत्र नयस्य कारणभूतः शास्त्रनिर्णयः ॥ १९ ॥
विनय इति । यो हि इन्द्रियजयः स कार्यभूतो 'विनयः' ॥ २० ॥

आत्मसम्पदं श्लोकद्वयेन दर्शयितुमाह । शास्त्रमित्यादि । 'शास्त्रं' इदमेव नीतिप्रवर्तकं । 'प्रज्ञा' अष्टगुणा बुद्धिः । 'धृतिः' सन्तुष्ट-
चिन्ता । 'दास्यं' कुशलता । 'प्रागल्भ्यं' अभिरुहता । 'धारयिष्णुता'
अवधारणशीलता । 'उत्साहः' शौर्यामर्षशीघ्रकारितेति गुणत्रययुक्तः ।
'वाम्निता' वाक्कौशलशालिता । दृढस्य भावो 'दार्ढ्यं' यत् प्रतिश्लक्ष्णं
तस्यापरित्यागः । 'आपत्श्लेषसच्चिष्णुता' देवात् समुत्पन्नानामापदां
श्रुतिश्लाघ्यादीनां श्लेषानाश्च सहनशीलत्वं ॥

प्रभाव इति । 'प्रभावः' गुणविशेषः, येनाकोशदण्डोऽपि तद्दानिव
दृश्यते द्विषद्विर्नाभिभृयते चेति । 'शुचिता', परदारव्यभिचाररहित-
ता । 'मैत्री' सर्वसत्त्वेषु मित्रभावना । 'त्यागः', अर्थानां सत्याप्रति-
पादनं । 'सत्य' अमृषावादः । 'कृतज्ञता' कृतमयकारं प्रत्युपचिकीर्षया
जानातीति कृतज्ञस्तस्य भावः । 'कुल' सुजेभयपक्षता । 'शीलं' विमुक्त-
भावः । 'दमस्त्र' इति उपशमः । चकारोऽनुक्तानां सदृशानां समुच्च-
यार्थः । एते गुणा आत्मसम्पदो हेतवः ॥ २१ ॥ २२ ॥

राज्ञो विनयाभ्यासप्रकारं दर्शयितुमाह । आत्मानमिति । 'राजा'
महोपतिः, 'प्रथमं' सर्वदौ, 'आत्मानं' 'विनयेनोपपादयेत्' इन्द्रिय-
जयसम्पन्नं कुर्यादित्यर्थः । "राजा यच्छीलः प्रकृतयस्तच्छीला भवन्ति"
इति कौटिल्यः । ततो मन्त्रादीन्, ततो ऋत्विजान्, ततः पुत्रान् । अतः
प्रजा जितेन्द्रियाः कर्त्तव्याः ॥ २३ ॥

विनयोपपादनफलमाह । सदेति । 'सदा' पूर्वोक्तगुणैरनुरक्ताः
प्रकृतयो यस्य सः । स्पष्टमन्यत् ॥ २४ ॥

इन्द्रियाणां दुर्जयत्वं दर्शयितुमाह । प्रकीर्षति । शब्दस्पर्शादयो
विषयास्तेषां प्रकीर्षता बद्ध्यापित्वं । प्रकीर्षविषया एव मनोरमात्वा-
दरथ्यं तत्र 'भावन्तं' 'विप्रमाथिनं' रिशंसया विश्लेषेण प्रमत्तातीत्येवं-
श्लोकं, 'इन्द्रियदन्तिनं' 'ज्ञानाद्गुणेन वपुः कुर्वीत' इति स्पष्टं ॥ २५ ॥

तदेव दर्शयितुमाह । आत्मेति । 'आत्मा' यन्मवाहकः । प्रयत्नेनात्म-

गुणेन । अर्थभ्यो विषयेभ्यः । 'मनः' वक्ष्यमाणलक्षणमधिरोहति । प्रयत्न-
प्रेरितयोः 'आत्ममनसोः' 'संयोगात्' हतोः 'प्रवृत्तिः' गतिर्विषयं प्रत्यु-
पजायते ॥ २६ ॥

प्रवृत्तेः कारणमभिधातुमाह । 'विषयामिषलोभेन' इति । विषय
एवामिषमभिलषणीयं भक्ष्यं तल्लोभेन तदभिलाषेण, 'मनः' कर्तुं
'इन्द्रियं' विषयामिषं प्रति 'प्रेरयति' । अतः 'प्रयत्नेन तन्निरन्ध्यात्'
इत्यादिकं स्पष्टं ॥ २७ ॥

यद्यपि आमनःसंयोगात् प्रवृत्तिस्तथापि मन एव प्रधानं, व्यव-
हारार्थन्तस्य हृत्पर्यायांश्च दर्शयितुमाह । विज्ञानमिति । विविधज्ञा-
नात्पत्तिनिमित्तत्वान्मनो 'विज्ञानं' उपचर्यते । अन्तर्हितत्वात् 'हृदयं' ।
चेतनाधारत्वात् 'चित्तं' । मननात् 'मनः' । बोधाधारत्वात् 'बुद्धिः' ।
तदेतत् संज्ञापञ्चकं समं तुल्यार्थं बोध्यं । 'अनेन' मनसा । आत्मा-
ऽधिष्ठितः । 'करोति' विदधाति । 'इह' शरीरे । 'प्रवर्त्तननिवर्त्तने'
कर्त्तव्याकर्त्तव्यकरणाकरणा ॥ २८ ॥

एतादृशमनःप्रवृत्तौ प्रमाणमनुमानमेवेति दर्शयितुमाह । धर्माधर्मा-
विति । 'धर्मः' प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणः स्वर्गापवर्गफलः । 'अधर्मः' तद्विप-
रीतः । 'सुखं' शोभनानि खानि बुद्धीन्द्रियाणि परितुष्टानि येन तत्
सुखं । तद्विपरीतं 'दुःखं' । 'इच्छा' कामः । तद्विपरीतो 'देषः' । 'तथैव'
तेनैव प्रकारेण । 'प्रयत्नः' येन धृतं शरीरमवतिष्ठते । 'ज्ञानं' पदार्थ-
स्वरूपावबोधः । 'संस्कारः' जन्मान्तरोगकर्माभ्यासवासनाविशेषः । एते
गुणा आत्मनोऽस्तित्वं लिङ्गमिति आचार्यैरुपदिष्ट । धूमेनाग्निवदे-
भिरात्मस्तित्वं प्रतीयत इति ॥ २९ ॥

मनसोऽस्तित्वे लिङ्गमभिधातुमाह । ज्ञानस्येति । 'ज्ञानस्यायुगपद्भावः'
पक्षानामपि श्रोत्रादीनां बुद्धीन्द्रियाणां शब्दादिषु इन्द्रियार्थेषु सर्व-
व्यापित्वात् आत्मनो युगपत् समकालमेव ज्ञानोत्पत्तौ प्राप्तायां भिन्न-
कालेषु वा ज्ञानोत्पत्तिः सा मनसोऽस्तित्वे लिङ्गं भवतीति अस्ति

मनःसंज्ञकं घटं किञ्चिद्बुद्धीन्द्रियं, येनात्मनि समवेतेन सकलपदार्थानां
ज्ञानातिशयात् अनुभूयते, तदभावे युगपत् ज्ञानोत्पत्तिर्न च दृश्यते,
तस्मादस्ति मन इति । 'नानार्थेषु च सङ्कल्पः' नानाभूतेषु पृथग्भूतेषु
सुखदुःखात्पादकपदार्थेषु सङ्कल्पः, 'तस्य* कर्म प्रकीर्तितं' आचार्यै-
रिति शेषः ॥ ३० ॥

आत्ममनसोः स्वरूपमभिधाय इन्द्रियाणां इन्द्रियार्थानाञ्च तदभि-
धातुमाह । आत्रमिति । शब्द इति च । स्पष्टं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

आत्ममनोबुद्धिकर्मन्द्रियाणां लक्षणमभिधाय बुद्धेरन्तःपरिकल्पयत्या
कारणविभागमभिधातुमाह । आत्मा मनश्चेति । अभिहितेन लक्ष-
णेनेति प्रतिपाद्यते यथा विद्यया साधुत्वविद्या, सा विद्यते येषां ते
तद्विद्याः कणादात्तपादादयः ते 'तद्विद्यः', 'आत्मा मनश्च', अन्तःकरण-
मुच्यते । 'आध्या' आत्ममनोभ्यां, प्रयत्नसहितार्थ्यां 'सङ्कल्पः' प्रवृत्तिः,
इन्द्रियप्रवर्त्तनं, 'उपजायते' ॥ ३३ ॥

बहिःकरणमभिधातुमाह । आत्मा बुद्धीति । 'आत्मा' उक्तलक्षणाः ।
'बुद्धिः' मनः । 'इन्द्रियाणि' बाह्यरूपाणि । 'अर्थाः' शब्दादयः ।
कर्मन्द्रियाणां हि उत्सर्गादिका अर्थाः प्रयोजनानि । एतत् सर्वं 'बहिः-
करणं' । 'सङ्कल्पः' सम्यग्भूतार्थकल्पनं, 'अध्यवसायः' प्रयत्नविशेषः,
तार्थ्यां 'अस्य' आत्मनः, सुखानुभवलक्षणा 'सिद्धिः', 'प्रकीर्तिता' ॥ ३४ ॥

तदेवं अन्तःकरणप्रवृत्तिः प्रयत्नादेव बहिःकरणप्रवृत्तिरपि अध्य-
वसायलक्षणात् प्रयत्नादेवेति दर्शितं भवति, एतदेव समर्थयन्माह ।
उभे एते हीति । 'उभे एते' अनन्तरोक्ते, 'हि' क्लृप्तं, 'करणे' अन्त-
र्बहिःकरणसंज्ञके, 'यत्नानन्तर्यके' प्रयत्नानन्तरं वर्त्तते, प्रयत्नप्रकारादि-
लक्ष्यः, तस्मादिति । यस्मादेवं 'तस्मात्', 'प्रवृत्तिसंरोधात्' उभयात्मकस्य
प्रयत्नस्य संरोधं कृत्वा, 'निर्मनस्कृतां भावयेत्' निर्मनस्कृतां भावं व्यस्यत् ।
यावत् प्रयत्न एव निवृद्धो भवति तावदात्मा मनसा न युज्यते, ततश्च

* तस्यैत्यस्य स्थानं च. स्थानि नः ।

विद्यमानमपि मनो नाख्येव मनःकार्याकरणात् । अन्तःकरणविशेषात्
प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । एवमन्तःकरणप्रवृत्त्यभावात् बहिःकरणप्रवृत्तेरय-
भावः । तदभावात् इन्द्रियाणां विषयैः सम्बन्ध एव न स्यात् इति
भावः ॥ ३५ ॥

एवमिति । 'एवं' उक्तन्यायेन, करणयोरभयोरपि सन्निरोधात्
निरुद्धचेष्टं 'आत्मनः', 'आत्मना', एव च नान्येन कृत्वा 'संयम्य', नयो
नीतिशास्त्रं अपनयन्तद्विपरीतः तौ जानातीति 'नयापनयवित्', 'राजा'
महोपतिः, 'आत्मनः', 'हितं' नयानुष्ठानमेव, 'कुर्वीत' ॥ ३६ ॥

करणसंरोधः कर्तुं न शक्यते चेदभिमतफलमपि न प्राप्यते इत्येत-
द्दर्शयितुमाह । *यत् एषिव्या इति । स्पष्टं ॥ ३६ कोटः ॥

एकस्यापि न पर्याप्तमित्येतद्दर्शयितुमाह । †एकस्यापि न यः शक्त
इति । 'एकस्यापि' असहायस्य, 'मनसः', 'सन्निरुद्धे' जयकरणे, 'यः'
'न शक्तः' समर्था न भवति, 'स कथं', बद्धजेतव्यां 'महो', ससागरं
'जेष्यति', न कथमपीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अनिष्टहीतमनसः परिखामं दर्शयितुमाह । क्रियेति । 'अपहारि-
भिः' आपातरम्यः, 'अवसानविरसः' परिखामरसहीनैः, स्पर्शादिभिः
'विषयैः', 'आक्षिप्तहृदयः', 'करीव' हृत्वीव, 'ग्रह' बन्धं, 'गच्छति' ॥ ३८ ॥

स एवोद्यमभयदामापदमाप्नोत्येवेति दर्शयितुमाह । सज्जमान इति ।
'सज्जमानः' आसक्तिं गच्छन् । 'अकार्येषु' परस्त्रीगमनादिषु । 'विष-
यान्भीक्ष्णतेक्ष्णः' विषयैः स्पर्शादिभिरन्भीक्ष्णते ईक्ष्णते शास्त्रमये धर्म-
मये च यस्य स, तथोक्तः । 'आवृत्ति' सम्पादयति । 'उद्यमभयदा'
भीषणभयदायिनो । 'स्वयं' आत्मनैव । 'आपदं' विपदं ॥ ३९ ॥

* यत्पृथिव्या त्रीदियथं हिरण्यं पश्यः क्रियः ।

एकस्यापि न पर्याप्तं नस्मादतिवचं त्यजेत् ॥ ३६ कोटः ॥

एष ह्येको मु० पु० नास्ति ।

† एकस्मैव हि योःशक्त इति मु० ।

भूयोऽपि विषयाणां वैधर्म्यं दर्शयितुमाह । शब्द इति । स्पष्टं ॥ ४० ॥
श्रुतिविषयलोभदोषमाह । युचीति । विदूरं व्यवधानं तत्कामञ्च
लङ्घनं तत्क्षमः 'विदूरक्षमञ्चक्षमः' । 'मृगयतं' अन्वेषयति । अन्यत्
स्पष्टं ॥ ४१ ॥

स्पर्शदोषमाह । गिरीञ्चेति । महाकाये महाबलो हस्ती 'करिणी
स्पर्शसंमोहात्', 'आकानं' बन्धनं, 'याति' प्राप्नोति ॥ ४२ ॥

रूपाख्यविषयेऽपि दोषं दर्शयितुमाह । स्निग्धेति । 'पतन्' आ
त्मानं निक्षिपन् । अन्यत् स्पष्टं ॥ ४३ ॥

रसेऽपि दोषं तथैव दर्शयन्नाह । दूरेऽपीति । दर्शनस्य व्यवधाने
वर्तमानो दुरवगाहजकदुर्गं 'घरन्', मत्स्यः समांसं वडिष्ठं 'आस्ता-
दयति', विनाशायेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

गन्धेऽपि दोषमभिधातुमाह । गन्धलुब्ध इति । 'असुखसञ्चारां'
अतिक्लेशेन सञ्चरणं यस्यान्तां । 'गजकार्यभक्तभक्तानां' अनुकरणशब्द-
विशेषां । दन्तिनः कर्मगतिर्भक्तभक्तेत्युच्यते । अन्यत् स्पष्टं ॥ ४५ ॥

प्रागुक्तमुपसंहरन्नाह । एकैकश इति । 'एकैकशः' प्रत्येकमपि ।
'विनिष्पन्ति' विनाशयन्ति । 'विषयाः' स्पर्शादयः । 'विषसन्निभाः'
विषतुल्याः, मारणात्मकत्वात् । 'यः' पृथिवीपतिः । 'समं' समासेन
आयच्छेत् । 'पक्ष' विषयान्, 'सेवते' सक्तो भवति ॥ ४६ ॥

एवं सर्वथा विषयसेवानिषेधे प्राप्ते चायं नियम इति दर्शयन्नाह ।
सेवेतेति । 'सेवेत' उपभुञ्जीत । 'कार्जं' तत्संवावसरे । धर्मार्थावि-
रोधेन कामं सेवेत निःसुखो न स्यादिति कौटिल्योक्तिः । अन्यत् स्पष्टं ॥
४७ ॥

विषयसेवातत्परत्वे दोषं दर्शयन्नाह । निकाममिति । 'निकामं'
अर्थं । 'सक्तमनसां' संश्लिष्टचित्तानां । 'गजन्ति' अचरन्ते । 'गणिता-
श्रुतां' श्रुतनयनजलानां । 'यौवनेन सह' युवभावेन समं । 'अत्रयः'
विभूतयः । एतदुक्तं भवति, यावत् ज्ञानामुखविकोक्तनासक्तमना

भवति तावदुद्योगाभावात् अदिभिरपहृते राज्ये कान्तया सहैकान्त-
स्थितस्याश्रुभिः सह श्रीभिर्युतं यौवनं गलतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

विषयेऽसक्तौ दोषाभावं त्रिवर्गस्य च कार्यकारणभावं दर्शयितुमाह ।
धर्मादिति । 'धर्मात्' शास्त्रोक्तलक्षणात् विधिनिषेधरूपात् कारण-
भूतात्, 'अर्थः' भूमिहिरण्यादिरूपकार्यभूतः भवति । 'अर्थात् कामः',
लभ्यते । 'कामात्', 'सुखफलोदयः' । 'यः' कामः, 'युक्त्या' शास्त्रोक्त-
सेवाकालमात्रया, 'न *निषेद्यते' नानुष्ठीयते, स 'तौ' इतरौ धर्मार्थौ,
'इत्वा' 'आत्मन' अपि 'हन्ति' । तद्यथा धर्मातिसेवायामर्थः क्षीयते,
अर्थक्षयात् कामाभावः अर्थमूलत्वात् कामस्य, अर्थाभावात् शरीरद-
यनं, धर्मं चिकोर्षुः शरीरं क्षीणं करोति, ततः शरीरे विनष्टे धर्मोऽपि
विनश्यति । एवमर्थोऽपि अतिसेवितोऽर्थमूलं धर्मं न करोति कामश्च ।
ततश्चाप्युपचितोऽर्थः चौरराजादिभिरपक्रियते । तथा कामोऽपि
अतिसेवितो धर्मार्थानुष्ठानव्युपरमात् तौ विनाश्य सुकक्षयात् क्षय-
व्याधिना शरीरमपि विनाशयति ॥ ४९ ॥

विषयायामतिमनोहरत्वमिन्द्रियाणाञ्च दुर्जयत्वं दर्शयन्नाह । ना-
मापीति । 'विलासोक्तसितभुवः' विलासेन विभ्रमेण उक्तासिते भ्रुवो
यया तस्याः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५० ॥

एतदथापकं वाक्यं वीतरागायामदर्शनादित्याशङ्क्याह । रहःप्रचा-
रेति । रहःप्रचारः उपगृहणचुम्बनाद्यष्टकादिपरिकल्पितः, तत्र कुश-
लाऽतिप्रवीणा 'रहःप्रचारकुशला' । मृदु अकठोरं मद्गदं मश्वरं
भाषितुं शीलं यस्याः सा । 'कं' नाम शरीरिणं । 'न रमयति' न
रमयन्कीडासक्तं करोति अपि तु सर्वमपि करोत्येव । रक्तान्तत्वं
कोषनयोर्लक्ष्यं रम्यता चेति ॥ ५१ ॥

एतत् त्रुटयितुमाह । मुनेरपीति । 'मुनेरपि' मुमुक्षोरपि महर्षिः,

* निषेद्यते इति क० ।

† नावित्यस्य स्थाने तानिति म० ।

‘मनः’ चेतः, ‘सरगं’ साभिलाषं, जितेन्द्रियत्वेऽपि ‘अवश्यं’ अवशीभूतं कृत्वा, अथवा अवश्यं निश्चयेन सरगं कुरुते ‘अङ्गना’ । का किमिव ‘सन्ध्या शशिमण्डलमिव’ । अतः कं नारी न रमयतीति श्रितं ॥ ५२ ॥

एतदेवाचेतनेष्वपि दर्शयितुमाह । मन इति । सर्वेषां ‘मनः’ चित्तं, ‘प्रज्ञादयन्तीभिः’, आनन्दहेतुत्वात् अपां स्त्रीषां च । *मन्दयन्तीभिः गाम्भीर्यादपां, क्षमजघनभारवत्त्वात् स्त्रीषामपि, ‘अक्षं’ अत्यर्थं, ‘महान्तोऽपि’ गण्डरभिन्नाः । ‘अचला इवाङ्घ्रिः’ ‘भियन्ते’ अन्तः प्रविश्य भूमिसात्क्रियन्ते स्त्रीभिरित्यर्थः ॥ ५३ ॥

न केवलं स्त्रीविषयाऽऽसक्तस्त्याज्या सा च विनाशाय भवति तज्जन्यं मृगयादिव्यसनत्रयमपीति दर्शयन्नाह । मृगयेति । स्त्रीसेवाया बल-
हानिकरत्वात् मांसाभिलाषे मृगयाव्यसनं । स्त्रीभिः सह पानगोष्ठां पानव्यसनं । ताभिरेव विनोदार्थं अक्षक्रीडाव्यसनं । त्रयमिति कामजोऽयं त्रिवर्गः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५४ ॥

यथा कामोऽतिप्रवृद्धो विनाशहेतुत्वादरिः, एवं क्रोधादयोऽपीत्यरि-
षुर्गमभिधातुमाह । काम इति । ‘कामः’ तन्मोक्तलक्ष्यः, “स्पर्शवि-
शेषविषया इष्टाभिमानिकसुखानुविद्धा, फलवती अर्थप्रतीतिः” इति ।
‘क्रोधः’ अविमृश्यकारितया प्राणिक्रोहबुद्धिः । ‘लोभः’ वित्तोष्वतिलो-
लुपता । ‘हर्षः’ कारणं विना प्राणिक्रिंसाजनितः परितोषः । ‘मानः’
माननीयेष्ववमानबुद्धिः । ‘मदः’ बलावलेपजनित उत्सर्ग इत्यर्थं चतुर्गः ।
उत्तरार्द्धं स्पष्टं ॥ ५५ ॥

अरिषुर्गपरिपालनदोषं क्रोकादयेन दर्शयन्नाह । †दायक्य इति ।
दण्डकविषयाधिपतिः ‘दायक्य’ दण्डदशनामा भूपतिः । स च मृगया-
गते भ्रगोः कन्यामकामां धर्षयन् भ्रगोः शापात् पांसुदृष्टिभिः स-
बन्धुर्विननाश । ‘क्रोधाच्च जनमेजयः’ अश्वमेधकर्मणि शिखण्डीकृतां

* मन्दयन्तीभिरिति म० ।

† दण्डक इति म० ।

किमर्थं गुरुसेवनं कुर्वीतेत्याह । शास्त्रायेति । 'शास्त्राय' शास्त्रं
आम्बोक्तिश्चादिविद्याचतुष्टयं तदर्थं, 'गुरुसंयोगः', कर्त्तव्यः । 'शास्त्रं',
किमर्थं ? 'विनयवृद्धये' इन्द्रियजयवृद्धयर्थं । स एव विनयः शास्त्रेणो-
पलब्धितःकृतक इति व्यपदिश्यते । 'विद्याविनोतः' इति विद्योपलब्धि-
तेन्द्रियजयकृतविनयसम्पन्नः, 'वृषतिः', न 'कृच्छ्रेषु' विप्लवमितकृच्छ्रेषु,
'अवसोदति' विवसो भवति ॥ ५६ ॥

उपकारं च वृद्धसंयोगे दर्शयन्नाह । वृद्धोपसेवीति । विद्यावृद्ध-
सेवाधीनः 'वृषतिः', साधुसेवो भवति । तथा 'प्रियमात्रोऽपि', दास-
कृतवादिभिः, 'अकार्येषु' परदारदूषणादिषु, 'न प्रवर्त्तते' ॥ ६० ॥

विद्यायवृद्धोत्तरकालमपि अवशिष्टविद्यांशा यास्या एषेति दर्श-
यन्नाह । आदधान इति । सकलकलापरिपूर्णा भवतीत्यर्थः । इति
इन्द्रियजयलक्षणं ॥ ६१ ॥

विनयस्य फलं दर्शयन्नाह । जितेन्द्रियस्येति । 'नोतिमागंनुसा-
रियः' नयसम्पन्नस्य, 'वर्त्तताः' भास्वराः, 'लक्ष्यः' विभृतयः, 'कीर्त्त-
यश्च' यथांसि च, 'नभःस्पृशः' दिगन्तव्यापिन्याः, भवन्तीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

इन्द्रियजयवृद्धसंयोगानुपसंहरन्नाह । इति स्मृतिः । 'नयान्विता'
वृद्धसेवनात् अवाप्तनीत्वान्वितः, 'राजा', 'इति' अनेन प्रकारेण, 'विनयः'*
इन्द्रियजयं, 'निषेवमाशः' अमृतिष्ठन्, 'नरदेवसेवितं' घोडशमहाराजा-
ध्यासितं, 'अयः' 'पदं' महाचक्रवर्त्तिष्ठानं, 'समाक्रामति' अध्यास्ते ।
'भास्वरं' दीप्ततरं, 'शिरः' 'महारत्नशिरः' सुमरोः शिखरम् 'इव',
इन्द्रत्वमित्यर्थः, 'उन्नतं' अकृतपृथैरपाप्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

विनयो राजकुमारेषु पुनराधेय इति दर्शयन्नाह । इयं ह्येति ।
'इयं', 'पार्थिवता' राजत्वं, 'कोकव्यतिरेकवर्त्तिनी' कोकोऽन्यथा वर्त्तते-
ऽन्यथा पार्थिवः, यतः 'अभावतः', एव विनयाभावात् 'समुन्नता'
अप्रतिहता । 'बलात्' आक्रम्य गृहः 'विनये', नियोजयेत् । यतः

* विनयो इति न० ।

‘नयस्य’ शास्त्रानुष्ठानस्य, ‘विनयः’ इन्द्रियजयः ‘पुरःसरः’ साधक इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

बलान्नयनियोजने गुणं दर्शयन्नाह । परां विनीत इति । ‘विनीतः’, राजा ‘परां’ उत्कृष्टां, ‘सेव्यतां’, प्राप्नोति । मन्त्रीपतिविभूषणानां दुर्लभत्वात् विनय एवाणकारः । ‘करोव भद्रः’, अर्थात् राजा ‘विनयेन शोभते’ सुगमं ॥ ६५ ॥

किमर्थं विद्यावृद्धसंयोगः क्रियते इति दर्शयन्नाह । गुरुत्विति । ‘गुरुः’ विद्यावृद्धः, ‘विद्याधिगमाय’, अभिहितविद्यापरिणतये, ‘सेव्यते’ । सा च ‘श्रुता’, ‘विद्या’, समये ‘मतये’ प्रज्ञायै भवति । श्रुतानुष्ठानवृत्तीनि चानुष्ठीयमानानि ‘भूतये’ श्रिये, ‘असंशयं भवन्ति’ ॥ ६६ ॥

भूयोऽपि वृद्धसंयोगजनितविनयस्य प्रयोजनं दर्शयन्नाह । सुनिपुणमिति । ‘सुचिः’ बाह्याभ्यन्तरशोचयुक्तः, ‘अनुवृत्तिपरः’ सुश्रूषातत्परः । ‘नृपतिपदाय’ चक्रवर्त्तिस्थानाय । स्पष्टमन्यत् ॥ ६७ ॥

इन्द्रियजयवृद्धसंयोगयोरनुष्ठाने दोषं अनुष्ठाने च गुणं दर्शयन्नाह । अविनयरतमिति । इन्द्रियजयो विनयः, तदन्यथात्मविनयः तद्रतं व्यसनासक्तं नृपम् ‘अवशं’ असाध्यम्, अपि ‘विद्विषः’ रिपवा, ‘वशं’ नयन्ति । विनीतः पुनः ‘तनुरपि’ कृशोऽपि, ‘क्वचित् पराभव’, ‘नैति’, न याति ॥ ६८ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकाथामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां प्रथमः सर्गः ॥ ❀ ॥

पूर्वसर्गास्त्रिखितविद्यानामुद्देशमभिधातुमाह । आन्वीक्षिकीमिति ।
आन्वीक्षिकाद्या विद्याश्चतस्रोऽपि वक्ष्यमाणलक्षणाः । 'तद्विद्यैः' ता एव
विद्या निर्मला-येषां तैः । 'तत्क्रियोपेतैः' तदनुष्ठानयुक्तैः । स्पष्टमन्यत् ॥
१ ॥

आदरात् विद्याचतुष्टयचिन्तने प्रयोजनमाह । आन्वीक्षिकीति ।
'शान्प्रती' प्रत्येकमविनाशिणी । 'एता एव' इत्येवकारेण नान्यं केचन
लोकस्थितिहेतव इत्यर्थः । अन्यत् सुगमं ॥ २ ॥

विद्यासङ्गाविषये विप्रतिपत्तिं दर्शयन्नाह । त्रयोति । तिस्रो विद्या
मनुश्रिया मन्यन्ते । कुत इत्याह, हि यस्मात् या इयमान्वीक्षिकी
सा चया विग्रेष एवेति मता ॥ ३ ॥

बाह्यस्यत्यान्तु विद्याइयमेव मन्यन्ते इति दर्शयन्नाह । वार्त्तेति ।
'वार्त्ता च दण्डनीतिश्च' वक्ष्यमाणलक्षणे 'दं' एव 'विद्ये' 'इत्यवस्थिते'
ह्यतनिश्चये । कुत इत्याह, 'लोकस्यार्थप्रधानत्वात्' इति चातुर्वर्ण्यस्य
लोकस्य अर्थः भूम्यादिलक्षणः तस्मिन् प्रधानत्वात् प्रधानवृत्तिहेतुत्वात्,
सर्वार्था वार्त्तया लभ्यते दण्डनीत्यापि लभ्यते इति 'सुरपूराधसः' बृह-
स्पतेः 'शिष्याः' अन्तेवासिनो मन्यन्ते ॥ ४ ॥

मुक्ताचार्यस्यासुरगुरोः शिष्या एकामेव विद्यां मन्यन्ते इति दर्श-
यन्नाह । एकैवेति । दण्डनीतिरिदमेव शास्त्रं, यस्मात् तस्यामेव सर्व-
विद्यारम्भाः प्रतिष्ठिताः । दण्डनीतिरभावात् मात्स्यन्यायेन सर्वविद्या-
रम्भ एव न सम्भवति ॥ ५ ॥

पूर्वपक्षमभिधाय सिद्धान्तमभिधातुमाह । विद्याश्चतस्र इति ।
नेऽस्माकं गुरोः कौटल्यस्य दर्शनं विद्याश्चतस्र एव न क्षूनाधिका वा ।
यस्मात् एद्यक् एद्यक् प्रकृतसिद्धार्थं आसु विद्यासु काका व्यवस्थितः
॥ ६ ॥

विद्यानां स्वरूपभेदं दर्शयन्नाह । आन्वीक्षिकीति । प्रत्यक्षपरो-
क्षाभ्यामोक्षितस्य अर्थस्यानु पश्चात् ईदृशं आन्वीक्षा सा प्रयोजनं

यस्याः सा 'आन्वीत्तिकी' अस्मानविद्या न्यायदर्शनवैशेषिकादिका, सा च 'आत्मविज्ञानं' आत्माऽनया विशेषेण ज्ञायत इत्यात्मविज्ञानं । तादृशविज्ञानाच्च उभयलोकसिद्धौ 'धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ' इति तत्त्वतो ज्ञायते । 'अर्थानर्थौ तु वार्त्तायां दण्डनीत्यां नयानर्थौ' वक्ष्यमाण-लक्षणौ ज्ञायते इत्यर्थः ॥ ७ ॥

दण्डनीतिर्माहात्म्यं दर्शयन्नाह । आन्वीत्तिकीति । आन्वीत्तिक्याद्याः तिस्ता विद्याः सत्यः सद्बिद्याः धर्मार्थसंसाधिकाः । यस्मात् दण्डनीतेः नीतिशास्त्रस्य विनाशे सति ताः सत्यो विद्या असत्यो मात्स्यन्यायेन भवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

एतदेव दर्शयन्नाह । दण्डनीतिर्यदेति । 'सम्यक् नेतारं' विशिष्टं नायकं विजिगीषुं अधितिष्ठति, तादृशेन विजिगीषुणा यदा सद्-दण्डनीतिरनुष्ठीयत इत्यर्थः । 'तदा शेषाः' आन्वीत्तिक्यादिविद्यास्तिस्रः, तादृशविद्याविदं सम्यक् उपासते इति ॥ ९ ॥

विद्यालक्षणात् लाभं दर्शयन्नाह । वर्णा इति । 'वर्णाः' ब्राह्मणादयः । 'आत्मनाः' ब्रह्मचारिप्रभृतयः । 'व्यासु' आन्वीत्तिकी त्रयी वार्त्ता दण्ड-नीतिषु विद्यासु, 'प्रतिष्ठताः' यथासम्भवं प्रतिष्ठां गताः । तद्यथा, ज्ञ्यां ब्राह्मणाः । दण्डनीत्यां राजानः । वार्त्तायां वैश्याः शूद्राश्च । आन्वीत्तिक्यां ब्रह्मचार्यादयः । एवञ्च तासामवच्छात् रक्षणाच्च राजा तद्धर्मस्य वर्णाश्रमोपार्जितस्यांशभाक् भवति, षष्ठांशभागो ऋषो भवतीति स्मृतेरित्यर्थः ॥ १० ॥

विद्याजनितानि उपकारान्तराणि दर्शयन्नाह । आन्वीत्तिक्यात्मवि-द्येति । 'आन्वीत्तिकी' उल्ललक्षणा, आत्माऽनया ज्ञायते इति 'आत्म-विद्या', सुखदुःखयोः कार्यकारणभावेन 'ईक्षणात्' निरूपणात् भवति । 'तया' आन्वीत्तिक्या, 'तत्त्वं' परमार्थं, 'ईक्षमाब्जः', 'हृषशोक्नौ' 'शुद-स्यति' परित्यजति । धर्मः कारणं, सुखं कार्यं, अधर्मः कारणं, दुःखं कार्यं, इवदुभयमपि उपभोगात् क्षयं याति नान्यथा इत्येवमनुमानादि-

प्रमाखैलत्वदर्शी विजिगीषुर्हर्षशोकौ 'सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्या-
नन्तरं सुखं' इति चिन्तनेन व्युदस्यति त्यजतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

आन्वोक्षिकीजनितोपकारो दर्शितः साम्प्रतं त्रय्याः स्वरूपं तज्जनि-
तोपकारादिकं चाभिधातुमाह । ऋग्यजुः सामेति । ऋगाद्यस्त्रयो
वेदाः 'त्रयो' इत्युच्यते । 'त्रय्यां' विध्यनतिक्रमेण 'तिष्ठन्' 'उभौ लोको' ^१
इहलोकपरलोकौ, 'आवाप्नोति', ॥ १२ ॥

न केवलमेतत् वेदत्रयं त्रयो, अपरमपि त्रयीस्वरूपं दर्शयन्नाह ।
अङ्गान्तीति । श्रित्वा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं कृन्दो ज्योतिषमिति
घड्पि वेदस्य 'अङ्गानि' । 'वेदाः' इत्यथर्ववेदेन सह चत्वारः । 'मी-
मांसा' वेदप्रमाणशास्त्रं । 'न्यायवित्तरः' इति न्यायदर्शनवैशेषिकादिः ।
'धर्मशास्त्र' मन्वादौ । 'पुराणं' अष्टादशविधं । चकारात् महाभा-
रतरामायणादीनामपि पुराणान्तर्भावो द्रष्टव्यः कथास्वरूपत्वात् ।
एतत्सर्वं चतुर्दशविद्यास्थानरूपा 'त्रयो' इत्युच्यते ॥ १३ ॥

त्रय्याः स्वरूपादिकमुक्तं सम्प्रति वार्त्तायाः स्वरूपं तदुपकारस्य
अभिधातुमाह । पाशुपाल्यमिति । पशून् हृत्यन्वादीन् पालयन्तीति
पशुपालाः हस्तिशिक्षाशालिहोत्रादिविदः, तेषां शास्त्रमनुष्ठानस्य
'पाशुपाल्यं' । 'क्षत्रिः' कर्मणं तत्प्रतिपादकं पराशरादिशास्त्रं तदनु-
ष्ठानस्य । 'पण्यं' क्रयविक्रयादिनृक्ष्यं वाणिज्यं एतत्प्रत्ययं, 'वार्त्ता'
जगदृत्तिहेतुत्वात् । एतया वार्त्तया सम्पन्नो विजिगीषुः *साधु यथा
भवति तथा न 'आवृत्तेः' आवर्त्तनात् 'भयम्भक्ति' प्राप्नोति ॥ १४ ॥

दण्डनीतेः स्वरूपं उपकारस्य दर्शयितुमाह । दुनो दण्ड इतीति ।
'दमः' वधपरिक्षेपार्थंहरणादिना दमनक्रिया, 'दण्डः' अभिधीयते ।
तात्स्थ्यात् प्रयोक्तारि तिष्ठतीति उपकारात् महीपतिर्दण्डः तस्य नी-
तिरिदं शास्त्रं दण्डनीतिः, नयनं दण्ड्यं प्रति दण्डस्य प्रणयनं नीति-
रिहोच्यते ॥ १५ ॥

* साधुरिति मु० ।

दण्डनीत्या स्वात्मनो विद्यानाञ्च पावनमाह । तथेति । स्पष्टं ॥ १६ ॥

विद्यानां स्वरूपोपकारादिभिर्भेदं दर्शयित्वाऽभिधानतोऽपि दर्शय-
न्नाह । विद्याद्यदाभिरिति । 'आभिः' आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्ताभिः ।
चतुर्वर्गं धर्मार्थकाममोक्षान्, यथासम्भवं 'यदा' महीपतिः 'विद्यात्'
विचारयेत्, तदा आन्वीक्षिका 'विद्यात्' । विद् विचारये इति धा-
तोऽरिदं रूपं । तथा चतुर्वर्गं यदा विद्यात् जानीयात्, तदा त्रया वि-
द्यात्, विद् ज्ञाने इति धातोऽरिदं रूपं । यदा 'विद्यात्' लभेतेति तदा
वार्त्ताया विद्यात् । विद् लभे इति धातोऽरिदं रूपं ॥ १७ ॥

॥ इति विद्याप्रकरणं ॥

वर्णाश्रमधर्मं स्वधर्मद्युतानां दण्डप्रणयनार्थमभिधातुमाह श्लोक-
चतुष्टयेन । इत्येति । याजनेति । शस्त्रेयेति । शूद्रस्येति । कारवः
श्रित्पिनः । चारयाः रङ्गजीविनः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

इदानीं ब्रह्मचारिद्वयस्वरूपमाह । गुराविति । नैष्ठिकस्य ब्रह्मचा-
रिणः 'गुरौ' गुरुऽह्ने 'वासः', 'अभिस्यश्रुवा' इति वैश्वानराराधनं,
'स्वाध्यायः' स्वशाखाध्ययनं । 'व्रतचार्यं' तदुपदिष्टानां व्रतानामनुष्ठानं,
'विकालस्त्रायिता' सन्ध्यावयेऽपि स्नानं । 'भैक्ष्यं' भिक्षासमूहः एक-
भिक्षाया निषिद्धत्वात्, 'गुरौ प्राणान्तिकी स्थितिः' इति प्राणान्तं
यावत् गुरावेव स्थितिरित्यर्थः ॥ २२ ॥

गुरोरभावे तस्य वाननियमं दर्शयन्नाह । तदभावे इति । 'तदभावे'
गुरोरभावे । 'सब्रह्मचारी' सहाध्यायी । 'वा' अथवा, 'कामतः'
श्लेष्मया, 'अन्याश्रमत्' इति यदि नैष्ठिक उपकुर्वाण एव ॥ २३ ॥

भूयोऽपि ब्रह्मचारिधर्मविशेषमाह । स मेखनीति । 'सः' उपकुर्वाणो
ब्रह्मचारी, 'मेखनी' मौञ्जी मेखला यस्यास्तीति । 'दण्डी' पाणाशदण्ड-
धारणात् । 'जटी मुण्डो वा' तथैव गुरुसंश्रयः । आविद्याग्रहणात्
व्रतादिकं विद्याग्रहणञ्च यावत् कुर्यात्, ततः इच्छा चेत् ऽहस्यः स्यात्
अन्यथा नैष्ठिकः स्यात् इत्यर्थः ॥ २४ ॥

ऋहस्यधर्ममभिधातुमाह । अग्निहोत्रेति । ऋहस्योऽत्र चतुर्विधः ।
अपरश्च अग्निहोत्रेति । ब्राह्मणादिभिरग्निहोत्रोपचरणं यथा सम्भवं
ब्राह्मणतन्त्रियवेश्यानामेव द्रष्टव्यं । 'जीवनश्च स्वकर्मभिः' इति ब्राह्मणस्य
प्रतिग्रहेण, क्षत्रियस्य शस्त्रेण, वैश्यस्य कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यादिभिः,
शूद्रस्य कार्वादिभिः । 'अयश्च धर्मः' नियमात्, धर्मदारेषु 'पर्ववर्ज'
पौराणमास्यादिपुण्यतिथिवर्जं, 'रतिक्रया' ॥ २५ ॥

धर्माद्यं दाररक्षार्थञ्चेत्याह । देवेति । देवपितृतिथिभृत्यपूजेति
प्रतीतं । 'दीनानुकम्पनं' बालवृद्धव्याधितानां शक्त्याऽनुकम्पनं । 'श्रुतिः'
वेदः, 'स्मृतिः' मन्वादिशास्त्रं, तेषां 'अर्थः' तत्र 'अवस्थितिः' तदुक्ता-
नुष्ठानपरेण भवितव्यमित्यर्थः । अयं धर्मश्चतुर्विधस्यापि 'ऋहमेधिनः'
ऋहे अयस्थातुं मेधा बुद्धिर्यस्य विद्यते तस्यायं धर्म इत्यर्थः ॥ २६ ॥

वानप्रस्थधर्ममभिधातुमाह । जटित्वमिति* । 'जटित्वं' नि-
यमाब्जटाधारणं 'अग्निहे ढत्व' अग्निहोत्रपरिग्रहश्च, तथैव भूमौ
शय्या, दृष्ट्याजिनधारणश्च । वने निर्जने वा वासः 'वनवासः' अन्यत्
स्पष्टं ॥ २७ ॥

वनवासिधर्ममाह । प्रतिग्रहेति । प्रतिग्रहय द्योमानस्य हिर-
ण्यादेः ग्रहणनिवृत्तिः 'प्रतिग्रहवृत्तिः' 'त्रिः खान' सन्ध्यात्रये खानं,
'व्रतचारिता' ब्रह्मचारिता सन्निहृतदारेणापि ब्रह्मचर्यमेव कर्त्तव्यं ।
उत्तरार्द्धमेव प्रतीतं ॥ २८ ॥

परिव्राह्मधर्ममभिधातुमाह । सर्वास्मेति । 'निष्परिग्रहता' पुन-
कादेर्वस्त्रावरणादेरपि परिग्रहो नास्तीति । 'अग्नेः' भूतहिंसाभा-
वः । 'समता सर्वजन्तुषु' उपकार्यपकारिष्वपि तुल्यबुद्धिः ॥ २९ ॥

अपरश्च, प्रियाप्रियेति । प्रियश्चाप्रियश्च तयोरपरिष्वङ्गः अनासक्तिः
'प्रियाप्रियापरिष्वङ्गः' सुखादौ विकारो हर्षशोकः कुतो नास्तीति

* कडत्वमिति मु० ।

† प्रियप्रियपरिष्वङ्गः रति मु० ।

‘सुखदुःखाविकारत्वात्’ सबाह्याभ्यन्तरशौचमिति ‘बाह्यं’ मृज्जला-
दिभिः, ‘आभ्यन्तरं’ सकलसत्त्वानुग्रहशुद्ध्या । ‘वाग्यमः’ मौनव्रतं ।
‘व्रतचारिता’ ब्रह्मचारिता* ॥ ३० ॥

किञ्च सर्वेन्द्रियेति । ‘सर्वेन्द्रियसमाहारः’ विषयेभ्यः सर्वेषां इन्द्रि-
याणां प्रत्याहरणं । अथ च योगशास्त्रे प्रत्याहार इत्युक्तः । ‘धारणा’
इति । तल्लक्षणमाह तत्रैव । प्रदेशे धार्यते वायुर्मनो वापि सुसंयुतं ।
सधारकप्रयत्नेन धारणा साऽभिधीयते । ‘ध्यानं’ चिन्तनं । तच्च दि-
विधं काम्यफलार्थं मोक्षफलार्थं चैति । तत्र मोक्षफलार्थं नित्यं । तस्य
‘अभ्यासः’ तत्परता ‘भावशुद्धिः’ प्राणिषु अद्रोहशुद्धिः । ‘एष परि-
ब्राह्मणं उच्यते’ ॥ ३१ ॥

वर्णाश्रमाश्रमसाधारणधर्ममभिधाय साधारणमभिधातुमाह ।
अहिंसेति । वर्णिभिराश्रमभिश्च परकीयाणां मानदारद्रथादीनां
‘अहिंसा’ कर्त्तव्येति शेषः । ‘सूतृतं’ प्रियं पथ्यञ्च सूतृतं इत्येवंभूता
बाणी, सर्वेषु वक्तव्येति भावः । ‘सत्यं’ अमृषावादः । ‘शौचं’ बाह्या-
भ्यन्तरशौचं श्रुतिस्मृतिविहितं, ‘दया’ दीनानुकम्पनं, ‘क्षमा’ क्षान्तिः ।
स्पष्टमन्यत् ॥ ३२ ॥

सधर्मनुष्ठाने फलमभिधातुमाह । स्वर्गति । ‘स्वर्गानन्त्याय’ स्वर्गञ्च
अनन्तं मोक्षञ्च स्वर्गानन्त्यं तस्मै प्रभवताति । ‘धर्माऽयं’ अन्तरोक्तः ।
‘सर्वेषां वर्णिलिङ्गानां’ भवताति शेषः । ‘तस्य’ धर्मस्य ‘अभावे’ विनाशे
अननुष्ठाने ‘अयं लोकः’ ‘शङ्करात्’ सङ्कीर्णतया ‘नाशं आप्नुयात्’ ॥
॥ ३३ ॥

धर्मप्रवर्त्तकदण्डधराभावे दोषं दर्शयन्नाह । सर्वस्यास्येति । ‘सर्व-
स्यास्य’ धर्मस्य ‘यथान्यायं’ आर्त्तन्यायमनतिक्रम्य ‘भूपतिः’ विजिगीषुः
‘सम्प्रवर्त्तकः’ सम्प्रवर्त्तयिता । ‘तस्य’ भूपतेः ‘अभावे’ ‘धर्मनाशः’
दण्डाभावात् धर्मनाशे ‘जगत्श्रुतिः’ जगतो विनाशः स्यात् ॥ ३४ ॥

* बाह्येन ब्रह्मचारितेति सु० ।

वर्णाश्रमधर्मप्रभावमेवाभिधातुमाह । वर्णाश्रमाचारेति । 'वर्णाश्र-
माचारयुक्तः' तदाचारतत्परः, 'वर्णाश्रमविभागवित्' इति का कस्य
प्रतिपत्तिरिति जानाति । 'पाता' रक्षिता वर्णाश्रमायां 'पार्थिवः
सर्वलोकभाक्' । शकलोकभाग् इति टीकासम्मतः पाठः । शकलोकः
सर्गः ॥ ३५ ॥

॥ इति वर्णाश्रमधर्मः ॥

दण्डमाहात्म्यमभिधातुमाह । इति यस्मादिति । *'आत्मवान्'
अभिहिततात्मसम्पद्गुणयुक्तः 'सम्यक्' विजितेन्द्रियो 'ऋपः' न केवलं
आत्मनः प्रजानाम् 'उर्भा लोकौ धारयति' दण्डप्रणयनात् इत्यर्थः ।
'दण्डीव' यम इव रागद्वेषरहितो दण्डं धारयेत् ॥ ३६ ॥

दण्डधारणप्रकारमभिधातुमाह । उद्देजयतीति । 'तीक्ष्ण' अस्या-
यादधिकेन दण्डेन, प्रजाः 'उद्देजयति' । ऋदुना नृनेन 'परिभृयते' न
भवत्यस्य दण्डे पीड्येति दण्डाद्भयं नाप्तीति परिभृयते । 'दण्डेन' अनू-
नाधिकेन द्वेषः परिभवे वा भवति यस्मात् तस्मात् 'युक्तदण्डः प्रश-
स्यते' सुविज्ञातप्रणयनादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

तदेव दण्डयति । त्रिवर्गमिति । 'त्रिवर्ग' धर्मार्थकामान्, 'वर्द्धयति',
'आशु' सत्वरं 'राज्ञो दण्डः यथाविधि' सुविज्ञातप्रणीतत्वात् । 'आ-
सामञ्जस्यात्' समञ्जसभावे सामञ्जस्यं माध्यस्थ्यं, रागद्वेषाभ्यां तदभावो
आसामञ्जस्यं तस्मात् आसामञ्जस्यात् 'प्रणीतः' दुष्प्रणीतो दण्डः 'वन-
स्यानपि' लोकत्रयवहाराद्यानपि 'कोपयेत्' ॥ ३८ ॥

किञ्च लोकेति । 'लोकशास्त्रानुगः' लोकः वर्णाश्रमद्विजनपदः, शास्त्रं
श्रुतिस्मृत्यादि । 'तदनुगतः' तदनुसृत्यो दण्डः नेयः दण्ड्यं प्रति विधेयः ।
उभयानुगतत्वात् सुतरां अनुद्देजने भवति । विजिगीषाः श्रिये च
भवति । उत्तरार्द्धं स्पष्टं ॥ ३९ ॥

महीपतेर्जगतश्च धर्मसकारणमभिधानुमाह । परस्परिति । 'पर-

स्यारामिघतया' भक्ष्यभक्षकत्वेन स्थितस्य 'जगतः' । भिन्नवर्त्मनः 'पृथ-
क्कार्गस्य दण्डस्थित्यर्थः । 'दण्डाभावे परिध्वंसी मात्स्यन्यायः प्रवर्त्तत'
इति स्पष्टं ॥ ४० ॥

एतदेव द्रढयितुमाह । जगदेतदिति । स्पष्टं ॥ ४१ ॥

एतमर्थमुपसंहरन्नाह । इदमिति । 'इदं' जगत् 'प्रकृत्वा' स्वभा-
वेन 'विषयैः' स्पर्शादिभिः, 'वशीकृतं' विषयोक्तं, आहारनिद्रा-
भयमैद्युनादीनां शरीरेष्वेव सञ्चेत्यद्यमानत्वात् । अतएव 'परस्परं'
'परस्परस्त्रीधनलोलुपं' तत्तल्लम्पटं 'जगत्' केवकं दण्डभयेन उपपीडितं
सत् 'साधुसेविते' मुमुक्षुभिरध्यासिते 'सनातने' नित्ये पुण्ये वा स्वर्गा-
नन्त्यगामिनि मार्गे प्रस्थानं करोति ॥ ४२ ॥

एतदेव द्रढयन्नाह । नियतेति । 'अस्मिन्' जगति 'साधुवृत्तः' पर-
वशः 'दुर्लभः' दुष्यापः किन्तु दण्डयोगात् सर्व एव प्रायश्चा नियत-
विषयवर्ती भवति । यथा कुलस्त्री विरागहेतुभूतकृशत्वविकलत्वा-
दिदोषदुष्टं पतिं शास्त्रोक्तदण्डभयेनैव पतित्वेनाङ्गीकरोति ॥ ४३ ॥

दण्डप्रणयनेऽपि विजिगीषाः प्रयोजनमाह । इति परिगणितार्थं
इति । 'इति' एवमुक्तप्रकारेण, 'परिगणिता' निर्णीताः 'अर्था' वधा-
दिदण्डस्य दोषा गुणाश्च येन सः । अतएव *शास्त्रमार्गानुसारी ।
'नियमयति' एवं वर्त्तितव्यमिति नियमं करोति । 'यतात्मा' जिते-
न्द्रियः । प्राप्ते मार्गेषु प्रचारे याभिस्ताः 'प्राप्तमार्गचाराः' 'सरितः
समुद्र' इव 'अपुनरपगमाय' अपुनर्निवृत्तये, 'सम्पदः' लक्ष्यः 'तं'
राजानं 'विशन्ति' ॥ ४४ ॥

इति * कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
द्वितीयः सर्गः ॥ ० ॥

आचारव्यवस्थापनम् ।

सदाचारस्थानमभिधातुमन्तरसर्गस्य सम्बन्धं दर्शयन्नाह । दण्ड-
मिति । 'दण्डीव' धर्मराज इव । 'भूतेषु' वर्णाश्रमेषु । 'धारयन्' तु-
लया दृष्टमिव, न्यूनाधिकत्वाभावात् । 'प्रजापतिरिव' कारुणिककष्टेर-
नन्तरं विनयापादनेन प्रजापतिर्यथा प्रजानां स्थितिमकल्पयत् तद्वत्
विजिगीषुः, इति, स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥

दण्डो दण्डेष्विवानुग्रहोऽनुग्रहोऽस्त्विति दर्शयन्नाह । वाक् सूचतेति ।
'सूचता' सत्त्वा प्रिया वाणी । 'दान' प्रकृते आपन्नप्राणार्थं । 'दीनाः'
परैः पीयमानाः, 'उपागताः' शरणमागताः, तद्रक्षणं, साधुसङ्गश्च, 'इति'
एतत् 'साधु' उत्तमतत्, 'सत्पुरुषव्रतं', उभयलोकसाधकत्वात् इति ॥ २ ॥

अपरश्च 'आविष्टः' इति दुःखमापन्न इव मन्यमानः । अन्यत् स्पष्टं ॥ २ ॥
एतदेव द्रष्टव्यतुमाह । न तेभ्य इति । 'तेभ्योऽधिकाः' अन्ये 'न
सन्ति' । श्रेष्ठं सुगमं ॥ ४ ॥

भूयोऽपि दीनोद्धरणप्रकारमाह । दयामिति । 'परमां' निर्व्याजां ।
'धर्मात्' क्षत्रधर्मात्, 'अविचलद्गुणः' शत्रुविषये दाहलोपादिके कर्त्तव्ये ।
यदि दयया तन्न करोति तदा विजिगीषुर्धर्माच्चलितो भवति । एवं
दयालुता विषयभेदेन कर्त्तव्येति भावः । 'पीडितानां', चौरादिभिः ।
'अनाथानां' ब्राह्मणसमर्थनारहितानां । श्रेष्ठं स्पष्टं ॥ ५ ॥

वर्णाश्रमसाधारणोऽप्ययं धर्म आदरप्रदर्शनार्थं पुनरुच्यते । आ-
नृशंस्यमिति । नृशंसो हिंस्रः तद्विपरीतः अनृशंसः तस्य भावः 'आनृ-
शंस्यं' दयालुत्वं । 'परः' उत्कृष्टः । 'सर्वप्राणभृतां नतः' सर्वानुमतः ।
यत इति पाठान्तरः । यत एवं तस्मात् राजा 'आनृशंस्येन', 'क्षपयं'
दीनं, 'जनं', 'पालयेत्', नतु सबलमित्यर्थः ॥ ६ ॥

क्षपयन्पीडने दोषमाह । न हीति । यथा कश्चित् व्याध्याद्युप-
शमेन 'सुखमन्विच्छन्', मनुष्य उपहारं देवताभ्यः प्रयच्छति ।
इत्येवंप्रकारैरन्यैरपि कारुण्यैः 'क्षपयं', जनं 'हि' स्फुटं, 'न पीड-

येत् । 'मन्युना' पीडाजनितक्रोशशोकहृदिनेन । श्रेष्ठं स्पष्टं ॥ ७ ॥

अपरश्च । को हि नामेति । 'कोनाम' जनः, 'कुले' विशुद्धे, 'जातः' उत्पन्नः सन्, 'मुखलेपेन लोभितः' यत्किञ्चित् सुखाखादप्रलोभितः, 'अल्पसाराणि' दुर्बलानि, 'भूतानि' प्राणिनः, 'पीडयेत्', 'अविचार-यन्' दोषविचारमद्यत्वेव । यस्तु पीडयेत् स कुलीनो न भवतीति भावः ॥ ८ ॥

एतदेव द्रढयितुमाह । आधीति । 'आधयः' मनःपीडाः, 'आधयः' जराद्याः तैः 'परीताय' समन्ताद्याप्ताय, एवञ्च 'अद्य श्चेवा विनाशिनै' निःसंशयं यिनश्चराय, 'कोहि नाम' विवेकी, 'शरीराय' शरीरसुख-सम्पादनार्थं, 'धर्मापेतं' अधर्मिष्ठं, 'समाचरेत्' अविवेकित्वादाचरे-दित्यर्थः ॥ ९ ॥

भूयोऽपि अकार्यनिषेधाय वैराग्यं दर्शयन्नाह । आहार्येरिति । 'आहार्यैः' असहजेः सुगन्धानुलेपनवस्त्रालङ्कारादिभिः, स्वभावाद-हृद्यं पृतिगन्धसुखविदाद्युपेतं, 'क्षयं दुःखेन हृद्यतां नीयमानं', 'हि' स्फुटं, 'कायामात्रकमेव' कायामात्रावस्थिति, न चिरस्थायीत्यर्थः । अतः 'इदं शरीरं' *नश्येदुदकविम्बवत्, साक्षादेवादर्शनं यतीत्यर्थः ॥ १० ॥

विषयाणामसारत्वं दर्शयन्नाह । महावातेति । 'महावातः' महा-आदि मेघमाणावत् 'अतिपेल्वः' कामलैः, 'विषयारिभिः' विषयाः स्पर्शादय एवाहितकारित्वात् शत्रवस्तैः, 'महात्मानः' विवेकिना-ऽपि, 'कथं नाम', 'ऋयन्ते' वर्शक्रियन्ते ॥ ११ ॥

भूयोऽप्यनित्यतां दर्शयन्नाह । जलान्तस्त्रेति । जलमध्यगतचन्द्र-प्रतिविम्बवत् प्राणिनां चक्षुर्लं जीवितं 'तथाविधं ज्ञात्वा', 'शश्वत्' अन-वरतं, 'कल्याणं' तद्धेतुत्वात् धर्मम्, 'आचरेत् ॥ १२ ॥

एतदेव द्रढयितुमाह । जगन्मतेति । 'जगत्' विश्वं, 'मृगदृष्टातुल्यं' मृगदृष्टिकोपमानं, 'वीक्ष्य' दृष्ट्वा, 'इदं' दृश्यमानं, 'क्षणभङ्गुरं' आसु

* पश्येदुदकविम्बवदिति नु० ।

विनाशि, 'सृजनैः' सत्पुरुषैः, विद्यावद्भैरवैर्यथः । 'सकृतं' साहित्यं,
'कुर्यात्', धर्मार्थं सुखार्थञ्च ॥ १३ ॥

सृजनसङ्कतिं प्रशंसन्नाह । सेव्यमानस्त्विति । सुघातल इवेति ।
स्त्रीकद्वयं स्पष्टं ॥ १४ ॥ १५ ॥

सृजनसङ्कतस्य फलं प्रदर्शयं दुर्जनसङ्कतं निन्दन्नाह । ग्रीष्मे इति ।
ग्रीष्मं सूर्याश्रयोऽपि तीक्ष्णं भवन्ति तैः सम्यक् तप्तं, अतएवोद्देजनं
'अनाश्रयं', वीरुल्लताद्यभावात् 'मरुस्थलमिव', दुर्जनसङ्कतेष्वानश्रयो
नास्तीति स्थितेरभावात् 'उदय' उच्चं, मरुपक्षे तदतीवोष्णयाहि
भवतीति दुर्जनैः सम्बन्धं त्यजेत् । कौटल्येनाप्युक्तं 'अनार्दजनसंसर्गं
त्यजेत्' इति ॥ १६ ॥

दुर्जनस्वरूपमाह । †श्रुतश्रीलोपसम्पन्नानिति । श्रुतं आन्वीक्षिक्या-
दिविद्या,श्रीलं सत्स्वभावता, ताभ्यामुपसम्पन्नान् 'श्रुतश्रीलोपसम्पन्नान्',
'अकस्मादेव' कारणं विनापि, 'अन्तः प्रविश्य' विश्वासदर्शनादात्मभावं
गत्वा हृदयं प्रविश्य, 'शुक्लवृत्तमिवानलः', § 'दहति', स्पष्टं ॥ १७ ॥

आशीर्विषेभ्योऽप्यधिकदुष्टतां दुर्जनस्य दर्शयन्नाह । निश्चासाद्गो-
र्णिति । निश्चासनं उद्गोर्णा यो विषडतभृक् विषानलस्तस्य धूमेन
धूमोक्तानि आननानि येषां तैः 'आशीर्विषैः' सर्पाः सह, 'सङ्गं वरं
कुर्यात्', किन्तु 'दुर्जनैः', समं निश्चितं 'न कुर्यात्' । सर्पाः कण्ठदुप-
काररहिता न व्यभिचरन्ति, दुर्जनास्तु व्यभिचरन्त्येवेति भावः ॥ १८ ॥

उपकारिष्वपि अपकारी दुर्जन इति दर्शयन्नाह । दीयत इति ।
'सच्छहृदयैः' अकलुषितचित्तैः सृजनैः, 'पिण्डः' शुभ्राहारमयः, 'येनैव
पाणिना दीयते', 'मार्जार इव दुर्लभः', 'तमेव' पाणिं, 'क्लुम्यति',
दांष्ट्यात्, स्पष्टं ॥ १९ ॥

अपरश्च । असाध्यमिति । 'साधुमन्त्राणां' पञ्चाङ्गानां, 'असाध्यं'

* सृजनैरिति मु० ।

‡ सतः शालित्यादाति मु० ।

† 'सकृतं' इति मु० ।

§ शुक्लवृत्तमिति मु० ।

अप्रतिविधेयं, 'तीव्रं, तीक्ष्णं, 'वाग्विषं' वाक्स्वरूपं विषं, 'उत्सृजन्' उद्धिरन्, 'दुष्टो दुर्जनपन्नगो द्विजिह्वं वदनं धत्ते' स्पष्टं । दौष्ट्यादेवं-विधो दुर्जनपन्नगः सुदूरतः परित्याज्य इति भावः ॥ २० ॥

प्रसङ्गादागते दुर्जने विधेयमाह । क्रियत इति । 'अभ्यर्ह्णीयाय' पूज्याय सज्जनाय, 'यथाऽङ्गलिः क्रियते' प्रश्रयप्रदर्शनार्थं 'ततः' तस्मादपि, 'साधुतरः' स प्रश्रयविशेषः 'दुर्जनाय कार्यो हितार्थिना', प्रतीतमन्यत् ॥ २१ ॥

आराधनादुपकारबुद्धिरप्यस्य भवतु इति जनानुरागार्थमस्य सद्ब-वहारविशेषमभिधातुमाह । ऋादिनीमिति । 'सम्यक्' हृत्तत्वेन, 'जनजिह्वीर्घया' जनचित्तापहारार्थं, सर्वत्र 'परमां मैत्रीं भावयन्', अर्थात् दुर्जनः, 'सर्वसत्त्वानां ऋादिनीं सर्वानन्दकारिकां 'लौकिकीं गिरं' लोकाव्यवहारिकां वाचं, 'उत्सृजेत्' दद्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥

दुष्टवाक्ये दोषं दर्शयन्नाह । निव्यमिति । हृदि विद्धमिति । स्पष्टं ॥ २३ ॥ २४ ॥

क्रूरवचसां स्वरूपमभिधातुमाह । तीव्राणीति । 'तीव्राणि' दुःस-हानि, 'उद्देगकाराणि' उद्देजनीयानि, 'अनयात्मकैर्विद्वष्टानि' दु-र्नीतिशक्तिभिरुदीरितानि, 'वचांसि' दुर्वाक्यानि, 'शस्त्राणोव देहि-नां मर्म्मं क्लन्तति', स्पष्टं ॥ २५ ॥

प्रियवचसां गुणं दर्शयन्नाह । प्रियमेवेति 'प्रियमेव' श्रुतिसुखमेव, 'अभिधातव्यं' प्रयोक्तव्यं, 'सत्सु' सहृत्सु, 'निव्यं द्विषत्सु च' सततं हेतुषु च । 'केकामधुरः शिखीव' कलनादरमणोयो मयूर इव, 'प्रिय-वाक्' मित्तभाषी जनः, 'कस्य न प्रियः', अपितु सर्वस्यापीत्यर्थः ॥ २६ ॥

अपिच । अक्षत्रियन्ते इति । 'मदरंक्तया' कलस्त्रनजनितमदरक्त-या, 'विपश्चितः' पण्डिता विवेकिनः, 'अत्यर्थं' निरतिशयं, 'माधुर्यगुण-युक्तया' मधुरया, 'वाचा' । अन्यत् स्पष्टं । मधुरवागेव विपश्चितोऽ-क्षत्रियमिति भावः ॥ २७ ॥

अपरश्च । मदरक्तस्येति । गुणानुरागीति । ये प्रियाणीति । प्रतीतं
॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

गृहस्थाचारमभिधातुमाह । सुचिरिति । 'सुचिः' बाह्याभ्यन्तरशौ-
चयुक्तः, बाह्यं मृज्जलादिभिः, आभ्यन्तरं सर्वसत्त्वानुग्रहनुश्या ।
वेदोक्तं समग्रमपि मन्यते यः स आन्तिकः तस्य भाव आस्तिक्यं तेन पूत
आत्मा यस्य सः 'आस्तिक्यपूतात्मा' । अवशिष्टं सुगमं ॥ ३१ ॥

उक्तपूजनकममभिधातुमाह । प्रणिपातेनेति । 'गुरुन्' व्याचार्यादीन्,
'प्रणिपातेन' प्रणिपत्य, 'अभिमुखान् कुर्वीत' इत्यनुवर्त्तते । 'सतः'
सत्पुरुषान्, 'अनृचानचेष्टितैः' विनीतभावेः । 'देवान्', 'सुकृतकर्मणा'
पुण्येनानुष्ठानेन, 'भृत्यै' सम्यदर्थं । देवाः सुकृतेनाभिमुखा भवन्ति न
प्रणाममात्रेण ॥ ३२ ॥

अपरश्च । स्वभावेनेति । 'स्वभावेन' परमात्मीयभावेन, 'मित्र' मि-
त्रतामुपगतं, 'सद्भावेन' साधुभावेन, 'बान्धवान्' आत्मबन्धुप्रभृतीन्,
'स्त्रीमृत्यु' भार्यानुजीविवर्गं, 'प्रेमदानाभ्यां' दानरहितेन क्षेत्रेण प्रेम-
विवर्जितेन दानेन च, 'दाक्षिण्येन' स्निग्धभावेन, 'इतरं' उक्तव्यति-
रिक्तं जनं, 'हरेत्' आराधयेत् ॥ ३३ ॥

दानक्रममभिधातुमाह । * गुणानुरागीति । 'गुणानुरागी' पात्र-
गुणेष्वनुरागवान्, अनेकगुणवद्भ्य एव धनं विश्वजेन्नान्यथेति, 'स्थि-
तिमान्' यस्य यावत् प्रतिज्ञातं तदनतिक्रमेण निर्वहणं स्थिति-
स्तदुक्तः । 'अहृधानः' दानात् नृनं पुण्यमस्तीति अहृन्वितः, 'दया-
न्वितः' दीनानाथेष्वपि कारुण्यात् प्रवृत्तदानः, 'अवशिष्टं स्पष्टं' ॥
॥ ३३ क्रीडः ॥

प्रियवाकसहितमेव दानं कर्त्तव्यमित्यस्यैवार्थस्य प्रशंसामभिधातु-

* गुणानुरागी स्थितिमान् अहृधानो दयान्वितः ।

धनं कर्त्तव्यं विश्वजेत् प्रियां वाचमुदीरयन् ॥ ३३ क्रीडः ॥

माह । *ये प्रियाणीति । 'ये' श्रीमन्तः, प्रियञ्च भाषन्ते 'प्रयच्छन्ति च' 'सत्कृतिं' सत्कारं, 'ते वन्द्यचरिताः', 'नरविग्रहाः' पुरुषशरीराः, 'देवाः', एवेति ॥ ३३ क्रोडः ॥

एतदेव ऋषियतुमाह । अग्निन्देति । 'परकृत्येषु' परानुष्ठानेषु, विभिन्नदर्शनेष्वपि, 'अग्निन्दा' निन्दा न कार्या, 'स्वधर्मपरिपालनं' शास्त्रोक्तस्य स्वधर्मस्यानुष्ठानं, 'कृपणेषु दयालुत्वं' अनाथादिषु अनुकम्पापरत्वं, 'सर्वत्र' सर्वस्मिन् जने, 'मधुरा गिरः', नियमात् वाचा इति शेषः ॥ ३४ ॥

किञ्च प्रागैरपीति । 'अथभिचारिणे' अकृपटाय, 'गृहागते परिश्रमः' गृहागतेऽरावपि आशु सम्भाषणं, 'शक्त्या दानं' यथाशक्ति दानं, 'सहिष्णुता' सहनशीलत्वं ॥ ३५ ॥

अपरञ्च । बन्धुभिरिति । स्वजनबन्धुप्रभृतीनां 'चित्तानुविधायित्वं' चित्तानुवर्तनं, 'महात्मनां वृत्तं', इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एतदनुष्ठानफलमभिधातुमाह । सनातने इति । 'महात्मनां', नित्ये मार्गे 'साधु', 'तिष्ठतां', 'गृहमेधिनां', 'अयम', एव 'पश्याः', सम्मतः । 'नियतम्', 'अनेन' पथा, 'गच्छन्', लोकद्वयं प्राप्तौतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

किञ्च । उक्तपथानुसारिणो नरपतेर्विनयगुणेन जगत् आयत्तं भवेत् इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अपरञ्च । कचेति । मधुरवचनान्येव पाशास्त्रैरायतः 'लालितः' आदानायतः पश्चादालालितः सुरक्षितः सन्, 'लोकः' 'संस्थितः' न्यायमार्गावस्थितः, 'भेदं' व्यभिचारं, 'न एति' नागच्छति । न्याय्यदण्डः सामसहायः कार्यसाधको भवतीति भावः ॥ ३९ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरूपेक्षानुसारिण्यां तृतीयः सर्गः ॥ ❀ ॥

† ये प्रियाणि प्रभाषन्ते प्रयच्छन्ति च सत्कृतिं ।

श्रीमन्ता वन्द्यचरिता देवास्ते नरविग्रहाः ॥ ३३ क्रोडः ॥

श्लोकाद्यैतौ सु० पु० न स्तः ।

वर्णाश्रमस्थापनानन्तरं राज्यप्रकृतीनां समानामपि गुणसमूहकृतां सम्पदं दर्शयितुं प्रकृतिरेव तावदाह । स्वाम्यमात्यश्चेति । 'स्वाम्यमात्यौ' उक्तलक्षणौ, 'राष्ट्रं' जनपदः, 'दुर्गं' स्थानीयादि, 'कोशः' रत्नसारादिः, 'बलं' चतुरङ्गं, 'सुहृत्' मित्रं, । 'परस्परौपकारोदं' इति स्वामी अमात्यस्य उत्पादकत्वेन उपकारी, अमात्योऽपि स्वामिना बुद्ध्या-दिसाहाय्येन । तौ राष्ट्रस्य रक्षादिनोपकारका, राष्ट्रं कोशादि सम्पादनेन तयोः, दुर्गं रक्षाविधानादिना तेषां, तेषुपि सस्कारादिसम्पादनेन दुर्गस्य, कोशां वृत्त्युपकरणसम्पादनेन तेषां, वर्द्धनरक्षण-तीर्थप्रतिपादनादिना तेषुपि कोशस्य, बलं चतुरङ्गं असाध्यसाधना-पकारि पूर्वोक्तानां, तेषुपि भरणादिना बलस्य, मित्रं सहायादिना अनन्तरोक्तानां, तेषुपि तथैव च मित्रस्येति । इदं परस्परौपकारि समाङ्गं राज्यं ॥ १ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । एकाङ्केनापीति । 'एकेनाप्यङ्केन', 'विकलं', शरीरमिव 'एतत्' राज्यं, 'साधु', यथा स्यात्तथा 'न वर्त्तते' । तस्मात् 'सामग्र्यं' सम्पूर्णतां, 'अन्विच्छन्', *'आशु', 'परीक्षणं', कस्य के गुणाः समग्रा असमग्रा वा इति परीक्षामपि कुर्वति इति भावः ॥ २ ॥

आत्मसम्पदं समर्थयन्नाह । लोकधाया इति । लोकानामाधार-स्वरूपाः दुष्प्राप्याः 'दुष्परिग्रहाः', 'आपः संस्कृते आधारे इव 'राज्ञां श्रियः संस्कृते आत्मनि तिष्ठन्ति' । नान्यथेति आत्मसम्पदादिगुणैः आत्मा संस्कार्य इति ॥ ३ ॥

स्वामिना आत्मगुणसम्पत् सम्पादनमेव प्रथमं विधेयमिति दर्शयन्नाह । आत्मानमेवेति । अमात्यादिप्रकृतिभ्यः 'आत्मानं' शरीरमेव, 'गुणसमन्वितं' वक्ष्यमाणगुणोपेतं, 'इच्छेत्' । 'गुणसंयुक्तः'

* सुपरीक्षणमिति सू० ।

† अथं श्लोकः सू० पु० पञ्चमम्यानीयः ।

कव्यात्मलाभः । 'ततः' अनन्तरं, 'शेषपरीक्षणं' अवशिष्टप्रकृतीनां परीक्षणं 'कुर्वीत' ॥ ४ ॥

गुणसम्पत्सम्पादनार्थमित्येतावदेव समर्थयन्नाह । साधु भूतलदेव-
त्वमिति । 'साधु' शोभनतरं, 'भूतलदेवत्वं' परमैश्वर्यादिकं कार्यं,
किन्तु 'अज्ञतात्मभिर्दुष्कारं', श्रेष्ठार्थं स्पष्टं ॥ ५ ॥

श्लोकत्रयेण आभिगामिकगुणानभिधातुमाह । कुलमिति । 'कुलं'
उभयकुलविसृष्टिराभिजात्यं, 'सत्त्वं' यस्यनेऽभ्युदये चाविकारता, 'वयः'
यौवनं, 'श्रीलं' सुखभावता, 'दाक्षिण्यं' सर्वत्र सानुकम्प्यत्वं, 'क्षिप्रकारिता'
अदीर्घसूत्रत्वं, '*अविसंवादिता' वाक्छलेन विरुद्धसंवादरहितत्वं,
'सत्यं' अमृषावादः, 'उद्धसेवा' विद्याउद्धाराधनतत्परता, 'द्वतञ्जता'
द्वतस्य प्रत्युपकारतत्परता । 'दैवसम्पन्नता' यद्यदिच्छति तत् सम्य-
द्यत यस्य स दैवसम्पन्नस्तस्य भावः, 'बुद्धिः' अष्टगुणा प्रज्ञा, 'अक्षुद्र-
परिवारता'† अक्षुद्रजनपरिजनत्वं, 'शक्यसामन्ता' शक्या वशे कर्तुं
सामन्ताः संसक्तमण्डलमर्यादा भूयन्तरा अरयो यस्य तद्भावः, 'दृढ-
भक्तिता' स्थिरानुरागत्वं, प्रतिपन्ननिर्णयिष्ठिरित्वर्थः । 'दीर्घदर्शित्वं' दीर्घ-
देशेन दीर्घकालेन च व्यवहितं प्रज्ञाचक्षुषा द्रष्टुं श्रीलं यस्य तद्भावः,
'उत्साहः' शौर्यादिगुणसंयुक्तता, 'सुचिता' परदारादिनिरीहा,
खूलनक्षयता, खूलनक्षयादिस्थः खूलमेव लक्ष्यं सङ्गादिभिः करोति
न ह्यशं खल्पं इत्यर्थः, 'विभीतता' विनयः, 'धार्मिकता' धर्मनिष्ठता,
एते 'गुणाः', 'साध्याभिगामिकाः', संश्रयणीयत्वकारकाः, अनायासेन
वञ्जभिराश्रिता भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

एतदेव दर्शयितुमाह । गुणैरिति । 'गुणैः', 'एतैः' अनन्तरोक्तैः,
'सुवृत्तं' निश्चयेन, 'अभिगम्यते', परिजनैरित्यर्थः। एवम्भूतैः परिजने-
रभिगतो राजा नान्यथा । श्रेष्ठार्थं सुगमं ॥ ६ ॥

* अविसंवादिता इति मु० ।

† अक्षुद्रपरिचारिता इति मु० ।

राज्ञा परिवार एवंविधः कार्यो नान्यथा इति दर्शयन्नाह । प्रख्यात-
वंशमिति । 'प्रख्यातवंशः' विख्यातसामसूर्यादिवंशस्तं, 'अक्षरं' अहिंसं,
'लोकसङ्गाहिम्' स्वजनादपरलोकसङ्गहृत्प्रशोभं, 'शुचिं' अपुंस्यसं अन्य-
स्त्रेहनं च, एवम्भूतं 'परिवारं' कुर्वीत महापतिः । 'आत्महितकाङ्क्षो',
यस्तु विपरीतं कुर्याति स नात्मनो हित इति ॥ १० ॥

परिवारे गुणं दोषञ्च दर्शयन्नाह । दुष्टोऽपीति । 'दुष्टोऽपि नृपः'
ऋध्रइव, 'भोग्यतां' आश्रयतां, 'एति' प्राप्नोति, हंससमैः 'परिवार-
गुणैः' । नृपो दुष्टपरिवारस्तु ऋध्रपरिवार इव हंससमोऽपि 'बाला-
क्रान्तो द्रुम इव' आशीविषपरिवेष्टितस्त्रन्दनद्रुम इव भोग्यतां 'नैति',
तस्मात् सुपरिवारः स्यात् ॥ ११ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । निरुन्धाना इति । 'सतां' सत्पुरुषाणां वि-
जिगोपुमभिगच्छतां, 'मार्गं', सेवान्तरद्वारैः, 'निरुन्धानाः', 'दुष्टात्मानः'
दुष्टाः, 'सचिवाः', प्रतिबन्धकत्वेन 'भक्षयन्ति महापतिं' उत्पादकसत्पु-
रुषशून्यं महापतेः समुदायं कोशं भक्षयन्ति । समुदायभक्षणात्
महापतिरुपचारात् भक्षितो भवति । यतो दुष्टात्मानः सचिवाः कर्मा-
मात्या न याग्याः, 'तस्मात्', 'ससचिवः' विशुद्धचित्तकामात्यः, 'भवेत्',
इत्यर्थः ॥ १२ ॥

सतां मार्गनिरोधे कुसचिवकृते विभूतेर्निष्कल्यं दर्शयन्नाह । विभु-
तीरिति । 'परमाः' उत्कृष्टाः, 'विभूताः' विभवान्, 'प्राप्य', 'सतां'
साधुनां, 'सम्भोग्यतां' सम्भोगविषयतां, * 'नयेत्' प्रापयेत् । 'यासु'
विभूतिषु, 'सन्तः' साधवः, 'न तिष्ठन्ति', उपभोक्तुं 'ता विभूतयः',
'दृश्येव' निष्कला एव ॥ १३ ॥

साधुधने साधुसम्भोगं व्यतिरेकमुखेन दर्शयन्नाह । असद्विरिति ।
'किम्पाकल्लक्ष्यं' महाकाललक्ष्यं, 'फलं',† 'भाङ्गाः'‡ काकाः ।
स्यष्टसन्यत ॥ १४ ॥

* वज्रोदिति म० पु० । † साकाललक्ष्यं इति यस्मिन् भाषायां प्रसिद्धः ।

‡ भाङ्गा इति म० ।

स्वामिप्रकृतिसम्बन्धिनां स्वाभिगामिकगुणानां स्वरूपं गुणैर्बलकृष्ट-
तामभिगच्छताश्च कर्मसञ्चिवादीनाश्च प्रसङ्गात् स्वरूपमभिधाय प्रस्तु-
तामात्मसम्पदमभिधातुमाह । वाग्मीति । 'वाग्मी' प्रशस्तवाक्,
'प्रगल्भः' सुरसदृशस्यापि विगृह्य वक्त्रोत्थः । 'स्मृतिमान्' वर्धशतेऽपि
श्रुतदृष्टस्मारकः, 'उदयः' उदूतायः, प्रांशुरित्यर्थः । 'बलवान्' कामबल-
सम्पन्नो लकोदरवत्, 'वशी' जितेन्द्रियः, 'नेता' प्रयोता, 'दण्डस्य' बध-
परिक्षेपशादिकस्य, अतएव 'निपुणः',* यथा भवति तथा, 'कृत-
शिल्पः' † कृताखल्पकलः, 'खवयहः' ‡ सुखेनैवानीतिप्रवृत्तोऽवगृह्यते
निविध्यते इति ॥ १५ ॥

किञ्च । पराभियोगेति । 'पराभियोगप्रसङ्गः' शत्रुकृतवियह-
सहिष्णुः, † 'सर्वदृष्टप्रतिक्रियः' सर्वापायेषु दृष्टाः प्रतिक्रिया येन स
तथा । 'परच्छिद्रान्धवेत्ती' § शत्रुदोषान्धेयशोणः, 'सन्धिवियह-
त्त्ववित्' घातुण्यप्रयोगवित् ॥ १६ ॥

अपरश्च । गूढमन्त्रेति । 'गूढमन्त्रप्रचारः' गूढोऽतिगुप्तः मन्त्रः पञ्चा-
ङ्गकर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्वयसम्पत् देशकालविभागः विनिपात
प्रतीकारः कार्यसिद्धिस्त्वेवंलक्षणे यस्य सः, तथा गूढप्रचारोऽन्वैरवि-
दितप्रचारः परेषामसाध्यः स्यात् । 'देशकालविभागवित्' युद्धाध-
स्तंस्थानादिदेशः, कालश्चायमस्माकं अनुकूलः शष्पोश्च प्रतिकूल इति
विभागं जानाति । 'आदाता सम्यगर्थानां', प्रजादिभ्यः शास्त्रो-
क्तान्यायेन, तथा 'विनियोक्ता', सहायकरणेन, 'पात्रवित्', अर्थविनि-
योगे पुरुषार्थत्रयाभिसन्धिना । पात्राणि त्रिविधानि, धर्माभिसन्धि-
ना ब्राह्मणतपस्त्रिपणकादयः, अर्थाभिसन्धिना मन्त्रिपुरोहितान्य-
र्थात्पादकाः, कामाभिसन्धिना मनोरमा स्त्रियः इत्येवं गुणविभागेन
पात्राणि वेत्तीति ॥ १७ ॥

* निपुणः इति मु० ।

† सुविपश्चः इति मु० ।

‡ हृद्यधर्षप्रतिक्रियः मु० पु० ।

§ परिच्छिद्रान्धवेत्तीति मु० ।

अपरश्च, क्रोधेति । स्पष्टं ॥ १८ ॥

किञ्च । उद्गोपदेशेति । 'उद्गोपदेशसम्पन्नः' उद्गोपदेशानुष्ठानजनितसम्पन्नियुक्तः । 'शक्तः' उत्साहशक्तिभिः समर्थः । 'मधुरदर्शनः' रमणीयाकृतिः । 'गुणानुरागी' गणवत्सुलतानुरागः, 'स्मितवाक्' ईवद्भसितोपलक्षितवाक्, एवम्पर्यायव्यंशतिगुणपरिकल्पिता विजिगीषोः 'आत्मसम्पत्', 'प्रकीर्तिता' ॥ १९ ॥

आत्मसम्पदो माहात्म्यं दर्शयन्नाह । इत्यादिगुणेति । 'इत्यादिगुणसम्पन्ने', 'लोकयान्नाविदि' लोकिकाथवहारश्चे, 'स्थिरे' अचपले, 'निर्द्वन्द्वः', निर्वाणसकलोपतापविच्छेपात् 'पितरोव' जनके इव, 'आस्ते' शक्तिं करोति पुत्र इव, 'लोकः' जनपदः, 'स पार्थिवः', नान्य इति ॥ २० ॥

अममेवार्थं दृश्यन्नाह । आत्मसम्पदिति । स्पष्टं ॥ २१ ॥

आभिगामिकगुणमध्ये पठिताया बुद्धेरुत्साहस्य च गुणान्तरमभिधातुमाह । शुश्रूषेति । 'शुश्रूषा' जन्मान्तरवासनया विद्यासु श्रोतुमिच्छा । ततः 'श्रवणं' । 'ग्रहणं' श्रुतक्रमेणैव व्याख्यातस्यादानं । 'धारणं' अवधारणं, 'उद्घः' वितर्कः किमिदमेवंविधमन्यथा चेति सन्देहः । 'अपोहः' विचार्य असंस्कृतस्य परित्यागः । 'अर्थविज्ञानं' अर्थेषु विविधं ज्ञानं सदसद्रूपं । 'तत्त्वज्ञानं' तत्त्वं परमार्थः तत्र ज्ञानं अभिनिवेशः, एते धियो गुणाः ॥ २२ ॥

उत्साहगुणानभिधातुमाह । दास्यमिति । 'दास्यं' कौशलं, 'श्रेष्ठं' श्रेष्ठप्रकारिता, 'अमर्षः' अपकारिणां कथमप्यविस्मरणं, 'शौर्यं' अभीष्टत्वं एतत् 'उत्साहकक्षयं' अनेन उत्साहे कक्ष्यत इति । 'गुणैः' आभिगामिकैः आत्मसम्पदुक्तैः अनन्तरोक्तबुद्ध्याहगुणैः, 'उपेतः' अन्वितः, 'राजा भवितुमर्हति', महाराजत्वयुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

एतेषां मध्ये गुणत्रयस्य प्राधान्यं दर्शयन्नाह । त्याग इति । 'त्यागः' वदान्याकक्षयः, 'सत्यं च' 'शौर्यं च' यथाकक्षयं । 'एते जया',

* त्रैलोक्यमिति कु० पु० ।

‘महागुणाः’, महाफलसम्पादकत्वात् । उत्तरार्द्धं स्पष्टं । यत्सर्वं कर्त्तव्यं
वदेत्तत् गुणत्रयमेव सम्पादयतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

स्वामिगुणसम्पादनमभिधायामात्यगुणसम्पादनमभिधानुममात्यपु-
रहिततादीनां यथासम्भवं गुणानाह । कुलीना इति । ‘कुलीनाः’
शुद्धोभयकुलसमुत्पन्नाः । ‘शुचयः’ स्वभावतः श्लेषपराः, ‘शूराः’
अभीरवः, ‘श्रुतवन्तः’ आन्वीक्षिकादिश्रुतशालिनः, ‘अनुरागिणः’
स्वाम्यनुरागवन्तः, *‘दण्डनीतेः प्रयोक्तारः’ अर्थशास्त्रप्रयोगकुशलाः ।
‘सचिवाः’ सह विचिन्वन्ति स्वामिना सहायान् इति सचिवाः अमा-
त्याः स्युः, ‘महीपतेः’, विजिगीषोरिति ॥ २५ ॥

अमात्यादीनां शुचीनामपि उपधाशोधनं सूचयन्नाह । † उपधाशो-
धिता इति । उपधाश्चतुर्बः, धर्मापधा, अर्थापधा, कामोपधा, भयो-
पधा च । सभयो ह्ययमकर्मण्यो राजा, अन्योपादनेन धर्ममुपपादयाम्
इति प्रत्याख्याने शुचिरिति धर्मापधा । अभयोऽयं राजा एनं हत्व
आत्मीयवर्गावाभिलषितार्थं प्रयच्छाम इति तत्रत्याख्याने शुचिरिति
अर्थापधा । राजमहिषीं कामयमानामुपगच्छाम इति प्रत्याख्याने
शुचिरिति कामोपधा । एकोऽमात्यः सचिवानन्यानावाह्य तेषामेकैव
भयप्रदर्शनेन राजबधार्थमुपनयेदिति तत्रत्याख्याने शुचिरिति भ-
योपधा । ताभिः शोधिताः ‘उपधाशोधिताः’ । ‘सम्यग् गाहमाना
फलोदय’, ‘तस्य’ स्वामिनः, ‘सर्वं’ कार्यजातं, ‘कृताकृतं’ किं कृतं वि-
द्या न कृतं, इति ‘सानुरागाः’ अनुरागयुक्ताः, ‘परीक्षेरन्’ निरूपयेयु-
ः ॥ २६ ॥

उपधाशब्दनिर्वचनमभिधानुमाह । उपेत्येति । ‘उप’ समीपं, ‘इत्’
‘धीयते’ आधीयते ट्ठिक्वते, ‘यस्मात्’, ‘ततः’ तस्मात्, ‘उपधा इति स्मृता’
‘उपाद्याः’ उपजापप्रयोगाः, ‘उपधा ज्ञेयाः’, ‘तयाऽमात्यान् पराक्ष-
येत्’, स्पष्टं ॥ २७ ॥

* दण्डनीतिप्रयोक्तार इति सु० पृ० । † उपधाः शोधिताः इति सु० ।

अमात्यानां गुणसम्पदमभिधाय मन्त्रिसम्पदमभिधातुमाह । स्व-
यम् इति । अमार्गप्रवृत्तममात्यमवगृह्णन्ति प्रभविष्णुतया विष्टव्य
निवारयन्ति ये बन्धुप्रभृतयस्तेऽवग्रहाः श्रीभनतया स्वयग्रहा यस्या-
सौ 'स्वग्रहः', 'जानपदः' जनपदभवेो विजिगीषुः स्वजन्मभूमिवात्स-
ल्यात् तद्विरुद्धं न समाचरति । 'कुलशालबलान्वितः' आभिजात्य-
सुखभावकायबलसम्पन्नः, 'वाम्नी' प्रशस्तवान्, सारभाषीत्यर्थः । 'प्र-
गल्भः' अप्रतिद्वन्द्विकः, 'चक्षुश्चान्' शास्त्रमेव प्रशस्तं चक्षुस्तद्वान्,
'उत्साही' उक्तत्रिगुणात्मकोत्साहयुक्तः । 'प्रतिपत्तिमान्' प्रतिपत्तिः
उत्पन्नप्रतिभा तथा युक्तः ॥ २८ ॥

अपरश्च । स्तम्भेति । 'स्तम्भः' स्तम्भता, 'चापक' अप्रतिष्ठितत्वं,
ताभ्यां 'हान' । 'मित्रः' मित्रावहितः । क्षत्रियासादिक्लेशं सहते इति
'क्लेशसह', 'शुचिः' पूर्वक्लचतुरूपधायुद्धः । 'सत्वं' अन्वधावादः, 'सत्त्वं'
व्यसनऽभ्युदये चाविकारित्वं, 'धृ.त.' अविधमता, 'स्र.थं' स्थितेरविच-
लत्वं, 'प्रभावः' प्रभुता, 'आराग्यं' नीरागता, एतद्युक्तः ॥ २९ ॥

क्षिप्रः । कृतशिल्पश्चति । 'कृतशिल्पः' अभ्यस्तकलात्प्रापः, 'दक्षः'
क्षिप्रकारी, 'प्रज्ञावान्' उक्ताष्टगुणबुद्धियुक्तः, 'धारणान्वितः' अवि-
स्मरणयुक्तः, 'दृढभक्तिः' अचलानुरागः, 'अकर्त्ता च वैराग्या' स्वामि-
कृतवैराग्यामप्रतिविधाता, एवम्भूतः 'सांचवा' भवन् ॥ ३० ॥

अन्यानपि मन्त्रिगुणानाह । स्मृतिरिति । धारणा न्यत इत्युक्तोऽपि
स्मृतिगुणः पुनरुच्यते आदरप्रदर्शनार्थं । 'तत्परता र्थेषु' अथय रत्ना-
दिषु अतितात्पर्यं, 'वितर्कः' बुद्धिगुणमध्ये पतितोऽप्यत्र पुनरुच्यते
आदरार्थं । 'मन्त्रगुणिः' पञ्चाङ्गमन्त्रगापनं, अन्तत् सुगमं ॥ ३१ ॥

अमात्यादधिकतरगुण पुरोहितम भधातुमाह । अथाश्चेत । 'शा-
न्तिकर्पायिकं' स्वस्त्यदानादिकं । अवांशष्टं सुगमं ॥ ३२ ॥

प्रसङ्गात् गुणकगुणमभिधातुमाह । तादागति । स्पष्टं ॥ ३३ ॥

अमात्यसाधुताप्रभृतीनां गुणानां अक्षिविशेषेभ्यः प्रत्यक्षतः परि-

आनमाह स्त्रैकषट्केन । साधुतेति । खजनेभ्य इति । गुणदयमिति ।
 अत्साहस्रेति । भक्तिमिति । अस्तन्वतामिति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

प्रत्यक्षप्रमाणेन परीक्षामुक्त्वाऽनुमानेनापि अभिधातुमाह । कर्मा-
 नुमेया इति । 'परोक्षगुणवृत्तयः' परोक्षा अप्रत्यक्षा गुणस्य रामणी-
 यकादिकस्य वृत्तयः निव्यक्तयः, 'कर्मानुमेयाः', भवन्ति यतः, 'तस्मात्',
 'परोक्षवृत्तीनां' कर्मणां 'फलैः' निव्यक्तिलक्ष्यैः, 'कर्म' अनिव्यक्तलक्ष्यं,
 'विभाष्यते' * उपलक्ष्यते, अनुमीयत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

मन्त्रिणां स्वामिनश्च विधेयमाह । सज्जमानमिति । 'अकार्येषु'
 शास्त्रनिघडत्वात् असनादिषु, 'सज्जमानं' आसक्तिं यान्तं, 'निवृत्त्युः'
 प्रतिषेधयेयुः आक्रम्य, 'मन्त्रियो वृषं' इति स्पष्टं, 'गुरुणामिव' इह-
 षोकपरलाकदायजनकार्यार्थादीनामिव, 'एतेषां' मन्त्रिणां, 'वचनं'
 हितवचनं, 'वृत्तयुयात्', अवशमत्रानुष्ठानपर्यन्तं याह्यं 'वृषः' स्वामी ॥
 ॥ ४१ ॥

जगतो विनाशाभ्युदययोर्नरेन्द्रविनाशाभ्युदयो भवत इति दर्श-
 यन्नाह । नरेन्द्र इति । 'नरेन्द्रे' विजगांघा, 'निमीलति' विन-
 द्यति सति, 'जगत्सर्वं' मात्स्यन्यायात् निमीलति । 'सूर्यादयेऽम्भोजं
 यथा' सूर्यादये पद्ममिव, 'तत्रबोधं' नरेन्द्रस्याभ्युदये, 'प्रबुध्यते' जाग-
 र्ति, जगदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

मन्त्रिणाः अतस्य च कर्त्तव्यमाह । तद्वेधयेदिति । 'तत्'† तस्मात्,
 'जगन्नाथं' भुवनेश्वरं, 'बोधयेत्' व्युत्पादयेत्, अमात्यादिः । 'सा'
 स्वामी, पुनः 'यथा' येन प्रकारेण, 'बुध्येत' पञ्चतन्त्रकथादिभिरपि,
 'धीसत्त्वोद्योगसम्पन्नैः‡ अतैः' सेवकैः पुंशुषैः तत्, 'तथा' कार्यं ॥ ४३ ॥

जगन्नाथबोधकमन्त्रिणां प्रशंसामभिधातुमाह । नृपस्येति । 'नृपस्य,

* विभावयेदिति नु० । † तं इति नु० ।

‡ आत्मनह उभापितैः इति नु० ।

स्वामिनः, 'ते' मन्त्रादयः, 'हि' यस्मात्, 'सुहृदः' बान्धवाः । 'त एव गुरवः' अभ्यर्हिततरा आचार्याः, 'मताः' शास्त्रकारिभिः सम्मताः । उत्तरार्द्धं सुगमं ॥ ४४ ॥

एतदेव द्रष्टव्यमाह । सख्यमानमिति । 'अकार्येषु' निषिद्धाचर-
णादिषु, 'सख्यमानं' आसक्तिं यान्तं रूपं, 'ये सुहृदः' येऽनुरक्तहृदयाः
'वारयन्ति,' 'ते सत्यं नैव सुहृदः', 'गुरवः' महात्ताः, 'गुरवः' आ-
चर्याः, 'हि' किञ्च, भवन्ति ॥ ६५ ॥

कथमकार्येषु सक्तो भवतीत्याह । कृतविद्योऽपीति । 'कृतविद्योऽपि'
जनः, 'बकिना' अतिबलवता, 'रागोऽयं' विषयानुरागोऽयं, 'अक्त'
स्पष्टतरं, 'रक्ष्यते' तन्मर्या भवति । 'रागानुरक्तचित्तत्' रागोपरक्त-
चित्तः पुनः, 'किं', नाम, 'असाध्यतं' अयुक्तं कर्म, 'न कुर्यात्'
अपि तु सर्वमेव ॥ ४६ ॥

किञ्च । पश्यन्नपीति । 'पश्यन्नपि' लोचनाभ्यां सूर्यादिकमवलोकव-
न्नपि, 'भवत्यन्धः', लोकद्वयविरुद्धकार्याग्रामदर्शनात् 'सुहृदैयाः'
सुहृद एव वंद्याः, 'निर्मलैर्विनयाङ्गनः' पवित्रैराधिहारिभिर्विनय-
रूपाङ्गनेर्नञ्चरोगौषधैः, 'चिकित्सन्ति', स्पष्टमन्यत् ॥ ४७ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । रागमानमदान्यस्तेति । 'रागमानमदैरन्धस्य',
'अत्रसङ्घटे' अत्रुल्लतायामापदि, 'रखलतः' पततः, सुहृदादिषेष्टितं
'हस्तावलम्बो भवति' । पतितो यथा हस्तावलम्बन धार्यते तद्वत्
स्वामी रखलन् मन्त्रिषेष्टितेन धार्यते इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

ये तु स्वामिनः रखलितानुपेक्षन्ते तेषां दोषं दर्शयन्नाह । मदीकृत-
स्येति । 'मदेन' मत्ततया, 'उद्धतस्य' उन्मार्गप्रवृत्तस्य, 'अन्याधप्रवृत्तस्य'
शास्त्रोक्तवृत्तरहितस्य, 'दृपते' विजिगीषोः, 'सङ्घातस्य दण्डिन इव'
उद्धृष्टस्य हस्तिन इव, 'नेतारः' मन्त्रादयः, 'बाधतां' निन्द्यतां,
'खणु' निश्चयेन, 'गच्छन्ति' प्राप्तवन्ति ॥ ४९ ॥

स्वामिप्रकृतेरमात्यप्रकृतेश्च गुणानभिधाय राष्ट्रप्रकृतेर्गुणैश्चभिधयेषु

भूमिर्जनपदश्चेति द्विधावस्थिताया राष्ट्रप्रकृतेरन्तर्भूताया भूमेरेताव-
द्गुणसम्पन्नायाः सामर्थ्यं दर्शयन्नह । भृगुशैरिति । 'भृगुशैः' वक्ष्यमीश-
कक्षशैः, 'राष्ट्रं' जनपदः, 'वर्द्धते' । 'तद्वृद्धिर्दृष्टपवृद्धये' राष्ट्रवृद्ध्या
कोश्वृद्धिः, कोश्वृद्ध्या दशवृद्धिः, तद्वृद्ध्या मण्डलान्तरप्रद्वयात् सुतरां
ष्टपस्य वृद्धिरिति । 'तस्मात् गुणवतीं भूमिम्' इत्यादि, प्रतीतं ॥ ५० ॥

भूमिगुणानेवाभिधातुमाह, शस्याकरवतीति । 'शस्यानि' प्राणर-
क्षणाणि, 'आकराः' स्वर्णाद्युत्पत्तिस्थानानि, तद्विशिष्टा । 'पण्यानि'
कुङ्कुमागुरुजोरकादीनि, 'खनयः' वक्ष्यमणिमुक्ताद्युत्पत्तिस्थानानि, 'द्र-
व्याणि' दुर्गाद्युपयोगसारवृक्षवनानि, तैः 'अन्विता', 'माहता' क्षीर-
वृद्धिविधायिनी । 'भूरिसलिला' प्रचुरजला, 'पुण्यैः' धार्मिकैः, 'जान-
पदं' वर्णाश्रमिभिः, युता ॥ ५१ ॥

किञ्च, रम्येति । 'रम्या' रमणीया, 'सकुञ्जरवना' हस्तिवनापेता ।
'वारिस्थलपथान्विता', स्पष्टं । 'अदेवमाढका' पर्जन्य एव माढका यस्याः
सा देवमाढका पर्जन्यसस्येत्यर्थः । तद्विपरीता, भूरिसलिलत्वेन सरि-
त्सरःसहस्रसङ्कलत्वेन अपर्जन्यसस्येत्यर्थः । 'इति' एवं प्रकारा, 'भूर्वि-
भूतये', भवतीति शेषः ॥ ५२ ॥

भूदोषानभिधातुमाह । *शक्तेरिति । 'शक्तराः' प्रस्तरशकलानि,
'उषराः' क्षारमृत्तिका, 'पाषाणाः' शिलासमूहाः, तैर्युता । 'साटवो'
सातव्यादाटविकैर्युक्ता, 'नित्यतस्करा' प्रतिरोधकादिभिरविरहिता,
'रुक्षा' अस्त्रिगधा । अन्यत् स्पष्टं ॥ ५३ ॥

जनपदगुणानभिधातुमाह, साजीव्य इति । 'साजीव्यः' सुखमाजी-
व्यते, 'भृगुशैर्युक्तः' अनन्तरोक्तैर्भृगुशैर्युक्तः । 'सामूपः' सजलभू-
मियुक्तः, नानाशस्यप्रभवत्वात् । 'पर्वताश्रयः' दृढकाष्ठादिसौकर्य-
सम्पादनात् । 'शूद्रकारवशिकप्रायः', विधेयत्वात् यथेष्टभोग्यः । अन्यत्
स्पष्टं ॥ ५४ ॥

• सशर्करा सपाषाणा इति मु० । † साहस्यः इति मु० ।

किञ्च, सानुराग इति । 'सानुरागः' स्वामिन्यनुरक्तः, 'रिपुबेधी' स्वामिप्रभौ हेधवान्, 'पीडाकरसङ्घः' कोशाल्पत्वदोषरूपा पीडा, तत्परिहाराय अधिकमपि करं सङ्घते यः, 'एद्युः' विस्तीर्णः, 'नानादेशैः समाकीर्णः' नानादेशीयवाणिय्यकारिभिर्घातः । 'धार्मिकः' पुण्यप्राचुर्यकरः, धर्मवलांशदानेनोपकरोतीत्यर्थः । 'पशुमान्' क्षीरघृतादिभिरुपकरोतीति, 'धनी' दण्डकरादिभिरपीथः ॥ ५५ ॥

अपरञ्च, इदमिति । 'मूर्खव्यसनिनायकः' मूर्खा बुद्धिरहिता व्यसनिनो विधयासक्ता नायका मुख्या यस्यासौ । अयं अभिसन्धानपरो न भवति, अभिसन्धातुञ्च न शक्यते, 'तं' तादृशं जनपदं, 'वर्द्धयेत्', 'तस्मात्' जनपदात्, 'सर्वे' सर्वाङ्गमपि राज्यं, 'वर्द्धते' वर्द्धिं याति ॥ ५६ ॥

राष्ट्रप्रकृतेर्गुणसम्पदमभिधाय दुर्गप्रकृतिमभिधातुमाह । एद्युसीमेति । 'एद्युसीम' विस्तीर्णमखभूमि, 'महाखातं' महापरिखं, 'उच्चप्राकारगोपुरं' उच्चप्राचीरवत् पुरद्वारं यस्य तं, 'शूलसरिन्महवनाश्रयं*' पार्वतीदकमारववानदुर्गागामन्यतमदुर्गाश्रयं, 'पुरं', 'समावशेत्', स्पष्टं ॥ ५७ ॥

किञ्च, जलवदिति । 'जलवत्' प्रचुरजलं, 'धान्यधनवत्' धान्यादिशस्यसुवर्णादिरत्नसम्पन्नं, 'दुर्गं', 'कालसङ्घं', निचयसम्पन्नत्वात् । 'महत्' विस्तीर्णं । 'दुर्गहीनो नरपतिर्वाताभावयवैः समः', यतादृशा नरपतिरलज्जावस्थितिर्भवतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

शूलसरिन्महवनदुर्गाश्रय इत्युक्तं तदेव व्याख्यातुमाह । औदकमिति । 'औदकं' प्रचुरौदकसम्पन्नं, 'पार्वतं' इति प्रान्तरं गुहाया इति द्विधैवेत्तं 'वार्द्धं' वर्द्धनवृद्धत्वात् अतिगहनं । एतदपि बद्धदकसम्पन्नं, 'शेरिणं' शेरिणे निर्जले देशे भवं, 'धान्यनं' निस्तृणजलो देशो धन्या तत्र भव, धान्यनं, 'दुर्गं', 'दुर्गापचिन्तकैः' दुर्गव्यवस्थापकैः, 'शास्त्रमतिभिः' शास्त्राभिज्ञैः, आचार्यैः, 'प्रशस्तं' अतिश्रेष्ठं ॥ ५९ ॥

* शूलसरिन्महवनान्नाथानि मु० पृ० ।

दुर्गगुणानभिधातुमाह । जकेति । 'जलं', च 'अन्नं', च 'आयुधानि' धनुरादीनि च, 'यन्त्राणि' सर्वतो भद्राणि च, तैः 'आद्यं' सम्पन्नं, 'जला-
न्नायुधयन्त्राद्यं', 'धीर्योद्यैरधिष्ठितं' धैर्यशालियोद्धृष्टैः कृतरक्षं,
'गुणप्रधानं' रक्षाबज्जलं, 'आचार्याः' युक्तसुरगुरुप्रभृतयः, 'सम-
नुमेनरे' यत्तादृशदुर्गविषये सम्यक् अनुमानं कृतवन्तः ॥ ६० ॥

किञ्च । सापसाराणीति । 'सापसाराणि' निरुद्धोऽपि पुत्रकल-
पादिः यत्रापसार्यते तादृशानि, 'दुर्गाणि', तथा 'सारूपजाङ्गला भुवः'
जलस्थलप्राया भूमयश्च, स्पष्टमन्यत् ॥ ६१ ॥

कोषप्रकृतेर्गुणसम्पदमभिधातुमाह । बह्विति । 'बह्नादानः' बह-
सञ्चयः, 'आत्यनिष्ठावः' अल्पव्ययः, 'ख्यातः' निःशेषविषयव्यवहा-
रार्हः, 'पूजितदेवतः' पूजितानि अधिनदादीनि देवतानि यस्मिन्
सः, 'ईप्सितद्रव्यसमृग्णः' सुवर्णादीप्सितधनसम्पन्नः, 'हृद्यः' मनोरमः,
महाहालस्वारसम्पन्नत्वात् । 'आप्तैरधिष्ठितः' आप्ताः विश्वक्तास्त्रैरधि-
ष्ठितो रक्षितः ॥ ६२ ॥

एवंविधगुणः कोशः कोशज्ञानां सम्मत इति दर्शयन्नाह । मुक्तेति ।
'पितृपैतामहाचितः' पितुरपि पैतामह इति न्यायोपार्जितत्वात्,
'उचितः', च विजगीषोर्धर्मार्जितत्वात् । 'व्ययसहः' व्ययं सहते यः,
नैव क्षीयत इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६३ ॥

कोशविनियोगमभिधातुमाह । धर्महेतोरिति प्रतीतं ॥ ६४ ॥

श्लोकत्रयेण दण्डगुणमभिधातुमाह । पितृपैतामह इति । 'पितृ-
पैतामहः' पित्राधिक्रमायातः । 'वश्यः'* विधेयः, 'संहतः' अविभिन्नः,
'दत्तवेतनः' कृतभरणः, 'विख्यातपौरुषोर्जस्तः'† प्रख्यातपुरुषत्व-
बलवत्त्वादि यस्य सः । 'कुशलः' सर्वायुधयुद्धकुशलः, 'कुशलैर्हतः'
आप्तैः निपत्यैः अधिष्ठातृभिः परिवृतः अजगतः ॥ ६५ ॥

* वश्य इति सु० ।

† विख्यातपौरुषैर्हित्य इति सु० ।

तथा 'नानाप्रहरणोपेतः' नानाविधधनुरायायुधयुक्तः । सुगम-
मध्यत् ॥ ६६ ॥

तथा, 'प्रवासायासदुःखेषु', इत्यादि प्रतीतं । 'अद्वैधस्तत्रियप्रायः',*
'द्वैध' द्विधाज्ञानं, तत् यस्य नास्ति सोऽद्वैधः अद्वैधः स्तत्रियप्रायः इति
स्तत्रियाः स्वभावत एव महासत्त्वा भवन्तीत्यर्थः । 'दण्डः' चतुरङ्गबर्णं,
स एवंविधः 'दण्डविदां' आचार्याणां, 'मतः' नान्यः ॥ ६७ ॥

मित्रप्रक्षतेर्गुणसम्पदमभिधातुमाह । त्यागेति । 'त्यागविज्ञान-
सत्त्वाद्य' लब्धत्वसर्वशास्त्रप्रवीणत्वाकुतोविकारित्वसम्पन्नं । 'महापक्षं'
षड्बन्धादिवर्गं । 'प्रियंवदं' प्रियहितवदनशीलं । 'आयतिक्रमं'
आगामिकालेऽप्यभिचारि । 'अद्वैधं'† नेतरि श्चौ च द्विधाभाव-
रहितं । 'सत्कृत्' सति उभयपक्षेऽपि व्यभिचारो नास्ति, तत् कदा-
चिदपि न व्यभिचरतीत्यर्थः । 'एवंविधं मित्रं कुर्वीत', इति स्पष्टं ॥ ६८ ॥

सत्कृतस्य गुणान् दर्शयन्नाह । लक्ष्णेऽस्त्विति । 'लक्ष्णेपु' दाबणेपु
अप्रतिविधेयेषु, 'अच्छदयः' सुहृत्, 'कुलीनः' सत्कृतजातः, 'चतुर-
सतां' ऐकरूप्यं, 'दर्शयति', स्पष्टं ॥ ६९ ॥

मित्रगुणं दर्शयन्नाह । पिच्छिति । 'पिच्छपैतामहं' पित्रादिक्रमागतं,
'हृदयानुगं' मर्मज्ञं, 'महत्' महत्त्वगुणयुक्तं, 'लघुसमुत्थानं' आड-
म्बरशून्यं, 'मित्रं इच्छते', विजिगीषुणेति शेषः ॥ ७० ॥

मित्राणि त्रिविधानि भवन्तीति दर्शयन्नाह । दूरादेवेति । 'दूरा-
देवाभिगमनं' मित्रे समागते दूरादेवाभिमुखगमनं, 'स्पष्टार्थहृ-
दयानुगा वाक्' एतादृशी वाक् वक्तव्या यस्या अर्थः स्पष्टो हृदया-
नुगतश्च भवति । 'सत्कृतप्रदानं' दयवस्तूनां प्रदानं सत्कारपूर्वकं
कार्यमिति । 'त्रिविधो मित्रसङ्ग्रहः' इत्यनेनानन्तरोक्तैः उपायत्रि-
तयेन मित्राणि संगृह्यन्ते, मित्राणि भवन्तीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

मित्रात् धर्मार्थकामरूपफलमभिधातुमाह । धर्मति । स्पष्टं ॥ ७२ ॥

मैत्रीस्वरूपमभिधातुमाह । आदाविति । 'सतां' साधूनां, 'मैत्र्यः' मित्रताः, 'सरित्त्वमाः' नदीसमानाः । कथमित्याह, 'आदौ तन्व्यः', जलप्रदेशस्यादावल्पत्वात्, 'दृहन्मधाः', मध्यप्रदेशे बडजलत्वात्, 'विस्तारिण्यः पदे पदे' स्थाने स्थाने विस्तारयुताः, 'यायिन्यो न निवर्त्तन्ते' निवर्त्तनशीला अपि न निवर्त्तन्त्यः, प्रतिपन्ननिर्वह्यशीलत्वात् ॥ ७३ ॥

कारणैरपि मित्रभेदानभिधातुमाह । औरसमिति । इत्थं कारणभेदेन मित्रं चतुर्विधं भवति, 'औरसं' सोदर्यकृतं स्निग्धं प्रथमं । 'कृतसम्बन्धं' सम्बन्धजनितं द्वितीयं । 'वंशक्रमगतं' पिढपैतामहमिति तृतीयं । 'व्यसनेभ्यः' आपद्भ्यः, 'रक्षितं', चतुर्थं ॥ ७४ ॥

भूयोऽपि मित्रगुणानभिधातुमाह । सुचितेति । 'सुचिता', अर्थ-व्यये । 'त्यागिता' व्यवहारविषयेऽलुब्धत्वं । 'शौर्यं' विजिगीषोः सहायतादानेऽभोरुत्वं । 'समानसुखदुःखता' विजिगीषुणा सह सुखदुःखभागित्वं । 'अनुरागः', विजिगीषौ । 'दास्यं' विजिगीषुकार्यसम्पादकत्वं । स्पष्टमन्यत् ॥ ७५ ॥

विस्तरेण मित्रसम्बन्धमभिधातुमाह । *तदर्थेऽनुरागश्चेति । 'तदर्थं' विजिगीषुनिमित्ता । 'ईहा', यत्किञ्चिदीहते तत् सर्वं विजिगीषुहितार्थमवेत्यर्थः । 'अनुरागश्च' विजिगीषुहितसाधने । 'संक्षिप्तं' एतत् गुणद्वयरूपं, 'मित्रलक्ष्यं', मित्रत्वे लिङ्गमित्यर्थः । अन्यत् स्पष्टं ॥ ७६ ॥

उपसंहरद्गाह । इति स्मेति । 'इति' उक्तप्रकारेण, 'राज्यं सकलं' सप्ताङ्गं, 'समीरितं' व्याख्यातं । 'अस्य' राज्यस्य, 'परा' उत्कृष्टा, 'प्रतिष्ठा' स्थितिहेतुः, 'धनं' कोशः, 'ससाधनं' साधनं चतुरङ्गो दण्डः तेन सह वर्त्तमानं । 'ऋहीतं' प्रतिऋहीतं, 'एतत्' राज्यं, 'नि-

* तदर्थेऽनुरागश्चेति नु० ।

पुत्रेण मन्त्रिणा', 'त्रिवर्गनिष्पत्तिमुपैति', इति स्पष्टं, 'शासती' अवि-
नश्वरां ॥ ७७ ॥

यथाऽस्य राज्यस्य ससाधनं धनं परा प्रतिष्ठा स्यात्, निपुत्रेण
मन्त्रिणा प्रतिगृहीतं च तत् त्रिवर्गमुपैति, तथैवान्तरात्मसमवेतसा-
मिनाऽधिष्ठितं राज्यं तादृशफलकारि इति दर्शयन्नाह । यथान्तरा-
त्मेति । 'अन्तरात्मा' प्रसिद्धः । 'समश्रुते' व्याप्य तिष्ठति, । पक्षे 'प्रक-
तिः' स्वभावः, पक्षान्तरे अमात्यादिका । स्पष्टमन्यत् ॥ ७८ ॥

किञ्च, प्रकृतिभिरिति । उक्तगुणसम्पद्धिः 'प्रकृतिभिः' अमात्यादि-
काभिः, 'सम्यगर्चितः' सम्पन्नः, 'जनपदं' राष्ट्रं 'आदरवान्' आदरो,
'पालयेत्' वर्द्धयेत् । 'जनपदपरिपालनात्', परमसमृद्धकोशदण्डः,
'परमं श्रियः पदं', 'धिर' बद्धकाष्ठं 'स्पृशति' 'एकच्छत्रं' पृथिवी-
पतित्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । प्रकृतिगुणसमन्वित इति । 'प्रकृतिगुण-
समन्वितः' प्रकृतिगुणसम्पत्प्रकरणोक्तगुणैः कुलशीलादिभिरन्वितः ।
'सुधीः' सुविद्मः, 'नृपः', 'स्पृहणीयतां' आश्रयणीयतां, 'व्रजति' प्रा-
प्नोति । अनन्तरं 'सः' नरपतिः, 'रणेषु' समरेषु, 'विद्विषां' शत्रूणां,
'प्रबल इव' प्रचण्ड इव, 'असनः' महावातः, 'पयोमुचां' मेघानां ।
प्रचण्डपवनेन मेघा यथा खण्डशः क्रियन्ते, तथा प्रकृतिगुणसमन्वितेन
राज्ञा शत्रव इत्यर्थः ॥ ८० ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायगिरिपेक्षानुसारिण्यां
प्रकृतिसम्पत्कथनं चतुर्थः सर्गः ॥ ७७ ॥

अनन्तरं स्वामिनोऽनुजीविनाच्च गुणसम्पदुक्ता, प्राधान्यात् तेषां पुनः कथनमिति दर्शयन्नाह । *वृत्तस्थमिति । 'वृत्तस्थं वृत्तिसम्पन्नं' । वृत्त-मनुष्ठानं, विजिगीषुवृत्तं पृथिवीपालनादिकं, तस्मिन् तिष्ठति स तं । 'वृत्तिसम्पन्नं' वृत्तिहेतुत्वात् कोशा वृत्तित्तत्सम्पन्नं । 'कल्पवृक्षोपमं' ईप्सितफलप्रदं, 'वृष' स्वामिनं । 'अभिगम्यगुणैर्युक्तं' कुलश्रीलादिभिः पूर्वोक्ताभिगामिकगुणैः सम्पन्नं, 'अनुजीविनः' मन्त्रिप्रभृतयः 'सेवेरन्' सेवकत्वेन उपतिष्ठेरन् ॥ १ ॥

एतदेव दर्शयन्नाह । इत्यप्रकृतिहोनेऽपि कोश-प्रकृतिविहीनेऽपि । †'सेव्यः' स्वामी, 'सेव्यगुणान्वितः' आभिगा-मिकगुणयुक्तः । कस्मादित्याह । यस्मात् स्वामिनः 'कालान्तरादपि', 'स्लाघ्यं' स्पृहणीयतरं, 'आजीवनं' भरणं भवति ॥ २ ॥

असेव्यस्वामिनमभिधातुमाह । अपीति । 'पण्डितः' विवेकी, 'क्षुधा', 'परिगतः' शुष्यन्नपि, 'स्थानुरिव' द्विगुणशखद्रुम इव, 'आसीत्' तिष्ठेत् 'न त्वेव' न कदाचित्, 'अनात्मसम्पन्नात्' अनन्तरेऽक्तादात्मस-म्पद्गुणरहितात्, 'वृत्तिं' आजीवनं, 'ईहेत्', ॥ ३ ॥

एतदेव दर्शयन्नाह । 'अनात्मवान्' इति स्पष्टं । नयं हेतुं शीलं यस्य सः 'नयहेषी' । 'वर्द्धयन्नरिसम्पदः' ‡अनात्मवत्तथैवारीणां सम्पदो वर्द्धयति । 'महदैश्वर्यं', 'प्राप्यापि' काकतालोयवत् प्राप्यापि, 'सह तेन विपद्यते' तेनैश्वर्येण सह विनश्यति, अतो नानात्मवान् सेव्य इति भावः ॥ ४ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । लब्धावकाश इति । 'लब्धावकाशः' प्राप्त-सेवावसरः, 'निपुणं' §यथा स्यात्तथा, 'अविकारवान्' स्वामिनि सर्वप्रकारविकाररहितः, 'स्थाने' सच्चिवादिपदे, 'स्वैर्यं' स्थिरत्वं,

* इत्यर्थवृत्तिसम्पन्ना इति मु० ।

† सेव्येने भङ्गुलान्वितः इति मु० ।

‡ वर्द्धयन्नरिसम्पदः इति मु० ।

§ निपुणः इति मु० ।

‘अवाप्नोति’, वृद्धिसाध्येषु अमुष्ठानेषु, ‘निश्चितः’ कृतनिश्चयः । इति संक्षिप्तमिदमनुजीविवृत्तं ॥ ५ ॥

अनुजीविना नोभयलोकविरुद्धं आजीवमभिलषणीयमिति दर्शय-
न्नाह, आयात्वामिति । ‘आयात्वाम्’ आगामिनि काले, ‘तदात्वे च’ वर्त्त-
मानकाले च, ‘यदास्वादपेक्षणं’ यत् आस्वादरमणीयं, ‘तत्’, क्लिष्टद्रव्यपि
क्षुधयेति श्रेयः । ‘कुर्वीत’, अर्थाधिकारी, ‘न लोकद्विष्टमाचरेत्’ न
इहलोकविरुद्धमाचरेत् ॥ ६ ॥

काशवान् कल्पवृक्षोऽपि असुभात्मको स्नेहादिर्न सेष्यते इति
दर्शयन्नाह । तिलाञ्चेति । ‘तिलाः’ शस्यविशेषाः, ‘चम्पकपुष्पसंज्ञेयात्’
तिलमध्यन्त्यस्तनागचम्पकसम्पर्कात्, ‘तदधिवासतां’ तद्वन्धित्वं, ‘प्रा-
पूर्वन्त’, । ततश्च षोडशितु तिलेषु चम्पकतैलं भवतीति संसर्गजोऽयं
गन्धः । ‘रसा न भक्ष्यः’, पुरुषैरिति ग्रन्थः । ‘तद्वन्धः’, रसा न भवति
किन्तु गन्ध एवेति संसर्गजोऽयं दोषः । एवं ‘सर्वे गणाः’ समस्ताः
पुरुषधर्माः, ‘साङ्गामिकाः’ सङ्गमणशीलाः । तस्मादविशुद्धः सङ्गः
परित्यज्य इति ॥ ७ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । अपामिति । ‘अपां’ जलानां, ‘प्रवाहः
श्लोघः, *‘गांग्योऽपि’ अमृतमयोऽपि, ‘समुद्रं’ क्षारं, ‘प्राप्य’ गत्वा
‘तत्रसः’ क्षारः, ‘भवति’, ‘अवश्य’ †निःसन्देहं, ‘तत्’ तस्मात्, ‘वि-
द्वान्’ पण्डितो विवेकी, ‘असुभात्मकं’ अकुलीनं स्नेहादिकं, ‘नाश्र-
येत्’ न सेवेत्, तत्सङ्गात् तत्सम एव भवतीति ॥ ८ ॥

तदेव ब्रूयितुमाह । क्लिष्टद्रवीति । ‘क्लिष्टद्रव्यपि’ दौर्गत्येन बुभु-
क्षादिभिः क्लेशं गच्छद्रव्यपि, ‘शुद्धं’ न्याय्यं, ‘जीवनं’ जीविकां, ‘आचरेत्’
आतिष्ठेत् । जीवनस्य शुद्धता यथोक्तसेवाधर्मादिगतत्वं । ‘तेन’ जी-
वनेन, ‘इह’ लोके, ‘स्नाप्यतां’ स्पृहणीयतां, ‘एति’, ‘लोकैभ्यश्च’ इह
परलोकवन्द्यलोकैभ्यश्च, ‘न ह्यीयते’ न अचरते ॥ ९ ॥

* गांगो वेति मु० ।

† अपेय इति मु० ।

सेथस्वामिस्वरूपमभिधातुमाह । अभिलषामिति । 'अभिलषां', विन्ध्यपक्षे उन्नतिसत्त्वात्, ईश्वरपक्षे बहूनां मध्ये त्यागशौर्यादिभिर्लब्धकीर्तित्वात् । 'स्थिरं', विन्ध्यपक्षे स्वस्थानात्, ईश्वरपक्षे स्थितेः शास्त्र-मर्यादाया अविचलत्वात् । 'पुण्यं', उभयतः पुण्ययोगात् महाकुलोत्पन्नत्वाच्च । 'ख्यातं', उभयतो महत्त्वात् महामहिमत्वाच्च । 'साधुनि-षेवितं' *साधुभिः सिद्धिभिष्कुभिः समधिष्ठितं । 'विन्ध्यमिवेश्वरं सेवेत', स्पष्टमन्यत् ॥ १० ॥

अभिमतगुणाः स्वामी न प्राप्यते इत्याशङ्क्याह । दुरापमिति । 'दु-रापमपि' दुष्प्रापमपि, 'अस्मिन्' जगति, 'यद्यदस्तु' धर्मार्थकाममोक्षा-दिकं, 'अभिवाञ्छति' अभिलषति, अर्थात् उद्यमी पुरुषः । 'मिधावी' प्राञ्जः, 'तत्तदाप्नोति', शिष्टं स्पष्टं ॥ ११ ॥

आभिगामिकगुणोपेतस्वामिप्राप्त्यर्थं अनुजीविगुणानभिधातुमाह । आरिराधयिषुरिति । 'अनुजीवी' सेवकः, 'महीपति', 'सम्यक्' निरुपचरितत्वेन, 'आरिराधयिषुः' आराधयितुमिच्छुः सन्, 'विद्या-विनयशिल्पाद्यैः' आन्वीक्षिष्वादिशास्त्रविद्येन्द्रियजयसकलकलाज्ञान-प्रभृतिभिर्गुणैः, 'आत्मानं' 'उपपादयेत्' सम्पन्नं कुर्यात् ॥ १२ ॥

श्लोकद्वयेनैतदेव स्पष्टयन्नाह । कुलविद्यति । पूर्वार्द्धं स्पष्टं । 'वपुः' शरीरं, यथोक्तप्रमाणं, 'सत्त्वं' उक्तलक्षणं, 'बलं' महाप्राणता, 'आ-रोग्यं' रोगाभावः, 'स्वैर्यं' प्रतिष्ठितत्वं, 'शौचं' उपधासुद्धिः, 'दया' कारुण्यं, एभिर्गुणैः 'अन्वितः' ॥ १३ ॥

किञ्च, 'पैशुन्यं', खलता, 'द्रोहः' विन्ध्यासघातित्वं, 'सम्भेदः' संहत-भेदनशीलता, 'शाठ्यं' नैक्यं, 'बौल्यं' आहारादिकालुपत्वं, 'अष्टतं' अस्त्यं, तानि अतिगच्छति तैः रहित इत्यर्थः । 'स्तम्भः' स्तम्भता, प्रश्रय-राहित्यमित्यर्थः, 'चापशं' अप्रतिष्ठितत्वं, ताभ्यां हीनः । चकारादुक्त-गुणैर्युक्तः सेवकदौर्घैर्विहीनश्च यः स 'सेवनं कर्तुमर्हति', स्पष्टं ॥ १४ ॥

* सद्भिर्निषेवितमिति सु० ।

अक्षररत्नभूतान् सेवकगुणानभिधातुमाह । दक्षतेति । 'दक्षता' कौशलं आशुकारित्वञ्च । 'भद्रता' भद्रकारित्वं, 'दायी' स्थिरस्नेहता, 'क्षान्तिः' क्षमा, 'क्षेत्रसहिष्णुता' क्षुद्राध्यादिबाधासहनशीलत्वं । 'सन्तोषः' अविषादिता, 'शीलं' सत्स्वभावः, 'उत्साहः' शौर्यामर्षदास्य-
लक्षणाः, स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥

प्रधानतरं सेवकगुणं दर्शयन्नाह । अर्थेति । अर्थाधीं जीवको-
ऽयमित्यर्थशाचं दुष्करं, न चानेन विश्वासः स्यादित्याह, 'अर्थ-
शाचपरः', इति, 'दृढं', 'विश्वासयेत्' स्वस्मिन् विश्वस्तं कुर्यात्,
विश्वन्ता सेवा सम्पद्यत इति भावः । अवशिष्टं प्रतीतं ॥ १६ ॥

अनुजोविरुद्धं सेवादर्मविषयमभिधातुमाह । प्रविश्येति । 'प्रविश्य',
प्रियहितद्वारेण राजसभां । 'सम्यग्चिते' प्रतीहारनिर्दृष्टे, 'स्थाने',
'तिष्ठन्', वक्ष्यमाणन्यायेन 'सुवेष्टवान्' निर्मलानुद्धतपण्यवान् । 'वि-
नयान्वितः' प्रश्रयवान्, स्पष्टमन्यत् ॥ १७ ॥

तत्र सभायां यत् कर्तव्यं तदभिधातुमाह । परेत्येति । 'परस्य' अन्य-
सेवकस्य, 'स्थानं' प्रदेशं, 'आसनं', च 'कौर्यं' क्रूरभावं, 'कौडित्यं'
असामान्यवेष्टत्वं, 'मत्सरं' विद्याशांख्याद्यमहनत्वं, 'ज्यायसा' अधि-
कत सह, 'विष्टद्वय कथनञ्च' विरोधपूर्विकां कथां, 'न कुर्यात्', अनु-
जीवात्यर्थः ॥ १८ ॥

किञ्च, विप्रलम्भञ्चेति । पूर्वार्द्धं स्पष्टं । 'पुत्रेभ्यः' स्वामिपुत्रेभ्यः,
'बल्लभेभ्यश्च' प्रियपार्श्वचरेभ्यः, 'नमस्कुर्यात्', । ते हि प्रश्रयेणाराधिताः
स्वामिनमनुकूलं कुर्वन्तीति भावः ॥ १९ ॥

अपरश्च, न नर्मेति । 'नर्मसच्चिवाः' विदूषकामात्याः, वैः सह
स्वामी नर्माकार्यं करोति, अवशिष्टं स्पष्टं ॥ २० ॥

अपरश्च, भर्तुरिति । 'अन्वासने' समीपस्थाने, 'तिष्ठन्', । 'किं', 'अयं'

स्वामी, 'कुर्यात्', इति 'अस्यास्यं विलोकयन् तिष्ठेत्', स्पष्टमन्यत् ॥ २१ ॥

किञ्च, क इति । स्वामिना 'कोऽत्र' इत्यादिष्टः 'अहं', अत्र तिष्ठामि 'इति', 'सम्यक् आक्षापयेति च', ब्रूयात् । 'आक्षां', दत्तां 'यथाशक्ति'* शक्तयनतिक्रमेण, 'अविलम्बितं सत्वरं', अवितथीकुर्यात्, एवं करोमीति सत्यसम्पादनेनेत्यर्थः ॥ २२ ॥

किञ्च, उच्चैरिति । उच्चैः प्रहसनादिकं वर्जयेदिति प्रतीतं ॥ २३ ॥

भाषणावसरे यदभिलषितव्यं तदुपदेष्टुमाह । प्रविश्य सानुरागस्येति । 'सानुरागस्य' अनुरागवतः, स्वामिनः 'चित्तज्ञसम्मतः' व्यपरेषामपि चित्तज्ञानां सम्मतः, 'समर्थयञ्च तत्पक्षं' स्वामिपक्षं संस्थापयन्, 'भाषितः' पृष्टः सन्, 'साधु भाषेत', स्पष्टमन्यत् ॥ २४ ॥

पक्षान्तरमभिधातुमाह । तन्नियोगेनेति । 'तन्नियोगेन' स्वामिनियोगेन, 'अर्थं', वाक्यस्य, 'सुपरिनिश्चितं' सुनिर्णीतं, 'सुखप्रदङ्गोष्ठापु' सुखार्थं प्रददा या गोष्ठ्यः परिषदः तासु, 'विवादे', शास्त्रोक्तकक्षणे, 'वादिनां', मनीषिणामपि 'मतं' अभिप्रायं, च 'ब्रूयात्', ॥ २५ ॥

अभाषणीयमभिधातुमाह । विज्ञानन्नपीति । 'भर्तुः क्षिप्रोत्तरं वचः' येन भर्ता निरुत्तरो भवति । 'प्रवीणोऽपि' भाषणे कुशलोऽपि, 'अभिमानीतां' स्वामिविषयिणीं । अभिमानात् न स्वामिं निरुत्तरः कार्य इति भावः । स्पष्टमन्यत् ॥ २६ ॥

विद्याशिल्पविषये यन्न ब्रूयात् तदभिधातुमाह । यदप्युच्चैरिति । 'उच्चैः' अतिशयेन, 'यद्विजानीयात् तदपि नीचैः', 'कीर्त्तयेत्' किञ्चिदत्र जानामीति ब्रूयात्, 'कर्मणा' क्रियया, 'तस्य वैशिष्ट्यं कथयेत्', न वाचा तत्रापि 'विनयान्वितः' प्रश्रययुक्तः सन्, 'ज्ञानगर्वो न युक्त इति भावः ॥ २७ ॥

अपृष्टस्यापि कारणविशेषात् भाषणमभिधातुमाह । आपदीति ।

* यद्य ब्रह्म इति सु० ।

‘आपदि’ परप्रयुक्ततीक्ष्णादिप्रारब्धायां, ‘उन्मार्गगमने’ स्वामिनः शास्त्रविषयज्ञाचरणे, ‘कार्यकालाव्ययेषु’ स्वामिनः कार्यार्थामनुगुणकालातिक्रमेषु, ‘च’, स्पष्टमवशिष्टं ॥ २८ ॥

किञ्च, प्रियमिति । ‘प्रियं’ अभीष्टं, ‘पथ्यं’ हितं, ‘तथ्यं’ सत्यं, यत् भवेत् तत् ‘धर्मार्थमेव वदेत्’, । ‘अश्रद्धेयं’ अज्ञातुमयोग्यं, ‘*असभ्यं’ अज्ञोलादि, ‘पैरोक्तं’, यदश्रद्धेयमिति सम्बन्धः । ‘कटु’ श्रुतिकटु, ‘उत्-
सृजेत्, न ब्रूयादित्यर्थः, ॥ २९ ॥

किञ्च, परार्थमिति । प्रविश्य सानुरागस्य चित्तं चित्तज्ञसम्मत इत्या-
पद्यपि ‘परार्थं’, स्वामिनं विज्ञाप्य, ‘स्वार्थं च साधयेत्’, ‘देशकालज्ञः’
यस्मिन् देशे स्थितः स्वामी कार्यम् करोति यस्मिंश्च काले तौ जानाति
इति तज्ज्ञः अनुजीवी, तत्र देशे काले चार्थं साधयेत् । स्पष्टम-
न्यत् ॥ ३० ॥

अपरञ्च, गुह्यमिति । ‘गुह्यं’ गोपनीयं, ‘कर्म’ शत्रुविषये आ-
भिचारादिकं, ‘मन्त्रञ्च’, भर्त्समन्बन्धिनं ‘न प्रकाशयेत्’, तथा ‘भर्तुर्वि-
द्विष्टिं’ राज्यभ्रंशादिकं, ‘विनाशं’ मरणं, स्पष्टमन्यत् ॥ ३१ ॥

किञ्च, स्त्रीभिरिति । कामः युद्धे न भवतीति शङ्कानिलत्त्यर्थं
‘स्त्रीभिः’, तत्सङ्गागतपातकशङ्कानिलत्त्यर्थं ‘पापैः’ पातकिभिः, अ-
हितगत्यागमशङ्कानिलत्त्यर्थं ‘वैरिद्वर्तैः’, ‘निराकृतैः’ दोषात् स्वामि-
ना दुरीकृतैः सह, ‘एकार्थचर्या’ एकमर्थमुदिश्य सहचर्या, ‘सा-
हित्य’ सङ्घातं, ‘संसर्गं च’ सर्वदा मिलित्वाऽवस्थानं, ‘विवर्जयेत्’
। ३२ ॥

किञ्च, वेशेति । ‘पृथिवीपतेः’, ‘वेशः’ नेपथ्यादिः, ‘भाषा’ स्वामिना
श्रुत्यादिता, एतद्वयस्य ‘अनुकरणं’, ‘न कुर्यात्’, ‘तदुक्तैः’ राजगुरुभिः,
‘सम्पन्नोऽपि’, ‘मेधावी’ प्राज्ञोऽनुजीवी, ‘न च स्पृहेत्’, तदुक्तैर्विज्ञो
राजाऽन्यथा भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

* असत्यमिति नु० ।

किञ्च, रागेति । 'भर्तुः' स्वामिनः, 'रागः' अनुरक्तता, 'अपररागः' विरक्तता, तौ, 'जानीयात्', 'कुशलकर्मकृत्' अन्यैरपि कुशलैर्यत् कर्म-कृतं तत् कर्म करोति यः । नहि कर्मकरणाभावे रागापरागौ ज्ञातुं शक्येते । काभ्यां जानीयादित्याह, 'इङ्गिताकारलिङ्गाभ्यां' इङ्गते ज्ञायते हृदयस्थोऽर्थो येन तदिङ्गितं अन्यथाहृत्तिः, पूर्ववृत्तायाः प्रस-न्नादिकाया आहृतेरान्तरग्रहणं 'आकारः', तयोर्लिङ्गे चङ्गे ताभ्यां । 'इङ्गिताकारतत्त्ववित्', इति अनुजीविविशेषणं ॥ ३३ ॥

उल्लिङ्गस्वरूपमभिधातुमाह । दृष्टेति । 'दृः' प्रसन्नो भवति', इति आकारलिङ्गं । 'वाक्यं गृह्णाति चादरात्', इति इङ्गितलिङ्गं । स्पष्टमन्यत् ॥ ३५ ॥

किञ्च, विविक्षेति । 'विविक्तदर्शनस्थाने' एकान्तदर्शने तादृशस्थाने च, 'रहस्ते' गोपनीये कार्ये, 'न शङ्कते', विश्वासयोगात् । 'तदर्थां' अनुजीविविषयिणीं, 'तत्कृतां' अनुजीविकृतां, 'सङ्घामुच्चैराकर्ष-यति', ॥ ३६ ॥

किञ्च, स्नाघते इति । अन्येषु 'स्नाघभीयेषु' कीर्त्तमानेषु, स्वामी 'स्नाघते' । 'स्नाघ्यमानश्च' अन्यैः कीर्त्तमानमनुजीविनं, 'गन्दति' अभि-गन्दति, 'कथान्तरेषु', अन्यैः क्रियमाणेषु इदृश एवासौ इति 'स्मरति' । यादृशोऽयं तादृशो नान्य इति 'प्रहृष्टः', 'गुणान्' तद्गुणान् 'कीर्त्तयेत्', इति स्पष्टं ॥ ३७ ॥

अपरश्च, सहत इति । '*अपथ्यं' अहितं, '†उक्तेऽपि' अनु-जीविना 'सहते' समर्थयति, 'निन्दां', तत्कृतामपि 'नानुमन्यते', 'करोति वाक्यं', अनुजीविना 'प्रोक्तं', 'तद्वचः' अनुजीविवचनं, 'बद्धमन्यते', ॥ ३८ ॥

अनुरक्तस्य स्वामिनो लक्ष्यमुक्त्वा विरक्तस्य तदभिधातुमाह । उप-

* सहते पथ्यमिति मु० ।

† उक्तमिति मु० ।

कारेऽपि । 'उपकारेषु अद्भुतेष्वपि', अनुजीविना कृतेषु, विरक्त-
त्वात् 'माध्यस्थं', एव 'दर्शयति', स्पष्टं श्लोकार्थं ॥ ३६ ॥

किञ्च, विपक्षमिति । 'विपक्षं' शत्रुभृतं अनुजीविनं, 'उत्थापयति'
उद्देजयति, 'विनाशं च', विपक्षादिभिः क्रियमाणं 'उपेक्षते', ।
'कार्यं', तत्साध्ये समुपस्थिते, 'संवर्द्धयत्याशां' कार्यनिष्पत्तां सत्यां दा-
रिद्र्यमोक्षं करिष्यामात्याशां संवर्द्धयति । 'फले च', साधिते,
'कुरुतेऽन्यथा' त्वया नैतत् साधितमिति, ॥ ३० ॥

अपरञ्च, यद्वाक्यमिति । स्वामी अनुजीविविषये 'यत् किञ्चित्
मधुरं वाक्यं', प्रयुक्ते 'तदपि अर्थेन निरुद्धं' यथा भद्रं त्वया अहितैषि-
णा विपक्ष उपेक्षितो ममैव समयं यशो दातुं इति मधुरं भाषते,
तदर्थात् विपक्षपक्षपाती भवान् इति । तथा 'आत्मशंसासु', अनुजी-
विना कृतासु, 'पर्यावादं' निन्दादिकं, 'केवलमाचरति', ॥ ३१ ॥

किञ्च, अक्रोपोऽपीति । मा किमप्ययमनुजीवो प्रार्थयतु इति 'अ-
क्रोपोऽपि', 'सक्रोपाभः' कुपित इवाभाति । 'प्रसन्नः', कृतवेन 'नि-
ष्कलः', 'भवति', 'अकम्पात् व्रजति', कम्पादयं सदृष्टिपथेऽवतिष्ठते
इति स्पष्टमन्यत् ॥ ३२ ॥

अपरञ्च, आश्चर्ययतीति । † 'मर्माणि' दुस्करितानि, 'आ' सम-
न्तात्, 'घट्टयति' स्पृग्भवे वक्ति, '‡ गुणान न वञ्जमन्यते' हासस्थानं
अनुजीविप्रस्तावितं न मन्यते न हसतात्यर्थः । 'सम्भावयति दोषेण'
आत्मनो दुष्टत्वं गोपायितुं अविद्यमानेनापि दोषेण अनुजीविनं
योजयति । 'वृत्तिच्छेदं च करोति', स्पष्टं ॥ ३३ ॥ *

किञ्च, साधुक्तमिति । '§ यद्वाक्यं' अनुजीविवाक्यं, 'साधुक्तमपि',
'अन्यथा समर्थयति' असार्ध्वति योजयति । 'अपर्व्वञ्च' अयथास्थान

* बदतीति सु० । † मन्त्राणि इति सु० ।

‡ भ्रूवन् वाक्यं प्रपद्यत इति सु० । § तद्वाक्यमिति सु० ।

एव, 'कथाभङ्गं करोति' तृष्णीम्भावमापद्यते । 'विरसीभवन्' अस-
न्तोषमभिगच्छन्नित्यर्थः ॥ ४४ ॥

किञ्च, उपास्यमान इति । 'सुप्तवच्च विचेष्टते' सुप्त इव वक्ति, तत्
सेवां निष्कृतां कर्त्तुमित्यर्थः । शिष्टं सुगमं ॥ ४५ ॥

अपरञ्च, इत्यादीति । 'इत्यादि' इत्युक्तमादौ कृत्वा अन्यदपि
अनुरक्तविरक्तलक्षणं विद्यते, तदपि लोकातो ग्राह्यं । तत्र 'रक्तात्',
स्वामिनः, 'वृत्तिं समीहेत', अनुजीवी, '*विरक्तञ्च परित्यजेत्', नि-
ष्कृतात्वात् अन्यर्थहेतुत्वाच्च ॥ ४६ ॥

अग्यापवादमभिधातुमाह । निर्गुणमिति । श्लोकार्थः सुगमः । त-
तश्च कृतञ्जतयाऽस्य बह्वपकरोतीति भावः ॥ ४७ ॥

आपतसूपकारस्य गुणं दर्शयितुमाह । †खल्वृत्तेष्विति । 'खल्य-
वृत्तेषु' अनाकुलेषु प्रभुषु, 'सत्त्वाद्याः' अनुजीविगुणाः, 'अभिलक्ष्यतां',
नैव यान्ति' न प्रकाशन्ते, किन्तु ‡'विरोधे', समुपस्थिते 'धर्मधुर्याणां',
'तेषां' अनुजीविनां, 'नामातिरिच्यते' यथाऽनेनानुजीविना विपक्ष-
विरोधी स्वामी रक्षित इति शेषानुजीविमध्ये तस्य नामातिरिच्यते
शौर्यगतातिरिक्तं भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । स्नाष्टेति । 'महतां' स्वाम्यादीनां, 'उपका-
रिता' आपतसु परित्राणादिका, 'खल्यापि', 'काले' कालप्रभावे, 'सुम-
होदयं' महाभ्युदयसम्पन्नं, 'कल्याणं' अभ्युदयं, 'आधत्ते' करोति ॥ ४९ ॥

केवलमनुजीववृत्तमभिधाय बन्धुमित्रसाधारणमभिधातुमाह ।
अकार्ये इति । 'अकार्ये' शास्त्रनिषिद्धाचरणे, 'प्रतिषेधः' निवारणं,
'कार्ये' धर्मार्थफले, 'अनुवर्त्तनं' क्रियतामेतदित्यनुष्ठानं । 'संक्षेपात्'
समासतः, 'बन्धुमित्रानुजीविनां', 'इति सदृक्तं' एतत् शोभनं चरितं,
। ५० ॥

प्रसङ्गतो बन्धुमित्रवृत्तमुद्दिष्टमपि भूयोऽप्यनुजीविनां वृत्तमभिधातु-

* विरक्तस्येति मु० । † सुम्भक्तताः इति मु० । ‡ विपक्षिति मु० ।

माह, पानेति । ‘पानस्त्रीद्यूतगोष्ठीषु’, मद्यकामं योगपानैः, परस्त्रीकामं
अनार्याङ्गनाभिः अमेध्याभिः, द्यूतकामं कापटिकपरुषैः नोद्देश्येयुरिति
बुद्ध्या ‘अभितः’ चतुर्द्विंशत्, स्थिताः ‘चराः’ अनृजीविनः, ‘बोधयेयुः’
आख्यानकादिभिरित्यर्थः । ततः ‘प्रसाद्यन्तं’ राजप्रणिधा निरुद्देशं,
*‘नालिकादिभिः’ सामादिभिः, ‘उपायेः’, ॥ ५१ ॥

किञ्च, राजानमिति । ‘विवर्त्मसु’ विरुद्धाचरणेषु, ‘सज्जमानं’
आसक्तिं गच्छन्तं, ‘राजानं’, ‘ये हि’ अनृजीविनः, ‘उपेक्षन्ते’ न
निवारयन्ति, ‘अकृतात्मानः’ असंस्तुतात्मानः, स्पष्टं शिष्टं ॥ ५२ ॥

राजोपासनाक्रममभिधातुमाह । जयेति । ‘जयजीव’, इत्यादिवचनं
स्वामिसमाज्ञानप्रभृतिकार्यावसरे वक्तव्यमेव । शिष्टं सुगमं ॥ ५३ ॥

अनृजीविनां संक्षिप्तगुणानभिधातुमाह, भर्तुरिति । पूर्वाङ्गे स्पष्टं ।
‘हि’ यस्मात्, ‘रत्नास्यपि’ कृरकर्मकारीण्यपि, ‘गृह्यन्ते’ वशीकियन्ते,
‘निबन्धं’, ‘कुन्दानुवर्त्तिभिः’, सेवकैः मनुयास्तु गृह्यन्ते एवेत्यर्थः ।
कुन्दानुवर्त्तनं वशीकरणं ॥ ५४ ॥

परचित्तवृत्तयो दुर्याद्या भवन्तीत्याशङ्क्याह । धीसत्तेति । ‘धीः’
अष्टगुणा प्रज्ञा, ‘सत्त्वं’ व्यसनेऽभ्युदये चाविकारित्वं, ‘उद्योगः’ उद्यमः,
एतद्गुणत्रययुक्तानां, ‘महात्मना’ आत्मसम्पदुपेतानां, ‘किं’, नाम
‘दुरापं’ दुर्यापं, अपितु सर्वमेव प्राप्यं । शेषार्द्धं स्पष्टं ॥ ५५ ॥

उक्तगुणहीनस्तु न कुतश्चित् किञ्चिदासादयतीति दर्शयन्नाह ।
अलसस्येति । प्रतीतं ॥ ५६ ॥ ‡

एवमनृजीववृत्तमभिधाय स्वामिवृत्तमभिधानुमाह । आजीव्य
इति । ‘आजीव्य’ अनृजीवनीयः, ‘सर्वभूतानां’ सर्वप्राणिनां दाना-
श्रयरक्षणैर्दिभिः, ‘राजा’ प्रजापतिः, ‘पर्जन्य इव’ जामृत इव,
‘ऽभवेत्’ ‘निराजीव्यं’ लज्जभावात्, ‘एतं’ राजानं, ‘त्वजन्ति’,

* नालिकादिभारतम् । † योऽतीति सु० ।

‡ ‘ये शूराः अप्रियापि’ इति द्वाकावन्तौ ५।० का० भटीकपु० न खः ।

§ भवति इति पु० ।

‘*शुक्लं’ निर्जलं, ‘सर इव’ तडागमिव, ‘अण्डजाः’ पक्षियो हंसा-
दयः । तस्मात् राज्ञा दानशीलेन भवितव्यं । स्वामी वृत्तिसम्पन्नोऽप्य-
दाता चेत् न सेव्यत इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । कुलमिति । ‘कुलं’ सोमसूर्यवंशप्रभवं,
‘वृक्षं’ रामयुधिष्ठिरवत् सदनुष्ठानं, ‘+श्रुतं’ सर्वशास्त्रपारङ्गमत्वं,
‘शार्थं’, परशुरामसमानं, ‘सर्वमेतत्’, ‘न गण्यते’ व्याश्रयीत्यन्तेत्ये
नारोप्यते, एभिर्गुणैरेव स्वामी नाश्रयणीयो भवतीत्यर्थः । शेषार्द्धं
स्पष्टं ॥ ६० ॥

प्रसङ्गात् सधनप्रश्नां स्त्रोक्तद्वयेनाह, लप्पीरेवेति । उल्लिखिता
एवेति । स्पष्टं ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

भूयोऽपि स्पष्टयन्नाह । अर्थार्थीति । ‘अर्थार्थी’ जीविकोपकरण-
प्रार्थयिता, ‘जीविकोक्तः’ जीववर्गः, ‘ज्वलन्तं’ दानशक्त्या प्रज्वलन्तं
पार्थिवं, ‘उपसर्पति’ समीपं गच्छति, एवमर्थार्थी परिजनोऽपि ।
अतएव ‘वत्सः’ तर्ककः, ‘क्षीणक्षीरां’ दुग्धहीनां ‘मातरं’, ‘त्यजति’
॥ ६२ ॥

भृत्यभरणमभिधातुमाह । अहापयन्निति । ‘कालमहापयन्’ का-
लयापनामकुर्वन्, ‘वृषः’, ‘भृत्यानां’ भरणाह्वाणां, ‘+अनुवर्तिनां’
इच्छानुविधायिनां अनुजीविनां, ‘कर्मणामानुरूप्येण’ ‘वृत्तिं’ जीविकां
‘समनुकल्पयेत्’ दद्यात् ॥ ६३ ॥

वृत्तिविकोपे दोषं दर्शयन्नाह । काल इति । स्पष्टं ॥ ६५ ॥

अपात्रे दाननिषेधमभिधातुमाह । अपात्रवर्षणमिति । ‘अपात्र-
वर्षणं’ असत्पात्रे धनदानं, ‘जातु’ कदाचिदपि, ‘न कुर्यात्’, यतस्तत्
‘सद्भिर्गर्हितं’ सद्भिर्निन्दितं, निष्फलत्वात् । तथाच ‘अपात्रवर्षणात्
किमन्यत् स्यात्’ कोशक्षयादृते, केवलं कोशक्षय एव स्यादित्यर्थः ॥ ६६ ॥

* शुक्लश्चमिति मु० । † श्रुतमिति मु० पु० नास्ति ।

‡ अनुजोऽनामिति मु० ।

पात्रस्वरूपसूचनपूर्वकं तत्सङ्ग्रहार्थमाह । कुलमिति । 'कुलं' शुद्धोभयपक्षतां, 'विद्याश्रुतं'* चान्वीक्ष्वादिश्रवणं, 'श्रीर्यै' अमी-
रुत्वं, 'सौशील्यं' सुशीलतां, 'भूतपूर्वतां' पिष्टपेतामहागततां, 'वयो-
ऽवस्थां' यौवनावस्थां, 'समोक्ष्य' निरूप्य, 'स्त्राद्रियेत' सुन्दरं पात्रं
गृह्णीयात् । 'महात्मवान्' 'विजिगीषुः' ॥ ६७ ॥

पात्रभूतानामनादरे दोषं दर्शयन्नाह । कुलीनानिति । 'कुली-
नान्' महाकुलप्रसूतान्, 'नावमन्येत', 'सम्यग्वृत्तान्' सदाचारान्,
'मनस्विनः' प्रज्ञायुक्तान् । यस्मात् 'अवमन्तारं', 'एते' जनाः, 'मान-
हेतुना', 'त्यजन्ति' परिहरन्ति, 'प्लन्ति च' निपातयन्ति च, तस्मा-
न्माननीयान्नावमन्येत ॥ ६८ ॥

मध्यमाधमानां गुणस्फुरणमभिधातुमाह । गुणैरिति । 'उदारैः'
उत्तमैः, 'गुणैः', 'संयुक्तान्', अनुजाविनः, 'प्रोन्नयेत्' प्रकर्षण उन्नतिं
नयेत्, मध्यमोत्तमा अपि स्वतोऽवश्यमुन्नतियोग्या न भवन्ति । कुत
इत्याह, 'महत्त्वं' महतीं उन्नतिं, 'प्राप्नुवन्तः', 'ते', 'नरेश्वर' स्वा-
मिनं, 'वर्द्धयन्ति' वर्द्धिं नयन्ति, कृतञ्चतयाऽर्थसामर्थ्यात् ॥ ६९ ॥

विवेकयुक्तेन भवितव्यमित्यभिधातुमाह । उत्तमेति । 'उत्तमाभि-
जनोपेतान्' महाकुलीनान्, 'नीचैः सह न', संवर्द्धयत्' नियोगेना-
भियोजयेदित्यर्थः । 'हि' यस्मात्, 'कृशोऽपि' क्षीणोऽपि, 'विवेकज्ञः',
'संश्रयणीयतां' ब्रह्माश्रयत्वं राजत्वं, 'याति', ॥ ७० ॥

अविवेकित्वस्य दोषं दर्शयन्नाह । निरालोके हाति । 'निरालोके'
हेयोपादेयोपदेशकविवेकशून्ये, 'तत्रास्मिन्' प्रसिद्धे, 'लोके' जगति,
'पण्डिता नासते' विवेकिनो नावतिष्ठन्ते, 'यत्र', 'जात्यस्य मणोः' मणि-
विशेषस्य । शिष्टं स्पष्टं ॥ ७१ ॥

यथा विवेकिसुहृद्यौचित्यादिनियोग इयते तथा सत्यान्नेधूप-
त्तिश्चेति दर्शयन्नाह । विश्राम्यन्तीति । 'कल्पतराविव', 'यत्र' श्री-

* विद्याश्रुतमित्ति म० ।

मति स्वामिनि, 'महात्मानः' सकलगुणशालिनः समीहितसम्पा-
दकास्वानुजीविनः, 'विश्राम्यन्ति' अवस्थितिं कुर्वन्ति, 'स श्रीमान्'
स्वामी, 'श्लाघ्यं' स्पृहणीयं यथा भवति तथा, 'जीवति', यतः *सत्स-
म्भोगफलाः श्रियः,† श्रियां फलमेतदेव यत् सद्भिः सम्भुव्यन्त इति ।
तथाच कौटल्योक्तिः 'अलब्धलाभार्था लब्धपरिरक्षणी रक्षितविव-
र्द्धनी वर्द्धिततीर्थव्ययप्रतिपादनी प्रतिपत्तिः' इति ॥ ७२ ॥

एतदेव द्रष्टव्यमाह । लक्ष्म्या इति । 'लक्ष्मीवतां' श्रीमतां राज्ञां,
'विकाशिन्या' विस्तारिण्या, 'तथा लक्ष्म्या' निष्फलया विभूत्या, 'किं'
फलं, 'या' विभूतिः, 'बन्धुभिः सुहृद्भिश्च', 'विश्रब्धं' यथेष्टं यथा
तथा, 'न भुव्यते', स्पष्टं ॥ ७३ ॥

अथ्यक्षप्रचारं अभिधातुमाह । आद्यद्वारेषु इति । † आद्यद्वारेषु
आगममार्गेषु, 'सर्वेषु' वक्ष्यमाणेष्वपि, 'आप्तान्' अथ्यक्षान्, 'परो-
क्षितान्' उपधाशोधितान्, 'कुर्यात्', '† तेस्तु' आग्निः पुनः, करणभूतैः,
'भास्वान्' आदित्यः, 'अस्त्रैः' क्रिदणैः, 'उदकमिव', 'धनमाददीत', ॥७४॥

किञ्च, अभ्यस्तेति । 'अभ्यस्तकर्मणः' शिक्षितकर्मनिचयान्, 'तज्ज्ञान'
कर्मविदः, 'शुचीन्' उपधाशुद्धान्, § 'सुज्ञानसङ्गतान्' निबन्धलेख-
काद्युपयुक्तपुरुषसहितान्, 'उद्योगसम्पन्नान्' अप्रमादिनः, सर्वकर्मा-
थ्यक्षान् 'कुर्यात्', स्वामीत्यर्थः ॥ ७५ ॥

अपरश्च, य इति । 'यः' अथ्यक्षः, 'यदस्तु' यत् कर्मादिकं, ॥ 'जाना-
ति', 'तं', 'अशेषविषयप्रप्तौ' शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्राप्त्यर्थं, 'इन्द्रियार्थे'
इन्द्रियविषये, 'इन्द्रियमिव', 'तत्रैव ॥ नियोजयेत्' स्पष्टं ॥ ७६ ॥

किञ्च; कोष्ठेति । 'कोष्ठागार' उदरपूरणार्थकधान्यादिधनागारे,
'अभियुक्तः' तत्पूरः, 'स्यात्', विजिगोषुरित्यर्थः । 'हि' यस्मात्,
'जीवितं तदायत्तं', कोष्ठागारेण विना क्षणमपि न जीयते । 'नात्यर्थ'

* सत्यभोगेत्यादि सु० । † आपदद्वारेष्विति सु० ।

‡ नेष्य इति सु० । § सुज्ञानसम्पत्तामिति सु० ॥ विद्वानातीति सु० ।

॥ तत्र विनोत्यादि सु० ।

नाधिकं, 'अयं कुर्यात्', 'प्रत्यवेत्तेत चान्वह', स्वयं विजिगीषुः नाध्यत्त-
द्वारेण ॥ ७७ ॥

अनन्तरोद्दिष्टानि आद्यद्वाराण्यभिधानुमाह । क्वधिरिति । 'क्वधिः'
कुसीदेन कृता राजकुटुम्बिकता च । 'बणिकपयः', द्विविधः स्थल-
पथो जलपथश्च । 'दुर्गं' राजधान्यां परिखावेष्टितं सेनादिसन्नि-
वेशनस्थानं । 'सेतुः' आलिः, 'कुल्लरबन्धनं' हस्तिधारणस्थानं, 'खनिः',
रत्नादिखननात्, 'आकरः', सुवर्णादीनां आसमन्तात् करणात् ।
* 'वनादानं', सारदारवादीनां वृक्षाणामादानात्, 'शून्यानां च निवे-
शनं', एतदष्टममाथद्वारमिति ॥ ७८ ॥

क्विच्च, अष्टवर्गमिति । 'विवर्द्धयेत्' विशेषेण वृद्धिं नयेत् । किमर्थं
कैरित्याह । 'जीवनार्थं' वृत्त्यर्थं, 'आजीवीः', † 'करणाधिपैः' अध्यक्षैः,
स्यष्टमन्यत् ॥ ७९ ॥

अपरश्च, तथेति । 'यथा वृत्त्या' पाशुपाल्येन वाणिज्यया वा, 'प्रव-
र्त्तत', 'तस्यां' वृत्त्या, 'न संरोधं कुर्यात्', प्रवर्त्तयेदेव । विशेषेण तु
'पण्यापजीविनां' न संरोधं कुर्यादिति ॥ ८० ॥

जगती भोगोपदेशं दातुमाह, यथेति । 'यथा', कश्चित्, 'सस्यं'
'करटकशाखाया', सर्वतः परिवार्य कृतया 'निपुणां', यथा तथा 'रक्ष-
ति' पश्याद्युपद्रवात् पालयति । 'फलाय लगुडः कार्यः', फलार्थं च
लगुडं करोति चौरादिनिषेधार्थं । 'तद्वत्' तेनैव प्रकारेण, 'भोग्यम्',
'इदं जगत्' प्रजास्वरूपं जगत् । कथटकशाखासमानं दग्दप्रणयनं ।
तेन पश्यादिसमानेभ्यः आद्युक्तकविपक्षाटविकतस्करुंभ्यो रक्षितं सम्भो-
ग्यं भवतीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । आद्युक्तकेभ्य इति । 'आद्युक्तकेभ्यः' अद्यक्षा-
दिभ्यः, 'चौरेभ्यः' स्वपरमशङ्कलेभ्यः, 'परेभ्यः' शत्रुभ्यः, 'राजबलभात्'
देवीकुमारादेः, 'एथिवीपतिलोभात्', 'प्रजानां पञ्चधा भयं' ॥ ८२ ॥

* वनादानमिति मु० । † करणाधिकारमिति मु० ।

पञ्चप्रकारं प्रजाभयं यथा न भवति तथा कार्यमित्याह । पञ्चप्रकारमिति । *‘इत्येतत्’ अनन्तरोक्तं, ‘पञ्चप्रकारं भयं’, †‘अपोह्य’ भीतिमपनीय, ‡‘नृपतिः’ स्वयं, ‘काले’, आदानयोग्ये ‘त्रिवर्गपरिवृद्धये’ धर्मार्थकामवृद्धर्थं । §‘फलं’ धान्यहिरण्यादिकं ‘आददीत’ ॥ ८३ ॥

दृष्टान्तप्रदर्शनेन प्रजापालनमुपजीवनमभिधातुमाह । यथा गौरिति । ‘यथा गौः पाल्यते काले’, पिण्याकढ्गजलादिना ‘काले दुह्यते च’, ‘तथा प्रजा’ । कालविशेषे प्रजानां धान्यपशुहिरण्यादिकेन पालनं, कालान्तरे च ताभ्यो भागकरादानादिना दौहः सम्ययते । अत्र द्वितीया दृष्टान्तः, ‘यथा पुष्यप्रदा लता’, पुष्यमालार्थिना मालाकारेण ‘सिच्यते’, ‘पुष्यते’ उपचोयते, ‘च’, तद्वत् इयं प्रजा पाल्यते उपचोयते चेति ॥ ८४ ॥

आयुक्तकष्टतप्रजापीडननिवारणार्थमाह । आखावयेदिति । ‘उपचिदान्’ प्रजापीडया प्रवृद्धान्, अथ्यक्षान्, ‘साधु’ यथा तथा, आखावयेत्’ दग्धप्रणयनेन अपहृतधनान् कुर्यात्, ‘दुष्टव्रणानिव’, यथा दुष्टव्रणाः खाविताः सुखाय भवन्ति तथा तादृशा अथ्यक्षाः । *‘आसक्तास्ते च वर्त्तरन्’, इत्यादि । यथा वर्त्तः किं करिष्यत्ययमिति विलम्बितोपहृतिः परित्यक्तः, पाकादिकारको न भवति तथा महोपतिरपि । सयुक्त्या मेवितः फलदा भवतीति भावः ॥ ८५ ॥

राजविद्रोहाचरणे दोषमाह । स्वल्पमपीति । स्पष्टं ॥ ८६ ॥

नृपतेः कोषविषयकमनुष्ठानमाह । **आर्त्तिरिति । ‘आर्त्तिः’ विश्वासौः, ‘अधिष्ठितं’ पुरिचालितं, ‘कोषं सदा संवर्द्धयेत्’, ‘काले च’ कालविशेषे, ‘व्ययं कुर्यात्’, स्पष्टमन्यत् ॥ ८७ ॥

*.सप्येतादिति मु० । † अपोह्यमिति मु० । ‡ नृपतेरिति मु० ।

§ धनमिति म० । ॥ सिच्यते चायते चैव लता पुष्यफलार्थकमिति मु० ।

॥ आसक्तास्ते चेत्यादि मु० । ** आर्त्तेः भवर्द्धयेत् कोषं सदा तच्छैरधिष्ठितमित्यं टीका मध्यतकमस्य विनिमये मुद्रितमूले “संवर्द्धयेत् सदा कोषमार्त्तेः” इत्यादि ।

धर्मार्थव्ययप्रशंसानाह । *धर्मोति । 'धर्मैण' धर्मार्थं, 'क्षीय-
कोषस्य' निर्धनस्य राज्ञः, 'कृशत्वमपि शोभते', श्रेयार्द्धं स्पष्टं ॥ ८८ ॥

सङ्क्षिप्तमर्थशास्त्रोपदेशमभिधातुमाह । नृहस्पतेरिति । 'नृह-
स्पतेः', †'शास्त्रस्य निर्णयः' क इत्याह । 'अविश्वासः', इति, कस्य-
चिदात्मरतमपि न विश्वसेत्, चित्तानित्यत्वात् । अविश्वासधर्मिणां हि
मनुष्याणां सर्वथा संव्यवहाराभावः प्राप्नोति ‡ यथा 'संव्यवहारवान्',
भवति अविश्वासस्य तथा कर्त्तव्य इति भावः ॥ ८९ ॥

किञ्च, विश्वासयेदिति । दशोपनयनात् भीतान् 'अविश्वास्तान्',
अध्यक्षान् 'विश्वासयेत्', स्वयं च 'विश्वास्तान्', अपि 'नातिविश्वासेत्',
'यस्मिन्' अध्यक्षे, स्वामो 'विश्वासमायाति', 'विभूतेः पात्रमेव सः',
इत्ययमनुजीविनामुपदेशः ॥ ९० ॥

किञ्च प्रादुर्भवन्तीति । 'यस्मात् चित्तानि', 'अनुक्षणं' प्रतिमुहूर्त्तं,
'वर्थममं' समर्थः कार्यः सह, 'प्रादुर्भवन्ति' अन्यथा भवन्ति, तस्मा-
दिव्यादि स्पष्टं ॥ ९१ ॥

एवम्वर्त्तयन्नाह । उद्योगादिति । स्पष्टं ॥ ९१ ॥ §

उपसंहरन्नाह । अनुगतेति 'अनुगतपरितोषितानुजीवी' अनुगता-
विधेयतराः परितोषिता दानमानादिभिरनुजीविना येन सः । 'मधु-
रवचस्वरितानुरक्तलोकाः' मधुरवचस्वरितरनुरक्ता लोको यस्य सः ।
'सुनिपुणपरमाप्तसक्ततन्त्रः' सुनिपुणं यथा भवति तथा परमाप्तेषु
सक्ततन्त्रा राज्याभारो येन सः । शिष्टं स्पष्टं ॥ ९२ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनुरूपेक्षानुसारिण्यां
खानुजीवित्तं पञ्चमः सर्गः ॥ ३३ ॥

* धर्मोतिमिति मु० । † शास्त्रार्थनिश्चय इति मु० ।

‡ यथा च व्यवहारवानिति मु० । § उद्योगाद्निवृत्तस्य सुमहादस्य धीमतेः ।
काश्चिदानुगता तस्य नित्यं त्राः नृहचारिणो ॥ ९१ ॥ क्र.डः।

प्रकृतिसम्पत्कारणे स्वामिप्रकृत्यभिनामिकात्मसम्पत्तिगुणसम्पाद-
नेनात्मा लब्धः, अमात्यप्रभृतीनां च स्वस्वगुणसम्पादनेन चात्मलाभः
सम्पन्नः, एवं सप्ताङ्गराज्यस्यात्मलाभे सम्पन्ने तत्याजनस्यावश्यं वक्त-
व्यात्वात् तदिहाभिधातुमाह ।

‘लोके’ इति । ‘लोके’ लोकव्यवहारे, लोकव्यवहारश्च देशभेदे
कालभेदे च स्वतन्त्रः स्वतन्त्रो भवति, यथा मध्यदेशे एको धर्मः,
पारसीकादिषु चान्यः, तथा कृतयुगेऽन्यः, त्रेतादियुगेषु चान्यः, इति
लोकव्यवहारे, ‘वेदे’, शास्त्रे ‘च’, ‘कुशलः’, लोकव्यवहारं वेदेकञ्च
निरीक्ष्य उभयाविरुद्धं व्यवहरेदिति भावः । तथा लोके वेदे च
‘कुशलैः’ निपुणैः, अनुजीविभिः, ‘परिवारितः’ सहमितितः, ‘आदृतः’
आदरपरः, ‘दृपः’, विजिगीषुः *‘सबाह्याभ्यन्तरं’ बाह्याभ्यन्तरवि-
भागेनावस्थितं, ‘राज्यं चिन्तयेत्’, स्पष्टं ॥ १ ॥

राज्यस्य बाह्याभ्यन्तरविभागं दर्शयन्नाह । आभ्यन्तरमिति । ‘आ-
भ्यन्तरं’, राज्यं विजिगीषोः ‘स्वं शरीरं, एव ‘बाह्यं’ राज्यं ‘राष्ट्रं’,
एव ‘उदाहृतं’, स्पष्टं । ‘अन्योन्याधारसम्बन्धात्’, राज्ञा विना राष्ट्रं
राष्ट्रेण विना राजा न वर्तते इत्यर्थः । यस्मात् ‘एकभेवेदं’, ‘इष्यते’
इति प्रतीतं ॥ २ ॥

एतदेव दर्शयन्नाह । राज्ञेति । ‘राज्याङ्गानान्तु सर्वेषां’ अमात्या-
दीनां, ‘राष्ट्राद्भवति सम्भवः’, राष्ट्रात् कोशः, कोशाच्चतुरङ्गा दण्डः,
राष्ट्रस्य भूम्येकान्तरं मित्रं राज्ञ एव स्थानीयं दुर्गं राष्ट्रादेव जानप-
दादयोऽमात्याः । ‘प्रसाधयेत्’ लाभं पालनञ्च कुर्यादित्यर्थः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ३ ॥

राज्ञः स्वशरीरपालनमपि धर्माद्य भवतीति दर्शयन्नाह । लोक-
ानुयहमिति । पूर्वार्द्धस्यार्थः सुगमः । ‘राज्ञः’, †‘संरक्षणं’ प्रजासंर-

* सबाह्याभ्यन्तरं स्वप इत्यस्य परिवर्ते स बाह्याभ्यन्तरं तथेति मु० ।

† राज्ञः संरक्षणमिति मु० ।

क्षयमेव, *धर्मः' नान्यः । 'शरीरं धर्मसाधनं', धर्मार्थिना विजिगी-
षुणा स्वशरीरमेव यत्नेन रक्षणीयमित्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रजारक्षणे चौरादिहिंसा हिंसा न भवतीति दर्शयन्नाह । 'धर्मा-
मिति । 'धर्म्यां' धर्मादनपेतां, 'हिंसा', 'आरेभिरे' आरब्धवन्तः,
'ऋषिकल्याः' ऋषितुल्याः, 'महीभुजः' राजानः । यथा महर्षयो
यज्ञेषु पशालम्बनरूपं धर्म्यं कुर्वन्ति तथा राजर्षयोऽपि चौरादिनि-
ग्रहरूपां धर्म्यां हिंसां कुर्वन्ति । शेषार्द्धं सुगमं ॥ ५ ॥

किञ्च, धर्मसंरक्षणपर इति । स्पष्टं ॥ ६ ॥

धर्मस्वरूपमभिधातुमाह । यमार्या इति । स्पष्टं ॥ ७ ॥

किञ्च, धर्माधर्माविति । 'परिपश्विनः' प्रजोपद्रवकारिणः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ८ ॥

दुष्टलक्षणमभिधातुमाह । राज्ञोपघातमिति । स्पष्टं ॥ ९ ॥

दूष्येषु कर्त्तव्यमभिधातुमाह । †दुष्टानिति । 'उपांशुदग्नेन' गुप्त-
विषदानयोगद्वयेन प्रच्छन्नबधरूपेण, । ‡'प्रदुष्य च प्रकाशं हि'
प्रकृत्योपायैः दोषयुक्तान् कृत्वा । शिष्टं स्पष्टं ॥ १० ॥

अपरश्च, राजेति । 'रहसि' एकान्तमध्यमकक्षायां, §'दुष्ट' उक्त-
लक्षणं, 'उपमन्त्रयेत्' समाङ्गयेत् । 'गूढशस्त्राः' प्रच्छादितशस्त्रकाः,
'तत्पश्चात्' तेषां पश्चात्, 'आसञ्जताः' प्रागेव राज्ञा ते संज्ञतिं
नीताः प्रतीपत्वेन ख्यापिताः ॥ ११ ॥

किञ्च, ॥ विशत इति । 'दाःस्थाः' प्रतीहाररक्षिणः, 'शस्त्रयाहकाः',
'कक्षान्तरं' गतान्, स 'विशतन्तान्', 'विचिन्वीर्युः' शोधयेयुः । 'ते'
च शस्त्रयाहकाः, पृष्टाः सन्तः, 'प्रदुक्ताः सः', स्वामिबधाय दुष्टैः
'इति स्फुटं ब्रूयुः' ॥ १२ ॥

* धामेति सू० । † दूष्येति सू० । ‡ अदृश्यं वा प्रकाशं वेति सू० ।

§ दूष्यमिति सू० । ॥ विशतानिति सू० ।

अन्यच्च, इतीति । 'राजशल्यं' द्रव्यादिकं, 'समुद्धरेत्' क्लेदयेत्,
स्पष्टमन्यत् ॥ १३ ॥

प्रजावृद्धिः फलाय भवतीति दर्शयन्नाह । यथेति । स्पष्टं ॥ १४ ॥
दुष्टदमनात् प्रजारक्षयं भवतीत्युक्तं तच्च शास्त्रोक्तं श्रेय इति दर्श-
यन्नाह । उद्देजयतीति । 'तीक्ष्णैर्' अन्यायादधिकेन दग्धेन, 'उद्देज-
यति', प्रजा इति शेषः । 'मृदुना' अनुकम्पया प्रमाणाहोनेन, 'परिभू-
यते', भयाभावात् । 'तस्मात्' तेन कारणेन, 'यथार्हतः' यो यद्दग्धयो-
ग्यस्तदनुसारेण, 'पक्षमनाश्रितः' अपक्षपाती सन्, 'दग्धं नयेत्',
॥ १५ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरूपेक्षानुसारिण्यां
कण्टकशोधनं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ३३ ॥

सप्तमः सर्गः ।

कण्टकशोधनश्रेयमेवात्मजरक्षयमभिधातुं, अरक्षिताः पुत्राः क-
ण्टकीभवन्ति पितुः प्रजानाञ्चेति दर्शयन्नाह । प्रजात्मश्रेयसे इति ।
'प्रजात्मश्रेयसे' प्रजानां आत्मनश्च मङ्गलाय, 'राजा' विजिगीषुः, 'आ-
त्मजरक्षयं कुर्वीत', । कुतस्तद्रक्षयमिति 'कोण्ठ्यमानाः', 'ते' पुत्राः,
स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥

किञ्च, राजपुत्रा इति । 'अभिमानिनः' अहमेव राज्याहं इत्यभि-
मानसम्भावनया युक्ताः, 'आतरं', राज्ययोग्यं, 'पितरं', राजानं ।
स्पष्टमन्यत् ॥ २ ॥

किञ्च, राजपुत्रैरिति । 'मदोन्मत्तैः' अभिहितमदात् जातोन्मादैः,
'प्रार्थमानं' अभिषेच्यमाणं, 'इतस्ततः' सर्वतः अभियागात्, श्रेयः
सुगमः ॥ ३ ॥

अपरश्च, रक्ष्यमाणा इति । प्रतीतं ॥ ४ ॥

राजपुत्राणां रक्षाप्रकारं सुस्निग्धमभिधातुमाह, विनयोपग्रहा-
निति । 'विनयोपग्रहान्' विनयो द्विविधः कृतकः सहजश्च । विद्या-
लडमंयोगजनितः कृतकः, जन्मान्तरवासनावशाज्जातः सहजः स्वा-
भाविकः । द्विविधविनये उपग्रहा बन्धनं येषां ते तान् । अवशिष्टं
सुगमं ॥ ५ ॥

विनीतपुत्रस्य शैवराज्याभिषेचनमभिधातुमाह, विनीतमिति ।
'उद्वृत्त' दुःशीलं, 'दुष्टं' गजमिव, 'सुखबन्धनं', याम्यसुखापरोधेन
राजकुमारः पितरं नाभिहन्तीत्येवंविधं सुखबन्धनं, 'कुर्वीत' । श्रेयः
सुगमः ॥ ६ ॥

दुर्वृत्तस्यापि राजपुत्रस्यापरिव्यागमाह, राजपुत्र इति । स्पष्टं ॥ ७ ॥

उक्तप्रकारस्य राजपुत्रस्यापरिव्यक्तस्य शासनप्रकारमभिधातुमाह,
असन इति । सुगमं ॥ ८ ॥

राजपुत्ररक्षणमभिधाय राजात्मरक्षणं तावदाह । याने इति ।
 'याने' श्रिविकादौ, 'श्रय्यासने' पर्यङ्गादिके सिंहासने विष्टरकादौ,
 याने' पानीयादौ, 'भोज्ये' 'आहारादौ' 'वस्त्रे' वसनोत्तरोयादौ,
 'विभूषण्ये' अलङ्कारादौ, 'सर्व्वत्रैव' आर्य्यस्त्रीसङ्गादौ, 'अप्रमत्तः'
 सावधानः, 'स्यात्', न विश्वसेदित्यर्थः, '*उज्भेत विषद्रूषित', तं
 ध्यात्वा परिहरेतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

विषप्रतीकारार्थमाह, विषघ्नैरिति । 'विषघ्नैरुदकैः' श्वेतपुष्कर-
 पुष्पादन्तादिभिरुदकैः, 'स्नातः', श्वविधजलेः स्नातस्य स्थाने गुप्ता-
 नि सर्व्वविषाणि न प्रसरन्तीति कौटल्यापदेशात् । 'विषघ्नमणिभूषितः'
 गरुडोद्गारमणिनाऽलङ्कितः । तथाचोक्तं 'रचितो गरुडोद्गारमणि-
 र्यस्य विभूषणं । स्थावरं जङ्गमं तस्य विषं निर्विषतां व्रजे ।' इति ।
 'परोक्षित', वक्ष्यमाणप्रकारेण, 'समन्त्रायात्', राजा 'जाङ्गलाविद्धिष-
 गृहतः' महानुभाववृद्धसिद्धान्ताद्युक्तविषविद्याविशारदविषवैद्यगणैः
 परिहृतो राजा भोजनं कुर्यादित्यर्थः ॥ १० ॥

विषद्रूषितात्परोक्षामभिधातुमाह, भङ्गराज इति । 'भङ्गराजः'
 कृष्णपत्नी गोपुच्छकः, 'शुकः सारिका च', इति त्रयः पक्षिणः
 प्रसिद्धाः । शेषार्द्धं स्पष्टं ॥ ११ ॥

किञ्च, चकोरस्येति । 'चकोरस्य' लोहितोक्षपक्षिविशेषस्य, 'विर-
 ल्यते' रागरहिते भवत इत्यर्थः । 'कौञ्चः' लोहितमस्तकः पक्षिवि-
 शेषः, 'सुख्यक्तं', यथा तथा, 'माद्यति', सुरया इव । 'कौञ्जिलः', मत्तो
 भूत्वा 'स्त्रियते' प्राणान् परित्यजति । शेषः सुगमः ॥ १२ ॥

अपरञ्च, नित्यमिति । स्पष्टं ॥ १३ ॥

अन्यच्च, मयूरेति । 'मयूरपृषतेऽस्यर्ग', मयूरः प्रसिद्धः, पृषतः चित्र-
 मृगविशेषः, भवनं तथोरत्सर्गः सर्पनाशाय भवति इत्यर्थः ॥ अन्यत्
 प्रतीतं ॥ १४ ॥

अपरञ्च, भोज्यमिति । स्पष्टं ॥ १५ ॥

विषदिग्धान्नप्रदानेनाग्नेः पक्षिणाञ्च स्वरूपवैलक्षण्यमभिधातुमाह, धृमेति ।। 'वज्रेः', 'धूमार्च्चिर्नीलता' धूमस्यार्चिषां च नीलता, 'शब्द-स्फोटश्च', 'स्फुटं' जायते, श्रेषाङ्गे सुगमं ॥ १६ ॥

विषदिग्धान्नस्वरूपमाह, अस्त्रिन्नतेति । 'अस्त्रिन्नता' तीव्रेण वज्रि-नापि स्त्रिन्नता न भवतीति, 'मादकत्वं' मदजनकता, * 'आशु श्रैथं' सत्वरमुष्णतापगमः, विवर्णता' श्यामता, 'अन्नस्य' शाल्यादेः, 'विष-दिग्धस्य', 'उष्णा' वाष्पः, 'स्निग्धमेचकः' नीलोज्ज्वलः ॥ १७ ॥

विषदृषितव्यञ्जनस्य स्वरूपमाह, व्यञ्जनस्येति । 'क्वथने', अग्निं विना, श्रेषः सुबोधः ॥ १८ ॥

विषदृषितरसद्रव्यस्य स्वरूपमभिधातुमाह, क्वथेति । 'रसे' क्षीर-जलादी, 'क्वाया' दीप्तिः, † अधिका 'होना वा' ‡ 'राजदुर्द्ध' दीप्तिम-श्चरस्त्वं, 'फेनमण्डलमेव, च', दृश्यते ॥ १९ ॥

विषदृषितरसविशेषाणां सरसद्रव्यविशेषाणां च वर्णविशेषानभि-धातुमाह, रसस्येति । 'रसस्य' इत्यादिरसस्य, शिष्टं प्रतीतं ॥ २० ॥

आर्द्रस्येति । 'आर्द्रस्य' इतिस्य अन्नफलादेः, 'प्रस्नानभावः', हन्तप्रदेशे । 'पाकं विना § क्वाथविलीनभावः' अपक्वशुष्कता, श्रेषः सुगमः ॥ २१ ॥

अपिच, शुष्कस्येति । 'विषोपदेहात्' विषसम्पर्कात्, 'शुष्कस्य' 'स-र्वस्य' कटकादेः, 'विशीर्षता' स्नानता, 'अशुचिवर्षता च', भवति । स्पष्टमुत्तरार्द्धं ॥ २२ ॥

अपरञ्च, प्रावारेति । 'प्रावारान्तराणां' प्रावरण्यानि कम्बलादीनि आन्तराणानि सरोमकार्पासतृककादीनि तेषां, 'श्यामैः' मलिनैः,

* आशु श्रथमिति सु० ।

† अतिरिभेति सु० ।

‡ राजिकुञ्जेति सु० ।

§ क्वाथविलीनभाव इति सु० ।

‘मण्डलेः’ ‘आर्कायिता’ व्याप्तता, *‘तस्व्यां’ तरुत्वग्रचितानां, ‘पक्षिणां’ विंशत्यष्टिलोमनिर्मितानां, ‘नोन्नां’ अविश्लोमविरचितानां ‘+ भंश.’ श्रान्तं, ‘स्यात्’, ‘विषाश्रयात्’ विषोपदेहादित्यर्थः ॥ २३ ॥

अपिच, लाहानाश्चति । ‘लाहानां’ सुवर्णादीनां, ‘मणोना’ प्रवालादीनां, विषोपदेहात् ‘मलपङ्कापदिग्धता’ कलङ्ककीटलिप्तता । ‘प्रभावः’ वीर्यं, ‘स्रहः’ स्निग्धभावः ‘गुरुता’ भारः, ‘वर्गः’ लोहितपीतादिः, ‘स्पर्शः’ सुखस्पर्शत्वं, एतेषां च ‘बधः’ विनाशः । ‘तथा’, संस्कृतविषाश्रयादेव, नहि सामान्यविषेण लाहमणोनां प्रभावे विनाशयितुं शक्यते ॥ २४ ॥

झाकहयेन विद्यदायिनामपि लिङ्गान्यभिधानुमाह, संशुष्केति † । ‘संशुष्कस्यामवक्त्वत्वं’ खदाघदग्दभावनया मुखस्य शुष्कत्वं विवर्णत्वं च भवतीत्यर्थः । ‘§वाग्भङ्गः’, स्पष्टार्थं वक्तुं न शक्नोतीत्यर्थः । ‘वृम्भगं मुञ्जः’, सुमात्यतस्येव भवति । ‘स्खलनं’ समेऽपि मार्गं गतिभङ्गः, ‘वपथः’ कम्पः, शीतस्याभावेऽपि ‘खेदः’, प्रवातेऽपि ‘आवेगः’ उद्दिप्तता, निमित्ताभावेऽपि, ‘दिग्बिलाकनं’, दग्दप्रगेष्टपुरुषागमनशङ्कया । अपिच, स्वकर्मणीति । ‘स्वकर्मणि’ स्वपाकपेयाद्यनुष्ठाने । ‘स्वभृमा’ स्वीयगृहादेा, ‘अनवस्थानं’, दोषपरिहारबुद्ध्याऽहमत्र नावस्थित इति सङ्गान्येन । ‘एतानि’, इत्यादि सुप्रतीतं ॥ २५ । २६ ॥

विषप्रयोगप्रतिषेधार्थमाह, औषधानि चेति । ‘औषधानि’, ‘तत्कल्पकैः’ चिकित्सकैः, यथायोगं ‘पानं’ पेयोद्भवं, ‘पानीयमेव च’, ‘तत्कल्पकैः’, ‘समाखाद्य’ प्रतिष्वाद्याखाद्यं ग्राहयित्वा, ‘भोजनानि प्राश्यायात्’, राजा ॥ २७ ॥

अपिच, प्रसाधनादीति । ‘प्रासाधनं’ अलङ्कारः, आदिशब्दात्

* तक्षूनामिति मु० ।

† भंश इति मु० ।

‡ मुखस्य श्यामवर्णत्वं इति मु० ।

§ लगभेद इति मु० ।

विनिपनमाल्यादि । 'यत्किञ्चित्' अन्यदपि वस्तु, 'तत्सर्व्वी', 'सुपरीक्षित-
तमुद्रितं', मन्त्र्यादिभिः । 'परिचारकाः' सेवकाः, 'उपनिन्युर्नरेन्द्राय',
नान्यथा ॥ २८ ॥

अपरश्च, परस्मादिति । 'अभिरक्षिभिः' रक्षानियुक्ताः, स्पष्टमन्यत्
॥ २९ ॥

किञ्च, यानमिति । पूर्व्वार्द्धं सुगमं । 'अविज्ञातेन', स्वयमनुचरैर्वा
'सङ्घटेन' अविस्तीर्णन, 'मार्गण', 'न व्रजेत्', परकृताभिसन्धान-
प्रतिघेधार्थं ॥ ३० ॥

परप्रयुक्तं लक्षणरभसादिप्रतिघेधमाह, वीक्षितादृष्टेति । 'वीक्षिता-
दृष्टकर्मणां' स्वामिना वीक्षितमप्यदृष्टं दुष्कर्म यस्य तं, 'आप्तं' विश्वा-
सयोग्यं, 'वंशक्रमागत' पित्रपितामहं, 'संविभक्तं' कृतजाविकामंवि-
भागं, 'जनं', 'आत्मनर्वर्त्तिनं', राजा आत्मरक्षार्थं 'कुर्व्वति', ॥ ३१ ॥

ये आत्मनर्वर्त्तिनो न कर्त्तव्यास्तानभिधातुमाह, अधार्म्मिकाश्चेति ।
'अधार्म्मिकाः' पापिष्ठाः, 'क्रूराः' हिंसाः, 'दृष्टदोषाः' प्रत्यक्षीकृतशस्त्रा
विरुद्धाचाराः, 'निराकृताः' दोषादेव दूरीकृताः, 'परिभ्याऽभ्यागताः'
शत्रुसमीपतः समागताः, ये तान् 'एतान्', सर्व्वान् 'दूरादेव विव-
र्जयेत्', ॥ ३२ ॥

जलपथे आत्मरक्षार्थमाह, महावातेति । 'महावातसमुद्भूतां'
महावातरश्चिरतरां, 'अपरीक्षितनाविकां' अज्ञाननाविकां, '*अन्य-
नाप्रतिबद्धान्तां' अन्यनासक्तान्तां, 'आतुरां' दुर्घटितत्वादनवस्थितां,
'नोपेयात्' नारोचेत् ॥ ३३ ॥

जलक्रीडायामपि आत्मरक्षार्थमाह, परितापिच्छिति । 'परिता-
पिषु' परितापवत्सु ग्रीष्मबहुलेषु, 'पश्यन्', स्वयमित्यर्थः स्पष्टमन्यत्
॥ ३४ ॥

* अन्यनोप्रतिबद्धा वा इति मु० ।

वनविहारमभिधातुमाह, गहनानीति । 'गहनानि' लतास्तम्बस-
ङ्गतानि वनानि, 'विशुद्धं, शस्त्रिभिर्बहिरन्तश्च कृतशोधनं, 'उद्यान-
वनं', 'मधुरं वयोऽनुरूपश्च', यथा भवति तथा 'विहरन्' विलसन्,
'न माद्येत्', मन्दं मन्दं गच्छेत् स्पष्टमवशिष्टं ॥ ३५ ॥

मृगयायानमभिधातुमाह, सुविनीतेति । * 'सुविनीतसुवेशपृष्ठयानः'
सुशिक्षितशोभनवेशबद्धहस्त्यश्वपृष्ठयायी, 'सुखगम्यां' सुप्रवेशां, 'उचि-
तां' उपयुक्तां, 'लक्ष्यसिद्धौ' लक्ष्यसिद्धयर्थं, 'सुपरोक्षितरक्षितान्तसीमां'
सुविज्ञातप्रान्तभागां, 'मृगाटवीं' शरव्यजीवबद्धलामरण्यानीं, 'लघु-
कोष्ठः' क्षिप्रहस्तः, मृगयू राजा 'उपेयात्', ॥ ३६ ॥

परमृहप्रवेशे तच्छोधनमभिधातुमाह, कारयेदिति । 'आदौ'
प्रथमे, 'भवन्शोधनं कारयेत्', तीक्ष्णादिनिरासार्थं । † 'मातुरन्ति-
कमप्युपविविद्युः' जननीसन्निधिसुपवेष्टुमिच्छुः, 'आप्तशस्त्रनुगतः' विश्व-
स्तशस्त्रधारिपुरुषैरनुगतः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३७ ॥

राजगमननिषेधकसमयमाह, पांश्रुत्करोति । सुगमं ॥ ३८ ॥

राजनिर्गमप्रवेशावभिधातुमाह, निर्गमे चेति । 'सम्यगाविष्कृ-
तान्नतिः', शरीरसौकुल्यप्रदर्शनार्थं, 'समन्ततः' सर्वतः, 'प्रात्सारित-
जनं' अपसारितलोकं, 'राजसार्गं गच्छेत्', इत्यादि स्पष्टं ॥ ३९ ॥

यात्रोत्सवसमाजेषु जनतायुतप्रदेशेषु च राजगत्यागमननिषेध-
मभिधातुमाह, यात्रेति । स्पष्टं ॥ ४० ॥

निश्रीयप्रतिधीनमभिधातुमाह, निषेवित इति । † 'वर्धवरैः' वराणैः,
'कञ्चुकोष्णोषधारिभिः' वारवाणशरोवेष्टनधारिभिः, शिष्टं स्पष्टं
॥ ४१ ॥

अन्तःपुरामात्यै राजनर्त्ताभिधातुमाह, नीचैरिति । 'नीचैः', औड-
त्यमपहाय 'अन्तःपुरामात्याः' अन्तःपुररक्षानियुक्ताः, 'शुचयः'

* सुविनीतसुवेशपृष्ठयान इति सु० । † मातुरन्तिकमपि प्रविविचुरिति सु० ।
‡ वर्धवरैरिति सु० ।

कामोपधाविशुद्धाः, 'चित्तवेदिनः' चित्तज्ञाः, 'शस्त्राग्निविषवर्जं', यथा भवति तथा, अपायहेतुत्वात् ते वर्जनीया इत्यर्थः, । 'नर्मयेयुः' क्रौडयेयः, 'महीपति', ॥ ४२ ॥

अन्तर्विशिक्तसैन्यस्य राज्ञो रक्षाविधानमाह, अन्तरिति । * 'अन्तर्विशिक्तसैन्यं' पुत्रदाराद्याभ्यन्तरवंशरक्षानियुक्तं सैन्यं, † 'हि' स्फुटं, 'सद्गड' गृहीतशस्त्रसद्गडं, 'साधुसम्मत्', सकलगुणयुक्तत्वात्, ‡ 'आयुधकुशलं' रक्षाविधाननियुक्तं, 'वृषं रक्षेत्', अन्येषां तत्रानवकाशत्वात् ॥ ४३ ॥

अवरोधशौचज्ञानाधिकारमाह, आशीतिकाश्चेति । 'आशीतिकाः, पूर्णाशीतिवर्षाः पुरुषाः, 'पञ्चाशत्काः' पूर्णपञ्चाशद्वर्षाः, 'योधितः', उपशान्तरागत्वादिप्रभो न भवतीति 'बुध्येरन्', 'अवरोधाभा' अन्तःपुराणां, 'शौचं' शुचिभाक्तां, 'आगारिकाः' आगारे नियुक्ताः ॥ ४४ ॥

पण्यस्त्राणां राजसवामभिधातुमाह, रूपंति । रूपसंवाजीवन्ति इति 'रूपाजीवाः' पण्यस्त्रियः, 'स्वाताः' राजस्वानावसरे कृतमज्जनाः, 'परिवर्त्तितवाससः' राजकीयवस्त्रैरेव परिवर्त्तितानि स्ववासांसि याभिस्ताः । 'राजानमुपतिष्ठेयुः', 'विशुद्धस्त्रविभूषणाः', रसधूपान्प्रलेपशङ्खानिदृश्यर्थं ॥ ४५ ॥

कुहकादिभी राजसंसर्गनिषेधमाह, कुहकैरिति । 'कुहकैः' इन्द्रजालविद्यावद्भिः, 'जटिलैः' जटाधरैः शंखादिभिः, 'मृगैः' मृगिदतमृगैः भिक्षुकादिभिः, 'बाह्यैर्दासीजनैः' वंश्यादिभिः, 'आभ्यन्तरो जनः' अन्तःपुरसञ्चारी जनः, 'संसर्गं न क्वचिद्रुच्छेत्', ॥ ४६ ॥

विषयवेशादिसंसर्गनिषेधार्थमाह, निर्गच्छेदिति । 'अभ्यन्तरो जनः' अन्तःपुरसञ्चारी जनः, 'विज्ञातद्रव्यसञ्चारी' द्वारस्यैर्विज्ञातानां द्रव्याणामेव सञ्चारणं विद्यते यस्य सः । 'कारण्येनोपलक्षितः' राजविदितेनैव प्रयोजनेन विदितः ॥ ४७ ॥

* अन्तर्विशिक्तं इति सु० । † चति सु० । ‡ आयुधकुशलमित्युति सु० ।

साङ्कामिकथाधिप्रतीकारार्थमाह, न चेति । 'अनुजीविनं' भृत्यं 'अकल्यं' व्याधितं, 'पृथिवीपतिः', व्याधिसंसर्गप्रतिषेधार्थं 'न पश्येत्', 'अन्यत्राव्ययिकाद्रोगात्', यदि मुख्याऽनुजीवी अव्ययकारिणा रोगेणाभिभूयते तदा पश्येत् आत्मना प्रतीकारं कृत्वा इत्यर्थः । स्पष्टं शिष्टं ॥ ४८ ॥

कस्मादित्याह, स्नात इति । राजा 'स्नातः' शुद्धकायः, 'अनुलितसुरभिः' कुङ्कुममृगमदादिभिः सौरभवान्, 'स्रग्वीं' मालत्वादिस्मरभिपुष्पमालाधारी, 'रुचिरभूषणः' भास्वराभरणशाली, सर्व्वथा देवीनां मनोहरो भूत्वा तच्चित्ताराधनार्थं 'देवीं *पश्येत्', खानुरागदृष्ट्यर्थं । अन्यत् स्पष्टं ॥ ४९ ॥

पराभिसन्धाननिवारणार्थमिदमाह, नह्येति । 'नह्ये' नैव, 'आत्मीयात् सन्निवेशात्' स्वीयवासभवनात्, 'देवीमृष्टं रिरंसया गच्छेत्', अन्यत् सुबोधं ॥ ५० ॥

विश्वस्तानामपि स्त्रीकृतविनाशमाह, देवीमृष्टेति । 'देवीमृष्टगतं' 'भद्रसेनाख्यं', 'भ्राता', कनीयान् निषिद्धप्रवेशो वीरसेनाऽनुरक्तया देव्या प्रेरितोऽमारयत् । तथा 'मातुः शय्यान्तरे लीन सौरसः सुतः', कुपितया जनन्या प्रेरितः पुत्रान्तरदत्तराख्यं 'कारुषं' कारुषदे-शाधिपं, अमारयदित्यनुवर्त्तते ॥ ५१ ॥

अपरञ्च, लाजानिति । देवीदत्तविषदिग्धलाजभक्षणेन रक्षोगतः काशीराजो विनाशित इति फलितार्थः ॥ ५२ ॥

अन्यञ्च, विधेति । स्पष्टं ॥ ५३ ॥

अपरञ्च, वेष्टामिति । सुबोधं ॥ ५४ ॥

दारगुप्तं फलं दर्शयितुमाह, यस्येति । स्त्रीकार्थः स्पष्ट एव । लोकहयमित्यादिना परलोकैऽपि कुलकलङ्गाभावात् स्वर्ग इति भावः ॥ ५५ ॥

धर्मार्थं दाररक्षार्थञ्च अभिधातुमाह, धर्ममिति । 'अनुक्रमात्'

शास्त्रोक्तक्रमेण, 'वाजीकरखट्वहितः' वाजीकरखैः शास्त्रोक्तैः प्रक्रिया-
विशेषैः खट्वितः कृतशुक्रवृद्धिः, श्रेयः सुगमः ॥ ५६ ॥

श्रयनविधिमभिधातुमाह, विचार्येति । 'विचार्य' निर्णयि, 'कार्या-
वयवान्' अहोरात्रं षोडशधा विभज्याहोरात्रावयवेषु ये कार्यावयवा-
क्तान्, 'दिनक्षये लोकं *विसर्ज्य', 'प्रमदाहृतक्रियः' प्रमदागणसमा-
हितकार्यजातः, पुरुषायामन्तःपुरप्रवेशाभावात् । '†अशस्त्रबन्धेन' अ-
स्त्रबन्धविरहितेन, 'पाणिना' स्वकीयकरेण, विशिष्टः सन्, सर्व्वदा
करसन्निहितं शस्त्रं विधेयमित्यर्थः । 'खपेत्' निद्रां गच्छेत् 'असक्तं',
यथा तथा, निद्रायामपि आसक्तिर्न कर्त्तव्येत्यर्थः । 'परमाप्तरक्षितः',
विश्वस्तान्तर्विशिकपुरुषैः रक्षितः ॥ ५७ ॥

निद्रासक्तिनिरासार्थमाह, नयेनेति । 'नयेन' नोत्पन्नानेन, 'जा-
यति' अप्रमत्तत्वेन सर्वं कार्यजातं पश्यति, 'नरेश्वरे', सति 'निराधयः'
निःश्रेष्ठितचित्तपोडाः, उपद्रवकारिणां निग्रहादित्यर्थः । 'प्रजाः',
'सुखं', यथा भवति तथा, 'खपन्ति' निद्रां यान्ति. 'प्रमत्तचित्ते'
विषयासक्तमानसे, '‡खपितरि' तस्मिन् सति, '§असङ्कयात्' दस्यु-
प्रभृतिभ्यो भयं प्राप्य, 'प्रजामरेण', 'अस्य' राज्ञः, 'जगत्' प्रजारूपं
'प्रबुध्यते' निद्राविहीनं भवति । तस्मात् जितनिद्रेण राज्ञा भवि-
तश्चित्यर्थः ॥ ५८ ॥

वृषराज्ययोः साधुलक्षणे पूर्व्वाचार्यसम्प्रतिमाह, इति क्व पूर्व्व-
मिति स्पष्टं ॥ ५९ ॥

इति कामन्दकीयनोतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
राजपुत्रात्मरक्षकं नाम सप्तमः सर्गः ॥ ० ॥

* विसर्ज्येति सु० ।

† आशस्त्रेति सु० ।

‡ खपितोचेति सु० ।

§ नक्षत्रादिति सु० ।

अष्टमः सर्गः ।

मण्डलाधिपस्य राज्ञो मण्डलशोधनप्रकारमभिधातुमाह, उपेत इति । 'उपेतः कोषदण्डाभ्यां' पूर्वोक्तप्रकृतिसम्पद्युक्तः, अवशिष्टार्थः सुगमः ॥ १ ॥

अपरश्च, रथीति । 'रथी' विजिगीषुः, 'विशुद्धे' मित्रभावापन्ने, 'मण्डले' अरिमित्रादिके, 'चरन्', 'विराजते' । उत्तरार्द्धं स्पष्टं । सर्वथा मण्डलमुद्भिर्विधेयेति भावः ॥ २ ॥

विजिगीषोः स्वमण्डलापेक्षत्वमभिधातुमाह, रोचते इति । 'रोचते' प्रियो भवति, 'सर्वभूतेभ्यः' वर्णचतुष्टयसङ्कीर्णजात्यादिरूपप्रजाभ्यः, *'सम्पूर्णमण्डलः', सप्तप्रकृतिकं राज्यं मण्डलं, ताश्च सप्त प्रकृतयो यदा स्वगुणसम्पदुपेता भवन्ति तदा सम्पूर्णमण्डलशब्देनोच्यते । विजिगीषुणा सर्वदा सम्पूर्णमण्डलेन भाव्यमिति भावः । शिष्टं स्पष्टं ॥ ३ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, अमात्येति । 'एताः' पञ्च, 'प्रकृतयः' 'विजिगीषोः', भोग्यत्वेन 'उदाहृताः', इति भावः । श्लोकार्थः सुगमः ॥ ४ ॥

एतदतिरिक्तं प्रकृतिद्वयमभिधातुमाह, एता इति । मित्रराजभ्यां सह अनन्तरौक्ताः प्रकृतयः सप्त भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

विजिगीषुणक्षयमभिधातुमाह, सम्पन्नस्त्विति । स्पष्टं ॥ ६ ॥

किञ्च, कौलीनमिति । 'शूलसत्तिता' दानावसरे शूलं बद्ध एव लक्षोक्तेरिति स्वल्पं दातुं न जानातीत्यर्थः । 'प्रागल्भ्यं' अपरिषद्भी-रुत्वं शेषः सुगमः ॥ ७ ॥

अपरश्च, अदीर्घसूत्रतेति । 'अदीर्घसूत्रता' दीर्घकालं सूत्र्यते पर्यालोच्यते कार्यमिति दीर्घसूत्रं तस्य भावः दीर्घसूत्रता तदभावोऽदीर्घसूत्रता शोभकारिता, 'अक्षौद्रं' परगुणासहिष्णुत्वरूपक्षुद्रताविहीनत्वं, 'प्रशयः' विनीतभावः, अलुब्धता च, 'स्वप्रधानता' स्वयं प्रधानत्वं, 'देशकालज्ञता' कार्यानुगुणदेशकालस्वरूपज्ञानवत्त्वं, 'दार्ढ्यं' दृढता,

* अलुब्धमप्यह इति मु० ।

परिष्ठीतापरिव्यागं इत्यर्थः । 'सर्वक्लेशसहिष्णुता' क्षुत्सृष्णादिसर्व-
सहत्वं ॥ ८ ॥

अन्यच्च, सर्वेति । 'सर्वविज्ञानिता' सकलकलाकुशलत्वं, 'दास्यं'
आयुकारित्वं, * 'ऊर्जाः' कायबलवत्त्वं, 'संलतमन्त्रता', इङ्गिताकारा-
दिगोपनात् । 'अविसंवादिता' विरहितशब्दच्छलाभिसन्धानश्लोत्वं,
'शैथिल्यं' अमोहत्वं, 'भक्तिश्रुत्वं' अनुजीत्यादिकृतभक्तिश्रुता, 'कृतश्रुता'
कृतोपकारमानित्वं ॥ ९ ॥

किञ्च, शरणागततेति । 'अमर्षित्वं' अपराधिषु क्षान्तिः, 'स्वकर्मदृष्ट-
शस्त्रित्वं' प्रजापालनरूपं स्वकर्म सर्वायुधविषयं दृष्टशास्त्रञ्च यो
जानाति, तस्य भावः । 'कृतित्वं' पाण्डित्यं, 'दीर्घदर्शिता' शास्त्रशुद्धा
सुदूरदेशकालदर्शनश्लोत्वं । स्पष्टमन्यत् ॥ १० ॥

अपरञ्च, जितेति । एते अनन्तरोक्ता गृह्याः विजिगीषोर्विजिगीषुत्व-
सम्पादका भवन्तीति भावः । श्लाकार्थः सुगमः ॥ ११ ॥

उत्साहगुणस्यैव प्राधान्यं दर्शयन्नाह, सर्वैरिति । 'सर्वैः' अनन्त-
रोक्तैः, 'गुणैः', 'विहीनोऽपि', 'यः प्रतापवान्' 'यः' प्रतापयुक्त उत्सा-
हविशेषशाली, 'सः', एव 'राजा', प्रजारक्षणनात् । यतः 'प्रताप-
युक्तात्', राज्ञः, 'सिंहात् मृगा इव', 'परे' शत्रवः इतरे जना वा,
'त्रस्यन्ति' विभ्यति ॥ १२ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, प्रतापेति । 'प्रतापसिद्धौ' सकलशत्रुविकर्षण-
जनितं यशः प्रतापः, तस्य सिद्धौ सत्यां । 'उत्थानयोगेन' सततविय-
होद्योगयोगेन । स्पष्टमवशिष्टं ॥ १३ ॥

विजिगीषुलक्षणमभिधातुमाह, एकैति । 'एकार्थाभिनविश्रित्वं'
एकार्थं भूहिरण्यादिरूपे अभिनविश्रित्वं आत्मसात्करणाद्यहात्
दयोरपि यत्नः, तदेव § 'अरिजिह्वं', तौ परस्परमरी भवतः । तयोरे-

* सदेति म० । † शास्त्रमिति म० ।

‡ प्रतापयुक्ता शस्त्रान्ति परान् सिंहा मृगानिवन्ति म० । § अविभ्रजमिति म० ।

को 'दाहयः', अपरः सुखोच्छेद्यश्च भवति । 'दाहयस्तु शत्रुः' विजि-
गीषुगुणशाली भवति । आत्मनो दुरुच्छेद्यता विजिगीषुषा सम्पाद-
नीयेति भावः ॥ १४ ॥

सुखोच्छेद्यं शत्रुं दर्शयन्नाह, लब्ध इति । 'लुब्धः' अर्धलोभात् दान-
शक्तिरहितः, दानाभावे प्रकृतयो विरम्यन्ते । 'क्रूरः' अतितोद्वेदयः,
स च उद्वेजनीयो भवति । 'अकसः' निरुद्धयोगः, तस्य प्रकृतयोऽपि
निरुद्योगा भवन्ति । 'असत्यः', असत्यश्रीलः, तच्छ्रीलाः प्रकृतयो भवन्ति
इत्यर्थः । 'भीरुः' शैथिल्यरहितः, स च सङ्ग्रामासमर्थो भवति ।
'अस्थिरः', स्थितेरहितत्वात् स च प्रकृतिभिर्न सज्यते । 'मूढः' निर्वि-
बेकः, स लक्षिणकारो भवति । 'योधावमन्ता' युद्धविशारदशूरपु-
रुषावमानकृत्, स च योधविमुक्तः सुखेनैवोच्छेद्यते ॥ १५ ॥

विजिगीषोः, अरेः, मित्रस्य च लक्षणानि अभिहितानि, इदानीं
विजिगीषोः यातयं प्रति यियासोः अयतः पश्चादासन्नव्यवहितभेदे-
नारिमित्रादीनां संज्ञान्तराणि व्यवहारार्थमभिधातुमाह, *अरिमि-
त्रमिति । 'अरेः' अनन्तरोक्ताया विजिगीषोर्भूम्यनन्तरूपदिग्भागेषु
व्यवस्थिताया अरिप्रकृतेः, 'मित्रं' अनन्तरोक्तं भूम्येकान्तरस्थितं,
'अरिमित्रं' विजिगीषोर्भूम्यनन्तरस्थेकानन्तरं । 'अतः परं' अरि-
मित्रात्परं, 'मित्रमित्रं' विजिगीषोर्भूम्येकान्तररूपमित्रस्यापि भूम्ये-
कान्तररूपं । 'तथाऽरिमित्रमित्रं', 'च', विजिगीषोर्भूम्यनन्तरस्थारे-
र्भूम्येकान्तररूपारिमित्रस्य भूम्येकान्तरं । एता अपि तिस्रः प्रकृतयः
'विजिगीषोः', 'पुरः' अयतः, '†सृताः' प्रोक्ता गुरुभिः ॥ १६ ॥

पश्चाद्व्यवस्थितानां तेषां संज्ञान्तराण्याह, पार्थिव्याह इति । 'पा-
र्थिव्याहः' पश्चात् स्थितो विजिगीषोर्भूम्यनन्तरश्च । 'आक्रन्दस्तदन-
न्तरं' तत्पश्चादर्थो विजिगीषोर्भूम्येकान्तरः । 'अनयोः' पार्थिव्याहा-
क्रन्दयोः, पश्चात् 'आसारावेव' मित्रं । तद्यथा पार्थिव्याहस्य च आ-

* अरिमित्रमिति मु० । † सृता इति मु० ।

सारः स पार्श्व्याहासाः, एवं आक्रन्दासारः, इति पश्चाद्वर्तिनो राजानखत्वारः। पुरस्तात् पञ्च तदधो विजिगीषुः, इति दशराजक-
मिदं 'मण्डलं', 'विजिगीषोः', सम्बन्धि भवति। आसामेव प्रकृतीनां
अग्रपश्चाद्भावभेदेन व्यपदेशभेदः। तत्राग्रवर्तिनोऽरिख्यपदेश एव।
पश्चाद्वर्तिनस्तु अरित्वेऽपि पार्श्व्याहास्यपदेशः। 'एताः प्रकृतयो मूर्खं'
इति [७।१५६।] मनुवचनव्याख्यायां कुल्लूकभट्टः। 'अन्यथाष्टौ स-
माख्याताः, तद्यथा अग्रतोऽरिभूमीनां मित्रमरिमित्रं मित्रमित्रमरि-
मित्रमित्रश्चेति। एवञ्च चतस्रः प्रकृतयो भवन्ति, पश्चाच्च पार्श्व्याहाः,
आक्रन्दः पार्श्व्याहासारः आक्रन्दासार इति चतस्रः, एवमष्टौ
प्रकृतयो भवन्ति' इति ॥ १७ ॥

अरिप्रकृतेरेव बलापेक्षं संज्ञान्तरमभिधातुमाह, अरिश्चेति।
'अरेः' यातव्यस्यापि, 'भूम्यन्तरं' भूम्यन्तररूपो रिपुः, 'मध्यमः',
नाम, 'विजिगीषोः', 'च' अपि, रिपुरेव भवति। उभयोररिभा-
वादरित्वमित्रत्वयुक्तं, स च मध्यमः 'संहृतयोः' एकौभूतयोक्तयो-
ररिविजिगीष्वोः, 'अनुग्रहे' कोषदद्याभ्यामुपकारे, 'समर्थः' प्रभुः,
तदपेक्षया हीनशक्तित्वात्। तयोरेव 'युक्तयोः' भिन्नयोः, नियजे
दण्डने च प्रभुः, एकैको मध्यमस्य युजे समर्थो न भवतीति। अत्र
'मध्यमस्य प्रचारश्च विजिगीषोश्च चेष्टितं' इति [७।१०५।] मनु-
वचनव्याख्याने कुल्लूकभट्टेनैवं कृतं 'अरिविजिगीष्वोर्यो भूम्यन्तरः
संहृतयोरनुग्रहे समर्थो नियजे चासंहृतयोः समर्थः स मध्यमः तस्य
प्रचारं चिन्तयत्' इत्यादि ॥ १८ ॥

मण्डलाद्दृष्टवदासीनप्रचारमभिधातुमाह, *मण्डलादिभिः। 'एते-
षां' विजिगीष्वरिमध्यमानां, 'मण्डलात्', भूभागात्, 'बहिः' सान्तरा-
विजिगीषोर्भूम्यन्तरः, 'उदासीनः', नाम, 'बलाधिकः' बलापेक्षया
भवति। स च 'संहृतानां' तेषामरिविजिगीषुमध्यमानां, 'अनुग्रहे'

साहाय्यदाने, 'व्यक्तानां' तेषां, 'बधे' बधदण्डने, 'च', 'प्रभुः' पूर्ववत् समर्थः । अत्र 'उदासीनप्रचारश्च' [७ । १५५] इति मनुवचनं, 'न तथा अरिविजिगीषुमध्यमानां यः संहतानामनुग्रहे समर्था नियजे चासंहतानां समर्थः स उदासीनस्तस्य प्रचारं चिन्तयेदिति' तद्वाख्यानश्च ॥ १६ ॥

विजिगीष्वरिमध्यमोदासीनानां मूलप्रकृतित्वमाह, मूलप्रकृतय-
स्त्विति । 'एताः' अनन्तरोक्ताः विजिगीष्वरिमध्यमोदासीनरूपाः,
'चतस्रः' चतुःसङ्ख्याकाः, 'मूलप्रकृतयः' अपरासां प्रकृतीनाममात्यादीनां
मूलभूताः प्रकृतयः, कारणप्रयोगसन्निहितत्वात्, *'प्रकीर्त्तिताः' कथि-
ताः, †'एतत्', 'चतुष्कं' चतुर्भेदभिन्नं, 'मण्डलं', ‡'मन्त्रकुशलः' नीति-
तन्त्रप्रवीणः, 'मयः' मयनामाचार्यः, 'आह', । एतदुक्तं मनुनापि
'एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः' इति [७ । १५६] ॥ २० ॥

विजिगीष्वरिमित्रपार्ष्णिद्याहमध्यमोदासीनानां षष्ठां षड्राजक-
मण्डलत्वं पुलोमेन्द्राभ्यामुक्तमित्याह, विजिगीषुरिति । स्पष्टं ॥ २१ ॥

विजिगीषोर्द्वादशराजकमण्डलस्योदासीनमध्यमसंहितस्य द्वादशरा-
जकमण्डलत्वं उशनःसम्मतमित्याह, उदासीन इति । प्रतीतं ॥ २२ ॥

अनन्तरोक्तद्वादशराजकमण्डलस्यैकैकस्य मित्रामित्रसहितस्य द्वा-
दशत्रिकरूपषट्त्रिंशद्राजकमण्डलत्वं मयाचार्येण पुनः कथितमित्याह,
द्वादशानामिति । 'षट्त्रिंशलं' द्वादशत्रिकं षट्त्रिंशद्भवन्तीति । 'ते
च' द्वादश नरेन्द्राः । 'ते च' मित्रामित्रे एकैकशो मित्रामित्ररूपेण
चतुर्विंशतिरिति 'षट्त्रिंशलं', मण्डलं, 'पुनर्मयः', आह ॥ २३ ॥

अनन्तरोक्तानां द्वादशमण्डलनरेन्द्राणां पृथक् प्रत्येकं अमात्याद्याः
पञ्च प्रकृतयो भवन्ति इति मानवशिष्याणां मतमाह, द्वादशानां
नरेन्द्राणां पञ्चेति । 'द्वादशानां नरेन्द्राणां' द्वादशमण्डलनरेन्द्राणां,
'पृथक् पृथक्' प्रत्येकं, 'पञ्च पञ्च', भवन्ति । 'अमात्याद्याश्च' अमात्य-

* परिकीर्त्ता इति मु० । † आहैवेति मु० । ‡ मन्त्रकुशल इति मु० ।

राष्ट्रदुर्गकोषदण्डाख्याः, 'प्रकृतीः', 'आमनन्ति' विगणयन्ति, 'मान-
वा.' मनुशिष्याः । स्पष्टमन्यत् ॥ २४ ॥

ततश्च किं भवतीत्याह, मौला इति । 'मौलाः' मूलभूताः, 'द्वादश'
द्वादशसङ्ख्याकाः, 'याः', स्वामिप्रकृतयः, 'तथा अमात्याद्याः याश्च',
गुणकस्वरूपाः पञ्च, ताः 'एताः', *'द्व्यधिका सप्ततिः' द्विसप्ततिसङ्ख्याका
प्रकृतयः, एतत् 'सर्वे प्रकृतिमण्डलं', इति मानवा मन्यन्ते । एतदुक्तं
मनुना "अमात्यराष्ट्रदुर्गार्घदण्डाख्याः पञ्च चापराः । प्रत्येकं कथिता
ह्येताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ॥ [७ । १५७] इति । मनुवचनस्याख्याने
कुल्लूकभट्टेनैवं कृतं । 'आसां मूलप्रकृतीनां चतसृणां अष्टानां शाखा-
प्रकृतीनां उक्तानां एकैकस्याः प्रकृतेः अमात्यदेशदुर्गकोषदण्डाख्याः पञ्च
द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति, एताश्च पञ्च द्वादशानां प्रत्येकं भवन्त्यो द्वादश-
गुणजाताः षष्टिरेव त्रयप्रकृतयो भवन्ति, तथा मूलप्रकृतिभिश्चतसृ-
भिः शाखाप्रकृतिभिश्चाष्टाभिः सह संक्षेपतो द्विसप्ततिप्रकृतयो मुनि-
भिः कथिताः' इति ॥ २५ ॥

बृहस्पतिसम्मतमष्टादशराजकं मण्डलमभिधातुमाह, संयुक्तस्वि-
ति । 'उभयारिः', विजिगीषुयातव्ययोर्भूम्यनन्तरं, एकार्थाभिनवेश-
मरिणक्षयमिति वचनात् । 'तथा सहृत्' एवं उभयमित्रः, 'अरि-
मित्राभ्यां संयुक्तः', षट् राजानो भवन्ति, 'मौला द्वादश राजानः',
एवमष्टादशराजकमण्डलं गुरुर्मन्यते ॥ २६ ॥

एतद्राजमण्डलं अष्टोत्तरशतं कवयो मन्यन्ते इत्याह, अष्टादशाना-
मिति । अनन्तरोक्तानां 'अष्टादशानामेतेषां', 'एथक् एथक्' एकैकस्य,
'अमात्याद्याः' अमात्यराष्ट्रदुर्गकोषदण्डमित्ररूपाः षट् राजानो भव-
न्ति । एवं षड्भिराष्टादशकं अष्टोत्तरशतं भवति । स्पष्टमन्यत् ॥ २७ ॥

चतुःपञ्चाशद्राजकं मण्डलं विशालाक्षसम्मतमभिधातुमाह, अष्टे-
ति । मतान्तराणि सर्वाणि देशकालप्रजापक्षया सार्थकानि द्रष्ट-

यानि । अस्मिन् मते उक्ताष्टादशानां प्रत्येकस्य 'अमात्याद्याः', अमा-
त्यराष्ट्रदुर्गाणीति त्रयं त्रयं भवति । तेन गुणिताश्चतुःपञ्चाशत् सम्प-
द्यन्ते । एतन्निगुणितं मण्डलं विशालाक्षमतं ॥ २८ ॥

चतुर्विंशत्यधिकत्रिंशत्तमण्डलं केषाञ्चिन्मतमाह, चतुःपञ्चाशतामि-
ति । अनन्तरोक्तानां 'चतुःपञ्चाशतां राज्ञां', 'एथक् एथक्' एकैकस्य,
'अमात्याद्याः', षट् राजानो भवन्ति । तेनैतदपरमण्डलं चतुर्विंश-
त्यधिकत्रिंशत्तमितं भवति ॥ २९ ॥

अपरे चतुर्दशराजकं मण्डलं मन्यन्त इत्याह, सप्तप्रकृतिकमिति ।
समूहवाचित्वान्मण्डलशब्दस्यैतदभिन्नं 'मण्डलं' समूहं, 'परिचक्षते' ।
स्पष्टमन्यत् ॥ ३० ॥

मण्डलत्रिकषट्कपक्षावाह, मण्डलत्रिकमिति । पूर्वार्द्धं सुगमं ।
*'एते' विजिगीष्वरिमध्यमाः 'एथक्' एकैकशः, 'मित्रयुक्ताः', षट्-
सम्पद्यन्ते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

षट्त्रिंशत्कपक्षमाह, अमात्याद्या इति, 'भूपतेः' अनन्तरोक्त-
भूपतिषट्कस्य, 'एकैकस्य', 'अमात्याद्याः प्रकृतयः', षट् भवन्ति ।
तेन षट्त्रिंशत्सङ्ख्या सम्पद्यते ॥ ३२ ॥

एकविंशतिराजकं मण्डलमपरनयवित्सम्मतमित्याह, सप्तप्रकृतिका
इति । समानामेकैकस्य 'विजिगीष्वरिमध्यामाः', त्रयो भवन्ति । तेन
एकविंशतिसंख्या भवति ॥ ३३ ॥

अष्टचत्वारिंशत्कं मण्डलमभिधातुमाह, चत्वार इति । 'मैत्राः'
विजिगीष्वरिमध्यमेदासीनाः, 'चत्वारः पार्थिवाः', 'एथक्त्रैः सहा-
रुक्', एथक् एथक् मित्रसहिताः सप्तः अष्टकं भवति । तदेव 'अमा-
त्यादिभिः' पूर्वोक्तैः षड्भिः प्रकृतिभिः सह, षड्गुणितमित्यर्थः । 'जग-
त्पक्षरसम्मितं' द्वादशाक्षरनिबद्धजगतीच्छन्दोमताष्टचत्वारिंशदक्षर-
सम्मितं भवतीति ॥ ३४ ॥

दशराजकमण्डलमभिधातुमाह, विजिगीषोरिति । व्याख्यातपूर्वं
॥ ३५ ॥

षष्टिराजकं मण्डलमभिधातुमाह, दशानामिति । श्लोकव्याख्यानं
सुप्रतीतं ॥ ३६ ॥

त्रिंशत्काभिधं मण्डलमभिधातुमाह, अरिमित्रे इति । 'नेतुः' वि-
जिगीषोः, 'पुरः' अग्रतः, 'अरिमित्रे' भूम्यन्तरभूम्येकान्तरौ द्वौ,
*'पश्चिमे ते च' पश्चिमौ च, तथैव भूम्यन्तरभूम्येकान्तरसंज्ञौ द्वौ,
विजिगीषुणा सह पञ्चकं भवति । 'तेषां पृथक् अमात्याद्याः', षट् भ-
वन्ति । एवं गुणिते त्रिंशत्क्या सम्पद्यते ॥ ३७ ॥

यथा विजिगीषोस्तथा शत्रोरनन्तरोक्तन्यायेन पञ्चकं त्रिंशत्कश्चेति
योक्तव्यमाह, अरेरप्येवमेवेतीति । स्पष्टं ॥ ३८ ॥

परासरसम्भते हे प्रकृती न्याय्ये इत्याह, हे एवेति । 'न्याय्ये'
न्यायोपपन्ने, 'अभियोक्ता प्रधानः' विजिगीषुरभियोक्ता, 'तथाऽन्या
याऽभियुज्यते' । स्पष्टं ॥ ३९ ॥

एकायाः प्रकृतेरित्यत्रमाह, परस्परिति । 'परस्पराभियोगेन' यथा
विजिगीषुणाऽपि एवं अरिणाऽपि विजिगीषुरभियुज्यते । एवमेव वि-
जिगीषुरभियोक्ता, 'तथाऽरेरपि' । य एवारिः स एव विजिगीषुः
इत्यतः कारणात् एकैव प्रकृतिरित्येकप्रकृतिकमिदं मण्डलमित्यन्ये
॥ ४० ॥

उपसंहरन्नाह, इतीति । 'परिचक्षते,' पूर्वाचार्या इत्यर्थः ।
कामन्दकिनात्मनो बद्धम्रमित्वाप्यपनार्थं अयं ग्रन्थविस्तरदोषोऽपि न
गणितः इति । उत्तरार्द्धं सुगमं ॥ ४१ ॥

एतदेव समर्थयन्मण्डलं वक्ष्येन रूपयति, अष्टशाखमिति । 'चतुर्भूक'
विजिगीष्वरिमध्यमोदासीनरूपाणि चत्वारि राजमण्डलमूलानि यस्य

* पश्चिमे चेति म० ।

† तथा न्यायोऽभियुज्यत इति म० ।

स तं । 'अष्टशाखं' उक्तानां चतूणां मूलानां प्रत्येकमरिमित्रे इत्य-
 शौ राजानोऽष्टौ शाखा यस्य स तं । 'घष्टिपत्रं', विजिगीष्वादिद्वा-
 दशष्टपाणां प्रत्येकममात्याद्याः पञ्च पञ्च प्रकृतय इति द्वादशानामित्यन-
 न्तरोक्त [२५] श्लोकोक्ता याः घष्टिसंख्याः प्रकृतयः ता एव पत्राणि यस्य
 स तं । 'द्वये स्थितं' दैवं पुरुषकारं चेति द्वयं आधारभूतं तस्मिन् स्थितं ।
 'घट्पुष्पं' सन्धिविग्रहासनयानसंश्रयद्वैधीभावाः घट् गुणाः सन्ति ते
 पुष्पाणि यस्य स तं । 'त्रिफलं' उक्तषाङ्गण्यस्य फलभूता उत्तमा मध्यमा
 अवराः क्षयस्थानदृष्ट्यादयो ये लाभान्तान्येव फलानि यस्य स तं । एवं
 मूलमण्डलद्वन्द्वं 'यो जानाति स नीतिवित्' ॥ ४२ ॥

मण्डले षाड्गण्यप्रयोगमभिधातुमाह, पार्ष्णिग्राह इति । 'विजि-
 गीषोः' यातथ्यं प्रति गच्छतः, 'पार्ष्णिग्राहः' पार्ष्णिग्रहणेन विघ्नविधायी
 एष्टतो भूम्यनन्तरः, '*तदासारः' पार्ष्णिग्राहस्यैव भूम्येकान्तरः, एतौ
 द्वावपि शत्रुमित्रे प्रकीर्त्तिते । एते शत्रोर्यातथ्यस्य मित्रे भवतः । 'आ-
 क्रन्दः' पार्ष्णिग्राहस्य भूम्यनन्तरः, विजिगीषुणा पार्ष्णिग्राहवियग्रहणार्थ-
 माक्रन्द्यते आह्वयते इति । 'तदासारः', आक्रन्दस्य भूम्येकान्तरः,
 आपदि परित्राणार्थमासरतीति । द्वावेतावपि 'विजिगीषोः', या-
 तथ्यं प्रति उदाहृते मित्रे भवतः इत्यनुवर्त्तते ॥ ४३ ॥

अपरञ्च, पुरो यायादिति । 'पुरः' अग्रतः, 'यायात्', यातथ्यं प्रति,
 'विष्टस्यैव' वियग्रहं कारयित्वा, 'मित्राभ्यां' आक्रन्दतदासाराभ्यां,
 'पश्चिमौ' एष्टस्यौ, 'अरी' पार्ष्णिग्राहमित्रे । 'पश्चिमाविव' एष्टस्या-
 वरीव, 'पूर्वाभ्यां' मित्रमित्रमित्राभ्यां, 'अरिं', यातथ्यं अरिमित्र-
 मपि यातथ्यं प्रति यायादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

किञ्च, अरिमित्रस्येति । 'अरिमित्रस्य' यातथ्यमित्रस्य, 'मित्रं' यत्
 तस्य पुरोवर्त्ति तच्च 'क्षतक्षत्येन' साधितमहोपकारेण, 'भूयसा' उप-
 चितशक्तिना, 'संस्तभ्य' निरुद्धचेष्टं कृत्वा गन्तव्यमित्रं स्तम्भितं कृत्वा,

‘उभयमित्रेण’ उदासीनेन, विशेषेण किमित्यसौ स्तम्भयति इति चेत्
विजिगीषुणा कृतकृत्यः कृतइत्येवं क्त्वा, ‘पञ्चाङ्गैर्नरेन्द्रः’, ना-
त्येति इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

एतदेव समर्घयन्नाह, आक्रन्देनेति । ‘आक्रन्देन’ अनन्तरोक्तेन,
‘आत्मना च’, ‘पार्ष्णिप्राह्’ मध्यस्थं, ‘प्रपीडयेत्’, ‘आक्रन्दासारभा-
जिना’, ‘आक्रन्देन’, ‘तदासारं’ पार्ष्णिप्राहासारं, प्रपीडयेदित्यनुव-
र्त्तते ॥ ४६ ॥

पुरस्तात् विधेयमभिधातुमाह, मित्रेणेति । ‘मित्रेण’ पुरस्तादव-
स्थितेन, ‘आत्मना’ स्वेन, ‘एव च’, ‘रिपोः’, यातव्यस्य, ‘उद्धरणं’
उच्छेदनं, ‘कुर्वीत’, ‘*मित्रेण सखमित्रेण’ स्वयमित्रेण सह वर्त्तमा-
नेनारियातव्येन, ‘रिपुमित्रं’ यातव्यमित्रं, ‘प्रपीडयेत्’, ॥ ४७ ॥

अपरञ्च, अरिमित्रस्येति । ‘अरिमित्रस्य मित्रस्य’ यातव्यमित्र-
मित्रस्य, ‘प्रपीडनं’, ‘एथिवीपतिः’, ‘कुर्वीत’, ‘उभयमित्रेण’ पूर्वाक्तेन,
‘मित्रमित्रेण’ विजिगीषुमित्रमित्रेण ‘च’, प्रतीतमवशिष्टं ॥ ४८ ॥

किञ्च, अनेनेति । ‘अनेन’ अनन्तरोक्तेन, ‘क्रमयोगेन’, ‘सदोत्थितः’
सर्वदाद्यमशाली, ‘अहितं’ सर्वदापकारिणं ‘शत्रु’ भूम्यनन्तरं ‘मि-
त्राणामन्तरन्तरां’ मित्रभूम्यनन्तरं शत्रुमित्रमित्यर्थः, ‘पीडयेत्’,
॥ ४९ ॥

रिपुपीडने फलमाह, पीडयमान इति । ‘उभयतः’ सन्दंशन्यायेन
एकतो विजिगीषुणा, अन्यतो विजिगीषुमित्रैः क्रमोत्क्रमं व्यवस्थितैः,
‘मनीषिभिः’ प्राज्ञैः, ‘पीडयमानः’, ‘रिपुः’, ‘उच्छेदमायाति’ उच्छिन्नो
भवति, ‘तद्वशे’ विजिगीषुवशे ‘†वा’, ‘अवतिष्ठते’ ॥ ५० ॥

स्वपरोभयमित्रस्यात्मसात्करणार्थमाह, ‡सर्वोपायैरिति । ‘सर्वो-
पायैः’ सामोपदानादिभिः, ‘सामान्यं’ शत्रोरात्मनः साधारणं, ‘मित्रं’

* मित्रेण हि समित्रेणात् क० । † अति म० ।

‡ सर्वोपायेनति म० ।

उक्तलक्षणं, 'आत्मसात्' आत्मन एवासाधारणं 'कुर्वीत', । 'हि' यस्मात् *सुखोच्छेद्याः, निःसहायत्वादित्यर्थः, 'शत्रवः', 'मित्रात्', 'उच्छिन्नाः' विस्त्रेयिताः, 'भवन्ति', इति ॥ ५१ ॥

अरेरपि मित्रतापादनार्थमभिधातुमाह, †कारणैस्त्रैवेति । 'कारणैः' हेतुभिः, उपकाराख्यैः अपकाराख्यैश्च । 'मित्राणि', 'तथा', 'शत्रवः', 'जायन्ते', । शेषार्थं स्पष्टं ॥ ५२ ॥

विजिगीषुर्न केवलं मुख्यानेव जगति मित्रत्वेन स्थापयेत् द्युद्रकानपीति दर्शयन्नाह, प्राधान्येनेति । 'प्राधान्येन' मुख्यतया, 'सर्वत्र' पत्तनग्रामादिषु दशसु स्वीयजनपदे यथायोगं परकीयजनपदेऽपि 'सर्वाः च प्रजाः' समस्ता वर्णाश्रमादिलक्षणाः, 'संसर्जयेत्' सामादिभिरानुरूप्येणानुरञ्जयेत् । "अनुरागे हि सार्वगुण्यं" इतिवचनात् 'तासां संसर्जनात्' सर्वप्रजाजनानुरञ्जनात् 'राजा' विजिगीषुः, 'सर्वाङ्गी' सर्वावयवसम्पन्नां 'अयं' विभूतिं 'अश्रुते' भुनक्ति ॥ ५३ ॥

विजिगीषोर्मण्डलसाधनं समर्चयन्नाह, दूरेचरानिति । 'दूरेचरान्' अतिथ्यवहितान्, ‡'मण्डलिनः' अनन्तरोक्तदादशराजकादीन्, तथाऽन्याम् बहिर्भूतांश्च, 'दुर्गवासिनः' आटविकान्, तथाऽरिमित्रादीनपि 'मित्रीकुर्वीत', यतः, 'तत्प्रायाः' मित्रप्रायाः, 'इह' जगति, 'मण्डलं' अनन्तरोक्तं, 'साधयन्ति' ॥ ५४ ॥

सर्वधर्ममभिधातुमाह, चलेदिति । 'ऊर्जितबलः' शक्तित्रयसम्पन्नः, 'मध्यमः', अनन्तरोक्तः 'विजिगीषया', 'चलेत्' अभियायात्, विजिगीषुः 'तदा' तदानीं, 'एकीभूय' मिलित्वा, 'अरिणा', यातव्येन सह हतसन्धिः, 'तिष्ठेत्', 'अशक्तः', चेत् 'ऽसन्धिना', हेतुभूतेन 'नमेत्' कौशादिभिर्दपनमेत् ॥ ५५ ॥

* सुखोच्छेद्या इति मु० । † कारणैस्त्रैवेति मु० ।

‡ साण्डलिकानिति मु० । § सन्धिसानिति मु० ।

उदासीने विजिगीषति मण्डलिनां सर्वधर्मेणावस्थानमाह, *वि-
जिगीषत्युदासीन इति । 'उदासीने', विजिगीषया 'विजिगीषति',
सति, 'सर्वे मण्डलिनः' विजिगीष्वरिमध्यमाः, सह मिलित्वा, 'सर्वध-
र्मेण', वक्ष्यमाणलक्षण्येन, 'सह', 'तिष्ठन्तुः', 'अशक्तयः', 'प्रथमेयुः',
आत्मरक्षार्थं ॥ ५५ ॥ [क्रोडः] ॥ १ ॥

उक्तक्रमेण सन्धिधर्मे व्याख्यातुमाह, †समुत्पन्नेष्विति । 'कृच्छ्रेषु'
महात्थसनेषु, 'समुत्पन्नेषु' 'सम्भूय' एकीभावमुपेत्य, 'स्वार्थसिद्धये',
'आपत्प्रतरणं सम्यक्', कुर्वन्ति यत्तदिति वाक्यशेषः, 'सर्वधर्म इति
स्मृतः' तत् सर्ववृत्तमिति स्मृतं ॥ ५५ ॥ [क्रोडः] ॥ २ ॥

अरिप्रकारकथनपूर्वकं तत्र विजिगीषोर्दत्तमभिधातुमाह, सहज
इति । 'सहजः' स्वकुलोत्पन्नो दायादादिः, 'कार्यजः' एकार्थाभि-
निवेशित्वात् कार्ये जायते इति, 'द्विविधः शत्रुरच्यते' ॥ ५६ ॥

शत्रौ विजिगीषुवृत्तस्य चातुर्विध्यमभिधातुमाह, उच्छेदापचया-
विति । 'उच्छेदः' स्वभूमेः परित्यजनं, 'अपचयः' शक्तिभिर्वियोजनं,
‡'पीडनकर्षणे', वक्ष्यमाणलक्षण्ये, 'काले' अन्कूलसमये, 'इति' एतत्,
'विद्याविदः' दण्डनीतिज्ञाः, 'शत्रौ', विषयभूते 'वृत्तं' शीलं, 'चतु-
र्विधं' चतुःप्रकारं, विजिगीषोस्त्यर्थः, 'प्राङ्' ॥ ५७ ॥

कर्षणपीडनयोः स्वरूपमभिधातुमाह, रेचनमिति । 'रेचनं', 'को-
शदण्डाभ्यां' कोशदण्डतनूकरणं । 'महामात्रः' प्रधानः, 'परं' कर्षणा-
दधिकं महामात्रवधादिकं । स्पष्टमन्यत् ॥ ५८ ॥

उच्छेदलक्षणमभिधातुमाह, समाश्रयविहीने इति । 'समाश्रय-

* विजिगीषत्युदासीने सर्ग मण्डलिनः सह ।

सर्वधर्मश्च तिष्ठन्तुः प्रथमेयुरशक्तयः ॥ ५५ क्रोडः ॥ १ ॥

† समुत्पन्नेषु कृच्छ्रेषु सम्भूय स्वार्थसिद्धये ।

‡ आपत्प्रतरणं सम्यक् सर्वधर्म इति स्मृतः ॥ ५५ क्रोडः ॥ २ ॥

इदं श्लोकद्वयं सु० पृ० नास्ति ।

‡ पीडनं कर्षणमिति सु० ।

विहीनः' दुर्गमित्तबलरहितः, 'भूम्यनन्तरः' विजिगीषुभूम्यनन्तर इति
अरेर्विशेषणं ॥ ५६ ॥

यैर्धर्मैररिः सुखोच्छेद्यो भवति तानाह, *कुम्भ इति । एवम्भूत-
याऽरिसम्पदा युक्तो रिपुः सदा सुखोच्छेद्यो भवति ॥ ५६ ॥ [क्रोडः] ॥

कर्षणपीडनयोर्विषयमभिधातुमाह, †कर्षणमिति । 'कर्षणं' तनू-
करणं, 'पीडनं' कर्षणादप्यधिकदुःखोत्पादनं महामात्रवधादिकं,
'काले', सर्वधानुकूले, 'कुर्वीत', विजिगीषुरित्यर्थः । 'आश्रयमानिनः'
समाश्रयाभिमानिनः । उत्तरार्द्धं स्पष्टं ॥ ६० ॥

पूर्वाक्तः सहजो रिपुः सर्वथा उच्छेद्य इत्येवं दर्शयन्नाह, विभीष-
णस्येति । 'सूर्यसुतस्य' सुग्रीवस्य, विभीषणसुग्रीवयोः सोदर्यौ राव-
णवाणी सहजौ रिपू । 'सर्वतन्त्रापहारित्वात्' मन्त्रराजादिकं सर्व-
तन्त्रं तदपहरणशीलत्वात् हेतोः, निजो रिपुश्चेद्य एव ॥ ६१ ॥

सोदर्यः कथमुच्छेद्यो भवतीति दर्शयन्नाह, क्त्रिमिति । 'क्त्रि' र-
क्षाशैथिल्यादि, '‡कर्म' यत्राभियुक्तमात्रो भ्रमते । '§वीर्यं' बलवत्तां,
'निजो रिपुः' सोदर्यादिः । असौ 'अन्तर्गतः' अन्तःस्थितः, 'दहति' ।
अत उच्छेद्य एव । स्पष्टमन्यत् ॥ ६२ ॥

न केवलं शत्रुविशेष एवोच्छेद्यः, मित्रविशेषस्योच्छेद्यताऽभीष्टेति
दर्शयन्नाह, वर्त्तते इति । 'यत्', 'मित्रं', 'उभयात्मकं', अर्थादरि-
विजिगीष्वैर्मध्यवर्त्ति भूत्वा, '॥ अरिपक्षपातेन', 'वर्त्तते' विश्वस्ते
विजिगीषो अपकरोमीति कृताध्यवसायं भवति, 'तदुच्छिन्द्यात्',
'वक्षीव त्रिशिरसं' इन्द्र इव त्रिशिरोनामकदेवविशेषं, 'कृतत्वरः'
अकृतविलम्बः । त्रिशिरा नाम देवविशेषो दानवारिः, इन्द्रस्यामित्रं,

* कुम्भः क्रूरोऽलमोऽत्यन्तप्रमादो भोवरस्थिरः ।

मूढो योनावमन्ना च सुखोच्छेद्यो रिपुः सदा ॥ ५६ ॥ क्रोडः ।

† कर्षणमिति मु० । ‡ कर्म चेति मु० । § विजिमिति मु० ।

॥ पक्षपातेनति मु० ।

स दानवाधिपत्ये सुतरां खिग्ध इति वक्षिणा निहत इति पौराणिकी कथा ॥ ६३ ॥

कार्यवशादरेरप्युपचयो विधेय इति दर्शयन्नाह, बलिनेति । 'बलिना' बलवता, '*द्विघता' शत्रुणा, 'विगृहीतस्य' विग्रहकारिणः, 'क्षुब्धवर्त्तिनः' सङ्घटापन्नस्य, 'शत्रोः', †'उपचयं कुर्वीत', 'आत्मोच्छित्तिविशङ्कया', भूम्यनन्तरादरावुच्छिन्ने बलिभूम्यन्तरो भवति बलवत्त्वात् । विजिगीषुमप्युच्छिन्द्यात् इति शङ्कया, भूम्यनन्तररूपे ऽरावप्युपचयः कार्यं एवेति ॥ ६३ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, यस्मिन्निति । 'यस्मिन्' भूम्यनन्तररूपे ऽरौ, 'एनं' स्वशत्रुं, 'स्वगोचरं कुर्वीत' भृत्यभावे स्थापयेत् । स्पष्टमवशिष्टं ॥ ६५ ॥

अपरश्च, वंशागत इति । 'वंशागतः' स्वकुलप्रभवा, 'यो रिपुः', 'विचक्षेत्' एकार्थाभिनिवेशित्वात् व्यभिचरति, यतः सः 'दुरवग्रहः' कथमप्यात्मसात्कर्तुं न याति, 'तस्य संश्रमनाय' तद्दमनार्थं, 'तत्कालीन' तदायादं, 'आशु समुद्रयेत्' सत्वरमुत्थापयेत्, अयमेवैतत् प्रतीकार इति ॥ ६६ ॥

किञ्च, विघ्नमिति । 'विघ्नं', 'विघ्नेण' स्थावरविघ्नेण, 'अद्यते' निर्वीथिं क्रियते नान्येन, 'वक्षं वक्षेण भिद्यते', 'दृष्टसारेण' परिचित-बलेन पोषितेनेत्यर्थः । शेषः सुगमः ॥ ६७ ॥

अपरश्च, मत्स्य इति । विभीषणसूचितमर्म्मप्रहारैरावण उच्छिन्न इति भावः । अवशिष्टं प्रतीतमिति ॥ ६८ ॥

द्वादशमण्डलाराधनायाह, यस्मिन्निति । 'यस्मिन् कर्मणि कृते', 'मण्डलसंज्ञोभः' मण्डलस्य द्वादशराजकरूपस्य संज्ञोभोऽमर्षादक्षमा भवति, 'मेधावी', विजिगीषुः, 'तन्न कुर्यात्', 'प्रकृतीः' एकादशापि

राजप्रकृतीः, तदीयाश्च अमात्यादिकाः प्रकृतीः, 'अनुरञ्जयेत्', एवं कृते सकलमण्डलेष्टो भवति ॥ ६६ ॥

स्वपरविभागेन प्रकृतिघूषायप्रयोगमाह, सास्त्रेति । 'आत्मीयाः' मित्रादिकाः प्रकृतीः, 'साम्ना' सन्धिना, 'दानेन', 'मानेन' यथोचित-पूजया, 'अनुरञ्जयेत्', *'परकीयास्तु' शत्रुतन्मित्रादिकाः प्रकृतीः, 'भेददण्डाभ्यां', 'दारयेत्' हन्यात् ॥ ७० ॥

मित्रादीनामप्यात्मीयत्वं कादाचित्कमित्येतद्दर्शयन्नाह, आकीर्ण-मिति । 'मण्डलं' चक्रवर्त्तिक्षेत्रं, 'सर्वं' निरवशेषं, 'आकीर्णं' व्याप्तं, 'मित्रैः', 'अरिभिः', 'एव च', भूम्यनन्तरभूम्येकान्तरतया तत्र मण्डले 'सर्वं' निरवशेषः, 'लोकः', 'स्वार्थपर एव' । तथा चेत्तं 'स नास्ति पुरुषो लोके यः अयं नाभिवाञ्छति । अशक्तिभयमानस्तु नरेन्द्रं पथ्युपासते' इति ॥ एवञ्च कस्यचिदपि मित्रत्वं न विद्यते, एकार्थाभिनि-वेशित्वादरित्वमेव सम्भाव्यमिति सर्वोऽपि लोकः स्वार्थपर एव । 'कुतो मध्यस्थता क्वचित्' क्वचिदपि कस्मात् माध्यस्थ्यं भवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, भोगप्राप्तमिति । 'भोगप्राप्तं' भोगहेतुक-कोषसम्बद्धं, 'विकुर्वाणं' विकारं गच्छत्, 'मित्रमपि', 'उपपीडयेत्', 'अत्यन्तं विकृतं', चेत् 'हन्यात्', 'पापीयान्' निकृष्टतरः । स्पष्टमन्यत् ॥ ७२ ॥

हितहितवर्त्तमानयोरेव मित्रामित्रस्वरूपत्वमित्याह, अमित्राण्य-पीति । 'उपचयावहान्' हितकारिणो जनान्, 'अमित्राण्यपि', पूर्वं 'मित्राणि', कुर्वीत । 'श्रेष्ठार्द्धं सुगमं' ॥ ७३ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, बन्धुरपीति । 'बन्धुरपि' सोद्वर्ष्योऽपि, 'अहिते युक्तः' अहितकारी, स 'शत्रुः', 'तं परिवर्जयेत्', स्पष्टं श्रे-ष्ठार्द्धं ॥ ७४ ॥

* परकीयाश्चेति मु० ।

† बन्धुरप्यहिते युक्तः शत्रुत्वं परिवर्जयेदिति टीकासकतः पाठः ।

मित्रं दोषवदिति सूचितं तदेवात्र समर्थयति, मित्रमिति ।
 'बहुशः' वारं वारं, 'ज्ञातदोषं' सुविदितापराधं, 'विचार्य' निचाय्य,
 'परित्यजेत्', नान्यथा । 'हि' यतः, 'अभूतदोषं' अज्ञतापराधं, 'त्वजन्',
 '*सः' विजिगीषुः, 'धर्म्मार्थी', 'उपहन्ति', मित्रसाध्यस्वार्थस्तत्यागे
 स उपहन्त्यत एव ॥ ७५ ॥

विजिगीषोः स्वयमेव दोषगुणान्वेषित्वमाह, स्वयमिति । सुगमं ॥

॥ ७६ ॥

अतिरेकमुखेनैतत् समर्थयति, न हीति । स्पष्टं ॥ ७७ ॥

मित्राणामनन्तरं कर्मभेदेन ज्यायोमध्यमकनीयसां स्वरूपमाह,
 मित्राणामिति । 'कर्म्मणि' उपकरणानि, ज्यायः कर्म उपकार-
 लक्षणं यत् करोति तत् ज्यायोमित्रं । मध्यमं उपकारलक्षणं यत्
 करोति तत् मध्यमं मित्रं । कनीयः कर्म उपकारलक्षणं यत् करोति
 तत् कनीयो मित्रमित्यर्थः । स्तोकार्थः सुगमः ॥ ७८ ॥

मिथ्याभियोगकरणश्रवणे निषेधति, न हि मिथ्येति । स्पष्टं ॥ ७९ ॥

विजिगीषुणा मित्रारिविषये परप्रयुक्तानि वचनानि परीक्षणी-
 यानि इति दर्शयन्नाह, प्रायोगिकमिति । 'प्रायोगिकं' भेदाद्युपाय-
 रूपप्रयोगभवं । यथा मुद्राराक्षसे चाणक्यचन्द्रगुप्तयोः कृतकृत्ययो-
 र्भेदं कर्तुं राक्षसप्रयुक्तो वैतालिकः पठति—

“भूषणाद्युपभोगेन प्रभुर्भवति न प्रभुः ।

परैरपरिभूतो क्षीमन्वते त्वमिव प्रभुः” ॥ [मु०पृ०६७]

इत्यादि । 'मात्सरिक' मत्सरभवं, यथा तत्रैव नैपथ्ये चाणक्योक्तिः,
 “आः क रघ मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति” इति । 'माध्यस्थ्यं'
 इच्छादेवराहित्यं, यथा तत्रैव चाणक्यः, परवचनमाकर्ण्य “नूनं सुहृ-
 त्तमः न ह्यनात्मसदृशेषु राक्षसः कलत्रं न्यासीकरिष्यतीति” पृ०१४] ।

* 'सः' इत्यस्य स्थाने 'हि' इति म० प० पठितं ।

‘पक्षपातिकं’ पक्षपातेन युक्तं, यथा तत्रैव चरेण समर्पयता राक्षस-
नामाश्रितां अङ्गुरीयकमुद्रां अङ्गुल्यां निवेश्य चाणक्येन मनस्येवोक्तं
“ननु राक्षस एवास्मदङ्गुलिप्रणयो संवृत्तः” [८०१५] इति । ‘सोप-
न्यासं’ यस्मिन् वचसि स्थितस्य आर्यस्य उप समीपे न्यासः उपन्यासः
तेन सह वर्तमानः सोपन्यासः । यथा तत्रैव चाणक्येन “भोः श्रेष्ठिन्
स्वागतमिदमासनमास्यतां” इत्युक्ते चन्दनदासः प्रणम्य “किं ण जायादि
अज्जो, जहा अनुचिदो उअआरो सहिअअस्य परिहवादो वि
महन्तं दुःखमुप्पादेदि, ता इहज्जेव अहं उचिदाए भूमीए उववि-
सामि” इति । चाणक्यः “भोः श्रेष्ठिन् मा मैवं उचितमेतदस्मदिधैः सह
भवतस्तदुपविश्यतामासन एव । चन्दनदासः स्वगतं उवज्जिक्खदम-
खेय किम्पि” इत्येवंविध उपक्षेप उपन्यास उच्यते [८०२३] ।
“सानुश्रयं”, अनुश्रयः पश्चात्तापः तेन सह वर्तमानः तं । यथा तत्रैव
राक्षसः शस्त्रमाह्वय्य ससम्भ्रमं, “मयि स्थिते कः कुसुमपुरमवरो-
त्स्यति । प्रवीरक प्रवीरक क्षिप्रमिदानीं—

प्राकारान् परितः शरासनधरैः क्षिप्रं परिक्षिप्यतां,
दारेषु हिरदैः परदिपघटाभेदक्षमैः स्वीयतां ।
मुक्ता मृत्युभयं प्रहर्त्तुमनसः शत्रोर्वले दुर्बले,
ते निर्यान्तु मया सहैकमनसो येषामभोष्टं यशः ॥

विराधः, अमात्याजमावेगेन, वृत्तमिदं वर्यते । राक्षसः सलज्जं
“कथं वृत्तमिदं मया पुनर्घातं स एव कायो वर्त्तते” इति [८०४१।४२] ।
एतत् सर्वं सानुश्रयं वचः ‘जानीयात्’, ॥ ८० ॥

विजिगीषोर्मित्रविषये वृत्तमभिधातुमाह, प्रकाशेति । ‘स्वयं’, वि-
जिगीषुः, ‘सहदां’ मित्राणां, ‘प्रकाशपक्षयहर्षं’ स्पष्टतः एकपक्ष-
पातं, ‘न कुर्व्यात्’, परन्तु ‘एषां’, मित्राणां, अन्योन्यमत्सरं, अहमेव

विजिगीषोर्मत इति परस्परमत्सरं, 'आशु' शीघ्रं, 'धारयेत्', स्पष्टं ॥
॥ ८१ ॥

मित्रविशेषे वृत्तमभिधातुमाह, कार्य्यस्येति । 'कार्य्यस्य' एधिबी-
पाकनादेः, 'गरीयस्वात्' गुरुतरत्वात्, 'नीचानां' मित्रविशेषाणां,
'अपि', 'क्वाणवित्' मित्रसाध्यकार्य्यकालक्षः, 'सतोऽपि' विद्यमाना-
नपि, 'दोषान्', 'प्रच्छाद्य' संगोप्य, 'असतः' अविद्यमानान्, 'गुणान्',
'वदेत्', ॥ ८२ ॥

बहुमित्रप्रशंसामभिधातुमाह, प्राय इति । 'प्रायः' बाहुल्येन,
'मित्राणि', 'सर्वावस्थानि' उत्तमाधममध्यमानि, स्नेच्छाटविकपुलि-
न्दयतिप्रभृतीनि, 'भूपतिः' विजिगीषुः, 'कुर्वीत', 'हि' यतः, 'बहु-
मित्रः' मित्रबाहुल्यवान्, 'रिपून्' शत्रून्, 'वशे स्थापयितुम्' वशी-
कर्तुं, 'शक्नोति' समर्थो भवति, नान्यथेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

मित्रप्रशंसामाह, न तत्रेति । स्पष्टं ॥ ८४ ॥

मगदलवृत्तमभिधातुमाह, अमित्राणीति । 'अमित्राणि', 'अवतः'
पाकयितुम्, 'दृढव्रतैः' अचलैः, 'मित्रैः' 'न गृह्णीयात्', शेषः सुगमः ॥
॥ ८५ ॥

मगदलं तच्छोधनस्याभिधातुमाह, मित्रेति । स्पष्टं ॥ ८६ ॥

विशुद्धमगदलस्य राज्ञः प्रजाह्लादकत्वं साधुराजत्वमुपसंहरन्नाह,
इतीति । सुप्रतीतं ॥ ८७ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
मगदलयेर्पुनर्नामाष्टमः सर्गः ॥ * ॥

अथ नवमः सर्गः ।

विशुद्धमण्डले षाड्गुण्यप्रयोगयोग्ये विजिगीषौ पूर्वपठितसन्धिप्र-
योगं दर्शयन् सन्धिकार्यस्यावस्थामेव तावदाह, *बलवद्विगृहीत
इति । 'बलवद्विगृहीतः' शक्तित्रयसम्पन्नश्वभियुक्तः । 'अनन्यप्र-
तिक्रियः' दुर्गमित्रादिप्रतिक्रियारहितः, नितरां हीयमान इत्यर्थः ।
सुतरां 'आपन्नः' सङ्कटापन्नः, 'कालयापनां कुर्वाणः', अर्थात् वाङ्मा-
त्रेण केवलं, 'सन्धिमन्विच्छेत्', न तु कर्मणा सहसैव । एवं कृते कदा-
चित् अभियोक्तुः व्यसने समुपस्थिते विग्रहावसरो घटेतेत्यभिप्रायः ॥
॥ १ ॥

षोडशविधसन्धिं श्लोकत्रयेणोपदेष्टुमाह, कपाल इति । अट्टकनर
इति, स्तन्धोपनेय इति । सुप्रतीतं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

कपालोपहारसन्धिद्वयलक्षणमभिधातुमाह, कपालेति । 'सम-
सन्धितः', घटकपालयोरिव विशिष्टयोररिविजिगीषोः शक्तिसाम्ये
कोशदण्डायुपनतिं विनैव यः सन्धिः स समसन्धिस्तस्मात्, 'केवलं'
नान्यथा इत्यर्थः । 'कपालसन्धिः', यथा कपालभङ्गप्रदेशे द्वितीयक-
पाले श्लेषिते बहिरभिन्न एव घटो दृश्यते न च निरन्तरसंश्लेषः, यथा
सत्यशपथादिसन्धिकर्मरहितत्वात् वाङ्मात्रेण यः सन्धिः क्रियते स
कपालसन्धिरुच्यते यथेष्टं, अभिचारादित्यर्थः । तथा 'सम्प्रदानात्'
कोशदण्डादीनां सम्प्रदानेन 'यः' सन्धिः, क्रियते, 'स उपहारः' तन्ना-
मकः सन्धिः, 'उच्यते', ॥ ५ ॥

सन्तानसङ्गतनामकसन्धिद्वयलक्षणमभिधातुमाह, सन्तानेति । 'दा-
रिकादानपूर्वकः' कन्यासम्प्रदानकृते यः सन्धिः, सः 'सन्तान-
सन्धिः', 'विज्ञेयः', 'मैत्रीपूर्वकः' मित्रताव्यवस्थापनपूर्वकः सन्धिः,
'सङ्गतसन्धिः' । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

सङ्गतसन्धेः केनाऽपि कारणेन अभेद्यत्वात् काश्चनसन्धित्वमपरसम्मत-
मिति श्लोकद्वयेनाह, यावदिति । संगत इति । 'यावदायुःप्रमाणः',
अरिविजिगीष्वीः आयुषः प्रमाणं यावदस्यावस्थानमित्यर्थः । 'समा-
नार्थप्रयोजनः' तयोर्द्वयोरपि अर्थः समानः प्रयोजनानि च समा-
नानि भवन्ति । अर्थविषये कोशस्त्वदीयो मदीय एव, मदीयस्त्वदीय
एवेति विभक्तिर्नास्ति, प्रयोजनविषये तु धर्मार्थकामविषयाणि प्रयो-
जनानि उभयोः समानानि न तत्र विभक्तिः काश्चिदस्तीत्यर्थः ।
'सुवर्णवत् *प्रकृतत्वात्', । स्पष्टमन्यत् ॥ ७ ॥ ८ ॥

उपन्याससन्धिलक्षणमाह, भव्यामिति । 'भव्यां' शुभां, 'एकार्थ-
संसिद्धिं' एकस्य भूम्याद्यर्थस्य या सिद्धिः तां 'समुद्दिश्य' लक्ष्मीकृत्य,
'उपन्यासकुशलेः', उपन्यासचातुरीविद्धिः, त्वं गत्वा तां भूमिं गृहा-
णाहमपि गत्वा तामेव भूमिं यच्चीष्यामीति उपन्यासपूर्वकं, 'यः'
सन्धिः, 'क्रियते', 'सः' 'उपन्याससन्धिः', 'उदाहृतः', ॥ ९ ॥

प्रतीकारसन्धिलक्षणमाह, मयेति । स्पष्टं ॥ १० ॥

श्लोकान्तरेण तदेवाह, उपकारमिति । स्पष्टं ॥ ११ ॥

संयोगसन्धिलक्षणमाह, एकार्थामिति । 'एकार्थां' एक एवार्थः
प्रयोजनं यत्र तां, तुल्यप्रयोजनामित्यर्थः । 'तयात्रां' 'सम्यग्मुद्दिश्य'
सुचारुरूपेणाभिलक्ष्य, 'यत्र' सन्धौ, 'अभिगच्छतः' उद्यच्छतः, अरि-
विजिगीषू इत्यर्थः । 'स तु सन्धिः', 'संहितप्रयाणः' परमविश्वास-
युक्तः, 'संयोगः' तन्नामा, 'सन्धिः', उच्यते ॥ १२ ॥

पुरुषान्तरसन्धिलक्षणमाह, आवयोरिति । 'गम्भिन्' सन्धौ, दण्ड-
भयोपनतारिसमीपे एवं 'पणः' प्रतिज्ञा, 'प्रक्रियते', विजिगीषुगो-
त्यर्थः, यत् 'आवयोः', 'योधमुख्याभ्यां, प्रधानयोर्दृपुरुषाभ्यां संहिताभ्यां
'सदर्थः' भूमिजाभादिः, 'साध्यः', इति 'स सन्धिः', 'पुरुषान्तरः'
तन्नामक उच्यते ॥ १३ ॥

* प्रकृतत्वादात् मु० । † क्रियामिति मु० । ‡ सदर्थ इति मु० ।

अदृष्टनरसन्धिसखरूपमभिधातुमाह, त्वयैकेनेति । 'अदृष्टपुरुषः', विजिगीषोः कश्चन पुरुषो न दृश्यते यत्र स इति । अन्यत्सर्वं सुप्रतीतं ॥ १४ ॥

आदित्यसन्धिलक्षणमभिधातुमाह, यत्रेति । 'यत्र' सन्धौ, 'उर्जितः' प्रबलः, 'रिपुः', 'भूम्येकदेशेन पण्येन' भूम्येकदेशदानप्रतिज्ञया, 'सन्धीयते', सः 'सन्धिविद्भिः' सन्धिधर्म्मविशारदैः, 'आदित्यः' तन्नामकः सन्धिः, 'उच्यते', ॥ १५ ॥

आत्माभिषसन्धिसखरूपमभिधातुमाह, स्वसैन्येन इति । 'स्वसैन्येन' स्वहितेन सैन्येन, यत् 'सन्धानं', सः 'आत्माभिषः' तदाख्यया प्रसिद्धः सन्धिः, 'स्मृतः', यतः 'प्राणरक्षार्थं सर्व्वदानादुपयहः क्रियते', सकल-भूहिरण्यादिदानेनाप्यात्मरक्षार्थमुचितमुपयहोतुमित्यर्थः ॥ १६ ॥

परिक्रयसन्धिलक्षणमभिधातुमाह, कोषांशेनेति । 'कोषांशेन' कोषस्य तृतीयचतुर्थभागेन, 'कुप्येन' सुवर्णरजतभिन्नेन, उक्तलक्षणेन 'सर्व्वकोषेण वा' अथवा कोषसाकल्येन, 'शेषप्रकृतिरक्षार्थं' कोषवर्ज्यावशिष्टप्रकृतिसंरक्षणाय, यः क्रियते सः 'परिक्रयः' तन्नामकः, सन्धिः 'उदाहृतः', ॥ १७ ॥

उच्छिन्नपरद्रव्याख्यसन्धिद्वयलक्षणमाह, भुवामिति । सारभूमिदानमुच्छेदहेतुः इत्यर्थः । 'सर्व्वभूम्युत्थितफलादानेन', '*परद्रव्यः' तवैतत्सर्व्वं फलं न भवति त्वया परोपद्रवः कृत इति परोऽत्र द्रूष्यते इति तदाख्यः सन्धिः ॥ १८ ॥

स्वन्धोपनेयसन्धिलक्षणमाह, परिच्छिन्नमिति । 'परिच्छिन्नं' इयत्तया कृतसङ्घां, 'फलं' हिरण्यादि, 'यत्र' सन्धौ, 'स्वन्धस्वन्धेन

* परिभूषणः इति मु० का० । परद्रवणस्तु टीकासम्मतः पाठः । परभूषणः इति शब्दक० ।

† स्वन्धः स्वन्धेनेति मु० । प्रतिस्वन्धेनेति शब्दक० ।

दीयते', इयता कालेन एतावत्सङ्घकं फलं देयमिति निबन्धेन व्यव-
स्थीयते, 'तं', 'स्वन्वोपनेयं' तदाख्यं, 'सन्धिं', तज्ज्ञा बदन्ती-
त्यर्थः ॥ १६ ॥

सम्भवतः सन्धिविशेषानभिधाय, सुस्मिष्टसन्धिकत्तयं येषां तान-
भिधातुमाह, परस्पररोपकारश्चेति । 'परस्पररोपकारः', रामसुग्रीव-
योरिव यः सन्धिः । 'मैत्रः' मित्रत्वेनैव निरुपचरितेन यो भवति ।
'सम्बन्धजः' दारिकादानपूर्वकः, 'उपहारः' यत्र कोषाद्याक्रियते ।
स्पष्टं शिष्टं ॥ २० ॥

एकस्यैवोपहारस्य प्रकृतसन्धिलमस्मत्सम्मतमित्याह, एक एवेति ।
'मैत्रवर्जिताः सर्व्वेऽन्ये', त्रयः सन्धयः, 'उपहारस्य भेदाः' उपहार-
सन्धन्तर्गता एव । स्पष्टमन्यत् ॥ २१ ॥

एतदेवोपपादयति । अभियोक्तेति । 'अभियोक्ता' विजिगीषुः,
'बली' शक्त्यादिसम्पूर्णः, 'यस्मादलब्ध्वा न निवर्त्तते', तेन प्रार्थितमुप-
हरणीयमेव, तस्मादित्यादि सुगमं ॥ २२ ॥

असन्धेयमभिधातुं श्लोकपञ्चकेनाह, वाच्य इति । विरक्तेति ।
द्वैवेति । अदेशस्य इति । *एतेरिति । श्लोकानामर्थः सुबोधः ॥ २३ ॥
॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

अनन्तरोक्तविंशतिसंख्यकानां पुरुषाणां एकैकशोऽसन्धेयत्वमभि-
धातुमादौ बालस्य तावदसन्धेयत्वे हेतुमाह, बालस्येति । स्पष्टं ॥ २८ ॥

वृद्धचिररोगिणोरसन्धेयत्वे कारणमाह, उत्साह इति । 'उत्साह-
शक्तिहीनत्वात्' उत्साहोऽत्रोद्योगस्तच्छक्तिहीनत्वात्, 'वृद्धः', विग्र-
हासमर्थ इत्यर्थः । 'तथा' एवं, 'दीर्घामयः', दीर्घव्याधिपीडितः,
'एतौ द्वौ', 'अपि', 'स्त्रैः' ज्ञातिभिः, 'एव', 'परिभूयते', 'असंशयं',
॥ २९ ॥

* एतस्य श्लोकस्य चतुर्थपादे 'भुवं यान्धचिराद्दशं' इति टोकाभ्यासतः पाठः ।

सर्वज्ञातिबहिष्कृतस्यासन्धेयत्वमाह, सुखोच्छेद्य इति । स्पष्टं ॥
॥ ३० ॥

भीरुभीरुकजनयोरसन्धेयत्वे कारणमाह, *भीरुरिति । श्लोकार्थः
सुगमः ॥ ३१ ॥

लुब्धलुब्धानुजीविकयोरसन्धेयत्वं प्रतिपादयन्नाह, लुब्धस्येति । 'लु-
ब्धस्य', 'असंविभागित्वात्' असम्यग्दृष्टिविधायित्वात्, 'अनुजीविनः'
योद्धृषुषादयः, 'न युध्यन्ते', 'लुब्धानुजीवितैः', 'दानभिन्नेः' दानेनै-
वानायत्तैः, †'विह्वल्यते', विजिगीषुरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

विरक्तप्रकृतिकविषयातिसक्तिमतेरसन्धेयत्वप्रतिपादनायाह, स-
न्धय्यत इति । पूर्वार्द्धं सुगमं । ‡'विषयेष्वतिसक्तिमान्' स्त्रीस-
म्भोगमद्यपानाद्यासक्तचित्तः । प्रतीतमन्यत् ॥ ३३ ॥

अनेकचित्तमन्वस्यानवस्थितचित्तत्वादसन्धेयत्वमाह, अनेकेति ।
स्पष्टं ॥ ३४ ॥

देवब्राह्मणानिन्दकदैवोपहतकयोरसन्धेयत्वमाह, §सदाऽधर्मति ।
'अधर्मवर्जनीयत्वात्' देवब्राह्मणद्वयानिन्दाजनितपापप्रभावात्, 'सदा',
¶'विशीर्यते' विनश्यति, **'स्वयं ह्येव' विजिगीषुणाऽभियुक्तः किल ।
'दैवोपहतकस्तथा' दैवोपहतकोऽपि, जन्मान्तराचरितपापादेव वि-
नश्ये भवति ॥ ३५ ॥

दैवचिन्तकरूपदैवपरस्यासन्धेयत्वमाह, सम्पत्तेश्चेति । 'आत्मना
न विचेष्टते', यथोपनतेऽपि भोजने दैवपरो विपद्यत एव तथेत्यर्थः ॥
॥ ३६ ॥

* वीरोऽपि भीरुपुरुषैः मंगामे हि प्रमुच्यते इति संगतिलब्धः पाठः ।

† विह्वल्यते इति मु० । ‡ विषयेष्वतिति मु० । § सदा धर्मति मु० ।

¶ विशीर्यन्त इति मु० । एतत् क्रियापदानुसारेण कर्तृपदमाप बहवचनान्
वर्धते किन्तुदेवानुसारेण न तत् समीचीनमिति । ** स्वयं चेति मु० ।

दुर्भिक्ष्यसनिबन्धसनिनोरसन्धेयत्वमभिधातुमाह, दुर्भिक्षेति ।
दुर्भिक्ष्यसनी', अन्नाभावेन भोजनाभाववान् । 'बन्धव्यसनसक्तस्य'
अमानितादिसङ्गलस्य । शेषः सुगमः ॥ ३७ ॥

अदेशस्यस्यासन्धेयत्वमाह, अदेशस्य इति । 'अदेशस्यः' स्वयोग्य-
देशेतरदेशस्यः, 'खल्पकेन' क्षुद्रेण, 'रिपुणा', *'अभिजीयते', । दृष्टा-
न्तेन समर्थयति, ग्राहेति, स्पष्टं ॥ ३८ ॥

बद्धरिपोरसन्धेयत्वमभिधातुमाह, बद्धमिषस्त्विति । स्पष्टं ॥ ३९ ॥

अकालयुक्तस्यासन्धेयत्वमाह, †अकालयुक्तस्त्वचिरादिति । 'अका-
लयुक्तः' स्वसामर्थ्याननुगुणकालवर्ती, 'कालयोधिना', स्वानुकूल-
कालयुद्धकारिणा, 'अचिरात्' सत्वरं, 'कौशिकेन' दिवाभीतेन पेष-
केन, 'निशोथे हतज्योतिः' रात्र्यन्धः, 'वायस इव', हन्यते ॥
॥ ४० ॥

सत्यधर्म्यपेतस्यासन्धेयत्वमाह, सत्यधर्म्येति । स्पष्टं ॥ ४१ ॥

सप्तानां सन्धेयानामुद्देशमभिधातुमाह, सत्येति । सुगमं ॥ ४२ ॥

सत्कार्ययोः सन्धेययोः स्वरूपमाह, सत्यच्चेति । 'अनार्थतां न
याति' त्यक्तमर्थ्यादो न भवतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

धार्मिकस्य सन्धेयतामभिधातुमाह, धार्मिकस्येति । धार्मिकाभि-
योगे सर्वाभियोगः सम्पद्यते, यतः स प्रजानुरागधर्मतो दुरच्छंदा
भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अनार्थ्याणापि सन्धिः कर्तव्य इत्याह, सन्धिरिति । 'अनार्थ्याणापि'
दुःशीलेनापि, 'सन्धिः कार्यः', यतः ‡'सः', 'द्विषः' शत्रून्, 'प्राप्य',
'उत्सादयेत्' विनाशयति । 'श्रेणुकायाः' जमदग्निपत्न्याः, 'सुतः', पर-
शुरामः 'इव', 'समूलेष्वपि', 'न तिष्ठति' । पिष्टवधामर्षजनित-

* हन्यत इति मु० । † अकालयुक्तमन्यन्त्विति मु० ।

‡ सम्प्राप्योत्सादयेद्वि न इति मु० ।

कोपपराधीनेन परशुरामेण क्षत्रियागभंजातेन एकविंशति वारान्
पृथिवी निःक्षत्रिया कृतेति पौराणिकी कथा ॥ ४५ ॥

भाट्टसंघातवतः सन्धेयत्वमभिधातुमाह, संघातवानिति । स्पष्टं ॥
॥ ४६ ॥

बलिना सन्धिः कर्त्तव्य एवेत्याह, समाक्रान्तस्येति । बलवता समा-
क्रान्तस्य केनाप्युपायेन निस्तारो नास्तीत्यर्थः । स्पष्टः श्लोकार्थः ॥ ४७ ॥

किञ्च, ईषदिति । 'ईषदायच्छ्रमानः' किञ्चिन्मात्रमादातुमुद्यतः,
'बलवान्' मत्तद्विपघाती सिंह इव, 'हिनस्ति' निहन्ति, 'तस्मात्',
'शिवं' श्लोकुश्लं, 'इच्छता', स 'सन्धेयः', एव, इति ॥ ४८ ॥

अपरश्च, बलिनेति । स्पष्टं ॥ ४९ ॥

किञ्च, बलीयसीति । सुगमं ॥ ५० ॥

अनेकयुद्धजयिनः प्रशंसापूर्वकं सन्धेयत्वमाह, अनेकेति । अनेक-
युद्धजयिनः सन्धेयत्वं दृष्टान्तेन समर्थयितुमाह, जमदग्नेरिति । सुप्र-
तीतं ॥ ५१ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, अनेकेति । स्पष्टं ॥ ५२ ॥

सन्धिरपि सर्वथा न विश्वसनीय इत्याह, न जात्विति । * 'संहितः'
कृतसन्धानः, 'बुद्धिमान्' सुचतुरः, 'जातु' कदाचित्, 'विश्वासं' न
गच्छेत्' न विश्वसन्तु । 'हि' यतः, † 'अद्रोहे' द्रोहाकरणविषये, 'सम-
यं' प्रतिज्ञां, 'कृत्वा', 'इन्द्रः', 'पुरा' पूर्वस्मिन् काले, 'दृत्रं' तन्नाम-
कामसुरं, 'अबधीत्' ॥ ५३ ॥

राज्यं विकारोत्यादीत्याह, विकारमिति । ‡ 'राज्याकीर्त्तः' राज्य-
कष्टम्याऽलेश्रुतः, 'पुत्रोऽपि', 'तथा पिता', 'विकारं' विकृतिमद्भावं,
'याति' प्राप्नोति । 'तत्' तस्मात्, 'लोकवृत्तात्' लोकचरितात्, 'दृपतेः',
'दृप्तं', 'अन्यत्' विषयज्ञानं, 'प्रचक्षते', स्मृतिकारा इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

* सन्धित इति मु० । † अद्रोहसमयमिति मु० ।

‡ राज्याकीर्त्त इति मु० ।

यत्र बलवान् सन्धिं नेच्छेत् तत्र विधेयमाह, अभियुक्त इति ।
स्युष्टं ॥ ५५ ॥

बलीयस्तराभावे विधेयमभिधातुमाह, *स्वशक्त्यात्साहमिति ।
स्वशक्तयः प्रभुमन्वात्साहलक्षणा इत्युत्साहः शक्तित्वेन पठितोऽपि पुन-
रुपादीयते शौर्यस्याधिकारप्रदर्शनार्थं । 'तं' उत्साहं, 'उदीक्ष्य'
आत्मनि दृष्ट्वा, 'महत्तरं' आत्मनो ज्यायांसं, 'केशरीव द्विपं' केशरी
द्विपापेक्षया महत्तरो न भवति किन्तु स्वशक्त्या उत्साहयुक्तस्तमेव
निहन्तीत्यर्थः । 'विगृह्णीयात्', 'इति', भारद्वाजसम्मतमित्यर्थः ।
मतान्तरप्रदर्शनं गत्वन्तराभावे ज्यायसाऽपि विग्रहो भवति नान्यथे-
त्येवमर्थं ॥ ५६ ॥

एतदेव दर्शयति, एकोऽपीति । सुगमं ॥ ५७ ॥

ज्यायसा सह विग्रहगुणमाह, †ज्यायांसमल्पसैन्यस्येति । ज्यायां-
सं शक्त्यधिकं, 'अल्पसैन्यस्य' उत्साहशक्त्यैवाधिकस्य, 'बलादिकस्य',
'निप्लतः' व्यापादयतः, ‡'प्रतापसिद्धाः' विग्रहं विना प्रतापेनैव वशी-
भूताः, 'अपरे रिपवो भवन्ति', स्युष्टं ॥ ५८ ॥

विजयसन्देहे समेनापि सन्धिः बृहस्पतिसम्मत इत्याह, सन्धिमि-
च्छेदिति । स्युष्टं ॥ ५९ ॥

निःसन्देहप्रवृत्तिर्नीतिविदामभिप्रेतेत्याह, §आसम्प्रद्वेरेति ।
'आसम्प्रद्वेः' सम्यक् प्रकृतवृद्धिपर्यन्तं, ¶'अभिवृद्धिकामः', विजिगीषुः,
'इह' पृथिव्यां, 'समेन सन्धानमुपगच्छेत्', व्यतिरेकेणैतदृष्टान्तयति
'अपक्षयोः' आमयोः, 'घटयोः' 'समसद्विपातः' तुल्याघातः, 'अन्यो-
न्यभेदो' उभयोः परस्परभेदकारी भवति ॥ ६० ॥

* स्वात्साहशक्तिमिति मु० ।

† ज्यायांसं ।ह समैन्यस्येति मु० ।

‡ प्रतापसिद्धौ इति मु० ।

§ तस्यम्प्रद्वेरेति मु० ।

¶ अतिवृद्धिकाम इति मु० ।

एतदेव दर्शयन्नाह, नाना इति । 'सुन्दोपसुन्दौ' तन्नामकदानवौ तिलोत्तमाभिलाषात् समुपजातविरोधौ सोदर्या, 'समवीर्या' तुल्य-पराक्रमौ, 'युधि किं हतौ न' अपि तु हताविवोभावित्यर्थः । स्पष्ट-मन्यत् ॥ ६१ ॥

न केवलं समो हीनोऽपि सन्धेय इति दर्शयन्नाह, *अतिहीनो-ऽपीति । 'अतिहीनोऽपि' दुरवस्थाऽपि, 'रिपुः', 'व्यसने' सङ्घटे, †'आगते' ‡'सन्धेयः', 'हि' यतः, तदानीं सः, 'पतन्' आक्रामन् 'क्षते', 'तोयविन्दुरिव', 'मनः', 'दुनोति' दुःखितं करोति ॥ ६२ ॥

सन्धिमनिच्छति हीनस्य बधोपायमाह, न सन्धिमिति । §'हीनः', 'चेत्' यदि 'सन्धिं', ||'न' गच्छेत्', 'तत्र', कश्चित् 'अमंशय', 'हेतुः' कारणं विद्यत इत्यनुमीयते इति शेषः । तत्र सामादिभिस्तथा वि-धेयं यथा विग्रम्भो भवति । अनन्तरं 'तस्य', 'विग्रम्भ' ¶'आलक्ष्य स्थिरीकृत्य, **'प्रहरेदतिनिसुरं' यथा स समूहो नश्यतीति भावः । श्रंघः सुगमः ॥ ६३ ॥

संशयवृत्तेर्हीनतरसन्धिमभिधातुमाह, बलीयसेति । 'बलीयसा' ज्ञायसा, सह, दगडादिभिरुपनतः हीनतरः 'अभिसन्धाय' सन्धिं कृत्वा, ††'तमनु' तमनुप्रविश्यानुजीविवृत्त्यादिना, ‡‡'प्रतियत्नवान्'.

* विहीनोऽपीति मु० ।

† आगतः इति मु० ।

‡ सुभ्रमोऽपीति मु० । एतस्य तृतीयपादे हिमवदित्यस्य म्याने हि मनः इति । चतुर्थपादे च चित्तावत्यस्य चत इति पाठः टीकाकृत्यम्मतः ॥

§ हीनैश्चात् मु० ।

|| नेच्छेदिति मु० ।

¶ आलक्ष्येति मु० ।

** प्रहरेत्तं गतस्मिन् इति मु० ।

†† तं प्रविशेति मु० ।

‡‡ प्रतापवान् इति मु० ।

अतिसन्धेयो भूत्वैतर्थः । * 'तथा', 'असौ', बलीयान्, 'अनुगन्तव्यः'
सेवनीयः, 'यथा', 'विश्रम्भं' विश्वासं, 'आप्नुयात्', इति ॥ ६४ ॥

एतदेव समर्थयति, विश्रम्भाति । 'विश्रम्भा' लब्धविश्वासः, 'निय-
मुद्युक्तः' सदा सावधानः, 'निगूढाकारचेष्टितः' समाचरिताकारचे-
ष्टाविपर्यासः, 'प्रियाणि' जयजीवित्यादिकानि, 'एव' केवलं, 'अभि-
भाषेत', किन्तु 'यत् कार्यं' विनाशादिकं, 'तत्', कार्यं, सम्पादनार्थं,
'एव' अवश्यं ॥ ६५ ॥

विश्रम्भफलं दर्शयन्नाह, विश्रम्भादिति । इतिगर्भसमुत्पन्ना दैव्या
मत्प्रतिबला भविष्यतीति शङ्कया 'देवेन्द्र' देवराजः, 'दिते' दैत्यजन-
न्याः, 'गर्भे', 'अपातयत्', स्पष्टमन्यत् ॥ ६६ ॥

ज्यायम्यभियोक्तुरभिधेयमाह, युवराजेनेति । 'प्रधानपुरुषेण'
मन्त्रपुरोहितसेनापत्यादिना, 'मन्थाय' द्रुततमं मन्त्रं कृत्वा, 'अन्तःप्र-
कायं' परस्परविरोधं, 'जनयेत्' कुर्यात्, 'अभियोक्तुः', 'स्थिरात्मनः',
अपि तथा ॥ ६७ ॥

प्रधानपुरुषस्यार्थदृष्टगोपायमाह, अर्थात्मर्गणेति । 'महता' प्रच-
रणा, 'अर्थात्मर्गण' हिरण्णादिधनदानेन, 'अपि च', 'अर्थसंहर्तः'
मुद्राराक्षसोक्तन्यायेन भेदप्रतिपादकार्थसंहर्तः, 'लोकैः', 'प्रधानपुरु-
षस्य', अनन्तरोक्तस्य, 'आत्मदृष्टगं', 'प्रकुर्वीति', शोधः सुगमः ॥ ६८ ॥

दृष्टगफलमभिधातुमाह, दृष्टिते इति । 'धीमता' विजगीयुणा,
'दृष्टिते' सम्पादितदोषे, 'महामात्रे' प्रधानामात्रे सेनापत्यादिके,
'रिपुः' शत्रुः, 'उग्रोऽपि' बलवत्तरेऽपि क्रूरोऽपि, 'स्वपत्ने' आत्महि-
तपत्ने, 'अविश्वासं', 'याति', 'इत्यम्भतः' एवम्युक्तारोऽभियोक्ता,
'निष्क्रयः' अभियोगक्रियारहिता भवतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

* तथा साध्वनुरन्त्ये इति मु० ।

† अर्थसंहर्तार्थे मु० ।

‡ स्वपत्ने इत्यत्र इत्यम्भत इति मु० ।

अरिसाधनस्यावश्यकत्वं तदुपायस्त्राभिधातुमाह, अरेरिति ।
 'अरेः' अभियोक्तुः, 'अमात्यान् सन्धाय', *'तदारम्भं' तत्कृतप्रतिकू-
 लताचरणोद्योगं, †'श्रमं' उपश्रमनं, 'नयेत्' प्रापयेत् । 'भिषग्भेदेन'
 उल्कोचादिद्वारा वैद्यभेदं समुत्पाद्य, 'वा' अथवा, 'रसदानेन' विष-
 प्रयोगेन 'शत्रुं', 'साधयेत्' मारयेत् ॥ ७० ॥

किञ्च, अरेः सर्व्वेति । 'सर्व्वप्रयत्नेन' अत्यादरेण, 'अरेः' 'पश्चात्',
 'कोपं' कोपस्थानीयं, विषये वा कोपं कलहं, 'प्रकल्पयेत्' निघ्नादयेत्,
 'अथ', 'पश्चात्कोपं', 'आतिष्ठन्', विजिगीषुः, 'अनुस्मृत्य', ‡'प्रधर्ष-
 येत्' हन्यात्, ॥ ७१ ॥

उपायान्तरमाह, §तद्देशेति, 'तद्देशकृतसंवासैः' तद्देशवासिभिः,
 तद्देशवासिनो हि प्रात्ययिका भवन्ति । 'चारैः' गृहपुरुषैः, 'नैमि-
 त्तिकैः' न्योतिषिकथञ्जनेः, 'अरेः' अभियोक्तुः, 'उपोढव्यसनादेशं'
 उत्पातसूचितमहाभयङ्करापदादेशं, ¶'सिद्धलक्षणैः', करणभूतैः,
 'कारयेत्' विजिगीषुरित्यर्थः ॥ ७२ ॥

अभियोगत्यजनाथं भूयोऽपि निषेधं दर्शयन्नाह, क्षयेति । 'क्षयः'
 प्रधानपुरुषादिबधरूपः, 'अयः' धान्यहिरण्णादीनामुपक्षयरूपः, 'आ-
 यासः' शीतोष्णवर्षदुःखसहनरूपः, 'बधः' युद्धे शस्त्रादिना मरणरूपः,
 'आदि' शब्देनाङ्गवैकल्यादि 'दोषाः', विग्रहे भवन्तीति 'अपेक्षया' स-
 म्भावनाया, 'अवेक्षितसाधुकृत्यः' स्थिरीकृतभद्राभद्रनिश्चयः, विजि-
 गीषुः, 'कामात्', कामतः, निरुपायपक्षे वरं, 'काञ्चित् पीडामपि',
 कोशादिप्रकृतेरित्यर्थः, 'इच्छेत्', 'हि' यतः, 'दोषाः', पूर्व्वोक्ताः,
 'तत्प्रभावाः' विग्रहेत्यत्राः, भवन्तीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

* तदवस्थमिति मु० ।

† समुन्नयदिति मु० ।

‡ प्रसाधयेदिति मु० ।

§ उद्देशेति मु० ।

¶ साधुलक्षणेति मु० ।

एतदेव स्पष्टयन्नाह, कलत्रमिति । 'कलत्रं' प्रेयसी स्त्री, 'आत्मा' सुसंस्कृतस्वकायः, 'सुहृदः' बान्धवाः मित्राणि च, 'धनानि' चतुर्विधानि रत्नानि, 'वृथा भवन्ति' निरर्थकानि जायन्ते, शस्त्रप्रहारैः गत-जीवितस्य तत्कार्यासम्पादनात् 'निमेषमात्रात्', *'एव' निश्चितं, 'मु-ज्जमुज्जः' वारंवारं, विग्रहे सति, 'तानि' पूर्वोक्तानि, कलत्रादीनि, 'आकुलितानि' भवन्ति, 'तस्मात्', इत्यादि स्पष्टं ॥ ७४ ॥

अन्याये असंयामे स एव दोष इति दर्शयन्नाह, सुहृदिति । प्र-तीतं ॥ ७५ ॥

विजिगीषोरभियुज्यमानस्य सामाद्युपायत्रयेण सन्धौ अभियोक्तृ-स्यापनमभिधातुमाह, साधेति । 'साध्ना' गुणसम्बन्धापाख्यानपरस्पर-रूपकारदर्शनायतिप्रदर्शनात्मोपनिधानरूपेण पञ्चविधेन कौटल्या-क्तेन उपायविशेषेण, 'प्रदानेन' अपूर्वदानगृहीतप्रतिदानगृहीता-नुवर्त्तनग्राहमोक्षरूपेण तदुक्तेन चतुर्विधेनोपायविशेषेण, 'विभेद-नेन' शृङ्गाजननाशाजननरूपेण द्विविधेनोपायविशेषेण च, 'अभि-युज्यमानः', विजिगीषुः, 'सन्धित्सुः', यदि भवति, 'अपेतसन्धिं' अकृतसन्धिं, 'अस्य' अभियोक्तुः, 'सैन्यचक्रं' सैन्यसमूहं, 'सीमान्तं' सीमान्तभूम्यनन्तरं, 'आयान्तं' आगच्छन्तं, 'साधु', यथा भवति तथा, 'संस्थापयेत्' सन्धौ योजयेत् ॥ ७६ ॥

अभियोक्तुरि विधेयमाह, सुगुप्तिमिति । 'सुगुप्तिं' आत्मनः सम-परिच्छदस्य रक्षां, 'आधाय' कृत्वा, 'सुसंहतेन' अभेदेनैव सान्द्रीभू-तेन, 'बलेन' चतुरङ्गेन सारतरेण, 'धीरः' धैर्यवान्, 'विचरन्' विविधं परतः पश्चात् सर्वतः चरन् विविधाचारप्रचारं कुर्वन्, 'अरातिं', सन्धिमनिच्छन्तं, 'सन्तापयेत्' उद्वेजयेत्, 'येन सुसम्पत्तः', भवतीति शेषः । यथा 'तप्तेन' तप्तलोहेन, 'तप्तः' सन्तप्तलोहपिण्डः,

*‘सन्धानं’ सम्मेलनं, ‘उपैति’ प्राप्नोति, ‘नातप्तं’ लोहं तप्तेन सन्धत्ते
इति कौटल्योक्तः ॥ ७७ ॥

उपसंहरन्नाह, इतीति । ‘इति’ एवमुक्तप्रकारेण, ‘सन्धिविज्ञेयः’
अतिशयेन सन्धिविदः, ‘सन्धिं’, अनन्तरोक्तं, ‘बभाषिरे’ प्रोक्तवन्तः,
†‘पूर्वतमाः’ शुक्रबृहस्पतिप्रभृतयो महर्षयः, ‡‘बलात्’ बलादाक्रम्य,
‘तत्’ तस्मात्कारणात्, ‘एनं’ सन्धिमनिच्छन्तं अरिं, ‘विनयेत्’ विशे-
षेण प्रापयेत् अविकारयेदित्यर्थः । ‘समीक्ष्य’ प्रज्ञया दृष्ट्वा, ‘कार्यं’,
‘गुरु’ गौरवशालि, §‘च’ एवं, ‘इतरत्’ लघु, ‘द्विधा’ द्विप्रकारं इति
॥ ७८ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
सन्धिकल्पो नाम नवमः सर्गः ॥ * ॥

* सन्नापसिति मु० ।

† पूर्वतरा इति मु० ।

‡ तदतदेवं विजयद्वरेश्वरः इति तृतीयपादः मु० पु० । बभालदेनं विषये-
द्वरेश्वरसिति टोकासम्मतस्तृतीयपादः ।

§ चति तद्विधा इति मु० । अतरत् द्विधेति टोकासम्मतः पाठः ।

अथ दशमः सर्गः ।

सन्धिविकल्पान्तरं विग्रहविकल्पमभिधातुं विग्रहकारवान्नेव
वाचदाह 'अमर्षोपग्रहीतानाम्' इति । परस्यरापकारविकल्पो-
ऽमर्षो मन्वुश्च विग्रहकारवमिति भावः । श्लोकार्थः सुप्रतीतः ॥ १ ॥

न क्षेत्रकञ्च अमर्षादिकं विग्रहकारवम् आत्मनोऽभ्युदयाकाङ्क्षापी-
त्याह, 'आत्मनः' इति । 'आत्मनः' स्वस्य, 'अभ्युदयाकाङ्क्षी', समुत्त-
येच्छुः, 'पीद्यमानः परेषु वा' * प्रचुम्बा कृतापकारः, 'देशकालवजो-
पेतः' देशः विपक्षवशीकृतात्, पर्वतादेर्वा युद्धप्रतिबन्धकाङ्क्षितो देशः ;
कालः युद्धोपयोगिप्ररदादिरूपः ; वज्रं सैन्यं, तीक्ष्णपेतः । यदा देश-
कालयोर्विकेन उषेतः । * 'प्रारभेत', 'इह', 'विग्रहं' गान्ध्या इत्यर्थः ।
ततश्च स्वस्य उन्नतीत्या, परकृतापकारश्चेतत् इयमपि युद्धकारव-
मिति ॥ २ ॥

विग्रहोत्पत्तिकारवान्यभिधातुमाह, 'राज्य' इति । 'राज्यस्त्री-
ज्ञानदेशानां' राज्यं प्रसिद्धं ; स्त्री सीतादिकस्या, ज्ञानं जनपदादि,
देशः राष्ट्रैकदेशः, तेषाम् । 'यानं' इत्यन्वादि वाहनं, 'धनस्य'
रत्नादेः, एतेषां प्रत्येकमपहारः, तथा 'मदः' शौर्यादिजनितो दर्पः,
'मौनः' अहङ्कारः, अहमपि रावणो भयात् सीतां प्रत्यर्पयामि !
इत्येवंप्रकारः ; 'तथा', 'वैषयिकी', जनपदरूपविषयसम्बन्धिनी, 'पीडा
च', विग्रहयोनिरिति, सम्बन्धः ॥ ३ ॥

अपरास्यापि विग्रहयोनित्वेन प्रसिद्धानीत्याह, 'ज्ञानार्थं' इति
वाक्यात् । ज्ञानविघातः ज्ञानस्य ज्ञानकारणीभूतोपाध्यायादेर्विघातः ।
अर्थस्य भूमिद्विरल्यभिन्नरूपस्य विघातः । धर्मविघातः धर्मस्य सा-
मान्यनियमस्य विघातः । शक्तिविघातः प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तीनां
विघातः, विघातशब्देनाथ सामान्यतःऽसद्भाव एव याज्यः । 'दिव'

* आरभेत इति मु० पु० पा० ।

जन्मान्तरकृतं शुभाशुभनिष्कम् । 'मित्रार्थं' मित्रसहायतारूपप्रया-
जनम् । 'अपमानं' मान्यानामवमानना । 'तथा बन्धुविनाशनम्' ।
'भूतानुग्रहविच्छेदः' भूतेषु प्राणिषु योऽनुग्रहस्तस्य विच्छेदः, स्वेन
दत्ताभयं प्राणिनं प्रत्यपरस्याक्रमणम् । 'तथा', 'मण्डलद्रुषणं' मण्डलस्य
राज्यस्य प्रकृतीनामिति यावत् । द्रुषणं विरागः विद्रोहप्रवृत्तिः ।
'एकार्थाभिनिवेशित्वम्' एकस्मिन् विषये उभयोरानुग्रहः । 'इति'
एवंप्रकाराणि अन्यान्यपि परीवादस्तेयादीनि । 'विग्रहयोनयः'
विग्रहस्य हेतवः भवन्तीति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥

कारणाभावात् कार्याभावं मन्थमानो विग्रहकारणानामुत्पन्नानाम-
प्युपशमार्थमाह, 'राज्यस्त्री' इति । राज्यादीनाम् उक्तप्रकाराणां प्रा-
धान्यादपहतानामपि 'दानेन' प्रत्यर्पणेन, * 'दमेन' उपशमेन, 'च',
'विग्रहस्य' 'सम्पत्प्रशमनं', 'युक्तिज्ञैः' युक्तिविशारदैः, 'स्मृतम्' ॥ ६ ॥

विषयभेदेन विग्रहस्य व्यवस्थापनमाह, 'एतदेव' इति । 'स्वार्थधर्म-
विघातजे', स्वार्थविघात-धर्मविघाताभ्यां जाते विग्रहे, 'एतदेव', पूर्वोक्तं
प्रशमनम् एव । 'विषयध्वंसजे' शत्रुकृतविषयविनाशजनिते पुन-
र्विग्रहे, 'शत्रोः' 'विषयप्रतिपोड़नं', प्रशमनमित्यर्थः ॥ ७ ॥

भिन्नविषयकस्य विग्रहस्य, प्रशमनोपायमाह, † 'धनापहार' इति ।
'धनापहारसम्भूते' भूहिरण्याद्यर्थविघातजे, 'ज्ञानशक्तिविघातजे'
उपाध्यायप्रभुशक्त्यादिविघातजनिते, 'च', विग्रहे, ‡ 'शमः' प्रशमनं,
§ 'तदर्थत्यागेन', 'क्षान्त्या' क्षमया, 'उपेक्षणेन', अन्यदीयादनुक्षानात्
समुद्भवेन अस्वाभाविकेनेत्यर्थः ॥ ८ ॥

मित्रनिमित्तविग्रहे प्रशमोपायमाह, 'अधर्म' इति । 'मित्रजाते'
मित्रद्वन्द्वे अधर्मद्रोहसंयुक्ते सति मित्रार्थं समुत्पन्ने विग्रहे 'उपेक्षणं'
प्रशमनं भवति ॥ 'आत्मवन्नित्रवर्गार्थम्' कौटिल्योक्तमित्रगुणरूपात्म-

* महेन च इति सु० पु० पाठः । † यानापहारेति सु० पु० । ‡ शम इति
सु० पु० । § तदर्थत्यागेनेति सु० पु० ॥ आत्मवान्नित्रवर्गं तु इति सु० पु० ।

विशिष्टमित्रवृन्दे सति तु 'प्राणानपि परित्यजेत्', का कथा उपेक्षया-
दिद्वितीयः ६ ॥

अवमाननजनिते अभिमानसम्भूते च विग्रहे प्रश्मनोपायमाह,
'अपमानात्' इति । सुगमम् ॥ १० ॥

बन्धुनाशसमुद्भवे विग्रहे प्रश्मोपायं तावदाह, *'रहस्येन प्रयो-
गेण रहस्यकरणेन वा । 'विग्रहम्' इति । 'रहस्येन' गोपनेन
'प्रयोगेण', सामादीनामिति शेषः । 'रहस्यकरणेन' रहस्यानि
क्रोधोपशमन-मोहन-मारणादीनि आभिचारिकाणि तेषां करणेन
'वा', । 'बन्धुनाशसमुद्भवं', विग्रहं शमयेदित्यन्वयः । स्पष्टमन्यत् ॥ ११ ॥

एकविषयाभिनवेशजनिते विग्रहे प्रश्मनोपायमाह, 'येन' इति ।
'येन', अर्थत्यागेन, 'पीडा' प्रभुशक्तानां क्षीणत्वं, 'न जायेत', 'वि-
चक्ष्णः', 'एकार्थाभिनवेशजे' तुल्यविषयवासनामूलके विग्रहे, 'ता-
दृशम्', 'अर्थपरित्यागं', 'कुर्व्यात्', न सर्वमिति तात्पर्यार्थः ॥ १२ श्लो० ॥
॥ ११-१२-मु० ॥

कोशापहारजनिते विग्रहे तदपहारसहनमेव श्मनोपाय इत्याह,
'धनापहारजाते तु विरोधम्' इति । †'धनापहारजाते', कोशाप-
हारजनिते विग्रहे सति, 'तु' पुनः, 'विरोधं' द्वन्द्वं, 'न समा-
चरेत्' । कस्मादित्याह, 'कदाचित्' इत्यादि स्पष्टम् । तस्मात्, धना-
शापहारः सोढव्य इति ॥ १३ श्लो० ॥ १२-१३-मु० ॥

एभिरेव कारणैः, बद्धभिः सह समुत्पन्नं विग्रहे प्रश्ममाह, 'महा-
जन' इति । 'महाजनसमुत्पन्नं' बद्धजनैः सह समुत्पन्नं 'विग्रहं'
‡'दृष्टोपन्यासयुक्तं' प्रलोभनसहकृतेन, 'भेदेन', 'सामदानादिकेन

* "रहस्येन प्रयोगेण रहस्यकरणेन वा" इत्येनङ्काकपूर्वाङ्कं मु० पु० नास्ति ।
सुतरामेतस्मात् मुद्रितपुस्तकेन सह संख्याद्वयवस्थानवैपरीत्यं जानाम् ।

† धनापहारजाते तन्निरोधम् इति मु० पु० ।

‡ दृष्टोपन्यासयुक्तं सामदानादिकेन चेत्यनङ्कराङ्कं मु० पु० नास्ति । साम-
दानादिकेन च अत्र सम्प्रदानादिकेन च इति क्वचित् पाठः ।

‘च’ उपायविशेषेण, ‘प्रशमं’ शान्तिं, ‘नयेत्’ प्रापयेत् ॥ १० श्लो० ॥
॥ १३ मु० ॥

भूतानुग्रहविच्छेदजे दैवजे च विग्रहे प्रशमनमाह, *‘भूत’
इति । भूतानुग्रहविच्छेदः अन्तरोक्तः, तद्जातस्य विग्रहस्य
‘अन्तं’ शेषं ‘वशी’ विजितेन्द्रियः ‘त्रजेत्’, नान्य इत्यर्थः । शिष्टं
प्रतीतम् ॥ १५ श्लो० ॥ १४ मु० ॥

मण्डलदूषणजे विग्रहे प्रशमनमाह, ‘मण्डलक्षोभ’ इति । ‘मण्डल-
क्षोभः’ प्रकृतीनां विरागः विद्रोहः इति यावत् । ‘उपायैः’ सामा-
दीनां धेन-केनचिदपि उपायेन इत्यर्थः ॥ १६-श्लो० ॥ १५-मु० ॥

इदानीं वैरस्य प्रभेदमाह, ‘सापन्नम्’ इति । सपन्नः शत्रुस्तज्जं
‘सापन्नं’ ‘वास्तुजं’ भूम्यादिहरणविषयकविरोधजनितं, ‘स्त्रीजं’
स्त्रियां खेतरप्रणयघटितं, †‘चारजं’ चारैरत्यादितं, ‘अपराधजं’
स्वापराधजनितम्, एतत् ‘पञ्चविधं’ ‘वैरं’, वैरप्रभेदनिपुणैः
वैरापनोदनकुशलैः, ‘स्मृतम्’ ॥ १६-१७-श्लो० ॥ १५-१६-मु० ॥

प्रकारान्तरेण वैरं चतुर्विधमित्याह, सार्द्धश्लोकेन, ‘जातम्’ इति ।
द्विविधवास्तुजवोर्वैरयोर्मध्ये ‘भूम्यपरोधेन जातं’ भूमेराक्रमणेन उद्भूतं
प्रथमम्, अन्यपरोधेऽपि ‘भूम्यन्तरजातं’ भूमेरन्तरं अन्वयवधन-
त्वेन जातं सीमाविवादजनिति यावत् तत् द्वितीयम् । ‘तथा’, ‘शक्ति-
विघातजं’ प्रभुमन्त्रोत्साहादिविघातजनितम् । ‘तथा’, ‘मण्डल-
क्षोभजं’ दादशराजकरूपमण्डलक्षोभेण जनितम्, एवं ‘चतुर्विधं’
‘वैरजातं’ †‘वल्गुदक्षीसुतः’ इन्द्रो मन्यते, दुष्प्रतिविधेयमिति शेषः ।
धाग्जातपराधजस्तु सप्रतिविधेय एव ॥ १७-१८ श्लो० ॥ १६-१७ मु० ॥

सामान्यतो वैरं पुनर्विधमित्याह, ‘कुलापराधजे’ इति । ‘कुला-

* “भूतानुग्रहविच्छेदजातस्यान्तं त्रजेत्” इत्ययम् का० पु० पाठः । “भूता-
नुग्रहविच्छेदे जाते तत्र वदेत् प्रियम्” इति मु० पु० पाठः ।

† वाग्जातजनिति मु० पु० । ‡ वल्गुदक्षीसुत इति मु० पु० ।

पराधजं कुलजम् अपराधजस्य, तत्र कुलजं पैटकवैरानुबन्धेन जातं
चिरसपत्नजमित्यर्थः, तत्तु निष्कारणकं, अपराधजन्तु सकारणकं
'मानवा मन्यन्ते' ॥ १९-श्लो० ॥ १८-मु० ॥

इदानीं षोडशविधविग्रहान् न कुर्यादिति वक्तुं तानेव षोडश-
विधान् विग्रहान् आह, 'किञ्चित्फलं' इति । 'किञ्चित्फलं' स्वल्प-
फलकम् । 'निष्फलं' फलरहितम् । 'सन्दिग्धफलं' संशयितफलम् * 'एव
वा' । † 'तदात्वे' विग्रहसमकाले एव, 'दोषजननं' मित्रविरोध-
मण्डलक्षोभादिकरम् । 'आयत्यां' परिणामे, 'निष्फलं' फलरहितम् ।
स्यष्टमन्यत् ॥ १९-२०-श्लो० ॥ १८-१९-मु० ॥

'अपरिज्ञात' इति । 'अपरिज्ञातवीर्येण' अनधिगतसामर्थ्येन सह ।
'वा' अथवा, 'दुष्टेन' अपरेण कपटिना, ‡ 'स्त्रोभितः' विग्रहे
याहितविग्रहप्रवृत्तिः सन्, विग्रहं न कुर्यादिति सम्बन्धः । 'पराधं'
परस्यार्थसम्पत्तये । 'स्त्रीनिमित्तं' एकार्थाभिनिवेशित्वेन स्त्रीलाभाय
च । 'दीर्घकालं' बद्धकालव्यापिनम् । 'द्विजोत्तमैः' ब्राह्मणैः, महा-
पातकसम्बन्धात् विग्रहं न कुर्यादिति सम्बन्धः ॥ २०-२१-श्लो० ॥
१९-२०-मु० ॥

०-किञ्च, 'अकाले' इति । 'अकाले' विग्रहायोग्यकाले वर्धादैः । 'दैव-
युक्तेन' दैवशक्तिसम्पन्नेन सह । § 'बलोद्धतसखेन' बलगर्वितमित्रादि-
सहितेन वैरिणा च सह । 'तदात्वे' तत्काले फलजनकमपि उत्तर-
काले फलविवर्जितम् । उत्तरकाले फलजनकमपि आपाततो वि-
फलम् विग्रहं न कुर्यादिति सम्बन्धः ॥ २१-२२ श्लो० ॥ २०-२१ ॥

पूर्वोक्तं षोडशविधं वैरं नानुष्ठेयम् इत्याह, 'इतीमम्' इति ।
(किञ्चित्फलं, निष्फलं, सन्दिग्धफलं, इति त्रयम् । संग्रामसम-

* एव च इति मु० पु० । † एतस्य श्लोकस्योपरार्द्धे 'आयत्यां च तदात्वे च
दोषमंयमनं तथा' इति का० पु० पाठः । ‡ स्त्रोभित इति मु० पु० ।

§ बलोद्धतसखेन इति मु० पु० ।

समयमेव अनिष्टकरं चतुर्थम् । आयत्यां निष्फलम् पञ्चमम् ।
 अवरोधकेनापि अपरिज्ञातवीर्येण सह षष्ठम् । दुष्टेन सह विग्रहं
 सप्तमम् । परार्थम् अष्टमम् । स्त्रीनिमित्तं नवमम् । दीर्घकालव्यापिनं
 च दशमम् । ब्राह्मणेन सह एकादशम् । असमये द्वादशम् ।
 दैवबलसम्पन्नेन भूपतिना सह त्रयोदशम् । बलगर्वितबन्धुसहायेन
 च सह चतुर्दशम् । तत्कालं फलदायकमपि आयत्यां फलविवर्जितं
 पञ्चदशम् । उत्तरकाले फलजनकमपि तत्कालं फलहीनम् षोडशं
 विग्रहम्) 'इतीमं' 'षोडशविधम्' 'एव' 'विग्रहं न कुर्यात्' ॥
 २१-सो० ॥ २२-मु० ॥

विग्रहकरणकालमाह, 'तदात्वायति' इति । 'तदात्वायतिसंशुद्धं'
 वर्तमानोत्तरोभयकाले श्रेयस्करम् । 'विचक्षणः आरभेत, विग्रहमिति
 शेषः ॥ -२३ सो० ॥ -२२ मु० ॥

येन कर्मणा तस्मिन् काले उत्तरकाले च श्रेयो भवेत् तदालम्बने न
 दोष इत्याह, 'तदात्वायतिशुद्धानि' इति । तदात्वे तत्काले कार्यानु-
 स्थानसमये इत्यर्थः । आयत्याम् उत्तरकाले च फलजनकं कर्म
 'आतिष्ठन्' अनुतिष्ठन् 'नैव' 'वाच्यतां' निन्दनीयतां यातीति वाक्य-
 शेषः ॥ २४ सो० ॥ २३ मु० ॥

उभयलोकाविरुद्धं कर्म कुर्वन् सर्वेषामेवानुरागभाजनं भवती-
 त्याह, 'साधु' इति । 'साधु' शोभनं; लोकहययाहि, इहलोक-
 परलोकसम्पादकं कर्म । अर्थलोभेन परलोको नोपेक्षणीय इत्याह,
 'परित्यजेत्' इति । 'अर्थलेशोपलोभितः' यत्किञ्चिदर्धलाभोपहतः ॥
 २५ सो० ॥ २४ मु० ॥

परलोकविरुद्धं कर्म कुर्वन् सर्वेषामेवाविश्वासभूभिरित्याह,
 'परलोकविरुद्धानि' इति । आगमः शास्त्रं प्रमाणं यस्य तत्, तस्य
 भावस्तस्मात् । अन्यत् स्पष्टम् ॥ २६ सो० ॥ २५ मु० ॥

विग्रहस्य कालमाह, 'यदा' इति । 'मतिमान्' हितार्हितविवेक-

शक्तिमान् राजा 'यदा स्वकं बलं हृद्युषु' 'परस्य च विपरीतम्'
अहृद्युषु 'मन्येत' अवगच्छेत्, 'तदा' 'विग्रहम् आचरेत्' अनु-
तिष्ठेत् ॥ २७ श्लो० ॥ २६ मु० ॥

अपरं विग्रहकालमाह 'स्कीतम्' इति । प्रकृतिमण्डलं प्रजावर्गः ॥
॥ २८ श्लो० ॥ २७ मु० ॥

अपरमपि विग्रहकालमाह 'भूमिः' इति । 'भूमिः मित्रं हिर-
ण्यम्' एतत् 'त्रयं विग्रहस्य फलम्' । 'यदा एतत्' त्रयं भूहिरण्यादि
नियतम्' असंशयमेव 'भावि' लभ्यं, 'तदा विग्रहम् आचरेत्' ॥
२९ श्लो० ॥ २८ मु० ॥

विग्रहनिदानभूतानां भूहिरण्यादीनां हेयोपादेयतापरिज्ञानाय
तारतम्यमाह 'गुरु विक्षम्' इति । 'विभूतयः' राज्यसम्पदः, 'बन्धु-
सुहृद्गणाः' पुत्रपौत्रादिरूपसम्बन्धादिवतः सुहृदः । अन्यत् सुगमम् ॥
३० श्लो० ॥ २९ मु० ॥

तुल्यबलं प्रतिपक्षं कौशलेनैव जयेदित्याह, 'सर्वसम्पत्समे' इति ।
'बुधः' पण्डितः 'सर्वसम्पत्समे' सर्वसम्पदा समकक्षे 'शत्रौ' 'उपा-
यान् निक्षिपेत्' तं कौशलेन जेतुं यतेत इति भावः । 'समे'
तुल्यबले शत्रौ 'अतिव्यूढैः' अतिदृढैरव्यर्थरिति यावत् 'उपायैः'
काश्लैः 'दण्डोऽपि शस्यते' प्रशस्यते ॥ ३१ श्लो० ॥ ३० मु० ॥

अनियतौ हि जयपराजयौ, अतः सत्युपायं न विग्रहं कुर्यात्
इत्याह 'आगतम्' इति । 'विद्वान्' राजनीतिविशारदः, 'आगतम्'
उपस्थितं 'विग्रहम्' 'उपायैः' सामदानादिभिः, 'प्रशमं' शान्तिं
'नयेत्' प्रापयेत् । उपस्थितं सङ्गामानलं सामाद्युपायरूपसज्जि-
सेचनेन निर्वापयेदिति भावः । 'विजयस्य हि अनित्यत्वात्' अनियत-
तया 'रभसेन' हठात् 'न सम्पतेत्' नाक्रामेत् ॥ ३२ श्लो० ॥ ३१ मु० ॥

बलवता समाक्रान्तो नरपतिर्वैतसीं वृत्तिमेव समाश्रयेदित्याह,
'समाक्रान्तः' इति । 'श्रियं' राजलक्ष्मीम् 'अभंशिनो' प्रच्युतिरहितान्

स्थिरां 'काङ्कन्' अभिलषन् राजा 'बलवता' प्रबलीन शत्रुणा 'समाक्रान्तः' सन् 'वैतसीं' वेञ्जलतासम्बन्धिनीं 'वृत्तिम्' व्यवहारम् अवनतिम् इत्यर्थः, 'आश्रयेत्' 'न' तु 'भोजङ्गीं' भुजङ्गसम्बन्धिनीं वृत्तिम् चौड्यं 'कथञ्चन' आश्रयेत् । "रक्षीबधान्तो न च मे प्रयासो अर्थः, स वैर-प्रतियतनाय । अमर्षणः शोणितकाङ्कया किं पदा स्पृशन्तं दशति द्विजिह्वा ?" इत्यत्र भुजङ्गस्वभावः प्रकटितः ॥ ३३ श्लो० ॥ ३२ मु० ॥

वेतसभुजङ्गवृद्योः क्रमेण फलमाह 'क्रमात्' इति । स्पष्टमेतत् ॥ ३४ श्लो० ॥ ३३ मु० ॥

अनवधान इव कालं प्रतीक्षमाणोऽवश्यम्भावि फलमवेक्ष्य प्रहरेत् इत्याह 'मत्तप्रमत्तवत्' इति । 'पण्डितः' 'मत्तप्रमत्तवत्' मत्तः मद्योप-योगनिमित्तभ्रष्टबुद्धिः । प्रमत्तः उन्मादरोगग्रस्तः । (अनवधानः) इव 'स्थित्वा' क्षिद्रमन्विष्यन् कश्चित्कालं गमयित्वा इति तात्पर्यम् । 'क्रमप्राप्ते' क्रमेण उपयुक्तकाललाभे 'मृगोन्द्रवत्' सिंह इव 'उत्तङ्गवत्' सहसा व्याक्रम्य 'अपरिभ्रश्यमानं' अखलितसामर्थ्यमपि 'यसेत्' स्थायत्तं कुर्यात् ॥ ३५ श्लो० ॥ ३४ मु० ॥

यदात्मानं हीनबलं पश्येत् तदा बलवतः शत्रोः सकाशात् आत्म-रक्षामेव कुर्यात् नत्वभिषेणयेत्, प्राप्ते तु काले क्षिद्रमासाद्य प्रहरेत् इत्याह, 'कौर्मसङ्कोचम्' इति । कूर्मा हि प्रहारकाले पृष्ठास्थिरूप-दुर्गान्तर्गता भवन्ति, अन्यदा निःसरन्ति तद्वत् । अन्यत् सुगमम् ॥ ३६ श्लो० ॥ ३५ मु० ॥

प्राप्तकालस्तु प्रहरेत् इत्याह, 'काले' इति । 'काले' यथासमयं कदाचित् 'गिरिवत्' 'सहिष्णुः', कदाचित् 'वक्रिवत्' 'असहिष्णुश्च' भवेत् । स्पष्टमन्यत् ॥ ३७ श्लो० ॥ ३६ मु० ॥

प्रोतिप्रदर्शनपूर्वकं कियत्कालं स्थित्वा शत्रोरभ्यन्तरं प्रविश्य प्राप्त-कालस्तावदुत्पतेदित्याह 'प्रसादवृत्त्या' इति । हितस्य प्रियकारिणो षोडशस्य वृत्तमिव वृत्तं चरितं यस्यां तथा 'प्रसादवृत्त्या' क्वचिमप्रीत्या

‘निरन्तरं’ निरवकाशं दुष्प्रवेशमिति यावत् । ‘शत्रोर्हृदयं प्रविश्य’ प्रभावोत्साहशक्त्यादिकं ज्ञात्वैत्यर्थः । ‘काले’ यदा फलमवश्यम्भावि तत्समये ‘उच्छ्रितः’ उत्पतितः सन् ‘नयाग्रहस्तेन’ नीतिरूपेण दक्षिण-कराग्रेण वा ‘प्रसह्य’ सहसा ‘श्रियः कचग्रहं कुर्वीत’ राजलक्ष्मीं स्वायत्तां कुर्यादिति भावः ॥ ३७ ॥

कीदृशः शत्रुर्दुर्जय इत्याह ‘कुलोद्गतम्’ इति । ‘कुलोद्गतम्’ कु-लेन उन्नतम् । ‘सत्यं’ सत्यनिष्ठम् । ‘स्थिरम्’ अचञ्चलम् । ‘ऊर्जितं’ तेजस्विनम् । अन्यत् सुगमम् ॥ ३८ ॥

कीदृशं शत्रुं सुतेनोन्मूलयितुं शक्यते इत्याह, ‘असत्यता’ इति । ‘अकृतज्ञता’ कृतस्य उपकारस्य अस्वीकारः प्रत्युपकाराकरणञ्च । ‘अतिदीर्घद्वेषता’ अवश्यकर्तव्यकर्मकरणे कालक्षेपः । ‘अक्षतः’ द्यूत-कीडा । अन्यत् सुगमम् ॥ ३९ ॥

यानकालमाह ‘इति स्म’ इति । ‘विद्वान्’ नीतिशास्त्रज्ञः ‘इति स्म’ पूर्वोक्तप्रकारेण ‘दोषान्वितम्’ असत्यतादिदोषयुक्तं ‘विद्विषं’ शत्रुं ‘त्रिशक्तियुक्तः’ स्वयं प्रभावोत्साह-मन्त्ररूप-शक्तित्रययुक्तः सन् ‘व्यासु’ ‘विजिगीषया’ जेतुमिच्छया ‘व्रजेत्’ अभिगच्छेत् । ‘अतोऽन्यथा’ कुर्वन् इति शेषः । ‘आत्मनः उपघातं करोति’ इति ‘साधुजनस्य’ ‘सम्मतम्’ अभिमतम् ॥ ४० ॥

उपसंहरति, ‘समन्वितः’ इति । ‘राज्यपदोन्नियोषया’ राज्यञ्च पदञ्च, तथोन्नियोषा समुन्नतिक्रमेच्छा, तथा ‘समन्वितः’ युक्तः । ‘चरेत्क्षणेः’ चारचक्षुषा ‘वीक्षितमण्डलक्रियः’ वीक्षिता पर्थवेक्षिता मण्डलानां क्रिया चर्था देन सः । ‘स्थिराद्यमः’ दृढोद्योगः ‘नृपः’ ‘इमं’ ‘वियहमार्गं’ संग्रामपद्धतिम् ‘आस्थितः’ आश्रितः सन् ‘निद्रये’ स्वाभीष्टसाधनाय ‘सम्ययतेत’ ॥ ४१ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां वियहकल्पो नाम दशमः सर्गः ॥

एकादशः सर्गः ।

सप्रपञ्चं विग्रहकल्पमभिधाय तदुपयोगितया मन्त्रविकल्प-नामै-
कादशं सर्गमभिधित्तुः प्रथमं तावत् सप्रभेदं यानम् आह । 'उत्कृष्ट-
बलवीर्यस्य' इति । 'विजिगीषोः' यथोक्तलक्षणस्य । 'जयैधिगः' इत्यस्य
विजिगीषोरित्यनेनैव प्राप्तेः पुनरुपादानं यानस्य जयैकोद्देश्यताप्रति-
पादनार्थम् इति । 'गुणानुरक्तप्रकृतेः' राजनीति-वंशीकृत-मन्त्रिवर्ग-
प्रजस्य । 'यात्रा' गमनविशेषः ॥ १ ॥

यानभेदान् आह, 'विगृह्य सन्धाय' इति । विगृह्य-यानं स-
न्धाय-यानं, सम्भूय-यानं, प्रसङ्ग-यानम्, उपेक्षा-यानं चेति यानं
पञ्चविधम् ॥ २ ॥

तानि क्रमेण विशिनष्टि । 'विगृह्य याति' इति । युयुत्सूनाम्
आभिगमिकादीनां शत्रूणां अभिभवार्थं यानं प्रथमं विगृह्य-
यानम् इति फलितार्थः ॥ ३ ॥

द्वितीयम् आह 'अरेमित्राणि' इति । क्वचित् 'अतिमित्राणि सर्वा-
णि सुमित्रेः सर्वतो बलात्' इति पाठः । शत्रु-मित्राणाम् अभिभवार्थं
यानं द्वितीयं विगृह्य-यानम् इति पर्यवसितोऽर्थः ॥ ४ ॥

सन्धाय-यानमाह 'सन्धायान्यत्र' इति । 'अन्यत्र' शत्रुन्तरपरा-
भवार्थायां 'यात्रायां' 'पार्श्व्याहणे' (८ । १७ श्लो०) एष्टवर्तिना
'शत्रूणां' सह 'सन्धाय' यत् यानम् इति शेषः । क्वचित्तु 'सन्धायान-
न्यत्र यद् यानम्' इत्येव पाठः । एष एव पाठः सुसङ्गतः । 'सन्धाय-
गमनं' सन्धाय-यानम् । 'फलार्थिनः' प्रकृत-शत्रुन्तरपराभवरूप-
फलमपेक्षमाणस्य । प्रबलशत्रुपराभवार्थं एष्टशत्रूणां सह सन्धाय यत्
यानं तत् सन्धाय-यानम् इति फलितोऽर्थः ॥ ५ ॥

सम्भूय-यानम् आह 'एकीभूय' इति । 'एकीभूय' ऐकमत्येन 'ए-
कत्र' एकस्मिन् यातव्ये, 'सामन्तैः' प्रान्तवर्तिभूपैः । 'सामवायिकैः'*

* साम्प्रदायिकैरिति सु० पु० पाठः । युद्धनिपुणैरिति तस्यार्थः ॥

समवायेन प्रत्यंशयद्देशेण वयन्ति ये तैः । 'शक्तिशौचद्वितैः' इति क्वचित् पाठः ॥ ६ ॥

द्वितीयं सम्भूय—यानम् आह 'उभयोरपि' इति । 'उभयोः' अरि-विजिगीषोरिति शेषः । अरिरिह उपारिः । प्रकृतिर्हूनमतो मुख-मण्डलं सूर्यस्य च आदित्यमण्डलं, तन्नाशने उपस्थिते सूर्या हूनमता सन्धाय राजं जेतुं गत इति पौराणिकी वार्ता ॥ ७ ॥

तृतीयं सम्भूय—यानम् आह 'अन्यसारानुपादाय' इति । 'अन्य-सारान्' अन्यः सारः शक्तीनां वीर्यं विभक्तः सामन्तान् । 'प्रतिज्ञाय फलोदये' जाते फले तव इदं भविष्यतीत्युक्ता—* परं यातव्यम् । प्रथमे सर्वेषां जिते राज्ये तुल्यं स्वाम्यम्, अत्र तु यत्किञ्चिदेकस्येति विशेषः ॥ ८ ॥

प्रसङ्ग—यानम् आह 'अन्यत्र प्रस्थितः' इति । 'अन्यत्र' अन्यं यात-व्यम् उद्दिश्य । 'सङ्गात्' प्रसङ्गात् । 'अन्यत्र' पूर्वमनुद्दिष्टमपरं प्रति । 'निदर्शनम्' दृष्टान्तः । दुर्योधनं यातव्यम् उद्दिश्य प्रस्थितस्य दुर्यो-धनेनोपकारैरात्मसात्कृतस्य शल्यस्य युधिष्ठिरो यातव्यः संवृत्त इत्याहुः पौराणिकाः ॥ ९ ॥

उपेक्षा—यानम् आह 'रिपुं यातव्य' इति । 'बलिनः' बलवतो विजिगीषोरित्यर्थः । 'आविष्कृतं' प्रकृतितं 'फलं' विजयरूपम् । 'सम्प्राप्य' प्रतिलभ्य । 'उपेक्ष्य' विजितं पलायमानम् आसन्नमपि शत्रुं हित्वा इत्यर्थः ॥ १० ॥

उपेक्षा—यानस्य दृष्टान्तम् आह 'निवातकवचान्' इति । 'निवात-कवचान्' तन्नामक—प्रचण्डदानवान् । धनुस्त्रयनाकस्य पराभूतान् पातालतलं प्रति पलायमानान् आसन्नानपि निवातकवचान् उपेक्ष्य तस्मिन्नाणि हिरण्यपुरवासिनो दानवा निपातिता इति पौराणिकी वार्ता ॥ ११ ॥

* फलोदयम इति मद्रितपुलकस्य पाठः ।

अतः परं त्रयोदश श्लोकाः प्राचीन-टीकाकारसम्मतता मुद्रित-
पुस्तके न लभ्यन्ते । ते चास्माभिः समुद्धृत्य क्रमशो व्याख्यायन्त ।
यथा—

“इतीमं षोडशविधं न कुर्यादेव विग्रहम् ।

तदा त्वायतिसंशुद्धम् आरभत विचक्षणः ॥”

इति । विजिगीषोर्यानस्यायुविधतया तन्निष्ठस्य विग्रहस्य अयु-
विधता, तत्तदनुनिष्ठस्य विग्रहस्यापि तावत्परिमितता सिध्यति ।
ततश्च विग्रहः षोडशविधः । अन्यत् सुगमम् । प्राचीनटीकाकृन्मता-
नुसारेण द्वादशः श्लोक एव ॥

“तदा त्वायतिसुद्धानि सर्वकर्मणि चिन्तयेत् ।

तदा त्वायति सन्तिष्ठेत् नेति नेतीति वाच्यताम्” ॥

‘सर्वकर्मणि’ संग्रामादीनि लाभपालनादीनि च । प्रतीतमन्यत् ॥
टीकाकृन्मते त्रयोदशः श्लोक एव ।

“साधु लोकद्वयग्राहि विद्वान् कर्म समाचरेत् ।

परीत्य परलोकार्थं पीडनं नैव चाचरेत् ॥”

इति । ‘परलोकार्थं’—स्वर्गलाभार्थम् । ‘परीत्य’ परिगम्य उभयलोक-
शुभसम्पादकं कर्म इति शेषः ॥ प्राचीनटीकाकृन्मते चतुर्दशः श्लोक
एव ॥

“परलोकविरुद्धानि कर्मणि दूरतस्थजेत् ।

इत्यागमप्रमाणत्वात् साधु कल्याणमाचरेत् ॥”

इति । इत्यागमप्रमाणं ‘साधु कल्याणम् आचरेत्’ अन्यमपि पुरुषं
परलोकविरुद्धानि कुर्वाणं दूरतस्थजेदिति प्रतीत इत्युक्तेन क्रमेण
कल्याणम् आचरेत् । परलोकाभिगमे आगमसंज्ञं प्रमाणमस्तीति
“वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणम्” इति प्रमाणबलात् सर्वदोभय-
लोकविरुद्धमातिष्ठेदिति ॥ प्रा. टी. पञ्चदशः श्लोकोऽयम् ॥

विग्रहस्यानकूलं कालम् आह—

“यदा मन्येत मतिमान् हृष्टपुष्टं स्वकं बलम् ।

परस्य विपरीतञ्च तदा विग्रहमाचरेत्” ॥ इति ।

‘हृष्टपुष्टम्’ हृष्टं सम्मानादिभिः, पुष्टं भक्तवैतनादिभिः । ‘स्वकं बलम्’ आत्मीयं सैन्यं ‘परस्य’ प्रतियोगिनः शत्रोः ‘विपरीतम्’ अहृष्टपुष्टं च ‘तदा विग्रहम् आचरेत्’ जयस्य अवश्यम्भावित्वात् । प्राचीनटीकाकृतसम्मतः षोडशः श्लोकोऽयम् ॥

“नोपतापि यदा देवं सुव्यक्तमुपलक्षितम् ।

परस्य विपरीतञ्च तदा विग्रहमाचरेत्” ॥

इति । ‘यदा देवं न उपतापि’ न प्रतिकूलम् इत्यर्थः ॥ प्रा. टी. सप्तदशः श्लोकोऽयम् ॥

“मित्रमाक्रन्द आमारो यदा स्युर्दृढभक्तयः ।

परस्य विपरीताश्च तदा विग्रहमाचरेत्” ॥

इति । ‘मित्रं’ भूम्येकान्तरवर्ती भूपालः । ‘विषयानन्तरं’ राजा शत्रुर्मित्रमतः परम् अमरः । ‘आक्रन्दः’ पार्ष्णिग्राह-विषयानन्तरवर्ती राजा । ‘आमारः’ आक्रन्दस्य पश्चादेव भूम्येकान्तरं मित्रम् (८ स. १७ श्लो०) एते त्रयोऽपि यदा विजिगीषौ ‘दृढभक्तयः’ अस्मिन्चलानुरागा भवन्ति । ‘परस्य’ यातव्यस्य ‘विपरीता’ मित्राक्रन्दासाराश्च वीतभक्तयः । ‘तदा विग्रहम् आचरेत्’ ॥ प्रा० टी० अष्टादशः श्लोकोऽयम् ॥

विग्रहफलम् आह—

“भूमिर्मित्रं हिरण्यञ्च विग्रहस्य फलत्रयम् ।

यदैतत् नियतं भावि तदा विग्रहमाचरेत्” ॥

प्रतीतमेतत् ॥ टी० उनविंशः श्लोकोऽयम् ॥

फलत्रये गुरुलाघवम् आह—

“गुरु वित्तं ततो मित्रं तस्मात् भूमिर्गरीयसी ।

भूमेर्विभूतयः सर्वा-स्ताभ्यो बन्धुसुदुर्जनाः” ॥ इति ।

‘वित्तं’ सुवर्णादि, तद् गुरु, तन्मूलत्वाद् व्यवहाराणाम् । ततोऽपि गुरु ‘मित्रं’ मित्रसाध्यत्वाद् वित्तस्य । ‘तस्मात्’ मित्रादपि ‘भूमिर्गरी-यसी’ । ‘भूमेर्विभूतयः सर्वाः’ वित्तादिकाः । ‘ताभ्यो बन्धुसुदुर्जनाः’ विभूतिसाध्यत्वात् तेषाम् इति । टी. विंशः श्लोकोऽयम् ॥

सभेनापि न विग्रहे विधेय इत्येतदेव समर्थयन् आह—

“सर्वसम्पत्समे शत्रौ उपायान् नित्तिपेद् बुधः ।

उपायैरप्रतियूढैः समे दण्डः प्रशस्यते” ॥ इति ।

‘सर्वसम्पत्समे’ सर्वाभिः सम्पद्भिः प्रभुमन्तोत्साहादिभिः समे समकक्षे ‘शत्रौ’ ‘उपायान्’ सामदानादीन् ‘नित्तिपेत्’ प्रयु-ञ्जीत । ‘बुधः’ नोतिपण्डितः । ‘उपायैः’ सामादिभिः ‘अप्रतियूढैः’ अनिप्यादितकार्थैः सामादिषु उपायेषु विफलतामुपगतेषु इति भावः । दण्डोऽपि प्रशस्यते, गत्यन्तराभावादित्यर्थः । टी० एकविंशः श्लोकोऽयम् ॥

एतदेव समर्थयन् आह—

“आगतं विग्रहं विद्वान् उपायैः प्रशमं नयेत् ।

विजयस्य ह्यनित्यत्वात् रभसेन न सम्पतेत्” ॥ इति ।

परतोऽपि ‘आगतं विग्रहम्’ ‘उपायैः’ अनन्तरोक्तैः ‘प्रशमं नयेत्’ । कुत इत्याह ‘विजयस्य हि अनित्यत्वात्’ विग्रहे विजयो नित्यं न भवति, हीनैरपि ज्यायांसा विजिता दृश्यन्ते, तस्मात् ‘रभसेन न सम्पतेत्’ सहसाकमणपरो न भवेदित्यर्थः ॥ टी० २२ श्लो० ॥

उपायैः परिहर्तुमशक्ये विग्रहे समाश्रयणीयां वृत्तिं प्रदर्शयन् आह—

“समाक्रान्तो बलवता काङ्क्षन्नभंशिनीं श्रियम् ।

अयेत वैतसीं वृत्तिं न भौजङ्गीं कदाचन” ॥ इति ।

‘समाक्रान्तः’ सर्वतो निरुद्धचेष्टः ‘अभंशिनीम्’ अविनश्वरां ‘वैतसीम्’ अनुप्रवेशस्वरूपां गत्यन्तराभावात् । श्रेष्ठं सुगमम् ॥ टी० २३ श्लोकः ॥

एतदेव समर्थयन् आह—

“क्रमाद्देतसदृत्तिस्तां प्राप्नोत्यभ्रंशिनीं श्रियम् ।

भुजङ्गदृत्तिराप्नोति बधमेव तु केवलम् ॥

इति । सुगमम् ॥ टी० २४ श्लो० ॥

संश्रयदृत्तिं दर्शयन् आह—

“... .. ।

प्रमत्तमभवत् स्थित्वा यसेतोत्प्लव्य पण्डितः” ॥

इति । प्रथमपादद्वयमस्माभिर्नासादितं विलुप्तं वा ॥ तत्तु “अन्तर्बलं समासाद्य शत्रोरन्तः प्रविश्य च ।” इत्येवं भवितुमर्हति इति ॥ टी० २५ श्लो० ॥

यानभेदानभिधाय यातव्यलक्षणम् अभिधातुं व्यसनिन एव यातव्य-
तया व्यसनम् आह ‘स्त्रियोऽथ पानं मृगया तथाक्षा’ इति ।
‘अक्षाः’ द्यूतानि । ‘देवोपघातः’ देवी आपत । ‘बज्रप्रकारः’ दुर्भिक्ष-
मारकादिः । स्त्रीव्यसनं, पानव्यसनम्, अक्षव्यसनं, देवोपघातव्यसन-
श्चेति चतुर्विधं व्यसनमत्रोक्तम् । एवमन्यदपि व्यसनम् ऊहनीयम् ।
‘अनेन’ व्यसनेन ‘समन्वितः’ सम्यगाक्रान्तः ‘सुगम्यः’ यानेन सुसाध्यः ।
‘स गम्य’ इति मु० पाठः ॥ ११ सर्गस्य २६ श्लो० ॥ १२ ॥

एवं यानमुक्त्वा आसनम् आह ‘परस्परस्य’ इति । ‘सामर्थ्यविघा-
तात्’ बलशक्तिङ्गासात् । समाख्य-विजिगीषस्य परस्य च सामर्थ्य-
विघातात् इतरेतरस्य या अवस्थितिस्तदासनम् इति फलितार्थः ।
‘सामर्थ्याविघातात्’ इति मु० पाठे तु उभयोरपि सामर्थ्यस्य अवि-
घातात् ङ्गासाभावात् इत्यर्थः । ‘तत् पञ्चविधम्’ १ यथा विगृह्यासनं,
सन्ध्यायासनं, सम्भूयासनं, प्रसङ्गासनम्, उपेक्षासनम् इति ॥ ११ स०
२७ श्लो० ॥ १३ ॥

पञ्चविधेषु आसनेषु प्रथमं तावत् विगृह्यासनम् आह ‘अन्योन्या-
क्रान्तिकरणम्’ इति । अरिविजिगीषाः ‘अन्योन्याक्रान्तिकरणं’ यत्
परस्परं चेष्टाविघातविधानम् तत् ‘विगृह्यासनम्’ । विग्रहान्तःस्थयो-

नेव सामर्थ्यविघाते सति यदासनं तत् विगृह्यासनम् । एवमेकं शत्रुं विगृह्यापि कारणान्तरापेक्षया यदवस्थानं तदपि विगृह्यासनम् इत्यर्थः ॥ ११ स० २८ श्लो० ॥ १४ ॥

विगृह्यासनस्य कालम् आह 'यदा दुर्गस्थितः' इति ॥ 'आसार-
वीवधौ' आसारो मित्रबलं, वीवधः साहाय्यदानार्थं जनपदेभ्यः समा-
गच्छतां बलानां पश्याः, तौ 'क्वित्वा' । आसारपक्षे क्रुदो विनाशः,
वीवधपक्षे क्रुदोऽवरोधः । 'यदा दुर्गस्थितः' इत्यत्र 'यथा दुर्गगतः' इति
क्वचित् पाठः । 'आसारवीवधौ' इत्यत्र 'आसारवीवधान्' इति मु०
पाठः । ११ स० २९ श्लो० ॥ १५ ॥

एवं कृते किं भवति ? इत्यत्र आह 'विच्छिन्नवीवधासारम्' इति ।
'प्रक्षीणयवसैन्यव' क्षीनवेगाश्वम् । अत्र सैन्यवपदं बलसामान्यस्य
उपलक्षणम् । 'विभज्यमानप्रकृति' एतद्भूतराज्यसाधनम् । विभज्य-
मानप्रकृतिम् इत्यत्र विगृह्यमानः प्रकृतिम् इति मु० पाठो न सङ्ग-
च्छते ॥ ११ स० ३० श्लो० ॥ १६ ॥

सन्धायामनम् आह 'अरेख' इति । स्पष्टम् । सन्धाय यदवस्थानम्
इत्यत्र सन्धाय समवस्थानम् इति केचित् पठन्ति ॥ ११ स० ३१ श्लो० ॥
॥ १७ ॥

अत्र दृष्टान्तम् आह 'निवातकवचैः' इति । निवातकवचैः सह-
रावणस्य विग्रहे सति रावणस्तैराकान्तो ब्रह्माणं गोत्रगुरुम् अन्तरे
प्रतिभुवं कृत्वा शत्रुरावणोऽपि रावणः सन्धायामनमास्थितः, यथा न
निवातकवचैर्विनाश्यते इति पौराणिको वार्त्ता । सार्द्धम् इत्यत्र सा-
कम् इति केचित् पठन्ति ॥ ११ स० ३२ श्लो० ॥ १८ ॥

सम्भूयासनम् आह 'उदासीने' इति । उदासीन-मध्यमौ पूर्वं
कृतलक्षणौ (८ स० १८ । १९ श्लो०) 'उदासीने मध्यमे' इति विषये
सप्तमी । तैः सहेति फलितोऽर्थः । 'समानप्रतिशङ्कया' अयं मम
तुल्यबलः कदाचिदभियुज्यादिति शङ्कया व्यवस्थानम् अवस्थितिः,

सम्भूयासनम् उच्यते । एकीभूय व्यवस्थानम् इत्यत्र एकीभूय समुत्थानम् इति म० पु० पाठो न साधुः । ११ स० ३३ श्लो० ॥ १९ ॥

सम्भूयासन-प्रसङ्गेन सम्भूयारिनिग्रहम् आह 'उभयारिर्हि' इति । 'उभयारिः' पूर्वोक्तमध्यमविशेषः (८ स० १८ श्लो०) 'उभयोः' विजिगीष्वीः । 'एनम्' उभयारिम् । 'प्रतिवृष्टेत्' प्रतिबलयेत् । 'अधिकं' बलवत्तरम् । 'सङ्घधर्मणा' सङ्घवृत्तिमवलम्बमानेन । बहुभिर्मिलित्वा एककार्यकरणं सङ्घवृत्तिः । सम्भूयेनम् इत्यत्र सम्भूयेन इति, सङ्घधर्मणा इत्यत्र तत्त्वधर्मणा इति च म० पु० पाठः ॥ ११ स० ३४ श्लो० ॥ २० ॥

प्रसङ्गासनम् आह 'यियासोः' इति । 'अन्यं' प्रति 'यियासोः' 'अन्यत्र' 'केनचित्' 'प्रसङ्गेन' 'यत्' 'आसनम्' व्यवस्थानं 'तत्' 'अर्थज्ञैः' शास्त्रवेदिभिः 'इह' 'प्रसङ्गासनम् उच्यते' इत्यन्वयः ॥ ११ स० ३५ श्लो० ॥ २१ ॥

उपेक्षासनम् आह 'आस्ते' इति । 'अरिम्' 'अधिकम्' अधिकबलं 'प्रेक्ष्य' यत् 'आस्ते' उपेक्ष्येति शेषः । तत् 'उपेक्षासनम् उच्यते' इत्यन्वयः । अत्र दृष्टान्तम् आह 'उपेक्षाम्' इत्यादिना । एकदा रत्निकी-सत्यभामासन्निधौ वासुदेवाग्रतो नारदः पारिजातमञ्जरीम् अदृश्यमानश्चक्षेप । अथ वासुदेवकरस्थितायां तस्यां मञ्जर्यां समकालमेव भार्याद्वयेनाभ्यर्चितम् । पारिजातमञ्जरी तु रत्निक्यै दत्तेति सत्यभामयाभिमानपरीतया तया निगदितो गदाधरो यस्येयं मञ्जरी तेन वक्ष्य विना मदन्तिकं नागन्तव्यं भवतेति । अथ सत्यभाम्याभिमानविनोदनाय पारिजातहरणार्थं वासुदेवेनाधिकबलेनाभियुक्तो देवराजः पश्यन्नपि भक्ष्यमानं प्रियतमं नन्दनवनम् उपेक्षासनमङ्गीचकारेति पौराणिकी वार्त्ता ॥ ११ स० ३६ श्लो० ॥ २२ ॥

द्वितीयम् उपेक्षासनम् आह 'उपेक्षितस्य' इति । 'अन्येन' संहादिरूपेण 'केनचित्' 'कारणेन' 'उपेक्षितस्य' उपेक्षा जाता अस्य,

उपेक्षां कुर्वन्तः इत्यर्थः । वासुदेवेन रुक्मिणीहरणे क्रियमाणे परिभ-
वादिकम् अङ्गीकृत्य स्नेहात् रुक्मिणीभ्राता रुक्मिणा उपेक्षासनं कृत-
मिति पौराणिकमितिवृत्तमत्र निदर्शनम् ॥ उपेक्षितस्य चान्येन इत्यत्र
उपेक्षितस्य चान्यैस्तु इति मु० पाठस्तु न समीचीनः ॥ ११ स० ३७
श्लो० ॥ २३ ॥

इत्युपासनम् अभिधाय द्वैधीभावं गुणमभिधातुमाह 'बलिनाः'
इति । 'बलिनाः' शक्तिप्रभृतिगुणसम्पन्नयोः । 'वाचा' वाङ्मात्रं गैव
न तु कर्मणा । 'आत्मानं समर्पयन्' अहं त्वदीयो, यन्मम किञ्चित् तत्
त्वदीयमेव इति वाक्येनैव प्रत्येकं बलिनं प्रति आत्मसमर्पणकारीति
समुदितार्थः । अतएव सः 'अलक्षितः' नाद्यं कार्यती मन्मित्रम् इत्युभा-
भ्यामपि बलिभ्याम् अपरिज्ञातः, 'द्वैधीभावेन' आत्मरक्षार्थम् उक्तरूप-
वाङ्मात्रात्मसमर्पणादिरूपभावेन 'वर्त्तते' ईदृशात्मसमर्पणे न मित्रता,
नापि शत्रुतेति द्वैधीभाव इत्युच्यते । 'काकाक्षितवत् अलक्षितः' काका-
क्षिगालकमेकमेव अलक्षिततया उभयोरैव चक्षुषोरधिष्ठाय दर्शना-
नुकूलं भवतीति कविसमयप्रसिद्धम् ॥ ११ स० ६८ श्लो० ॥ २४ ॥

द्वैधीभावमङ्गीकुर्वन्तः कर्त्तव्यम् आह 'यापयेत्' इति । 'तयोः'
बलिनार्मध्ये 'सन्निहृततरं' बलिनं 'यापयेत्' एष करोमि, इत्याशा-
प्रदर्शनेन कालमतिवाहयेत् । 'उभयोरपि' विश्वासाभावात् 'स-
म्प्राप्ते' 'बलवत्तरं' चाणार्थं 'सेवेत' इति । सन्निहृततरम् इत्यत्र सन्नि-
हृतमरिम् इति केचित् पठन्ति ॥ ११ स० ६९ श्लो० ॥ २५ ॥

द्वैधीभावपरिज्ञाने इतिकर्त्तव्यताम् आह 'यदा दावपि' इति ।
'यदा दावपि' अरी 'जातसंविदौ' वक्षकोऽयमिति जाताविश्वासौ
'संश्लेषं' सन्धिं 'नेच्छेतां' तदा 'तच्छत्रुं' तथारुभयोरपि शत्रुम् अपरम्
'उपसर्पत्' तदभावे आत्मत्राणार्थम् 'अधिकं' बलवत्तरं संश्रयेत् ॥
अधिकं वापि संश्रयेत् इत्यत्र संश्रयेद् बलवत्तरम् इति पाठान्तरम् ॥
११ स० ७० श्लो० ॥ २६ ॥

द्वैधीभावस्य आश्रयभेदाद् भदमाह 'द्वैधीभाव' इति । 'द्वैधीभावा'
गुण आचार्येण 'द्विधा प्रोक्तः' एकः स्वतन्त्रः, अपरः परतन्त्रः । तयोः
'स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः' स्वाधीनपराधीनयोर्मध्ये 'स्वतन्त्रः' 'उक्तः' पूर्व-
श्लोकेः कथितः । स्वतन्त्रं स्ववशं यथा तथा यत्र रक्षा सम्पद्यते तत्रैव
यातीति स्वतन्त्र-द्वैधीभावः । 'अन्यन्त' परतन्त्रः, यः स्यात् उभयवेतनः,
स्वामिद्वयस्य वेतनं गृह्णन् भ्रष्टादिः । स्वतन्त्रस्य द्वैधीभावः, परतन्त्रस्य
च द्वैधीभाव इति द्वैविध्यम् ॥ यः स्यादुभयवेतन इत्यत्र यः स्यादु-
भयचेतन इति मु० पाठः ॥ ११ स० ४१ श्लो० ॥ २७ ॥

संश्रयगुणमभिधातुम् आह 'उच्छिद्यमानः' इति । 'बलिना' उप-
चितशक्तिमता, 'उच्छिद्यमानः' अभियुक्तः । 'निरुपायप्रतिक्रियः'
उपायेन प्रतीकारेण च रहितः । यदा तु उपायप्रतिक्रियाभ्यां
विरहितः स्यात् तदैव संश्रयवृत्तिरिष्यते "महादोषो हि विशिष्ट-
बलसमागमो राज्ञाम्" इति वचनात् उपायान्तरे विद्यमाने संश्रये
नेष्यते बुधैरिति भावः । 'कुलोद्गतं' कुलीनम् । कुलीनस्य हि मतिः
कदापि नाकार्यं प्रवर्त्तते । 'सत्यम्' अमृषावादिनम् । 'आर्थ्यं' सदा-
शयं 'बलोत्कटम्' अभियोक्तृपक्षया बलाधिकम् 'आश्रयेत्' रक्षाधं
'शरणं' व्रजेत् ॥ कुलोद्गतम् इत्यत्र कुलोद्गतम् इति मु० पाठः ॥ ११ स०
४२ श्लो० ॥ २८ ॥

एवमाश्रये जने आश्रितस्य विधेयमाह 'दर्शनोपास्तिकता'
इति । 'दर्शनोपास्तिकता' तद्दर्शने आश्रयभूषणस्य दर्शने उपास्तिक-
ता साष्टाङ्गप्रणिपातपूर्विका आराधनशीलता । 'नित्यं तद्भाव-
भाविता' तथा चोक्तमेतत्तन्त्रम्,

"यस्य यस्य हि यो भावस्तन तेन हि तं नरः ।

अन्तः प्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ।

इति तत्कारिता चैतत् वृत्तं संश्रयिणः स्मृतम् ॥" इति ।

इत्युक्तरीत्या तदभिप्रायानुसारिकार्यकरणेन आत्मवशकारिता । 'तत्-

कारिता' तस्य कार्यकारिता । एतत् एवं 'संश्रयिणः' 'वृत्तं' विधेयं
'सूतम्' इत्यन्वयः ॥ ११ स० ४३ श्लो० ॥ २६ ॥

अतःपरम् एकादशसर्गस्य पञ्चदश, द्वादशसर्गस्य च सप्त श्लोका
मुद्रितपुस्तके न लभ्यन्ते । ते चास्माभिरुद्धृत्य व्याख्यायन्ते ।

विनीतवत् तत्र कालं गमयित्वा गुराविव ।

तत्सङ्गात् परिपूर्णः सन् क्रमेण स्ववशो भवेत् ॥ इति ।

'तत्र' आश्रये 'गुराविव' संश्रितः 'विनीतवत्' न तु परमार्थतो
विनीतः । कश्चित् 'कालं गमयित्वा' समयमतिवाह्य 'तत्सङ्गात्'
आश्रयसहवासात् 'रिपूर्ण' अभ्युच्छ्रितः सन् 'क्रमेण स्ववशो भवेत्'
तच्चित्तमेवाराधेत्यर्थः ॥ परिपूर्ण इत्यत्र पूर्णशक्तिरिति पाठान्तरम् ॥
११ स० ४४ श्लो० ॥

उक्तगुणसम्पन्न-संश्रयाभावे विधेयमाह,

ददद् बलं वा क्रोधं वा भूमिं वा भूमिसम्भवम् ।

आश्रयेताभियोक्तारं विसन्धिमनपाश्रयः ॥ इति ।

गत्यन्तराभावे तु 'अनपाश्रयः' न आश्रयविहीनस्तिष्ठन् । 'बलं वा
क्रोधं वा भूमिं वा' अथवा 'भूमिसम्भवं' राजस्वं 'ददत्' समर्पयन्
सन् 'विसन्धि' सन्धिभङ्गकारिणम् 'अभियोक्तारम्' एव 'आश्रयेत'
इत्यन्वयः । विसन्धिरिति क्वचित् पाठः ॥ ११ स० ४५ श्लो० ॥

आत्मजीवनरक्षार्थं सर्वस्वमपि दद्यात् इत्याह,

सर्वाणि चेतान्यार्तः सन् दद्यात् चाणार्थमात्मनः ।

युधिष्ठिर इवेत्यन्ते पुनर्जीवन् वसुन्धराम् ॥ इति ।

'आर्तः' प्रपीडितः 'सन्' 'आत्मनस्त्राणार्थम्' आत्मजीवनरक्षार्थं
'सर्वाणि' बलक्रोधभूम्यादीनि दद्यात् । 'जीवन्' 'पुनः' 'युधिष्ठिर
इव' 'अन्ते' 'वसुन्धराम्' 'एति' प्राप्नोतीति सम्भावना, न तु निश्चयः ॥
युधिष्ठिरो जिगायादौ पुनर्जीवन् वसुन्धराम् इति पाठस्तु सङ्ग-
च्छते ॥ युधिष्ठिर इवेत्यादि पुनर्जीवन् वसुन्धराम् इत्येवं पाठः

प्राचीनटीकाकारसम्मतेऽपि न सहृदयहृदयग्राही ॥ ११ स०
४६ श्लो० ॥

तदेव प्रकारान्तरेणाह,

कल्याणी वत गाथेयं लौकिकी प्रतिभासते ।

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ इति ।

स्यष्टम् ॥ ११ स० ४७ श्लो० ॥

सर्वथा आत्मरक्षा कर्त्तव्येति प्रकारान्तरेण कथयति,

त्यजेत् कुलार्थं पुरुषं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।

ग्रामं जनपदस्यार्थं विचार्यं पृथिवीं त्यजेत् ॥ इति ।

‘विचार्यं’ आत्मनाशसम्भावनायां विविच्य उपायान्तराभावे ‘पृथि-
वीम्’ अपि ‘त्यजेत्’ । प्रतीतम् अन्यत् ॥ ११ स० ४८ श्लो० ॥

धनदानादिना अभियोक्तुः परितोषमुत्पाद्य संश्रितस्याभियुक्तस्यान-
न्तरकर्त्तव्यताम् आह,

निष्पतेदात्मलाभे वा व्यसने वा रिपोः श्रितः ।

प्रहरेद् वा बलीयस्या सैह्या वृत्त्या बलं रिपुम् ॥ इति ।

अभियोक्तरि विनीतवत् कश्चित्कालं गमयित्वा ‘आत्मलाभे’ आत्मो-
त्कर्षं सति ‘निष्पतेत्’ तमभियोक्तास्माकामत् । ‘वा’ अथवा ‘रिपोः’
‘व्यसने’ स्त्री-दृतादिद्यसने समुपस्थिते सतीति शेषः । ‘बलीयस्या
सैह्या वृत्त्या बलं’ ‘श्रितः’ सन् ‘रिपुं’ ‘प्रहरेत्’ इत्यन्वयः ॥ ११ स०
४९ श्लो० ॥

कारणं विना प्रतिबन्धिभूषेन न संगन्तव्यम् इत्याह,

नाकारणात् सक्रमेयात् व्ययसा चैतरेण वा ।

‘क्षयव्ययकृतात्’ दोषात् विश्रम्भद्रोहजादपि ॥ इति ।

‘कारणात्’ विना ‘व्ययसा’ विशिष्टबलेन ‘इतरेण’ हीनबलेन ‘वा’
सह ‘सङ्गं’ ‘न’ ‘श्यात्’ नागच्छेत् । कस्मादित्याह, ‘क्षयव्ययकृतात्’
‘विश्रम्भद्रोहजादपि’ ‘दोषात्’ । क्षयः पुरुषवाहनादिविनाशः,

ययः धान्यहिरण्णादीनामपचयः । तज्जनितात् दोषात् । विश्वम्भ-
त्रोहो विश्वासघातकता । तथाचोक्तं, “विश्वम्भमागतं साधं द्रुह्यन्ते
वा असाधवः” । इति । ११ स० ५० श्लो० ॥

एतदेव समर्थयन् आह,

संयोगहेतुना गत्वा विश्वसेन पितर्यपि ।

विश्वासमागते साधौ प्रायो द्रुह्यन्त्यसाधवः ॥ इति ।

एतत् सुगमम् ॥ ११ स० ५१ श्लो० ॥

उपसंहरन् आह,

इति षाड्गुण्यमन्ये तु द्वैगुण्यमिति चक्षते ।

यानासने विग्रहस्य रूपं सन्धेः परं स्मृतम् ॥ इति ।

‘इति षाड्गुण्यम्’ इतिसिद्धान्तः । यानम् आसनञ्च पञ्चविधं ‘विग्र-
हस्य रूपम्’ । ‘परम्’ अवशिष्टं द्वैधीभावादिकम् इत्यर्थः । ‘सन्धेः’
रूपं ‘स्मृतम्’ इत्यर्थः । ‘अन्ये तु द्वैगुण्यम् इति चक्षते’ कथयन्ति ।
यानमासनञ्चाशेषं विग्रहस्य रूपम्, द्वैधीभावादिकं सन्धेरूपम्
अपरम् इति द्वैविध्यम् ॥ ११ स० ५१ श्लो० ॥

एतदेव व्याख्यातुमाह,

स हि गच्छंश्च तिष्ठंश्च विग्रहं कुरुते यतः ।

अतो यानासनं प्राज्ञैः विग्रहः परिकीर्तितः ॥ इति ।

‘स हि’ अभियोक्ता ‘गच्छन्’ अभियानगुणमातिष्ठन्, ‘तिष्ठन्’ आ-
सनगुणमातिष्ठन् ‘यतः’ यस्मात् ‘विग्रहं कुरुते’ अतः यानासनं
प्राज्ञैः विग्रहः परिकीर्तितः’ इति स्पष्टम् ॥ ११ स० ५३ श्लो० ॥

यानमासनञ्च विग्रहस्य रूपमित्युक्तम्, अधुना द्वैधीभावसंश्रययोः
कथं सन्धेरूपता इत्याह,

असन्धाय यतो नास्ति द्वैधीभावः संश्रयः ।

ततो द्वावपि तौ प्राज्ञैः रूपं सन्धेरुदाहृतम् ॥ इति ।

‘यतः’ ‘असन्धाय’ सन्धिमकृत्वा संश्रयसहितो ‘द्वैधीभावे’ नास्ति’

‘ततो हावपि तौ’ द्वैधीभावः संश्रयश्च, ‘प्राज्ञेः’ ‘सन्धेः’ ‘रूपम्’
‘उदाहृतं’ कथितम् इत्यन्वयः ॥ ११ स० ५४ श्लो० ॥

कषाञ्चिन्मते द्वैगुण्यमाह,

सन्धायेति च यत् प्रोक्तं तत् सन्धेरूपमिष्यते ।

विगृह्येति च यत् प्रोक्तं विग्रहस्य तदुच्यते ॥ इति ।

‘सन्धाय’ शत्रुणा सह मिलित्वा ‘यत्’ कार्यं ‘प्रोक्तं’ करणीयमिति
कथितं ‘तत् सन्धेः रूपम् इष्यते ।’ ‘विगृह्य’ ‘यत्’ कार्यं कर्तव्यमिति
‘प्रोक्तं’ ‘तत्’ ‘विग्रहस्य’ रूपम् उच्यते इत्यर्थः ॥ ११ स० ५५ श्लो० ॥

तदेवाह,

सन्धिश्च विग्रहश्चैव द्वैगुण्यमिति चत्तते ।

एतौ च संश्रयश्चैव द्वैगुण्यमिति चापरे ॥ इति ।

• द्वैगुण्यवादिनः संश्रयं सन्धेरेव रूपं कथयन्ति, द्वैगुण्यवादिनस्तु
संश्रयं सन्धेः पृथक् कुर्वन्तीति मतद्वैविध्यम् ॥ ११ स० ५६ ॥

संश्रयस्य सन्धिरूपत्वे वृहस्पतिमतमाह,

“यस्मादन्यं संश्रयते बाध्यमानो बलीयसा ।

तत् सन्धिः, संश्रयो ह्यन्य इत्युवाच वृहस्पतिः ॥ इति ।

‘बलीयसा’ बलवता भूपालेन ‘बाध्यमानः’ पीड्यमानः सन् ‘यस्मात्
अन्यं’ बलवत्तरं संश्रयते ‘तत्’ तस्मात् ‘संश्रयः’ ‘अन्यः’ ‘सन्धिः’
‘वृहस्पतिः’ ‘इति उवाच’ इत्यन्वयः ॥ ११ स० ५७ श्लो० ॥

गुरुमतप्रदर्शनपूर्वकमुपसंहरन् आह,

न्यायो गुणो विग्रह एव सन्धा-

ऽऽदयस्तदुत्थाः प्रभवास्ततोऽन्ये ।

अवस्थया भेदमुपागतं सत्

घाङ्गुण्यमित्येव गुरोर्मतं नः ॥ इति ।

‘न्यायः’ न्यायेन विचार्यमाण एको, ‘विग्रह एव’ ‘गुणः’ । ‘सन्धा-
दयः’ ‘अन्ये’ गुणाः तदुत्थाः तत्प्रभवाः, विग्रहानन्तरं व्यपदिश्यन्ते

इत्यर्थः । 'तत्' कारणात् 'प्रभवाः' कथ्यन्ते इति शेषः । 'अवस्थया'
 विगृह्य-यानं विगृह्यासनम्, सन्धाययानं सन्धायसनम्, सम्भूययानं
 सम्भूयासनम्, प्रसङ्गयानं प्रसङ्गासनम्, उपेक्षायानम् उपेक्षासनम्,
 इति यानासनं पञ्चविधम् । द्वैधीभावादिकं सन्धेरूपमेकम् इति
 धङ्भिरवस्थाभिर्विद्यहस्य रूपं 'भेदम् उपागतं सत्' 'षाङ्गुणम्'
 उच्यते इति शेषः । 'इत्येव' 'नः' अस्माकं 'गुरोः' विष्णुगुप्तस्य 'मतम्'
 इत्यर्थः ॥ १२ स० ५८ श्लो० ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायाम् उपाध्यायनिरपेक्षानुसा-
 रिण्यां हस्तलिखितपुस्तकानुसारेण यानासनसंश्रयद्वैधीभावतिकल्पो
 नाम एकादशः सर्गः ॥ ० ॥

एकादशः सर्गः ।

सल्लिखितपुस्तकानुसारेण द्वादशः सर्गः ।

घाङ्गुणस्यानन्तरं मन्वाधिकारं दर्शयन् आह—

घाङ्गुण-निश्चितमति-गुह्यं गूढप्रचारवान् ।

मन्त्रयेदिह मन्त्रज्ञो मन्त्रज्ञैः सह मन्त्रिभिः ॥

इति। घाङ्गुणे पूर्वोक्ते, निश्चिता निःसन्दिग्धा मतिर्यस्य सः 'घाङ्गु-
णनिश्चितमतिः' कृतघाङ्गुणतत्त्वविनिर्णय इत्यर्थः । गूढं प्रचरन्ति
ये ते गूढप्रचाराः, स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे वा अलक्षित-सञ्चारभेदाभिज्ञाः ।
ते विद्यन्ते यस्येति 'गूढप्रचारवान्' । 'मन्त्रज्ञः' घाङ्गुणानां मध्ये
कस्मिन् गुणे स्थितस्य मे वृद्धिरवृद्धिर्वा भवेत्, केनोपायेन मे धन-
धान्य-हस्त्यश्व-बल-खनिज-द्रव्यादीनामपचया भवेत्, केनोपायेन वा
परस्यैतानि उपहन्तुं शक्नोमि, केनोपायेन लब्धविषयस्य परिरक्षण-
मलब्धस्य च लाभो भवेत्, केन च प्रकृतिरञ्जनं स्यात्, इत्यादि-विषयकं
गुणभाषणं मन्त्रः । तं जानातीति मन्त्रज्ञः । विजिगीषुः 'मन्त्रज्ञः'
'मन्त्रिभिः' 'सह' 'इह' अलब्धलाभ-लब्धपरिरक्षणादि-विषये 'गुह्यं'
गोपनीयं कार्यं 'मन्त्रयेत्' ॥ १२ स० १ श्लो० ॥

मन्त्रार्थकुशलो राजा सुखं भूतिं समञ्चते ।

विपरीतस्तु विदद्भिः स्वतन्त्रोऽप्यवभूयते ॥

वक्ष्यमाण-पञ्चाङ्गस्य मन्त्रस्य याऽर्थः, वृद्धिलक्षणः, तत्सम्पादने कुशलः
'मन्त्रार्थकुशलः राजा' प्रकृतिरञ्जनादिना 'सुखम्' अनायासेन 'भूतिं'
अयं 'समञ्चते' आक्रम्य भुङ्क्ते । 'विपरीतस्तु' मन्त्रार्थकुशलः 'स्वतन्त्रो-
ऽपि' स्वाधीनोऽपि 'विदद्भिः' परित्तः 'अवभूयते' परिभूयते इत्यर्थः ।
अवधूयते इति पाठे तु 'अवभूयते' राव्यात् प्रभञ्जितो भवति इत्येव-
मर्थः । १२ स० २ श्लो० ॥

दुर्मन्त्रमेनं रिपवो यातुधाना इव क्रतुम् ।

समन्ततो विलुम्पन्ति तस्मान्मन्त्रपरो भवेत् ॥

इति । 'यातुधानाः' राक्षसाः दुःप्रयुक्त-वैदिकमन्त्रं 'क्रतुं' यज्ञम् 'इव' 'रिपवः', दुर्मन्त्रं दुष्टो मन्त्रो यस्य तम् । मन्त्रस्य दुष्टत्वन्तु शास्त्रविरुद्धत्वम् । 'एनं' नृपतिं 'समन्ततो विलुम्पन्ति' । 'तस्मात्' 'मन्त्रपरो भवेत्' यथोक्तमन्त्रपर एव स्यात् इत्यर्थः ॥ १२ स० ३ श्लो० ॥

कीदृग्गुणेन मन्त्रिणा मन्त्रणं कर्तव्यम्, इत्याह—

मन्त्रयतेह कार्याणि सच्चाप्तेन विपश्चिता ।

आप्तं मूर्खमनाप्तञ्च पण्डितं वर्जयेदिह ॥

इति । यो हि षड्गुणैर्निरन्तरं व्याप्यते स तस्य आप्त इत्युच्यते । 'इह' मन्त्रविषये 'आप्तेन' 'विपश्चिता' नीतिशास्त्र-पण्डितेन 'सह' 'कार्याणि' 'मन्त्रयते' । आप्तोऽपि भूत्वा यदि विपश्चित् नीतिशास्त्र-पण्डितो भवति, तेन सह मन्त्रयेत् । एतत् गुणद्वयमेकत्र यस्मिन् न विद्यते, तेन सह न मन्त्रयेदित्यर्थः ॥ १२ स० ४ श्लो० ॥

मन्त्रश्च शास्त्रोक्तक्रमेणैव कार्य इति दर्शयन् आह—

मागं सन्मार्गगतिभिः सिद्धये सिद्धकर्मभिः ।

पूर्वैराचरितं सद्भिः शास्त्रीयं न परित्यजेत् ॥

इति । 'सिद्धये' सिद्धयर्थं 'सिद्धकर्मभिः' 'सन्मार्गगतिभिः' सन्मार्ग-
जैव गतिर्येषां तः । 'पूर्वैः' राजादिभिर्बृहस्पत्यादिभिश्च 'सद्भिः'
सत्पुरुषैः 'आचरितं' 'शास्त्रीयं' 'मागं' 'न परित्यजेत्' मन्त्रविषये
इति शेषः ॥ सिद्धये सिद्धकर्मभिः इत्यत्र मन्त्रणे सिद्धकर्मभिः इति
केचित्, पश्चात्तं सिद्धकर्मभिः इति च केचित् पठन्ति ॥ १२ स०
५ श्लो० ॥

शास्त्रोक्तमन्त्रं विलङ्घयतो दोषं दर्शयन् आह—

उच्छास्त्रपदविन्यासः सहसैवाभिसम्पतन् ।

शत्रु-खड्गमुखयासमगत्वा न निवर्त्तते ॥

इति । शास्त्रेषु यः पदविन्यासः शास्त्रपदविन्यासः । उच्छङ्कितः शास्त्र-

पदविन्यासो येन सः । शास्त्रापदेशं विलङ्घयन् इत्यर्थः । 'सहसैव'
मन्त्रालोचनं विनैव 'अभिसम्पतन्' शत्रूणाम् अभिमुखं गच्छन् 'शत्रु-
खड्गमुख्यासम् अगत्वा न निवर्त्तते' खड्गमुखं धारैव तद्ग्रासम् ।
खड्गधाराग्रासो मरणम् । तत् अप्राप्य न निवर्त्तते इत्यर्थः । अतो
मन्त्रपूर्वं प्रवर्त्तितव्यम् इति भावः ॥ अभिसम्पतन् इत्यत्र अभिसम्प-
तेत् इति, शत्रुखड्गमुख्यासम् इत्यत्र शत्रुखड्गमुख्यासम् इति च
पाठान्तरम् ॥ १२ स० ६ श्लो० ॥

मन्त्रशक्तेः प्राधान्यं दर्शयन् आह—

प्रभावेत्साहशक्तिभ्यां मन्त्रशक्तिः प्रशस्यते ।

प्रभावेत्साहवान् काष्ठे जिता देवपुरोधसा ॥

इति । कोषदण्डबलं हि प्रभुशक्तिः । शार्थ्यममर्षो दाक्ष्यं चोत्साह-
शक्तिः । ताभ्यां 'प्रभावेत्साहशक्तिभ्यां' 'मन्त्रशक्तिः' एव गरीयसी ।
अत्र तावदितिहासं दर्शयति । 'प्रभावेत्साहवान् काष्ठः' शुक्रः 'देव-
पुरोधसा' बृहस्पतिना मन्त्रशक्त्या इति वाक्यशेषः । 'जितः' । पुरा
किल देवासुरसंग्रामे मृतानसुरान् शुक्रो मृतसञ्जीवन्या विधया जीव-
यति, देवा मृता मृता एव । ततश्च शुक्रः अमामान्यप्रभावेत्साहमम्पन्नः
समजनि । ततश्च तदभिसन्धानार्थं मन्त्रशक्तिसम्पन्नेन बृहस्पतिना,
सुसुतः कचः शिष्यत्वेन प्रणिहितः । कचेन च शुक्रस्य प्रियसुता देव-
यानी वशीकृता । तदवेत्य दैत्यरभिसन्धानभयात् कचो विपन्नः
शुक्राय भक्तितुं प्रदत्तः । अथ शुक्रसुतया देवयान्या प्रार्थितेन तेन का-
ष्ठेन उदरस्थ एव कचो मृतसञ्जीवन्या पुनः सञ्जीवितः । उदरस्थस्यैव
तस्य उपदिष्टा मृतसञ्जीवनी विद्या । आज्ञप्तस्वामा गुरुणा शुक्रेण,
विदार्यादरं निर्याय त्वं मामनयेव विधया जीवयति । कचन्तु तथैवाक-
रोत् । अथ गुरुकृतात् प्रतिनिवृत्ते च कचं समरे मृता देवाः पुनः
सञ्जीवन्ति । तदनया च मन्त्रशक्ता सुरगुणया जितः काष्ठः इति
पौराणिकी वार्त्ता ॥ १२ स० ७ श्लो० ॥

तदेव समर्थयन् आह—‘अशिक्षितनयः’ इति । अशिक्षितो नयो
नीतिशास्त्रं येन स तथोक्तो मन्त्रशक्तिरहित इत्यर्थः । ‘सिंहः’ ‘केवलं
बलात्’ सामर्थ्यात्, केवलोत्साहशक्त्या इत्यर्थः । ‘इभं’ ‘हन्ति’ ।
‘मतिमान्’ ‘धीरो नरः’ मन्त्रशक्तिसम्पन्न इत्यर्थः । ‘तम्’ इभं ‘तेषां’
सिंहानां ‘शतानि च’ अनेकानि च ‘जयेत्’ कूटकपटादिभिः स्ववशे
स्थापयेन्मारयेद्वा इत्यर्थः । अशिक्षितनयः सिंहो हन्तीभम् इत्यत्र
आशिक्षितनयः सिंहो हन्तीमम् इति मु० पाठस्तु न सुसङ्गतः ॥
१२ स० ८ श्लो० ॥ ३० ॥

मन्त्रशक्तेः सामर्थ्यमभिधातुमाह—‘पश्यद्भिः’ इति । ‘दूरतः’ देश-
व्यवधानात् कालव्यवधानाद्वा । ‘अपायान्’ विनिपातान् ‘पश्यद्भिः’
प्रमाणबलात् प्रत्यक्षीकुर्वद्भिः । ‘सूपायप्रतिपत्तिभिः’ शोभनसामा-
द्युपायैः प्रतिपत्तिर्ज्ञानाज्ञानपूर्विका फलप्राप्तियेषां ते तैः । ‘विद्वद्भिः
चिन्तिताः’ सुपर्यालोचिताः ‘क्रियाः’ मन्त्राधिकारोक्ता इति शेषः ।
‘फलायैव’ ‘भवन्ति’ निश्चयेन फलन्तीत्यर्थः ॥ १२ स० ९ श्लो०
॥ ३१ ॥

क्रियाचिन्तनमेव दर्शयन् आह—‘उपायपूर्वम्’ इति । ‘उपायपूर्वम्’
सामाद्युपायपूर्वम् ऋभ्यम् इच्छेत् । यानमात्रसाध्ये लाभे ‘कार्क’ ‘वा-
चान्’रूपं समयं ‘वीक्ष्य’ निर्णयं ‘समुत्पतेत्’ यायात् । कस्मादित्याह,
‘विक्रमैकरसज्ञता’ ‘पश्चात्तापाय भवति’ विक्रमः परमोत्साहः शौर्या-
तिशयश्च एको रसः तमेव जानातीति तस्य धर्मः । मन्त्रशक्तिरसा-
ज्ञानात् देशकालादिनिरपेक्षस्य विपत्तिमूले व्यवसाये विक्रमैकरस-
ज्ञता पश्चात्तापाय भवति इत्यर्थः । देशकालबलादिसापेक्षे व्यवसाये
तु विक्रमोऽपि मन्त्रसहायतया फलतीति भावः ॥ पश्चात्तापाय भवति
इत्यत्र पश्चात्तापाय निर्दिष्टा इति मु० पाठः ॥ १२ स० १० श्लो० ॥ ३२ ॥

मन्त्रसापेक्षतां दर्शयति, ‘शक्याशक्यपरिच्छेदम्’ इति । आदावेव
‘प्रसन्नया’ विशुद्धया अतिनिर्मलयेति यावत् । ‘बुद्ध्या’ शक्यमिदम्

अशक्यं विति परिच्छेदं 'कुर्यात्' । 'दन्तिनो' दन्ताभ्यां 'शैलताडनं'
दन्तभङ्गायैव भवति इत्यर्थः ॥ १२ स० ११ श्लो० ॥ ३३ ॥

एतदेव द्रढयितुमाह—

अशक्यारम्भवृत्तीनां कुतः क्लेशादृते फलम् ।

आकाशमाखादयतः कुतो हि कबलयहः ॥

इति । आरभ्यते योऽसौ आरम्भः कार्यम् । अशक्ये असाध्ये आरम्भे
वृत्तिर्व्यसायः प्रवर्तनं वा येषाम् ते तेषाम् 'अशक्यारम्भ-वृत्तीनाम्' ।
'क्लेशादृते' क्लेशं विना नान्यत् फलं दृश्यते । तद् यथा—'आकाशम्
आखादयतः' आकाशाखादम् अनभवामीति यः कबलयहम् आका-
शस्य करोति, तस्य 'कबलयहः' 'कुतः?' आकाशस्यामूर्त्तत्वात् । एव-
मशक्यारम्भोऽपि कुतः फलमिति भावः । 'आकाशमाखादयतः
कुतो हि कबलयहः' इत्यस्य विनिमयेन म० पुस्तके 'भवन्ति परिता-
पिन्यो व्यक्तं कर्मविपत्तयः' इत्येवं पाठो दृश्यते । एतच्चरणद्वयन्तु
सार्द्धश्लोकानन्तरं लभ्यम् । १२ स० ११ श्लो० ॥ ३४ ॥

अत्र कतिपयश्लोका मुद्रितपुस्तकानुसारेणास्माभिः क्रमविपर्ययमा-
पाद्य व्याख्याताः । श्लोकाङ्गुल्यथाक्रममेव रक्षितः । इहापि पश्चात्
प्रथमं व्याख्यास्यमानं श्लोकद्वयं मुद्रितपुस्तके न दृश्यते ॥

अशक्यारम्भो न केवलं विफलतामापद्यते अपि तु आत्मविनाशा-
यापि भवतीति दर्शयन्नाह—

नाग्निं पतङ्गवद् गच्छेत् स्पृश्यमेव हि संस्पृशत् ।

किमन्यत स्यादृते दाहात् पतङ्गस्यागिमृच्छतः ॥

इति । यो हि पतङ्गो दीपान्निदर्शनसुखी स्पर्शसुखमप्यनुभवामीति बुद्ध्या
अग्निं गच्छेत् स तत्क्षणात् दग्धदेहः पञ्चत्वमापद्यते, तदन्न
भवेत् । विजिगीषुपक्षे अग्निशब्देन बलवत्तरो भूपतिर्नश्यते । अवि-
विच्छेवात्मनो बलवत्तरं भूपतिम् आत्मविनाशाय नाभिगच्छेदिति तात्-
पर्यम् । पूर्वमेवापरिच्छिद्य 'अगिमृच्छतः' गच्छतः 'पतङ्गस्य' 'दाहा-

इते' 'किमन्यत्' फलं 'स्यात्?' मन्त्ररहितस्यापि तथेति भावः ॥
१२ स० २२ श्लो० ॥

एतदेव द्रढयति—

मोहात् प्रकुर्व्वतश्चेष्टां दुःखलभ्येषु वस्तुषु ।

भवन्ति परितापिन्या व्यक्तं कर्मविपत्तयः ॥

इति । 'मोहात्' मन्त्राज्ञानात् 'दुःखलभ्येषु' दुर्लभेषु 'वस्तुषु' 'चेष्टाम्'
उद्योगं 'प्रकुर्व्वतः' 'कर्मविपत्तयः' अशुभफलानि 'व्यक्तं' निश्चयमेव
'परितापिन्याः' पश्चात्तापविधायिन्यो 'भवन्ति' इत्यर्थः ॥ १२ स०
२३ श्लो० ॥

सुसंस्मृतमन्त्रफलं दर्शयन्नाह 'बुद्ध्या बोध्यानुगतया' इति । 'बोध्या-
नुगतया बुद्ध्या' ज्ञियानुयायिना ज्ञानेनेत्यर्थः । ज्ञानं साधनं ज्ञेयं सा-
ध्यम् । साधनं साध्यानुरूपं यदा भवति, तदावश्यम्भाविनी सिद्धि-
रिति भावः । तथा चाक्तम् "प्रत्यक्षादिप्रमाणत्रय-निर्णीतायां फल-
सिद्धौ यथासाध्यं साधनविनियोगलक्षणा क्रिया नीतिरन्यथा त्वनी-
तिः ।" एवं बुद्धिर्यदा बोध्यानुगता भवति तदा, 'सुविशुद्धपदन्यासः'
सुविशुद्धोऽन्तरायरहितः पदन्यासो यस्य सः, 'उन्नतं' 'पर्व्वताग्रमिव'
'सम्पदो' लक्षणाः 'पदं' परीयात् प्राप्नुयात् ॥ बोध्यानुगतया इत्यत्र
बोध्यानुगतया इति, पर्व्वताग्रमिवोन्नतम् इत्यत्र पर्व्वताग्रमिवोदितम्
इति मु० पाठः ॥ १२ स० २४ श्लो० ॥ ३५ ॥

कस्मान्मन्त्रे महान् यत्न इत्याह 'दुरारोहम्' इति । दुःखेन महता
श्लेशेन आरुह्यते इति 'दुरारोहं' 'सर्व्वलोकैर्नमस्कृतं' महेन्द्रममानम्
अप्राप्यत्वर्हित्यर्थः । 'राज्ञां पदं' राजत्वं 'स्वल्पेनापि अपचारेण'
मन्त्रभेदादिकेन ब्रह्मण्यमिव सर्व्वलोकमस्कृतमपि सन्ध्यावन्दनवचन-
मात्रेणापि 'दृष्यति' सदोषं भवतीत्यर्थः ॥ स्वल्पेनापीत्यत्र अल्पेनापीति
मु० पाठः ॥ १२ स० २५ श्लो० ॥ ३६ ॥

शास्त्रोक्तमन्त्रफलं दर्शयन् आह, 'प्रारब्धानि' इति । 'यथाशास्त्रं'

नीतिशास्त्रानतिक्रमेण 'प्रारब्धानि' अनुष्ठितानि 'कार्याणि' पृथ्वी-
लाभपालनादीनि । 'आसनबुद्धिभिः' सुपरिज्ञात-पञ्चविधासनैः ।
विस्पष्टमन्यत् । प्रारब्धानीत्यत्र आरब्धानीति केचित् ॥ १२ स०
२६ श्लो० ॥ ३७ ॥

यथानीति समारब्धं कार्यं विफलमपि न परितापयति, इत्याह—
'सम्यगारभ्यमाणम्' इति । सुगमम् ॥ १२ स० २७ श्लो० ॥ ३८ ॥

यथाशास्त्रमनुष्ठितं कार्यं यदि दैवप्रतिबन्धेन विफलतामेति, तदा
नानुष्ठाता दोषभागित्याह—

यत्तु सम्यगुपक्रान्तं कार्यमेति विपर्ययम् ।

पुमांस्तत्रानुपालभ्या दैवान्तरित-पौरुषः ॥

इति । सुस्पष्टम् । एतीत्यत्र एतत् इति, पुमांस्तत्र इत्यत्र पुमांस्तत्र
इति सु० पाठः ॥ १२ स० १२ श्लो० ॥ ३९ ॥

यथा कुक्ष्येऽपि क्षेत्रे दैवानुकूल्यमन्तरेण फलं नेत्पद्यते, तथा दैव-
पुरुषकारयोरानुकूल्यं विना न फलसिद्धिरित्याह 'द्वयम्' इति । एष
श्लोकोऽस्माभिरपि नासादितः । परन्तु अयं "यथा ह्येकेन चक्रेण न
रथस्य गतिर्भवेत् । तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥" इति
श्लोकेन समानार्थकः ॥ १२ स० १३ श्लो० ॥

द्वयमिति पूर्वोक्तश्लोकेन यद्यपि दैवपुरुषकारयोरानुकूल्ये फलसि-
द्धिरुक्ता, तथापि पुरुषकार एवावलम्बनीय इति दर्शयन् व्याह 'प्रय-
त्नस्तावदाख्येय' इति । फलसिद्धयर्थं प्रयत्नः कर्तव्यः । 'दैवसमाश्रितं'
प्रतिकूलदैवायत्तमित्यर्थः । 'श्रेष्ठं' कार्यम् । 'अपर्व्वभङ्गनिपुणम्'
पर्व्वभङ्गे ग्रथिच्छेदे न निपुणम् न फलोपधायकमिति तात्पर्यम् ।
"प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बद्धसाधनता" इति
भावः ॥ अपर्व्वभङ्गनिपुणम् इत्यत्र अपर्व्वण्येव निपुणम् इति क्वचित्
पाठः ॥ १२ स० १४ श्लो० ॥ ४० ॥

मन्वतत्त्वमभिधातुमाह—'आत्मानश्च परश्चैव वीक्ष्य' इति । 'धीरः'

धैर्यसम्पन्नो विजिगीषुः । 'आत्मानश्च परश्चैव वीक्ष्य' आत्मानं शक्तित्रये-
 षोपचितं देशकालबलम् अनुकूल-शकुन-निमित्त-ग्रहादिक-सूचित-
 विजयश्च वीक्ष्य निर्गोय, परस्य तद्विपरीतं निरूप्य 'उत्पतेत्' यात्रां
 कुर्यात् । 'यत् आत्मपरवेदनम्' मन्त्रे यत् स्वपरबलाबलज्ञानम् 'एत-
 देव हि विज्ञानम्' मन्त्रतत्त्वम् ॥ वीक्ष्य इत्यत्र ज्ञात्वेति मु० पाठः ॥
 १२ स० १५ श्लो० ॥ ४१ ॥

निधिज्ञानस्थानमभिधातुमाह—'निष्फलम्' इति । 'मतिमान्' नी-
 तिज्ञः । 'सन्दिग्धफलम्' अनिश्चितफलकम् । महावैरम् अनुबध्ना-
 ति यत् तत् 'महावैरानुबन्धि' । स्पष्टमन्यत् ॥ १२ स० १६ श्लो०
 ॥ ४२ ॥

कीटक् कर्म कर्तव्यमित्याह 'तदा' इति । 'तदा' तत्कालं 'शुचि'
 विशुद्धम् । 'आयतिसंशुद्धं' विशुद्धोत्तरकालम् । 'शुद्धक्रमागतं' शुद्धेन
 निर्दोषेण क्रमेण मार्गेण आगतम् । 'हितानुबन्धि' उभयलोकहितम्
 अनुबध्नाति यत् तत् 'कर्म' सद्भिः सदा प्रशस्यते ॥ शुद्धक्रमागतम्
 इत्यत्र शुद्धं क्रमागतम् इति केचित् ॥ १२ स० १७ श्लो० ॥ ४३ ॥

एतदेव समर्थयन् आह—'हितानुबन्धि' इति । 'तदा' तत्का-
 लम् 'अकटुकेऽपि' सौख्यरहितेऽपि । शोधं स्पष्टम् ॥ १२ स० १८
 श्लो० ॥ ४४ ॥

सर्वत्र नीतिशास्त्रानुसारेण देशकालादेरनुकूलतां विविच्य कार्या-
 रम्भः प्रशंसनीयः, क्वचित्तु सिंहवृत्तितापि प्रशस्यते, इत्याह 'बुद्धीवाप-
 क्रमः' इति । "फलनिष्पत्तये" फलसिद्ध्यर्थं 'सदा' 'बुद्धीव' ज्ञियानुग-
 तेन ज्ञानेनैवेत्यर्थः । 'उपक्रमः' प्रारम्भः 'श्रेयान्' श्रेयस्करः । कल्याण-
 मित्रस्य' कल्याणं मित्रं यस्य, सर्व्वतः कुशलिन इति यावत् । 'क्वचित्'
 कदाचित् समयानुसारेणेत्यर्थः । 'सिंहवृत्तित्ता' आयामवृत्तित्ता,
 आयामयुद्धेनोपक्रमोऽपीति यावत् । 'शस्यते' फलोपधायिका भवति ॥
 क्वचित् कल्याणमित्रस्य इत्यत्र क्वचित् कल्याणमित्येतत् इति, सिंह-

वृत्तिता इत्यत्र सिंहवृत्तिना इति च केचित् पठन्ति ॥ १२ स०
१८ श्लो० ॥ ४५ ॥

“उपायेन हि यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः” इत्याह ‘सहसोत्प्लुत्य’
इति । ‘सहसा उत्प्लुत्य’ देशकालनिरपेक्षया सहसा आक्रम्य
‘दुष्टेभ्यः’ दुरात्मभ्यः सम्पदां धनधान्यादीनां श्रेयसां वा अर्जनम् उपा-
र्जनं ‘दुष्करं’ दुःसाध्यम् । ‘उपायेन’ शास्त्रोक्तेनोपदेशेन ‘मत्त-
दन्तिनां’ मत्तहस्तिनां ‘मूर्द्धि’ ‘पदं’ ‘न्यस्यते’ न पुनः सहसोत्पत्य मत्त-
दन्तिनो मूर्द्धि पदन्यासं कर्तुं शक्यते । उपायाश्च मन्त्रेण निर्णीयन्ते
इति भावः ॥ मत्तदन्तिनाम् इत्यत्र मत्तहस्तिनाम् इति मु० पाठः ।

सहसोत्पत्य दुष्टेभ्यो यातयेभ्यः सहस्रशः ।

तदशाद्दुष्करं कर्तुमनशक्यं यदर्जनम् ॥

इति पाठान्तरम् ॥ १२ स० २० श्लो० ॥ ४६ ॥

तदेव समर्थयन् आह—‘न किञ्चित्’ इति । ‘इह’ लोके
‘विपश्चितां पण्डितानां’ ‘क्वचित्’ देशे कालेऽपि वा ‘किञ्चित्’ किमपि
सदर्शभमपीति यावत् । ‘वस्तु’ ‘असाध्यं’ ‘न’ ‘अस्ति’ । ‘अयः’
लोहकनकादि ‘अभयम्’ अपि ‘उपायेन’ तापादिकर्मणा यन्त्र-
भाकादिना वा ‘द्रवताम्’ द्रवद्रव्यत्वम् ‘उपनीयते’ । मन्त्रेणैवति भावः ॥
१२ स० २८ श्लो० ॥ ४७ ॥

तदेव द्रवयति—‘वाह्यमानम्’ इति । स्कन्धेन ‘वाह्यमानम्’ अयः-
खण्डम् लोहशकलं ‘नैवापि’ ‘स्कन्धं’ ‘कृन्तति’ अगवपि कृन्तनीत्यर्थः ।
उपायरहितत्वादिति तात्पर्यम् । ‘अन्यमपि’ ‘तत्’ लोहशकलं
‘धारावत्’ कृतधारं सत् शस्त्रस्थितं तीक्ष्णमित्यर्थः । ‘ईप्सितसिद्धये’
शत्रुस्कन्धच्छेदनादिरूपाभीष्टसाधनाय ‘भवेत्’ ॥ भवेत् इत्यत्र भव-
तीति मु० पाठः ॥ १२ स० २९ श्लो० ॥ ४८ ॥

उपायेन असाध्यसाधनमपि भवति, इति दृष्टान्तेन समर्थयन्
आह—‘लोकप्रसिद्धम्’ इति । ‘वारि’ जलं ‘वज्रेः’ अग्नेः ‘नियामकम्’

उपशमकारकम् 'एतत्' 'लोकप्रसिद्धमेव' । तद्वारि 'उपायोपगृह्यो-
तेन तेनैव' वङ्गिनैव 'परिशोधयते' परिशोधम् अपापायते । स्यात्यादि-
संस्थितं वङ्गप्रशमकारणं सलिलमधःप्रज्वलितेन तेनैव वङ्गिना परि-
शोधयते इति मन्वानुमतोपायानाम् असाध्यं किमपि नास्तीति भावः ॥
१२ स० ३० श्लो० ॥ ४६ ॥

अहितमपि मन्त्रबलेन हिताय कल्प्यते इति दृष्टान्तेन समर्थय-
माह—

“विषं सुविषमाहारं केवलं मारणात्मकम् ।

तदेव द्रव्यसंयोगात् औषधाय प्रकल्प्यते ॥”

इति । 'विषं' 'सुविषमाहारं' सुविषम आहारो यस्य तत्,
भोक्तुमशक्यं भुक्ते च महानिष्करमित्यर्थः । 'केवलं मारणात्मकं'
यत्पाने मृत्युव्यतिरिक्तमन्यत् फलं नास्तीत्यर्थः । 'तदेव' विषमेव
'द्रव्यसंयोगात्' मन्त्रबलेनेत्यर्थः । 'औषधाय प्रकल्प्यते' पीडापशम-
कारणं हितकरञ्च भवतीत्यर्थः ॥ एष श्लोको मुद्रितपुस्तके नास्ति ॥
१२ स० ३१ श्लो० ॥

मन्त्रिकर्माभिधातुमाह—'अविज्ञातस्य' इति । 'अविज्ञातस्य'
अपरिज्ञातस्य देशकालव्यवहितस्येति यावत् । 'विज्ञानं' दर्शनम् ;
ज्ञानचक्षुषेति शेषः । 'विज्ञातस्य च निश्चयः' राज्ञां मन्त्रिमत्संवा-
दात् विज्ञातस्य विनिर्ययो भवतीति भावः । 'अर्थद्वैधस्य सन्देहच्छेद-
नम्' एतत् किमेवं? अथवा किमेवं भविष्यति? इति द्वैधस्य संशय-
च्छेद इत्यर्थः । 'शेषदर्शनम्' एकदेशदृष्टस्य शेषोपलब्धिरित्यर्थः । एत-
च्चतुष्टयं मन्त्रिकर्म इति वाक्यशेषः । तथा च कौटिल्यः “अनुपलब्धस्य
ज्ञानम्, उपलब्धस्य निश्चयो वा अवधानम्, अर्थद्वैधस्य संशयच्छेदनम्,
एकदेशदृष्टस्य शेषोपलब्धिरिति मन्त्रिसाध्यमेतदिति विद्वद्भिश्चतु-
भिर्मन्त्रिभिर्मन्त्रयेत्” इति ॥ १२ स० ३२ श्लो० ॥ ५० ॥

“ननु वक्तृविशेषनिस्पृहा गुणगृह्या वचने विपश्चितः ।” इत्याह

‘विदुषाम्’ इति । ‘विदुषां’ नीतिशास्त्रविशारदानां ‘शासन’ शास्त्रा-
नुसारिण्युपदेशे ‘तिष्ठन्’ ‘कञ्चन’ हीनकुलोत्पन्नं निर्धनं मूर्खमपि
‘न अवमन्येत’ । ‘सुभाषितजिघृक्षया’ । गुणवद्वाक्यग्रहणार्थम् । हंसः
क्षीरमिवाम्भस इति भावः । ‘सर्वस्य च उक्तं’ वचनं ‘शृणुयात्’ ।
सर्वस्य चोक्तम् इत्यत्र सर्वस्य चापीति केचित् पठन्ति ॥ १९ स०
३३ श्लो० ॥ ५१ ॥ .

अतः परं श्लोकद्वयं मुद्रितपुस्तके प्राचीनटीकायाश्च न दृश्यते ॥

विजिगीषोः कार्यमाह—

“अलब्धानान्तु यो लाभः लब्धानां परिरक्षणम् ।

इयत्थो विजिगीषूणां वीर्यव्यायामभूमयः ॥”

इति । अलब्धानां लाभः लब्धानां परिरक्षणञ्च एतद्वयमेव विजिगीषूणां
वीर्यव्यायामयोः स्थानम् इति भावः । प्रथमचरणद्वये अलभ्यमानो
लब्धाथं यसनस्तस्य वेक्षणम् । एवमपि पाठो दृश्यते ॥ १२ स० ३४ श्लो० ॥

परान् विजेतुमशक्तस्य औश्वर्थ्यं विडम्बनामात्रमित्याह ।

“शोभा हि कृतकृत्यस्य राज्ञो भोगा विभूतयः ।

अप्राप्तविजिगीषस्य ता एव हि विडम्बनाः ॥”

‘कृतकृत्यस्य’ समाप्त-विजिगीषस्य ‘राज्ञो’ ‘भोगा विभूतयः’ च ‘शोभा’
शोभामात्रम् । ‘अप्राप्तविजिगीषस्य’ विजिगीषाविरहितस्य अस-
माप्तविजिगीषस्य वा ‘ता एव’ भोगा विभूतयश्चैव ‘विडम्बनाः’ वृथै-
वेत्यर्थः । १२ स० ३५ श्लो० ॥

मन्त्रिवचनातिक्रमो दोषावह, इति दर्शयन्नाह - ‘मदोद्धतः’ इति ।

‘मदोद्धतः’ अहमेव सर्व्वं जानामीति ज्ञानमदेन उद्धतः । ‘क्रियामूढः’
कर्त्तव्यतामूढो ‘यो’ ‘मन्त्रिणम्’ । ‘अतिक्रामति’ तदुपदिष्टस्याकरणात्
‘वृथामन्त्रं’ मन्त्राभासविफलत्वं ‘तं’ भूपतिं ‘विद्विषः’ शत्रवः ‘अचि-
रात्’ अनतिदीर्घकालेनैव ‘अतिक्रामन्ति’ अतीत्य अतिमन्याय तद्राज्य-
माक्रम्य शृङ्खलीत्यर्थः ॥ १२ स० ३६ श्लो० ॥ ५२ ॥

मन्त्रभेदनिवारणार्थमाह—‘संरक्षेत्’ इति । ‘मन्त्रवीजं’ मन्त्रः वीजम् इव तत् संरक्षेत् । यथान्येषामपरिज्ञायमानं फलजनकं भवति, तथा कुर्यादिति भावः । ‘हि’ यतः ‘महीभुजां’ राज्ञां ‘तत्’ मन्त्रवीजमेव ‘वीजम्’ । तस्मात् सुरक्षिता महीभुजो भवन्तीति भावः । ‘यस्मिन्’ मन्त्रवीजे भिन्न ‘ध्रुवं’ निश्चयं ‘भेदः’ राज्ञ एव विनाश इत्यर्थः । यस्मिन् ‘गुप्ते’ सुसंरक्षिते ‘अनुत्तमा’ ‘गुप्तिः’ भवेदिति शेषः ॥ यस्मिन् इत्यत्र तस्मिन् इति पाठान्तरम् ॥ १२ स० ३७ श्लो० ॥ ५३ ॥

मन्त्रगुप्तिमेव दर्शयन्नाह—‘सिंहवत्’ इति । सिंहे हि संकुपितः सर्वावयवाबद्धक्रमः परैरलक्षितचेष्टो मार्जारवदकस्माद् यसते इत्येवं ‘सिंहवत्’ चेष्टमानस्य ‘विपश्चितः’ नीतिपण्डितस्य विजिगीषोः ‘काले’ घट्टानुकूले समये ‘कर्म’ अनुष्ठानम् ‘अस्य’ ‘सकुल्याः’ बन्धवः ‘क्रियमायं’ ‘परे तु’ ‘कृतं’ निष्पन्नं ‘विदुः’ जानीयुः ॥ अनुष्ठानात् पूर्वं न कोऽपि किमपि ज्ञातुं शक्नोतीति भावः ॥ १२ स० ३८ श्लो० ॥ ५४ ॥

गुणवन्मन्त्रमभिधातुमाह—‘अपश्चात्तापकृत’ इति । ‘अपश्चात्तापकृत’ यो हि मन्त्र उत्तरकालं नानुतापं जनयति । ‘सम्यक् अनुबन्धिफलप्रदः’ अनुबन्धाः फलान्तराणि विद्यन्ते यस्य मुख्यफलस्य तत्त्वानुबन्धि । अनुबन्धिफलं प्रददातीति । ‘अनुरक्तिफलप्रदः’ इति मु० पाठे तु प्रकृतिरङ्गनरूपफलदायकः इत्यर्थः । ‘अदीर्घकालः’ यो हि न सुदीर्घकालव्यापी । ‘अभोयः’ भेदाभावाद् वाञ्छितः । ‘प्रशस्यः’ उभयलोकाविराधात् प्रशंसनीयः । ‘मन्त्र इष्यते’ सद्भिरिति शेषः ॥ १२ स० ३९ श्लो० ॥ ५५ ॥

मन्त्राङ्गान्याह—‘सहायाः’ इति । ‘सहायाः’ पुरुषद्रव्यसम्पदाख्यसमुद्भवं प्रथममङ्गम् । ‘साधनोपायाः’ कर्मणा साधने ये उपायाः, कर्मणामारम्भोपायाख्यं द्वितीयमङ्गम् । ‘विभागी दशकालयोः’ अस्मिन् देशे अस्मिन् काले अनुष्ठितं कर्म सिध्यतीति दशकालावभागस्तृतीय-

मङ्गम् । 'विपत्तेश्च प्रतीकारः' विपत्तेर्विघ्नानां प्रतीकारः, विनिपात-
प्रतीकार इति यावत् । अथश्च चतुर्थमङ्गम् । 'सिद्धिः' फलसिद्धिः पञ्च-
ममङ्गम् । 'मन्त्रः' एवं 'पञ्चाङ्ग इष्यते' इत्यर्थः ॥ तथाच कौटिल्यः
"कर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसम्पत्, देशकालविभागो, विनि-
पातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गो मन्त्रः" इति । सिद्धिः पञ्चाङ्ग
इष्यते इत्यत्र मन्त्रः पञ्चाङ्ग उच्यते इति मु० पाठः ॥ १२ स०
४० श्लो० ॥ ५६ ॥

मन्त्रकर्तव्यमाह—'अनुत्तिष्ठेत्' इति । 'समारब्धं' यदारब्धं दुःसा-
ध्यादिकं कर्म तत् 'अनुत्तिष्ठेत्' यथा सुसमाप्तिं गच्छति तथा भूयो-
भूयः प्रेरयेत् । 'अनारब्धं' प्रयोजयेत्' यथा प्रारभ्यते तथा कुर्यात् ।
'अनुत्तिष्ठेत्' निष्पन्नञ्च कर्म 'सदृश्या' शोभनवृत्तिकरणेन 'विशेषेण'
यथा स्थायि भवति तथा 'उपपादयेत्' निष्पादयेत् । तथाच कौटिल्यः,
"अकृतारम्भम्, आरब्धानुष्ठानम्, अनुत्तिष्ठतविशेषम्, नियोगसम्पदा
च कर्मणां कुर्याः" मन्त्रिण इत्यनुवर्त्तते ॥ अनुत्तिष्ठेत् सदृश्या
इत्यत्र अनुत्तिष्ठेत् सदृश्या इति केचित् पठन्ति ॥ १२ स० ४१
श्लो० ॥ ५७ ॥

मन्त्रप्रयोगमाह—'प्रचारयेत्' इति । मन्त्रिद्वयगृहपुरुषाश्च भवन्ति
मन्त्रिणः । मन्त्रो मन्त्रिद्वयगृहेषु पुरुषेषु यथायथं समर्प्यते इति । तान्
त्रिविधानपि 'मन्त्रविदः' यथासम्भवम् 'अनेकधा' 'कार्यद्वारेषु' पृथ्वी-
पालनादि कार्यम् आयाति यैः द्वारैः तेषु शत्रुमित्रमध्यमादासीनरूपेषु
इत्यर्थः । 'प्रचारयेत्' प्रणिदध्यात् । 'तत्र' 'चेतसां साम्यं' मन्त्रिद्वय-
गृहपुरुषाणाम् एकमन्त्रं 'साधु' सुसंश्लिष्टं यथा भवति तथा 'तेन
कार्यद्वारेण' यानादिगुणमनुत्तिष्ठन् 'समृत्पतेत्' आक्रामेत् इत्यर्थः ॥
साधु इत्यत्र शीघ्रमिति मु० पाठः । १२ स० ४२ श्लो० ॥ ५८ ॥

एतदेव द्रष्टव्यं 'यत्र मन्त्रिमनःसाम्यम्' इति । यस्मिन् चिकी-
र्षिते 'मन्त्रिमनःसाम्यम्' 'यत्र चेतो न श्रद्धते' कर्तुः शरीराण्यपि

निमित्तानि शुभाशुभान्युदयन्ति । मनःशङ्कायां कार्यसिद्धिस्तु संश-
यितेति मनसि शङ्कारहिते कार्यं विधेयमिति भावः । 'यच्च' 'चिकी-
र्षितं' कर्तुमीक्षितं 'सन्तो न निन्दन्ति' 'तत् परीयात्' गच्छेत्,
कर्तुमिति शेषः ॥ १२ स० ४३ श्लो० ॥ ५६ ॥

सचिवादिभिर्निर्णीतेष्वपि मन्त्रेषु व्यभिचारः सम्भवतीति सर्वथा
न विश्वसनीयं विजिगीषुणेति दर्शयन् आह—'धृतेऽपि' इति । 'मन्त्र-
ज्ञैः' मन्त्राधिकृतैः 'धृतेऽपि' निर्णीय व्यवधारितेऽपि 'मन्त्रे' विजिगीषुः
'स्वयं भूयो विचारयेत्' 'यथा स्वार्थं न पीडयेत्' यथा विजिगीषोः
स्वार्थहानिर्न भवेत् 'मन्त्रज्ञो' विजिगीषुः 'तथा वर्त्तेत' दीर्घकालं
व्याप्य विग्रहादौ स्वार्थपीडा भवतीति तत्र सावधानेन विजयिना
भवितव्यम् इति भावः । 'मन्त्रज्ञः इत्यत्र तत्त्वज्ञः इति मु० पाठः ।
१२ स० ४४ श्लो० ॥ ६० ॥

एतदेव स्पष्टयन्नाह—'मन्त्रिण' इति । स्वार्थ एव तात्पर्यं कारणं
तस्मात् । स्वार्थसिद्धयर्थं मन्त्रिणो दीर्घकालव्यापिनं विग्रहमभिलषन्ति
इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ १२ स० ४५ श्लो० ॥ ६१ ॥

मन्त्रिर्निर्णीतकार्यस्य सिद्धिलक्षणान्वाह—'मनःप्रसादः' इति ।
'मनःप्रसादः' चित्तस्य प्रसन्नता, कलुषताराहित्यमिति यावद् ।
'अद्धा च' कार्यसिद्धावत्यायहः । 'तथा करणपाटवं' करणानाम्
इन्द्रियाणाम् एकादृशानामपि पटुता । 'सहायोत्थानसम्पत् च' सहा-
येन सह उत्थानसम्पत् च । एतत् सर्वं 'कर्मणां सिद्धिलक्षणम्'
एभिर्लिङ्गैः सिद्धिरुच्यम्भाविनीति लक्ष्यते इति ॥ सहायोत्थानस-
म्पच्च इत्यत्र सत्त्वायोत्थानसम्पच्च इति मु० पाठः ॥ १२ स० ४६
श्लो० ॥ ६२ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह—'लघूत्थानानि' इति । 'लघूत्थानानि' लघु अ-
विलम्बितम् उत्थानं येषां तानि । 'अविघ्नानि' विघ्नरहितानि । 'सम्भ-
वत्साधनानि च' सम्भवन्ति साधनानि सम्पदाम् उत्पत्तिनिमित्तानि

च । एतानि 'कारणान्यव' 'पुरः' अग्रतोभाविनी 'सिद्धिं' 'कथयन्ति
अञ्जयन्ति ॥ १२ स० ४७ श्लो० ॥ ६३ ॥

मन्त्रस्तावत् प्रयत्नतो रक्षणीय इत्याह—

“आवर्त्तयेन्मृज्जर्मन्त्रं धारयेच्च प्रयत्नवान् ।

अप्रयत्नघृतो मन्त्रः प्रचलन्प्रिवद्दहेत् ॥”

इति । 'मन्त्रं' 'मृज्ज्' वारंवारम् 'आवर्त्तयेत्' आजोचयेत् । 'प्रयत्नवान्'
यत्नमास्थायेत्यर्थः । 'धारयेच्च' संरक्षेच्च । 'अप्रयत्नघृतः' प्रयत्ननासंरक्षितः,
'मन्त्रः' 'प्रचलन्' श्रुतिपरम्परया लोकेषु प्रकाशयतामागच्छन् समुद्र-
तरङ्गेषु तैलविन्दुवत् सर्वत्र विसर्पन् इति यावत् । 'अप्रिवत्' अग्न्या-
धारगृह्यात् गृह्यान्तरमासाद्य क्रमशः समस्तनगरदाहकारी वक्रिरिव
'दहेत्' मन्त्राधारं विजिगीषुं मन्त्रिणमखिलं प्रकृतिमण्डलञ्च इति
शेषः ॥ तथाच कौटिल्यः “मन्त्रभेदाद्ययोगक्षेमावष्टौ राजस्तथा
युक्तपुरुषाणाञ्च” इति ॥

“नावर्त्तयेन्मृज्जर्मन्त्रं संरक्षेत् तत् परिस्तुवन् ।

अरक्ष्यमाणं मन्त्रं हि भिनत्त्यात्मपरम्पराम् ॥”

इति म० पाठस्तु न सङ्गच्छते ॥ १२ स० ४८ श्लो० ॥ ६४ ॥

उदेव प्रकारान्तरेण कथयति—

“अप्राप्तसन्ततिर्मन्त्रः संरक्ष्येत परम्परम् ।

अरक्ष्यमाणं मन्त्रं हि भिनत्त्याप्तपरम्पराम् ॥”

इति । 'अप्राप्तसन्ततिः' अप्राप्ता सन्ततिर्लोकेषु विस्तारो येन सः । 'मन्त्रः'
'परम्पर' 'संरक्ष्येत' विजिगीषुणा मन्त्रिणा गृह्यपुरादिना चेति शेषः ।
'हि' यतः 'आप्तपरम्परा' आप्ताः मित्रप्रभृतयः, तथाऽप्याप्ता भवन्ति,
तेषामपि, एवमाप्तपरम्परा भवति । 'अरक्ष्यमाणं मन्त्रं' भिनत्ति ।
तथाच कौटिल्यः “मन्त्रिणामपि हि मन्त्रिणो भवन्ति, सषा मन्त्रिपर-
म्परा मन्त्रं भिनत्ति” इति ॥ आकाशं मुद्रितपुस्तके परित्यक्तः ॥

१२ स० ४९ श्लो० ॥

मन्त्रप्रकाशद्वारमाह 'मदः प्रमादः' इति । 'मदः' मद्योपयोगजः, तत्परवशो विस्मृत्य मन्त्रभेदं करोतीत्यर्थः । तथा चोक्तं दर्पणकृता—

“सम्भोहानन्दसम्भेदो मद्यो मद्योपयोगजः ।

अमुना चोत्तमः श्रुते मथ्यो हसति गायति ।

अधमप्रकृतिश्चापि परधं वक्ति रोदिति ॥”

इति । 'प्रमादः' कार्यान्तराशक्तिः । 'कोपः' क्रोधोऽपि प्रवृत्तौ मन्त्ररक्षा-
विस्मरणात् भेदक इत्यर्थः । 'सुप्तप्रलपितानि च "प्रच्छन्नकामिन्यः" तिरो-
हितकामिन्यो वशीकृतभर्तृका इत्यर्थः । अथवा प्रच्छन्नं याः कामयन्ते
ताः 'प्रच्छन्नकामिन्यः' वारणार्थः । तथा 'अवमताः' न किमपि जान-
न्तीति अवज्ञाताः शुकसारिकाबाल-व्याधिप्रपीडितादयः । तथाच
कौटिल्यः “अयं हि शुकसारिकादिभिर्भिन्नो मन्त्रः पशुभिरन्येषु
तिथिर्गयोनिभिरवमतैः” इति । कोपश्च इत्यत्र कामश्च इति, कामि-
न्योऽवमता इत्यत्र कामिन्यश्च मता इति मु० पाठः ॥ १९ स० ५०
श्लो० ॥ ६५ ॥

मन्त्रप्रदेशमभिधातुमाह—'निस्तम्भे' इति । 'निस्तम्भे' स्तम्भरहित-
स्थाने 'निर्गवाक्षी' वातायनरहिते । वातायनेन हि शब्दानां वह्नि-
र्मिसरणात् । 'निर्भिन्नान्तरसंश्रये' निर्भिन्नः अन्तरसंश्रयो यत्र
तस्मिन् । प्रच्छन्नश्रोतृणां यत्र संश्रयो नास्ति । 'प्रासादाये' 'अरण्ये'
वा' निर्जने इत्यर्थः । 'अविभावितः' अलक्षितः सन् मन्त्रयेत । तथाच
कौटिल्यः “मन्त्रपूर्वाः सर्वारम्भास्तस्योद्देशः संवृतः कथानामनिखावी
पक्षिभिरप्यनालोक्ष्य स्यात्” इति । निर्भिन्नान्तरसंश्रये इत्यत्र निभ-
योऽन्तरसंश्रये इति मु० पाठः । निर्भिद्यन्तरसंश्रये इति च क्वचित्
पाठः । प्रासादायेऽरण्ये वा इत्यत्र प्रासादोपर्यरण्ये वा इति मु०
पाठः ॥ १९ स० ५१ श्लो० ॥ ६६ ॥

तमेवाह—

“निष्क्रे निर्ज्जनेऽशङ्गे अनिरन्तरसङ्गमे ।
निर्वाते शुचिरस्तम्भे मन्त्रयेत महोदयः ॥”

इति । ‘निष्क्रे’ किंकरहितगृहे, किंश्रेण हि शब्दनिर्गमसम्भवात् ।
‘निर्ज्जने’ जनशून्यस्थाने, ‘अशङ्गे’ विपक्षसमागमशङ्कारहितप्रदेशे,
‘अनिरन्तरसङ्गमे’ नास्ति निरन्तरः सङ्गमः जनसमागमो यत्र ।
‘निर्वाते’ प्रबलवायुना हि शब्दो दूरेऽपि नीयते । ‘स्तम्भे’
स्तम्भवधानेन हि मन्त्रश्रवणसम्भवात् । ईदृशे स्थाने ‘महोदयः’
महान् उदयो यस्य सः । शुचिः शुद्धाचारः सन् । अशुचेर्मनसि
जडता सम्पद्यते, शुचिर्हि प्रतिभावान् भवति इति दर्शनात् ।
‘मन्त्रयेत’ मन्त्रभिः सहेति वाक्यशेषः ॥ श्लोकोऽयं मुद्रितपुस्तके न
दृश्यते ॥ १२ स० ५२ श्लो० ॥

त्रिचतुःसंख्यमहामन्त्रित्यतिरिक्तं मन्त्रिमण्डलमाह—‘द्वादशेति’
इति । ‘मन्त्रिमण्डलं,’ ‘मनुः’ ‘मन्त्रिणां’ ‘द्वादश’ ‘इति,’ ‘वृहस्पतिः’
‘घोऽश इति,’ ‘उशनाः विंशतिः इति’ ‘प्राह’ । मनुमतेन द्वादशमन्त्रि-
परिकल्पितं, वृहस्पतिमतेन घोऽशमन्त्रि-परिकल्पितं, उशनसो मतेन
विंशतिमन्त्रि-परिकल्पितं मन्त्रिमण्डलमिति तात्पर्यम् । मन्त्रिमण्डलम्
इत्यत्र मन्त्रिमण्डलम् इति मु० पाठः ॥ १२ स० ५३ श्लो० ॥ ६७ ॥

यदि मन्त्रिगणसम्पन्ना बहवो मन्त्रिणो भवन्ति, तेषां कार्येषु पथ्याप्तं
तदा बहुकल्पितमेव मण्डलमिष्यते । तथाच कौटिल्यः “इन्द्रस्य हि
परिषदधीणां सहस्रं समभवत्, तच्च तच्चक्षुस्तन्मादिन्द्रं सहस्राक्ष-
माहुः” इति । एतदेवाह ‘यथासम्भवमित्यन्यं’ इति । ‘अन्ते’ ‘यथा-
सम्भवम्’ इति मन्त्रिमण्डलमाहुरिति शेषः । ‘यथाविधि’ विधनति-
क्रमेण ‘तत्’ मन्त्रिमण्डलं ‘प्रविश्य’ ‘आहितमनाः’ सावधानः सन्
‘बुद्धिविबुद्धये’ कर्तव्यविषये ज्ञानवृद्ध्यर्थं ‘कार्यं’ कर्तव्यं ‘मन्त्रयेत’ ।
‘यथासम्भवम्’ इत्यत्र तथासम्भवम् इति क्वचित्, ‘कार्यं बुद्धिवि-

वृद्धये' इत्यत्र 'कार्यसिद्धिविवृद्धये' इति मु० पाठः ॥ १२ स०
५४ श्लो० ॥ ६८ ॥

मन्त्रिनियोगरीतिमाह—

“एकत्र पञ्च सप्तापि वैषम्य-क्रियया युताः ।

मन्त्रिणा भूभुजा कार्या इति केचिद् वदन्ति वै ॥” इति ।

‘भूभुजा,’ ‘एकत्र’ एकस्मिन् कर्त्तव्ये देशविशेषस्य शासने वा विपक्ष-
विशेषेण सन्धिविग्रहादे वा खनिजद्रव्यानसन्धाने वा करसंग्रहे वा
प्रजानां धनधान्यादिरक्षणो वा ‘वैषम्यक्रियया युताः’ कार्याणामवान्तर-
भेदात् एथक् एथक् कार्यचिन्तने नियुक्ता इत्यर्थः । ‘पञ्च सप्तापि’
अपि शब्दात् अधिका अपि ‘मन्त्रिणः कार्याः’ एकैकस्मिन् कार्यं
भिन्नभिन्नविषयेषु एथक् एथक् मन्त्रिणा नियोज्या इति भावः ।
‘इति केचित् वदन्ति’ । श्लोकोऽयमपि मुद्रिते पुस्तके न दृश्यते ॥ १२ स०
५५ श्लो० ॥

बहुकल्पिते मण्डले मन्त्रक्रममाह—‘एकैकेन’ इति । ‘स्वहितान्वेषी’
आत्महितकाङ्क्षी राजा ‘एकैकेन’ प्रत्येकेन मन्त्रिणा सह ‘कार्याणि’
कर्त्तव्यानि ‘पुनः पुनः सुविचार्य’ यथाशास्त्रं विविच्य ‘एथक् एथक्’
‘एषा’ मन्त्रिणां ‘मतं’ ‘प्रविशेत्’ प्रणिदध्यात् । तथाच कौटिल्यः “ताने-
कैकशः एच्छेत् समस्तांश्च हेतुभिश्चैकैकं मतं प्रविशेत् विद्वान्” इति ।
‘एकैकेन हि कार्याणि सुविचार्य पुनः पुनः’ इत्यत्र अत्रथानि
तु कार्याणि सम्प्रधार्य पुनः पुनः’ इति मु० पाठः ॥ १२ स०
५६ श्लो० ॥ ६९ ॥

कौटिल्यस्य मन्त्रिणो वचनं कुर्यादिति दर्शयन् आह—‘महापक्षः’
इति । महाप्रमाणः पक्षः बन्धुवर्गो यस्य सः ‘महापक्षः’ । ईदृशो
हि स्वकार्यार्थं नाहितमुपदिशतीत्यर्थः । ‘यथाशास्त्रं’ शास्त्रानति-
क्रमेण ‘दृष्टकर्मा’ ‘हितः’ प्रागप्यनुष्ठित-घाङ्गुण्याहित-स्वामिहितः ।
‘सधीः’ प्रक्षासम्पन्नः । मन्त्री ‘मतारूढः’ इतरमन्त्रिमतारूढः सन्

‘यत् ब्रूयात्’ ‘साधु’ व्यभिचाररहितं ‘तत्’ ‘समाचरेत्’ अनुतिष्ठेत् ॥
१२ स० ५७ श्लो० ॥ ७० ॥

मन्वानन्तरं कालातिक्रमे भेदसम्भावनेति तन्निवारणार्थमाह—
‘नातीयात्’ इति । मन्वानन्तरम् अतिक्रान्ते काले भूयो मन्वयेदिति
भावः । वाक्यार्थस्तु न दुरवगाहः ॥ १२ स० ५८ श्लो० ॥ ७१ ॥

विलम्बे कार्यहानिः स्यादित्याह—‘न कार्यकालम्’ इति । सुदुर्लभः
कार्ये योगः कथञ्चिदेव भवतीति न कार्यकालमतिक्रामेदित्याशयः ।
वाक्यार्थस्तु सुगमः । ‘कार्ये योगः’ इत्यत्र ‘कार्ययोग’ इति पाठान्त-
रम् ॥ १२ स० ५९ श्लो० ॥ ७२ ॥

कार्यन्तु यथाकालमेव करणीयम्, इत्याह—‘सताम्’ इति ।
सुगमम् ।

“तत्सिद्धये प्रयत्नेन रसवत् फलमश्रुते ।

सतां मार्गेण मतिमान् काले कर्म समाचरेत् ॥

काले समाचरन् साधु रसवत् फलमश्रुते ॥”

इति । पाठान्तरम् ॥ १२ स० ६० श्लो० ॥ ७३ ॥

आक्रमणकालमाह—‘इति चेति च’ इति । ‘इति च इति च’ इति
‘सम्पश्यन्’ एतत्करणे एतत् फलं भविष्यति, एतदकरणे च इयं हा-
निर्भविष्यति, इत्येवं पर्यालोचयन्, अनुकूलदेशकालसहायसम्पन्नः
‘विशुद्धपार्श्वीः’ विजिगीषुः ‘सदस्तु’ आत्महितकरं देशनगरादिकं
‘समाक्रामेत्’ ‘न’ तु असंमये ‘चापलात्’ आक्रामेत् इति शेषः । ‘वि-
शुद्धपार्श्वीः सदस्तु’ इत्यत्र ‘विशुद्धपार्श्वशब्दस्तु’ इति, ‘कालदेशसहाय-
वान्’ इत्यत्र ‘काले देशे सहायवान्’ इति च कश्चित् पाठः ॥ १२ स०
६१ श्लो० ॥ ७४ ॥

अविच्छेद्यकारिताया दोषं दर्शयन्नाह—

“अविचार्यं बलाबलं द्विधाम् अहमित्येव समुद्भूतो बलात् ।

चपलः स्वमतेन सम्पतन् निपतत्यल्पमना न बुध्यते ॥”

इति । 'द्विषां' 'बलात्' 'अविचार्य' 'अहमित्येव' अहमेव बलवान् इति 'समुद्धतः' चौद्धत्यशक्ती 'चपलः' 'स्वमतेन' मन्त्रि-
मतनिरपेक्षतया 'बलात्' 'सम्पतन्' आक्रामन् 'निपतति' सः
'अल्पमनाः' क्षुद्रमतिः अदृष्टदर्शीत्यर्थः । 'न बुध्यते' पतन्तमात्मानं न
विजानाति । श्लोकोऽयं मुद्रितपुस्तके न दृश्यते ॥ १२ स० ६२ श्लो० ॥

तदेव समर्थयन् आह 'अहिते हितबुद्धिः' इति । वाक्यार्थस्तु न
दुरवगाहः । 'अचिरं वै व्यसनी प्रबुध्यते' इत्यत्र 'चिरविप्लान्तरितः'
प्रबुध्यते इति केचित् पठन्ति ॥ १२ स० ६३ श्लो० ॥ ७५ ॥

मन्त्रबलेन भुजङ्गा इव विपक्षभूपा वश्या भवन्तीत्याह 'इति मन्त्र-
बलात्' इति । 'इति' एवं यो मन्त्रस्तद्बलात् 'नयमार्गमास्थितः' नीति-
मार्गानुसारी 'उद्योगसमन्वितः' उद्योगी 'महोपतिः' 'दुष्टभुजङ्ग-
मान् इव' 'महतो' 'रिपून्' 'वशं' 'विनयेत्' वशीकुर्यात् ॥ १२ स०
६४ श्लो० ॥ ७६ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारंटीकायां श्रीजगन्मोहनतर्कालङ्कार-
कृततायाम् उपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां हस्तलिखितपुस्तकानुसारेण
मन्त्रविकल्पो नाम द्वादशः सर्गः ॥ ० ॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण एकादशः सर्गः समाप्तः ।

द्वादशसर्गप्रारम्भः ।

मन्त्रविकल्पानन्तरं द्रुतप्रचारविकल्पं नाम [त्रयोदश] सर्गमारभते ।

द्रुतप्रचारमाह, 'कृतमन्त्र' इति । 'कृतमन्त्रः' कृतः मन्त्रो येन सः 'मन्त्रज्ञः' राजा 'मन्त्रिणां' मध्ये 'मन्त्रसम्मतम्' कर्मपीति शेषः । अथवा 'मन्त्रिणां मन्त्रसम्मतं' मन्त्रिणां मन्त्रेण अनुमोदितम् । 'दौत्याभिमानिनम्' अहं द्रुत इत्यभिमानवन्तं सर्वत्रैव निःशङ्कमित्यर्थः । 'द्रुतं' दुनोति स्वाचारेण यातव्यम् इति द्रुतन्तम् । 'यातयाय' गन्तव्यजनसमीपे 'प्राहिणुयात्' प्रेरयेत् । 'मन्त्रसम्मतम्' इत्यत्र 'मन्त्रिसम्मतम्' इति, 'दौत्याभिमानिनम्' इत्यत्र 'दौत्याभिमानिनम्' इति मु० पाठः ॥ १३ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

सत्यसामान्यगुणसम्पन्नत्वे द्रुतस्य अवश्यम्भाविनो गुणानाह 'प्रगल्भ' इति । 'प्रगल्भः' शत्रुपरिषदि साध्वसहीनः । 'स्मृतिमान्' स्वामिसन्दिष्टं किमपि न विस्मरति । 'वाग्मी' स्ववचनेन सभां रञ्जयति । 'शास्त्रे' नीतिशास्त्रादिके, 'अस्त्रे' धनुरादिके च 'निष्ठितः' दत्तः । अभ्यन्तं सुशिक्षितं कर्म शास्त्रप्रतिपादितकार्यं येन सः । तादृशो वृपतेर्द्रुतो भवितुमर्हति, योग्यो भवति ॥ १३ स० १ श्लो० ॥ २ ॥

द्रुतस्यापि त्रैविध्यं दर्शयति, 'निश्चयार्थः' इति । निश्चयः नियमरहितः अर्थः सन्धिविग्रहादिको यस्य । यथा युधिष्ठिरेण वासुदेव एवमुक्त्वा प्रेषितः—“यद् यदस्मद्धितं कृष्ण! तत्तद्वाच्यः सुयोधनः” इति । अत्र सन्धिरेव कर्त्तव्यो विग्रहो वति न नियमः । 'मितार्थः' मितः नियमितः निर्दिष्टः अर्थः सन्धिविग्रहादिको यस्य सः । त्वया रिपुसंसदि एवं व्यवहर्त्तव्यं यथा विग्रहो भवति, इत्येवं स्वामिना नियमितो मितार्थः । 'शासनवाहकः' शासनं स्वामिसन्देशं वहति यः सः ।

अयं हि यावद्भाषितमाचष्टे । इत्थं त्रिविधो दूतः सामर्थ्यात् पादतो
हीनः । सामर्थ्यं हि अमात्यानां पञ्चविंशतिगुणरूपम् । निरुद्धार्थात्
पादगुणहीनो मितार्थः । ततोऽपि पादगुणहीनः सन्देशहारकः ।
सन्देशवाहक इत्यत्र सन्देशहारक इति पाठान्तरम् ॥ १३ स०
३ श्लो० ॥ ३ ॥

दृतानामितिकर्तव्यतामाह—‘स भर्तुः’ इति । ‘सः’ त्रिविधोदूतः
‘भर्तुः’ विजिगीषोः ‘शासनात्’ ‘स्वराष्ट्रपरराष्ट्राणाम्’ ‘उत्तरोत्तरम्’
‘इति च इति च इति चिन्तयन्’ ‘गन्तव्यं’ यातव्यं रिपुं गच्छेत् ॥
स्ववाक्यपरवाच्यानामिति चेति च चिन्तयेत् इति पाठे, स्ववाक्यपर-
वाच्यानाम् उत्तरोत्तरम् इति च इति च इति चिन्तयेत् । प्रथमपाठे,
एवं कृते स्वराष्ट्रस्य एवं भविष्यति, एवं कृते परराष्ट्रस्य एवं भविष्य-
तीति उत्तरोत्तरं परिणतिं चिन्तयन्नित्यर्थः । द्वितीयपाठे मया एवं
वक्तव्यं शत्रुभिरेवं कथिते मया एवमुत्तरं दातव्यमिति उत्तरोत्तरं
वचनविन्यासं चिन्तयेदिति भावः । तथाच कौटिल्यः, शासनमेवं
वाच्यः, स वक्ष्यत्येवं तस्येदं प्रतिवाक्यमेवेति प्रतिसन्धातव्यमित्यधीयानो
गच्छेदिति । १३ स० ४ श्लो० ॥ ४ ॥

अन्तपालानिति । स्वमण्डलपरमण्डलानाम् अन्तान् पालयन्तीति
अन्तपालाः, तान् । ‘आटविकान्’ च, सामदानादिभिः यात्रासौकर्यार्थं
मित्राणि कुर्वीत । अन्तःपालान् इति मुद्रितपाठे तु, अन्तः स्वराष्ट्र-
परराष्ट्राणाम् अन्तः अभ्यन्तरं पालयन्ति ये ते तान् । ‘स्वबलसिद्धये
स्वबलानां यात्रासुकरतासम्पादनाय जलस्थलानि जलमयप्रदेशान्
स्थलमयप्रदेशांश्च मार्गान् स्वबलोपयोगिनिरावाधान् पथश्च विद्यात्
जानीयात् आविष्कुर्यादित्यर्थः । विन्द्यात् इति पाठे लभेत इत्यर्थः ।
१३ स० ५ श्लो० ॥ ५ ॥

‘नाविज्ञात’ इति । ‘अविज्ञातः’ अविदितवृत्तान्तः, अथवा शत्रु-
भिरपरिज्ञातः सन् शत्रोः पुरं संसदि च न प्रविशेत् । ‘कार्यार्थम्’

अभिप्रेतकार्यसाधनार्थं 'कालम्' अवसरम् 'ईजेत' । 'अनुज्ञातश्च' शत्रुणानुमतश्च 'निष्पतेत्' शत्रोः पुरे सदसि च प्रविश्य स्वकार्यं साधयेत् । १३ स०-६ श्लो० ॥ ६ ॥

'सारवत्ताम्' इति । यातव्य-शत्रोः' राष्ट्रस्य सारवत्तां दुर्गं तद्गुप्तिं दुर्गरक्षां दुर्गस्य क्विद्रं कौषं मित्राणि बलानि च अनुसन्दध्यात् । १३ स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

'उद्यतेषु' इति । यद्योक्तां न भयात् अपलपेत् । शेषं सुगमम् ॥ प्रकृतीनां च भर्त्सरि इत्यत्र दृष्टवक्त्रविचेष्टितैः इति पाठान्तरम् ॥ १३ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

न ब्रूयात् प्रच्युतिं शत्रोः प्रकृतीनां स्वभर्त्सरि ।

कृत्यपक्षस्य चोपायं कुर्यादनुपलक्षितः ॥ ९ ॥

शत्रोः प्रकृतीनां जनपदकौषदण्डादीनां स्वभर्त्सरि प्रच्युतिं हीनतां न ब्रूयात् न कस्यापि प्रकाशयेत् । शिष्टं सुगमम् । अनुपलक्षित इत्यत्र अनतिलक्षितः इत्यपि पाठः । १३ स० ९ श्लो० ॥ ९ ॥

'पृच्छमानः' इति । स्वस्वामिनः प्रकृत्युतिं प्रकृतीनां विरागं पृच्छमानोऽपि न ब्रूयात् । तत्प्रश्ने किमुत्तरं दद्यादित्याह, ब्रूयादिति । स्वस्वामिप्रकृत्युतिम् इत्यत्र हृद्यवाक् प्रकृत्युतिमित्यपि पाठः ॥ १३ स० १० श्लो० ॥ १० ॥

चित्तरञ्जनार्थं यत् ब्रूयात् तस्यैवार्थमाह । कुलेन इति । विजिगीषु-पक्ष-विजेतव्य-पक्षयोः चतुर्विध-स्तोत्रं यथा, कुलं विजिगीषोरभ्यर्चितं सेमान्वयायातं, त्वदीयमपि तथैव आदित्यसम्भयम् । नाम्ना विजिगीषुः श्लाघ्यतरः नाम्ना त्वमपि तथैव । द्रव्येण विजिगीषुर्नवतिकोटीश्वरः त्वमपि तथैव । मर्ह्यसा कर्मणा विजिगीषुर्ब्रह्माताशेषप्रतिपक्षा-धिगतानेकमण्डलस्त्वमपि तथा । इत्यत्र चतुर्विधं स्तोत्रं कुर्यात् । मध्यस्थतात्वापनार्थमिति तात्पर्यम् । कुलेन इत्यत्र फलेन इति मुद्रित-पाठे कार्यसाधनेनेत्यर्थः । १३ स० ११ श्लो० ॥ ११ ॥

विद्येति । विद्या आन्वीक्षिकीप्रभृतयः । शिल्पम् अस्त्रगृहगृह-
सामग्रीप्रभृतिनिर्माणादौ असाधारणकौशलम् । तदुपदेशेन तत्तद्-
विषय शिक्षादानव्याजेन संश्लिष्य सम्बन्धं घटयित्वा उभयवेतनैः कृत्य-
पक्षं भेद्यपक्षं जानीयात् । तद्भर्त्सुर्यातथस्य विचेष्टितमपि बुध्येत
इति । विद्याशिल्पोपदेशेन इत्यत्र तथाविधोपदेशेन इति पुस्तकान्तरस्य
पाठः । १३ स० १२ श्लो० ॥ १२ ॥

तीर्थेति । तीर्थानि वेणीसङ्गमप्रभृतीनि, आश्रमास्तपस्विनां तपो-
वनानि, सुराः सोमेश्वर-भूतेश्वरप्रभृतयः, तेषां स्थानं तत्र शास्त्र-
विज्ञानहेतुना तत्कलेनेत्यर्थः । नियुक्तैस्तपस्विभ्यञ्जनोपेतैः स्वचरैः सह
संवदेत् संवादं कुर्यात् । संवदेदित्यत्र संवसेत् इति, तीर्थाश्रमसुरस्थाने
इत्यत्र तीर्थाश्रमाश्रयस्थाने इति च मुद्रितपुस्तकधृतपाठः । १३ स०
१३ श्लो० ॥ १३ ॥

प्रतापमिति । प्रतापः पौरुषं, कुलं श्लाघ्यतरान्वयः, ऐश्वर्यं विभूते-
राधिक्यं, त्यागो वदान्यता, उत्थानसौष्ठवम् उत्साहशक्तिप्रबणत्वम्,
अक्षुद्रता अवशकत्वं, भद्रता कल्याणबुद्धित्वं, भर्त्सुर्विजिगीषाः भेद्येषु
विषये दर्शयेत् । दूरतो भेद्यानात्मसात् कर्त्तुमिति भावः । प्रतापमि-
त्यत्र सन्तापमिति मुद्रितपुस्तकस्य पाठः । १३ स० १४ श्लो० ॥ १४ ॥

सहेत इति । असहिष्णुतया कार्यं नाशयेत्, कामादेरुद्रेको मन्त्रं
भिनन्ति, इति वचनात् । अन्यैः सह एकशय्यायां न शयीत । स्वप्राव-
स्थायां मन्त्रभेदसम्भवादिति भावः । स्वं भावं मन्त्रात्मकमभिप्रायं
रक्षेत । परस्य विद्यात् भावमित्यनुवर्त्तते । १३ स० १५ श्लो० ॥ १५ ॥

काले इति । दीर्घे काले अतीतेऽपि मेधावो दूतः आत्मसिद्धये
स्वकार्यसिद्ध्यर्थं न खिद्येत । तथाच नानार्थलोभनैः विविधविषयक-
प्रलोभनैः क्षिप्यमाणं कालम् अतिवाङ्ममानसमयविवरणं बुध्येत
जानीयात् । नानार्थलोभनैरित्यत्र नानाविलोभनैरिति पाठान्तरम् ।
१३ स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

तान्येव कालक्षेपकारणानि दर्शयन्नाह,—एतेष्विति । एतेषु काल-
क्षेपदिवसेषु गच्छत्यु तत्र पृथिवीपतेः विजेतव्यस्य यसनं चेत् न
पश्यति, स्वयञ्च विजेतव्यो भूपतिः वक्ष्यमाणश्लोकोक्तं किञ्चित् अन्तः-
प्रकोपप्रशमनादिकं चेत् कर्तुम् इच्छति । न तत्र पृथिवीपतेरित्यत्र
किमस्य पृथिवीपतेरिति पाठान्तरम् । १३ स० १७ श्लो० ॥ १७ ॥

स्वयं किं कर्तुम् ईहते इत्याह,—स्वान्तप्रकोपमिति । स्वान्तप्रकोपं
विनेतुं पार्ष्णिग्राहप्रोत्साहनादिकं कर्तुं प्रकृतिविरागं शमयितुञ्च
इत्यर्थः । दुर्गान्स्कारं शम्यादेः संग्रहञ्च कर्तुं यदि ईहते इति शेषः ।
१३ स० १८ श्लो० ॥ १८ ॥

तदा किं कर्तव्यमित्याह—स्वपक्षेति । स्वपक्षस्य विजिगीषु-पक्षस्य
अभ्युदयाकाङ्क्षी दूतः, देगकालो प्रतीक्षते इति च तर्कयन् । यातव्य इति
शेषः । तत्र विजिगीषु-राष्ट्रं स्वयं यात्री, यातव्यो वास्यतीति चित्तम्
ग्राह्यास्य समीहते तदनुकूलं चेत्येते, यातव्य इति शेषः । 'तत्र यात्री
स्वयं चित्तमाश्वास्यैव समीहते' इत्यत्र उत यात्रां स्वयं कर्तुमस्मानेव
समीहते इति पाठः समीचीनः । १३ स० १९ श्लो० ॥ १९ ॥

तथान्तरमाह,—यात्राकाल इति । यात्राकालस्य अस्मत्प्रभोरनुग-
णस्य 'क्षयार्थी अतिवाहनाभिलाषी वा अयं यातव्यो विलम्बते काल-
क्षेपं करोति, काले विक्षिप्यमाणे सति इति तर्कयन् दूत इत्यर्थः ।
१३ स० २० श्लो० ॥ २० ॥

तर्कस्य विनिर्गमे किं कर्तव्यमित्याह—कार्येति । कार्यकाले विपत्तिं
प्रभोरुपस्थितां विपत्तिं व्यक्तां ज्ञात्वा विनिश्चयेत् स्वराष्ट्रं समागच्छेत् ।
अथवा तत्र तिष्ठन् भर्तुः विजिगीषु-समापे सर्वान् वार्त्ता-
विशेषाणाम् अर्थान् निवेदयेत् ज्ञापयेत् । शेषार्त्रे तिष्ठन् वार्त्ता-
विशेषार्थी भर्तुः सर्वान् निवेदयेत् इति वा पाठः ॥ १३ स० २१ श्लो० ॥
॥ २१ ॥

तथान्यदपि दूतकर्माह,—रिपोरिति । रिपोर्यातव्यस्य ये परमार्थ-

शत्रवः तेषां परिच्छेदः विनिर्णयः । सहृदो मित्राणि, बन्धवो मातु-
लादयः, तेषां विभेदनं विभेदमापाद्य आत्मसात्करणं दुर्गकोष-
बलज्ञानं कीदृशानि दुर्गाणि, क्रियान् कोषः, कीदृक् बलम् एतेषां
परिज्ञानम् । ह्यपक्षोपसंग्रहः इतिकर्तव्यताज्ञानम् । ११ स०
२२ श्लो० ॥ २२ ॥

राष्ट्रति । राष्ट्रव्यपेतपालानां राज्यस्थितप्रदेशरक्षकाणाम् आत्म-
सात्करणं वशीकरणम् । युद्धापसारभूज्ञानं केन पथा मम प्रभुः
संग्रामात् अपसर्तुं समर्था भविष्यतीति ज्ञानम्, एतत् सर्व्वं दूतकर्म
कथ्यते । १३ स० २३ श्लो० ॥ २३ ॥

चरलक्षणमाह—तर्क इति । तर्क ऊहः, येन अनुक्तमपि ऊह्यते ।
इङ्गितम् आकारस्य लक्षणं तद् जानातीति तर्कङ्गितञ्च । स्मृतिमान्
अविस्मरणशीलः, ऋदुः अनिष्टुरवचनः, लघुपरिक्रमः त्वरितगतिः,
क्षोभायाससहः क्षुधादृष्ट्यादिकृतक्षोभान् बज्रपरिभ्रमजनितायासान्
च सहते यः सः । दक्षः कुशलः, शीघ्रकारी च । प्रतिपत्तिमान् प्रत्यु-
त्पन्नमतिः अनालोचितोत्तरदानकुशलः इत्यर्थः । ईदृशः चरः गूढपुरुषः
स्यात् । १३ स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

चराणां वेशमाह—तपस्विज्जना इति । तपस्विनः प्रवर्जिताः ते
इव व्यथन्ते । तपस्विलिङ्गिनः इत्यपि पाठः । घूर्त्ताः चतुराः । पण्यशिल्पो-
पजीविनः पण्यानि विक्रीयवस्तूनि, शिल्पानि कारककर्मादीनि च उप-
जीवन्ति ये ते तादृशास्वराः परितः समन्तात् द्वादश-राजमण्डलेषु
जगतां जगन्निवासेनां मतमभिप्रायं पिबन्तः हृदयस्थं कुर्वाणाः
चरेयुः । १३ स० २६ श्लो० ॥ २६ ॥

निर्गच्छेयुरिति । सर्व्ववार्त्ताविदः चराः अन्वहं प्रतिदिनं नृपतेः
सकाशात् निर्गच्छेयुः तत्र विशेयुश्च । हि यतः ते चराः दूरतरं दूर-
वर्त्ति चक्षुः, राज्ञामिति शेषः । १३ स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥

सूक्ष्ममिति । सूक्ष्मं परैरनुपलक्षितं सूक्ष्मं गूढतरपरवृत्तान्तानां सूचनं

तस्य प्रचारेण प्रकाशहेतोः अरिचेष्टितं पश्येत् । हि यस्मात् चार-
चक्षुर्महीपतिः स्वपन्नपि निद्रां गच्छन्नपि जागर्ति । चारचक्षुषा
जगद्दृत्तान्तं प्रथ्यन्तीकरोति इत्यर्थः । १३ स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

विवस्त्रानिति । स्पष्टम् । १३ स० २९ श्लो० ॥ २९ ॥

चारचक्षुरिति । नरेन्द्रः चारचक्षुः चारा एव चक्षुर्यस्य तादृशः
स्यात् । भूयसा तेन चक्षुषा सम्पतेत् सञ्चरेत् । तेन चारमयेण
चक्षुषा निर्णीय सर्व्वं कुर्यादिति भावः । मौष्ठात् मृदतया
अनेन चारचक्षुषा असम्पतन् असञ्चरन् राजा समेऽपि समस्थलेऽपि
पतति, यतः स अन्धः चारचक्षुर्विहीनः । १३ स० ३० श्लो० ॥
३० ॥

सर्व्वसम्पदिति । चरेण प्रेरितगृह्णपुरुषेण द्विषदां सर्व्वसम्पत्सम्-
दयं कोषदण्डजाभ्युदयादिकं, सर्वावस्थाम् च विचेष्टितम् उद्यमः,
तद्देशप्रार्थनानि च तद्देशवासिनाम् अभिप्रेतानि च विद्यात् । १३ स०
३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

प्रसङ्गात् द्रुतस्यापि चरत्वं स्थापयन्नाह—प्रकाश इति । प्रकाशः
प्रकटः, अप्रकाशः प्रच्छन्नः, अप्रकाशोऽयम् उद्दिष्टः तपस्विथ्यङ्गना-
दिभिः आच्छादित-राजपुरुषत्वः प्रकाशः द्रुत उच्यते द्रुतोऽपि सर्व्व-
वार्त्तावित् भवति । चरति मण्डलान्तरागतीति चरः । १३ स० ३२
श्लो० ॥ ३२ ॥

चरेणेति । चरेण गृह्णपुरुषेण राजा प्रचरेत्, पृथ्वीलाभ-पालना-
द्यर्थं थवहरेत् । अधरेण सूत्रेण वेदीकृत्वाक्येन ऋत्विगिव । द्रुते सन्धान-
मायाते चरेण द्रुते सन्धानं प्राप्ते इत्यर्थः । चरचर्या चरत्वं प्रतिष्ठिता
द्रुते इति शेषः । १३ स० ३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

तीक्ष्ण इति । सञ्चारभेदानाह—तीक्ष्णः कठोरकर्म्मो मृदुतारहितो वा ।
प्रव्रजितः वानप्रस्थाश्रमलिङ्गधारी, सत्री याज्ञिकवेशवान् । सत्रीत्यत्र
कृष्णी इति क्वचित् पाठः । विशदः निर्म्मलचरितः । एते सञ्चारा ज्ञेया

एते सर्वे च न अन्योन्यवेदिनः न परस्परं जानन्तीत्यर्थः । १३ स०
३७ श्लो० ॥ ३४ ॥

संस्थानवत्य इति । संस्थानम् एकस्मिन् प्रदेशे अवस्थितिः तद्वत्यः
संस्थाः कार्यसंसिद्धये कार्याः । तथाच कौटिल्यः । “दुर्गेषु बणिजः
संस्था दुर्गात् च सिद्धतापसाः, इत्येवं संस्था अवस्थानार्थम् आश्रया
इत्यर्थः । यत्र सञ्चाराश्रयाः तिष्ठेयुः परिचर्याववाहिनः परिचर्यां
लभमानाः । तिष्ठेयुश्च सञ्चाराः परिचर्याववाहिनः इत्यत्र तिष्ठेयुः
पार्श्वसञ्चाराः परिचर्यापवादिनः इति मुद्रितपाठः । १३ स० ३४
श्लो० ॥ ३५ ॥

चारसंस्थित्ये के संस्थाः स्युरित्याह, बणिगिति । बणिगिति वेदेषिक-
मात्रव्यञ्जकः । कृषीबलः कृषकः । लिङ्गी इति मठपतिव्यञ्जकः । मि-
त्तुकः सिद्धतापसव्यञ्जकः । अध्यापकः स्वाध्यायपरव्यञ्जकः । शुभाश्रयाः
शुद्धचित्ताः स्वामिभक्ता इत्यर्थः । दत्तदाया भुक्तवेतनाः एते चार-
संस्थित्ये संस्थाः स्युः । बणिक् इत्यत्र बालः इति मुद्रितपाठो न समी-
चीनः । १३ स० ३५ श्लो० ॥ ३६ ॥

स्वपक्षे इति । स्वपक्षे स्वमण्डले परपक्षे परमण्डले च मित्रोदासीन-
मध्यमेषु यावान् कश्चित् व्यवस्थितः यः कश्चित् विद्यते इत्यर्थः । तत्र
प्रधानभूते सर्वस्मिन् चित्तवेदिनः अभिप्रायज्ञानकुशलाः सञ्चाराः
चराः तिष्ठेयुः । १३ स० ३६ श्लो० ॥ ३७ ॥

चराणां संस्थान-प्रयोजनमाह—स्वपक्षे इति । यो राजा स्वपक्षे
स्वमण्डले परपक्षे परमण्डले च चिकीर्षितं कर्तुम् ईप्सितं विरुद्धमित्य-
र्थात् आपद्यते, न वेद न जानीयात् स जायदपि सुपुत्रः निरवधानः
विरुद्धचिकीर्षितानभिज्ञः इत्यर्थः । स भूयो न प्रतिबुध्यते दीर्घनिद्रां
प्राप्नोतीत्यर्थः । १३ स० ३७ श्लो० ॥ ३८ ॥

गूढपुरुषैर्विदितवृत्तान्तस्य विधेयमाह—कारण इति । कारणैः
प्रतिश्रुतविषयस्य अप्रदानादिरूपकारणैः कुडान् अथवा अकारण-

क्रुद्धान् जन्मान्तरशत्रून् बुध्येत जानीयात् । स्वपरिग्रहे स्वकीयभृत्यवर्ग
यापान् दुष्टाशयान् अकारणक्रुद्धान् जन्मान्तरायातवैरान् तुष्णीं
दग्डेन साधयेत् उपांशुबधेन निपातयेदित्यर्थः । अकारण-क्रोधसम्भ-
वोऽपि श्रूयते,

“मुनेरपि निरीहस्य स्वानि कर्माणि कुर्वतः ।

उच्यन्ते, वै त्रयः पक्षा मित्रोदासीनशत्रवः ॥”

इति वचनात् । १३ स० ३९ श्लो० ॥ ३९ ॥

ये तु इति । ये तु कारणतो राजदोषात् क्रुद्धाः तान् दानमानाभ्यां
शमयेत् उपशान्तक्रोधान् कुर्यात् । अनन्तरं पक्षपरिग्रहेण तान्
वशीकृत्य तैः सह संवसेत् । क्रिद्रश्चापि रिपोर्मुखमित्यत्र क्रिद्रश्च
परिपूरयेत् इति मु० पाठः । १३ स० ४० श्लो० ॥ ४० ॥

वञ्चकान् मुखभङ्गेन राज्यस्य प्रशमं नयेत् ।

उद्युक्तः सामदानाभ्यां क्रिद्रश्च परिपूरयेत् ॥ ४१ ॥ इति ।

वञ्चका इव ते राज्यस्य राज्ञश्च पीडाकराः स्वामित्रो हृद्बुद्धयो
राज्यकण्टकास्तान् मुखभङ्गेन यथा कण्टकः मुखभङ्गं कृते पीडां न
जनयति तथा दग्डेन कण्टकत्वे त्याजिते तेषुपि दग्डभयात् न द्रोह-
बुद्धयो भवन्ति । उद्युक्तश्च सन् सामदानाभ्यां क्रिद्रं परिपूरयेत्
तथाच क्रिद्रमग्न्यपि परिजनस्य भर्त्सनि क्रोधलोभादि रन्ध्रम् अरेर्मुखं
दारं तेन प्रविश्यादिरपकरोति । १३ स० ४१ श्लो० ॥

क्रिद्रपरिपूरणे प्रयोजनमाह — अनुनेति । अनुनापि क्रिद्रेण रक्षा-
शैथिल्यादिना प्रविश्य बलवत्तरं शक्तित्रयेणऽपि दुर्जयम् अरिम्
उदकं कर्तुं पानपात्रमिव निःशेषम् अखिलं राष्ट्रं मज्जयेत् व्यापत्-
सागरे मग्नं कुर्यात् विनाशयेदित्यर्थः । १३ स० ४२ श्लो० ॥ ४१ ॥

जडिति । जडाः मूकत्वबधिरत्वाभ्यां युक्ताः, मूकाः वक्त्रभङ्गताः, अन्धाः
दर्शनशक्तिरहिताः, बधिराः श्रवणशक्तिरहिताः, तत् क्रुद्धं विद्यते येषां
ते । पण्डका अत्रापि क्रुद्धशब्दो द्रष्टव्यः । किराताः, वामनाः क्षुद्रावयवाः,

कुजा वक्रावयवाः, कारवः सुवर्णकारादयः, एते अलक्षिताः सन्तः
निजस्य शत्रोश्चापि अन्तःपुरगतां वार्त्ताम् आहरेयुः इति परस्त्रोकेना-
नन्वयः । १३ स० ४३ श्लो० ॥ ४२ ॥

भिक्षुका इति । भिक्षुकाः भिक्षुकव्यञ्जनाः परिव्राजक-परिव्राजि-
कादयः, चारणा नाय्याचार्यादयः । दास्यः नानाकार्य-कलाविदस्य
अन्तःपुरगतां प्रवृत्तिम् आहरेयुः । १३ स० ४४ श्लो० ॥ ४३ ॥

कृत्रेति । कृत्रम् आतपत्रं, व्यजनं चामरादिकं, भृङ्गारो जलपात्रं,
यानं शिविकादि, वाहनं हस्त्यश्वादि, एतद्धारिणः एते तद्विधाः अन्ये
च महामात्रवर्हिर्वार्त्तां महती मात्रा गौरवं येषां ते महामात्रा मन्त्रि-
पुरोहितादयः तेषां वर्हिर्वार्त्तां वाह्यविवरणं विदुः । १३ स० ४५
श्लो० ॥ ४४ ॥

सूदेति । सूदाः पाचकाः । सुगमम् । १३ स० ४६ श्लो० ॥ ४५ ॥

जलेति । रसशब्देन विधोऽभिधीयते । ये चान्ये समीपवर्तिनः
तेषामपि विषदानं सुकरम् । कर्त्तव्या रसदा ह्येते इत्यत्र कर्त्तव्याश्च
सदा ह्येते इति मुद्रितपुस्तकस्य पाठः । १३ स० ४७ श्लो० ॥ ४६ ॥

चराणां वार्त्तासंयहोपायमाह—संज्ञाभिरिति । मुद्रितैः शरीर-
भङ्गीभिः । मुद्रितैरित्यत्र मूर्च्छितैरिति च पाठः । लेख्यैः लिखिता-
क्षरैः, आकारैः शरीरावयवैः, इङ्गितैः लक्षणविशेषैः, अव्ययाः
अनाकुलाक्षराः गूढपुरुषाः चर्यां महापात्रादीनाम् आचरणानि पर-
स्परं सुसहरेयुः आहरेयुः । १३ स० ४८ श्लो० ॥ ४७ ॥

समापिबन्त इति । अनेकशिल्पाध्ययनप्रवोणाः बद्धलिङ्गिरूपाः चराः,
सूर्यपादाः भूमेर्जलानीव जगतां जगन्निवासिनां मतानि समापिबन्तः
आहरन्तः सन्तः चरेयुः । १३ स० ४९ श्लो० ॥ ४८ ॥

विजिगीषौ परप्रयुक्तगूढपुरुषादि सन्धान-प्रतीकारार्थमाह—
येनेति । परापरज्ञः परं शास्त्रम् अपरं लोकवृत्तं, तदुभयं जानातीति
परापरज्ञः, सख्यमतिनिर्ममवचिन्तः, विजिगीषुः आत्मसमृद्धिहेताः

येन प्रकारेण गृहपुरुषनियोगादिना परान् शत्रून् उपेयात् अभि-
सन्दध्यात् परेण शत्रुणा आत्मनि नियुज्यमानं तं प्रकारं तज्ज्ञैः गृह-
पुरुषैः विद्यात् जानीयात् ज्ञात्वा प्रतिविदध्यादिति भावः । नियुज्य-
मानमित्यत्र वियुज्यमानमिति मु० पाठः । १३ स० ५० श्लो० ॥ १६ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां श्रीजगन्मोहनतर्कालङ्कार-
हतायाम् उपाध्ययनिरपेक्षानुसारिण्यां हस्तलिखितपुस्तकानुसारेण
दूतप्रचारविकल्पो नाम त्रयोदशः सर्गः ॥०॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण द्वादशः सर्गः समाप्तः ।

त्रयोदशसर्गप्रारम्भः ।

अनन्तरोक्तद्रूतप्रचारचरविकल्पयोः सम्बन्धं दर्शयन् उत्साहप्रशंसा-
प्रकृतिकर्म प्रकृतिव्यसनादि च दर्शयन्नाह—अन्वहमिति । अन्वहम्
प्रतिदिनं चरचर्याभिः गूढपुरुषगत्यागमैः विफले द्रूतचेष्टिते निर्गतं
इति वाक्यशेषः, द्रूतचेष्टितवैफल्यञ्च सन्धेर्भावात् सूक्ष्मबुद्धिपुरुःसराः
सूक्ष्मा अतिदुर्लभ्या सर्वत्र अप्रतिहतप्रवेशा बुद्धिः पुरुःसरा यस्य सा ।
यथोक्तयानः यथोक्तं यथाकथितं यथाविहितं यानं युद्धयात्रा यस्य
नादृशा विजिगीषुः यायात् विजयार्थं यात्रां कुर्यात् । विफले इत्यत्र
विमलं, द्रूतचेष्टिते इत्यत्र द्रूतचेष्टितं, यथोक्तयान इत्यत्र यथोक्तलाभ
इति मुद्रितपुस्तकपाठः । १४ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

सूक्ष्माया बुद्धेः सामर्थ्यं दर्शयन्नाह । सूक्ष्मा इति । सत्त्वं नाम गुणः,
येन व्यसने अभ्युदये च मनो न विकृतं भवति । प्रयत्नः व्यवसायः ।
ताभ्यां अधिष्ठिता यात्रा सूक्ष्मा दृढा स्थिरा बुद्धिः अरणी शमीप्रभृति-
काष्ठं ऊताशनमिव श्रीमत् रमणीयं फलं प्रसूते । १४ स० २ श्लो० ॥
॥ २ ॥

एतदेव द्रढयति । धातेरिति । धातोः मृत्पाषाणादेः चामीकरं
सुवर्णमिव, निर्भयनात् दधिविलोडनात् घृतमिव, बुद्धिप्रयत्नोपगतात्
अथ्यवसायात् बुद्धिप्रयत्नोपलम्बितात् व्यवसायात् फलं ध्रुवं निश्चितं
भवति । तस्मात् निश्चितफलार्थिना पुरुषेण मन्त्रशक्त्युपलम्बितोत्साह-
शक्तिरवलम्बनीयेति भावः । १४ स० ३ श्लो० ॥ ३ ॥

धीमानिति । उत्साहसम्पन्नः प्रभुशक्त्या समन्वितो धीमान् उत्साह-
शक्त्या प्रभुशक्त्या धीशक्त्या च समन्वितः युक्तो विजिगीषुः, महार्णवः
अपांमिव श्रियो लज्जाः परमं पात्रम् असाधारणः आश्रयः स्यात् ।
१४ स० ४ श्लो० ॥ ४ ॥

तदेव दर्शयन्नाह । नलिनीति । परिपाल्यत रक्ष्यते उक्तेदात्
इत्यर्थः । उत्थानाद्यवसायाभ्यां वातातपसमानाभ्यां सा नलिनीवत्
श्रीः विस्तारम् उपनीयते नहि नलिनी वातातपवर्जिते जलसन्निधा-
वपि विस्तारमुपयाति । १४ स० ५ श्लो० ॥ ५ ॥

एतदेव पुनरुच्यते । लक्ष्मीरिति । बुद्धिशुद्धं बुद्ध्यनुसारेण प्रसर्पतः
वृद्धिं गच्छतः उत्साहसम्पन्नात् लक्ष्मीर्न अपैति । स्पष्टमन्यत् । उत्साह-
सम्पन्नात् इत्यत्र उत्साहसम्पन्नानिति पाठो न समीचीनः । १४ स०
६ श्लो० ॥ ६ ॥

वीत इति । वीतं विरहितं व्यसनं यस्य तम्, अत्रान्तं सतताद्योगेऽपि
यस्य अत्रो नास्ति तम्, अत एव महोत्साहं, महामतिं महतो मतिः
मन्त्रशक्तिर्यस्य तं, तादृशं विजिगीषुम् आपगाः सरित्पतिमिव सदा
लक्ष्मीः प्रविशन्ति । १४ स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

उत्साहप्रशंसामभिधाय प्रकृतिकर्म प्रकृतिव्यसनानि च अभिधत्ते ।
सत्त्वबुद्ध्युपपन्नेऽपीति । सत्त्वगुणसम्पन्नः बुद्धियुक्तोऽपि यदि व्यसना-
सक्तमानसः अलसश्च उत्साहशक्तिविहीन इत्यर्थः, स्यात् तदा स्त्रीभिः
घण्ट इव श्रीभिः परिभूयत । १४ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

उत्साहप्रशंसामाह । उत्थानेनेति । उत्थानयोगेन, सत्त्वं व्यसने
अभ्युदये च यत् अविकारि तत्, एधयेत् वृद्धिं नयेत् । इत्यनेन
काष्ठादिना पावकम् अग्निमिव । हि यतः सततोत्थायी सदैवोद्युक्तः
दुर्बलोऽपि अग्र्यं समश्रुते प्राप्नोति । १४ स० ९ श्लो० ॥ ९ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । भोक्तुमिति । दुष्टस्त्रियमिव अविनीतां
योषितमिव अग्र्यं भोक्तुं पुरुषकारेण सदैव व्यवसायम् उद्योगम्
इच्छेत्, नहि स्त्रीवत् घण्टवत् आचरेत् ॥ १४ स० १० श्लो०
॥ १० ॥

वश इति । सदेत्साही सदेद्युक्तः, सैर्हो सिंहसम्बन्धिर्नो वृत्तिम्
उपाश्रितः सन् अग्र्यं लक्ष्मीं, दुर्विनीतां दुर्बलां स्त्रियमिव कचग्रहेण

केशग्रहणेन वशे कुर्वीत स्वायत्तां कुर्यात् ॥ १७ स० ११ श्लो० ॥
॥ ११ ॥

भयाऽप्युत्साहप्रशंसामेवाह । किरीट इति । किरीटमणिभिः
चित्रेषु रञ्जितेषु चाणसारिषु रत्नार्थं शिरस्त्राणव्रतेषु विद्विषां
शत्रूणां मूर्द्धसु पादम् अकृत्वा न निधाय पुरुषः भद्रं कल्याणं न अश्नुते
न प्राप्नोति । १७ स० १२ श्लो० ॥ १२ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । प्रयत्न इति । प्रयत्नप्रेर्यमाणेन व्यवसाय-
प्रेरितेन महता चित्तहस्तिना रूढवैरिद्रुमेतत्वात् रूढो बद्धमूलो यो
वैरिरूपो वृक्षः तस्य उत्त्वातम् उन्मूलनम् अकृत्वा सुखं कुतः ?
अनुन्मूलिते शत्रुद्रुमे जगति सुखं नास्ति इति भावः । १७ स०
१२ श्लो० ॥ ११ ॥

हेजा इति । तथा हेजाया निराकुलत्वेन आकृष्टः, अत एव स्फुरन्ती
उज्वला कान्तिर्यस्य तादृशी यः खड्गः तस्य अंशुभिः किरणैः परि-
पिञ्जरीः रञ्जितैः श्रीमतां शोभमानानां करिकराणां हस्तिशुगडानाम्
आकार इव आकारो येषां तैर्भूजैः श्रियो विभूतयः आक्रियन्त
आक्रियन्ते । १७ स० १४ श्लो० ॥ १४ ॥

उच्चैरिति । महान् महापुरुषः उच्चैः पदम् इच्छन् उच्चैस्तरां
पदानि आयच्छते निक्षिपति, अत्युच्चतरं पर्वतशिखरमारोढुमिच्छुः
अत्युच्चतरपदविन्यासात् अभिमतस्यानं प्राप्नोति नान्यथा इति भावः ।
निपातभयशङ्कया नीचैः नीचैस्तरां याति पदानि आयच्छते इत्यर्थः ।
१७ स० १५ श्लो० ॥ १५ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । प्रमाणा इति । केशरी यथा करिषः शिरसि
पदं धत्ते तथा महत्सत्त्वं महाबलम् अधिष्ठितः आश्रितो जनः
प्रमाणाभधिकस्यापि वृहत्परिमाणस्यापि जनस्य शिरसि पदं धत्त ।
शेषार्हे पदन्तु धत्ते शिरसि केशरी मत्तदन्तिनः इति युक्तकान्तरस्य
पाठः । १७ स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

यद्यप्युत्साहप्रशंसां परैरेवमभिधीयते तथापि परबलाबलविमर्श-
पूर्वकं विचेष्टितव्यमिति दर्शयन्नाह । गतभीरिति । गतभीर्निर्भङ्गो
भूत्वा भोगीव सर्प इव भीतिजननं भयजनकं भागं शरीरम् आटा-
पञ्च दर्शयेत् । यथाबलं स्वबलापेक्षया रिपौ दण्डनिपातनं कुर्वीत ।
१४ स० १७ श्लो० ॥ १७ ॥

प्रकृतीनां कर्म्मणि चाभिधातुं प्रप्नोति । प्रकृतिव्यसनम् इति ।
यस्मात् कारणात् स्वाम्यादिप्रकृतीनां व्यसनं भवतीति शेषः । तत्
प्रशाम्य निवार्य्य समुत्पत्तेत् यात्रोद्योगं कुर्यात् । व्यसनञ्च कृतो भवती-
त्याह, अनयापनयाभ्याम अयः शुभावहे विधिः, तस्य अभावः अनयः,
अपनयः दुर्नीतिः, ताभ्यां दैवतोऽपि अट्टलवशादपि जायते उत्पद्यते ।
१४ स० १८ श्लो० ॥ १८ ॥

व्यसनशब्दं व्याख्यातुमाह । यस्मादिति । यस्माद्धेतोः श्रेयः परमा-
भ्युदयं व्यस्यति निरस्यति दूरं क्षिपति इत्यर्थः, तस्मात् तत् व्यसनम्
उच्यते नीतिविद्धिरिति शेषः । व्यसनी पुरुषः अधोधः श्रेयसः पतित्वा
अधोधो व्रजति, तस्मात् तद्व्यसनं परिवर्त्तयेत् यथामार्थं परिहरे-
दित्यर्थः । व्यस्यतीत्यत्र व्यसति इति मुद्रितपुस्तकस्य पाठः । १४ स०
१९ श्लो० ॥ १९ ॥

दैवकृतव्यसनभेदानाह । ऊताशन इति । ऊताशनो वज्रिः, स हि
यामनगरादिकं दहति । जलं सलिलं, तद्वि यामादिकं आवयति ।
तृतीयो आधिः, शारीरिकपीडा । चतुर्थो दुर्भिलः अतिदृष्ट्यादिना
अत्राभावः । मरकः सांक्रामिकपीडादिना बह्मपाणिमं हारहेतुः ।
इत्येवं पञ्चविधं दैवं दैवकृतव्यसनं, परम् अत्राशयं प्रत्यासन्नभूपादिकृतं
व्यसनं मानुषमित्युच्यते । १४ स० २० श्लो० ॥ २० ॥

दैवमिति । दैवं पञ्चविधमपि ऊताशनादिनिमित्तं व्यसनं पुरुष-
कारेण ऊताशनादीनां जलादिभिः उपशमनलक्षण-पुरुषकारेण
शान्त्या च अथर्ववेदोक्त्या प्रशमं नयेत् । कार्यतत्त्ववित् नीतिकुशला

विजिगीषुः उत्थायित्वेन उत्साहशक्त्या नीत्या च नयेन च मानुषं व्यसनं प्रथमं नयेत्, पूर्वैर्यान्वयः । १४ स० २१ श्लो० ॥ २१ ॥

स्वाम्यमात्यादि-प्रकृतिसप्तकस्य अनुष्ठेयानि व्यसनानि च आह । स्वाम्यादीति । स्पष्टम् । १४ स० २२ श्लो० ॥ २२ ॥

बहुवक्तव्यत्वात् स्वामिकर्म तद्व्यसनञ्च पश्चात् वक्ष्यति, सूची-कटाहन्यायेन अमात्यकर्म तद्व्यसनञ्चाह । मन्त्र इति । अमात्यस्य मन्त्रः पश्चाद्गः । अलब्धलाभादिकस्य सूचनावधि प्रयोगपर्यन्तं कर्म मन्त्रशब्देन गृह्यते । मन्त्रफलावाप्तिः पृथिवीलाभपालनादिरूपा । कार्यानुष्ठानम् एतदेव कार्यं क्रियतामित्येवं प्रेरणम् । आयतिः आ-गाभिनि काले यद् भविष्यति तस्य शुभाशुभफलनिरूपणम् । आयः धनागमनिरूपणम् । व्ययः यथायोग्यस्थाने धनवितरणम् । दण्डनीतिः अपराधिनेो दण्डार्हस्य यथाशास्त्रमर्थदण्डादिसाधनम् । अमित्रप्रति-षेधनं नीतिबलेन शत्रुदमनम् । १४ स० २३ श्लो० ॥ २३ ॥

व्यसनस्य इति । व्यसनस्य दुःखमूलस्य दुर्भिक्षादेः प्रतीकारः निवा-रणम् । राजराज्याभिरक्षणां, बुद्धिबलेन राज्ञो राज्यस्य च अभि-रक्षणां परिपालनं तयोरनिष्टापातनिवारणमिति भावः । इति अमात्यस्य कर्म । स मन्त्री व्यसनेन वक्ष्यमाणकक्षणेन अन्वितः इदं सर्व्वं हन्ति । व्यसनिनो मन्त्रिणः कर्त्तव्यं कर्म किमपि न सिध्यतीति भावः । राजराज्याभिरक्षणमित्यत्र राजराज्याभिषेचनमिति मु० पाठः । १४ स० २४ श्लो० ॥ २४ ॥

अमात्यव्यसनं स्वामिन एव व्यसनं भवतीति निदर्शयन्नाह । अमात्य इति । अमात्ये मन्त्रिणि व्यसनोपेते धूर्त्तरिभिः क्रियमाणे परिगृह्य-माणेऽपि च । महीपतिः क्लिप्तपक्षः अण्डजः पक्षीव उत्पतितुम् अभिसन्धानादिप्रतीकारं कर्त्तुम् अशक्त एव असमर्थ एव । प्रथमाह अमात्ये व्यसनोपेते क्रियमाणे इत्यत्र अमात्यैर्व्यसनोपेतैर्क्रियमाणो महीपतिरिति मुद्रितपाठः । अत्र च अमात्ये व्यसनोपेते शक्तियुक्तो

महीपतिरिति पाठान्तरम् । अशक्त एवोत्पतितुम् इत्यत्र अशक्त एवो-
त्पतति इति मुद्रितपाठः । १४ स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

राष्ट्रकर्म राष्ट्रव्यसनं चाह । हिरण्य इति । सुवर्णधान्यवसन-
वाहनप्रभृतिद्रव्याणि प्रजाभ्यः सम्भवन्ति इत्यर्थः । १४ स० २६ श्लो० ॥
२६ ॥

एतदेव स्पष्टयन्नह । वार्त्ताम् इति । प्रजा वार्त्तां कृषिवाणिज्य-
पाशुपाल्यलक्षणां साधयति सम्पादयति । तथाहि वार्त्तां लोकसंश्रयः
लोकनिष्ठा, नानालोकेषु वर्त्तते इत्यर्थः । प्रजायां ब्राह्मणादिवर्गेषु
व्यसनस्थायां विपन्नायां सत्यां किञ्चिदपि न सिध्यति, सर्वेषां वार्त्ता-
मूलकत्वात् इत्यर्थः । १४ स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥

दुर्गस्य कार्यं व्यसनञ्चाह । प्रजानामिति । आपदि विपत्तकृत-
नगराद्यवरोधकाले प्रजानां स्थानम् आत्मरक्षार्थमाश्रयः । तथैव
कोषदण्डयोः कारणं धनागाररक्षायाः दण्डरक्षायाश्च साधनम् ।
पौराश्च संश्रयाय आपदि आश्रयनिर्दिष्टं दुर्गिणां दुर्गपतीनां राज्ञाम्
उपकुर्वन्ति धनप्रदानादिनेति शेषः । १४ स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

तृष्णोमिति । दुर्गे स्थित्वा परैरविज्ञातो यत् सहसा परितः
पत्न्या युद्धं तत् तृष्णीयुद्धम् । जनत्राणं जनानामापन्नानां त्राणं
परिरक्षणम् । मित्रामित्रपरिग्रहः मित्रामित्रयोर्व्यापन्नयोः परिग्रहः
ग्रहणम् । एतच्च दुर्गबलादेव भवति । सामन्तानां संसक्तानाम्
घाटविकानाश्च या वाधा आक्रमणादिकं तस्याः निरोधः निवारणम् ।
एतत् सर्व्वं दुर्गैर्गैव विधीयते । अतः दुर्गम् उच्यते, दुःखेन गम्यत्वादिति
भावः । १४ स० २९ श्लो० ॥ २९ ॥

स्वपक्षैरिति । दुर्गस्थो दुर्गाधिकारी नृपो राजा स्वपक्षैः पर-
पक्षैश्च पृष्यते, दुर्गबलेन नियन्त्रानुग्रहक्षमत्वादिति भावः । दुर्ग-
व्यसनात् दुर्गसंस्काराद्यभावात् एतत् सर्व्वमेव न विद्यते, एतेषां
सर्व्वेषामभावो भवतीति भावः । १४ स० ३० श्लो० ॥ ३० ॥

कोषप्रकृतेः कर्मव्यसने आह । भृत्यानामिति । भृत्यानां चतुरङ्ग-
बलादीनां भरणं भृतिः । दानं सोपाधिकं निरुपाधिकञ्च । भूषण-
मलङ्करणम् । वाहनत्रयः वाहनानां हस्त्यश्वादीनां क्रयः मूल्येन
ग्रहणम् । स्वेयं कोषबलात् दृढत्वम् । परोपजापञ्च परेषां शत्रुबलानाम्
उपजापः भेदनम् । दुर्गसंस्कार एव च । एतत् सर्वमेव कोषव्यय-
साध्यम् । १४ स० ३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

सेतुबन्ध इति । सेतुबन्धः धान्यादीनां शस्यानामत्यक्तये आश्विबन्धनं,
नदीपारे गमनागमनाय च सेतुनिर्माणम् । बणिक्कर्म बणिज्यं
कोषमूलमेव । प्रजामित्रपरिग्रहः क्षीणाक्षीणप्रजा मित्राणि च
कोषेणैव परिगृह्यन्ते । धर्मार्थकामाणां सिद्धिश्च त्रिवर्गनिष्पत्तिश्च
एवं सर्वं कोषादेव प्रवर्तते । १४ स० ३२ श्लो० ॥ ३२ ॥

कोषमूल इति । राजा हि कोषमूलः; कोषाभावे न राजत्व-
निष्पत्तिः इत्यर्थः । इति प्रवादः जनश्रुतिः सार्वलौकिकः सर्वलोक-
प्रसिद्धः । कोषव्यसनवान् नृपतिरेतत् सर्वं पूर्वोक्तसमुदायं जहाति ।
कोषाभावे सेतुबन्धबणिक्कर्मैदिकं किमपि न सिध्यति इति भावः ।
१४ स० ३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

क्षीणमिति । कोषवान् प्रभूतधनसम्पन्नः पृथिवीपालः क्षीणं संप्रा-
मादिना अपचीयमानं बलं वर्द्धयति । स्वतश्च प्रजाः क्षीणाक्षीणा
गृह्णाति । परैरपि शत्रुभिरपि उपजीव्यते । धनलोभेन शत्रवोऽपि
तस्य कार्यं साधयतीत्यर्थः । १४ स० ३४ श्लो० ॥ ३४ ॥

दण्डकर्मव्यसने षाभिधातुमाह । मित्रामित्र-इति । मित्राणि
बान्धवाः, अमित्राः शत्रवः, हिरण्यानि च तेषां भूमीनाञ्च अधिकृत-
प्रदेशानाञ्च प्रसारणं परिवर्द्धनम् । दूरकार्येषु व्यवहितकर्मसु आशु-
कारित्वं शीघ्रकारिता, लब्धस्य राज्यादिकस्य परिपालनम् एतत्सर्वं
दण्डसाध्यमेव इत्यर्थः । १४ स० ३५ श्लो० ॥ ३५ ॥

परेति । परचक्राभिघातश्च परचक्राणां शत्रुसम्बन्धि-चतुरङ्ग-

बलानाम् अभिघातः विनाशः । खदण्डस्य परेण परिपोष्यमानस्येत्यर्थः ।
परियहो रक्षणम् । दण्डात् एतत् सर्व्वं प्रकर्षेण भवति, तद्व्यसने च
क्षयं याति । १४ स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

अरय इति । भुवं निश्चये दण्डवतो नृपतेः अरयः शत्रवोऽपि
मित्रत्वं यान्ति, दण्डभयादिति भावः । श्रेष्ठार्द्धं स्पष्टम् । १४ स०
३७ श्लो० ॥ ३७ ॥

संस्तम्भयतीति । मित्राणि विकलत्वात् विचलन्ति संस्तम्भयति ।
अमित्रान् विजिगीषुन् नाशयत्यपि । मित्रमिति कर्त्तृपदम् उद्गमम् ।
भृक्त्रोषदण्डैः प्राणैश्चापि उपकारितां व्रजति भूमिधनदानादिना
प्राणव्ययेनापि च उपकारं करोतीति भावः । अमित्रान् इत्यत्र
अमित्रम् इति उपकारितामित्यत्र उपकारिणे इति च क्वचित्
पाठः । १४ स० ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

तत इति । ततः स्नेहनिबन्धनं परस्परप्रीतिजनितं सुबद्ध मित्रं
करोति साधयति । तस्मिन् मित्रे व्यसनम् व्यापन्ने सति मित्रकर्म
मित्रसाध्यं कार्य्यं न विद्यते न सिध्यतीत्यर्थः । ततः करोतीत्यत्र तत्त-
त्करोतीति पाठान्तरम् । १४ स० ३९ श्लो० ॥ ३९ ॥

उपकारादिति । उपकारादृते प्रत्युपकारं विनापि मित्रं श्रेयसि
श्रेयस्करकार्य्ये तिष्ठति शुभं सम्पादयतीत्यर्थः । मित्रवान् राजा
दुःसाध्यानापि अर्थान् विषयान् अनादरात् अनायासेन साधयति ।
१४ स० ४० श्लो० ॥ ४० ॥

स्वामिप्रकृतेः कर्माह । अन्वीक्षणमिति । इतिवृत्तं महीपतेरिति
अष्टपञ्चाशत्तमश्लोकेनान्वयः । विद्यानां त्रयी-वार्त्ता-दण्डनीतिप्रभृ-
तीनाम् अन्वीक्षणं समालोचनं; स्ववर्णाश्रमरक्षणं ब्राह्मणादिवर्णानां
ब्रह्मचर्य्यप्रभृत्याश्रमाणाञ्च रक्षणं, युद्धशस्त्राणां विषयस्पर्शादिरहित-
शरादीनां ग्रहणं; युद्धमार्गोऽपि शिक्षणं धर्मयुद्धस्य कूटयुद्धादेरपि
अभ्यासः । अन्वीक्षणमित्यत्र अन्वीक्षणे इति, स्ववर्णाश्रमरक्षणमित्यत्र

सङ्घर्षाश्रमरक्षणमिति, सङ्घर्षाश्रमरक्षणमिति च पाठान्तरम् । १७
स० ४१ श्लो० ॥ ४१ ॥

व्यायाम इति । व्यायामः परिश्रमाभ्यासः; शस्त्रविज्ञानं शस्त्राणां
लक्षणादिकज्ञानं; कर्मणां लोहाकरपरिज्ञानादिकर्मणां कवचा-
वरणादीनाञ्च लक्षणानि; गजान्धरथपृष्ठेषु यथावत् यथारोति सम्प-
वर्त्तनम् उपवेशनमित्यर्थः । १४ स० ४२ श्लो० ॥ ४२ ॥

नियुद्धकौशलमिति । नियुद्धं मङ्गयुद्धं तत्र कौशलं कुशलता;
नियुद्धकुशलमिति मृद्रितपाठे स एवार्थः । मायया कौशलेन
परेषां चित्ते हृदये प्रवेशनं सर्वेषां मनो विज्ञानमित्यर्थः ।
तथा चोक्तं,

यस्य यस्य हि यो भावः तेन तेन हि तं नरम् ।

अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥

इति । शाक्ययुक्तेषु शठेषु धूर्त्तता । तथा चोक्तं,

शठे शाक्यं समाचरेत् । इति ;

सत्सु साधुषु सद्ब्रतदर्शनं साधुव्यवहारप्रकाशः । तथा चोक्तं,

सारल्यं सरलं कुर्यात् । इति ;

सद्ब्रतदर्शनमित्यत्र सद्ब्रतदर्शनमिति समीचीनः पाठः । १४ स०
४३ श्लो० ॥ ४३ ॥

मन्त्रोद्योग इति । मन्त्रोद्योगः । मन्त्रिभिः सह मन्त्रस्य आरम्भः ।
अनुमन्त्रत्वं मन्त्रिभिः सह कृते मन्त्रे पश्चादपि मन्त्रणां, तस्य मन्त्रस्य
रक्षा रक्षणं, स्वास्थं सुस्थचितता; सामदानस्य उपेक्षा तस्मिन्
उपेक्षाप्रदर्शनमित्यर्थः । भेदः शत्रूणां परस्परमनोभङ्गसाधनम् ।
दण्डस्य साधनं दण्डानां दण्डकरणमित्यर्थः । १४ स० ४४ श्लो० ॥ ४४ ॥

प्रशान्तु इति । प्रशान्ता सैन्यप्रसाधकः, अथवा उक्तव्यतिरिक्तसेनानीः,
सेनानाञ्च, मन्त्रो मन्त्रसहायः, अमात्यः मन्त्रस्य तत्कार्यस्य च सहायः,
पुरोधाः पुरोहितः, तेषाञ्च सर्वेषां सम्यक् प्रचारविज्ञानं तेषां

मध्ये कः स्वामिहितकारी को वा तद्विपरीत इत्यस्य सम्यक् विज्ञानम् ।
दुष्टानामहितकारिणाम् अथ्यक्षाणाम् अपरोपणं खनियोगात् अप-
नयनम् । अपरोपणमित्यत्र अवरोधनमिति मुद्रितपाठे कारागारे
अवरोध इत्यर्थः । १४ स० ४५ श्लो० ॥ ४५ ॥

गतागतपरिज्ञानमिति । यः कारणात् अकारणात् वा गत आग-
तश्च तस्य परिज्ञानं, दूतसम्प्रेषणानि च । प्रकृतीनाम् अमात्यादीनां
यत् व्यसनं व्यस्यति श्रेयो यत् तत् व्यसनं तस्य अपोहः निराकरणम् ।
क्रुद्धानां कुपितानां क्रोधप्रशमनानि च । १४ स० ४६ श्लो० ॥ ४६ ॥

गुरुणामिति । गुरुणाम् उपाध्यायादीनाम् अनुवृत्तिः अनुकूलत्व-
प्रवर्तनम् । पूज्यानाम् इष्टदेवतादीनाम् अभिपूजनम् । धर्मासनप्रति-
ष्ठानं विवादपदविचारार्थं धर्मासने प्रतिष्ठानं व्यास्थाने उपवेशनम् ।
राज्यस्य ये कण्ठकाः दुष्टात्मानः चारुपारदारिकादयः तेषां शोधनम्
अर्थदग्देन बधदग्देन वा दमनम् । पूज्यानां चाभिपूजनमित्यत्र पूज्यानां
चापि पूजनमिति पाठान्तरम् । १४ स० ४७ श्लो० ॥ ४७ ॥

भूताभूतपरिज्ञानमिति । सर्व्वेषाम् अनुजीवनमित्यत्र सर्व्वेषा-
मनुजीविनामिति समीचीनः पाठः । अर्थस्तु सुगमः । १४ स० ४८
श्लो० ॥ ४८ ॥

मथ्यादासीनेति । मथ्यानां मध्यवर्त्तिभूपानाम् उदामीनानां
निरपेक्षभूपानां चरितस्य व्यवहारस्य ज्ञानं परिज्ञानम् । तत्सिद्धि-
पालनं तेन मथ्यादासानचरितज्ञानेन या सिद्धिः कार्य्यसिद्धिः तस्याः
पालनं साधनं दृष्टस्थापनं वा । तत्सिद्धिमाधनमिति पाठ मथ्यादा-
सीनभूपतिभिः सन्धिरक्षणम् इत्यर्थः । मित्राणां परिग्रहः संग्रहः ।
१४ स० ४९ श्लो० ॥ ४९ ॥

पुत्रदारैति । पुत्रदारादिभिः सह गुप्तिः आत्मरक्षणम् । स्वद्वि-
रूपः आत्मावृत्तिरूपः पवनः आदौ मूले यासां तासां स्वद्वितीनां निज-
धनागमाणां प्रवर्त्तनम् । स्वद्विपवनादीनाम् इत्यत्र खनिदीपवना-

दीनाम् इति पाठे खनिदीपवनादिषु अर्थागमस्य उपायनिर्द्धारणम्
इति भावः । १४ स० ५० श्लो० ॥ ५० ॥

असतामिति । असतां दुर्वृत्तानां परिक्लेशः दण्डदानादिना क्लेश-
प्रदानम् । परिक्लेश इत्यत्र परिक्षेप इति पाठे परित्याग इत्यर्थः ।
सतां साधूनां परिगृहणं परिरक्षणम् । अहिंसा सव्वभूतानाम-
धर्माणाञ्च वर्जनम् इत्यत्र अभूतानाञ्च हिंसानामधर्माणाञ्च वर्जन-
मिति पाठे अभूतानां शास्त्रनिघिदानां हिंसानाञ्च अधर्माणाञ्च
परिहार इत्यर्थः । १४ स० ५१ श्लो० ॥ ५१ ॥

अकार्थीति । अर्देयानां कुलधनादीनां राजचिह्नानां वा । १४ स०
५२ श्लो० ॥ ५२ ॥

अदण्डनमिति । अदण्डानां निर्दोषाणां देवद्विजादीनाम् अदण्डनं
दण्डेन धनादीनामग्रहणम् । अग्राह्याणां देवद्विजभूम्यादिषु करादी-
नाम् अग्रहणम् अनादानम् । १४ स० ५३ श्लो० ॥ ५३ ॥

अर्थयुक्तस्येति । अर्थयुक्तस्य त्रिवर्गाव्यपेतस्य । अनर्थस्य फल-
विवर्जितस्य । न्यायानुसारेण करग्रहणम्, अथवा प्रतिभोक्षणं शस्या-
भावादिदर्शनेन प्रजावात्सल्यात् स्वयं करादीनामग्रहणम् । १४ स०
५४ श्लो० ॥ ५४ ॥

सर्वर्द्धनमिति । प्रधानानां प्रधानराजपुरुषाणां सर्वर्द्धनं पालनम् ।
समर्थनमिति पाठे समर्थकरणं परोक्षमिति वार्थः । निरस्थानां
पदच्युतियोग्यानामपराधिनां च निर्द्धतिः निर्द्धारणम् । वैधम्याणां
दैवमानुषकृतानां थाधिदुर्मित्तमरकावरोधप्रभृतीनां प्रशमनं निवा-
रणम् । भूतानां परस्परसख्यसंस्थापनं च । १४ स० ५५ श्लो० ॥ ५५ ॥

अविज्ञातस्य इति । श्लोकद्वयं स्पष्टम् । १४ स० ५७ श्लो० ॥ ५७ ॥

अधर्म्मति । एतत् सर्व्वं मर्हापतेः राज्ञः वृत्तम् अवश्यमवलम्ब-
नीयम् । उपकार्युपकारित्वं वृत्तमेतन्मर्हापतेरित्यत्र उपकार्यापका-
रित्वमिति वृत्तं मर्हापतेरिति मुद्रितपाठः । १४ स० ५८ श्लो० ॥ ५८ ॥

एतदिति । नयपुरःसरो नीतिमार्गानुसारी, उद्युक्तः उद्योगशीलः
शुभो राजा, एतत् पूर्वोक्तं सर्वम् अमात्यादि राज्यं च उन्नतिं नयति ।
तु किन्तु व्यसनोऽनन्तरोक्तवाक्पाख्य-दण्डपाख्यार्थदूषण-पान-स्त्री-
भ्रमया-द्यूतरूप-व्यसनवान् राजा क्षयमेव नयति । १४ स० ५६ श्लो० ॥ ५६ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् राजनि धर्मेऽपार्जनार्थेऽपार्जनयोर्व्यग्रे ।
तथाच अस्वस्थचेतसि रोगादिना विकृतचित्ते सति मन्त्रो एतत्
सर्वम् अशोधेण साकल्येन सन्धातुं सम्पादयितुम् अर्हति । सन्धातुम्
इत्यत्र सन्नेतुम् इति पाठान्तरम् । १४ स० ६० श्लो० ॥ ६० ॥

एवं प्रकृतिसप्तकस्य प्रत्येकं कर्म प्रतिपादितमिदानीं व्यसनं प्रति-
पाद्यते, वाग्दण्डयोरिति । वाक्पाख्यं वचनैः परदुःखोत्पादनम् । दण्ड-
पाख्यं तीक्ष्णदण्डता । अर्थदूषणम् अर्थानाम् अदानमादानं नाश-
स्त्यागश्च । तथाच कौटिल्यः, अदानं पूर्वभृतस्य पुनरस्य यददानं तेन
पूर्वदत्तोऽप्यर्थो विनष्टो भवति । आदानं दत्तस्य पुनराच्छेदनमपि तथे-
वानर्थाय भवति । नाशोऽपि चौरादिभिरुपहारः । त्यागः उपगत-
स्यार्थस्य परित्यागः, इत्येव दूषणमुच्यते । पानं सुगामक्तिः, स्त्री रमणी-
स्वासक्तिः, भ्रमया भ्रममारणासक्तिः, द्यूतम् अन्नक्रीडादि, यमनानि ।
महोपतेरित्युपलक्षणं सामान्यजनस्यापीति बोध्यम् । व्यसनानि महो-
पतेरित्यत्र व्यसनं एधिषोपतेरिति पुस्तकान्तरस्य पाठः । १४ स० ६१
श्लो० ॥ ६१ ॥

तथा मन्वादिकथितान्यपि व्यसनानि अभिधत्ते, आलस्यमिति ।
आलस्यं दीर्घसूत्रता, निरवधमे वा । स्तब्धता गुणघ्नं प्रैश्रयः, जडता वा ।
दर्पः शौर्याद्युपहारः । प्रमादः अनवधानता अवशंन्द्रियता वा ।
वेरकारितां वेरकारणं विनापि बद्धभिः सह वेरकरणम् । इति
इत्येतदानस्यादि पूर्वोपदिष्टं च वाक्पाख्यादि सप्तमङ्गं यथा
महोपतेस्तथा सचिवस्यापि व्यसनम् । पूर्वोपदिष्टं च इत्यत्र पूर्वोप-
दिष्टं हि इति पाठान्तरम् । १४ स० ६० श्लो० ॥ ६० ॥

राष्ट्रव्यसनमाह । अतिवृष्टिरिति । असत्करः असदुपायेन कर-
संग्रहः । यथा करसंग्राहकेण प्रदेशपतिना प्रथमं करे संगृहीतेऽपि
तत्प्रतारणाय अप्राप्तकरेण भूपालेन पुनरपि करसंग्रहार्थं प्रजानां
शस्यादिनिर्लुगठनम् । दण्डः विद्रोहिशङ्कया प्रजानां धनधान्यादिक-
स्यात्मसात्करणम् । परचक्राणि विपक्षभूपालादिकृताक्रमणावरोध-
विलुगठनादिकम् । तस्करा आटविकादयः । श्रेष्ठः सुगमः । १४ स०
६३ श्लो० ॥ ६३ ॥

राजानीक्रेति । राजानीकप्रियोत्सर्गः राजानीकानां राजवल्लभानाञ्च
उत्सर्गः राज्यपतित्यागः । एतत्सर्व्वं राष्ट्रव्यसनमुच्यते । १४ स० ६४
श्लो० ॥ ६४ ॥

दुर्गव्यसनमाह, विशीर्णेति । दुर्गस्थितानां यन्त्राणां प्राकाराणां
परिखाणाञ्च विशीर्णत्वं, जीर्णता इति भावः । अशस्त्रता धनुःशर-
कृपाणभस्त्रतोमरपरशुगदाप्रभृति-शस्त्रहीनता । घासानां पशूनामा-
हारीयतर्णाविशेषाणाम् इन्धनानाम् अन्नानाञ्च क्षीणता खल्पता ।
एतत्सर्व्वं दुर्गव्यसनम् उच्यते । क्षीणघासेन्धनान्नत्वम् इत्यत्र क्षीणवासेन्ध-
नान्नत्वम् इति मृदितः पाठः । १४ स० ६५ श्लो० ॥ ६५ ॥

कोषव्यसनमाह, व्ययीकृत इति । व्ययीकृतः भृत्यादिभ्यो दत्तः ।
परिक्षिप्तः बद्धा विक्षिप्तः । भक्षितः रक्तकादिभिरिति शेषः । अस-
क्षितः न संगृहीतः । मूषितः चौरादिभिरपहृतः । दूरसंस्थः व्यव-
हितः । एतत्सर्व्वं कोषव्यसनम् उच्यते । १४ स० ६६ श्लो० ॥ ६६ ॥

सम्पत्ति बलव्यसनमाह, उपरुद्धम् इति । उपरुद्धं शत्रुसैन्येन
कृतोपरोधमित्यर्थः । परिक्षिप्तं परि समन्तात् वेष्टितं विष्टुङ्कनया
नामाप्रदेशे विकीर्णं वा । विमानितं विगतमानम् अपमानितम् इत्यर्थः ।
अमानितम् अरुम्मानितम् । अमतम् अनिष्टम् अप्रियमित्यर्थः । स्पष्ट-
मन्यत् । अमतम् इत्यत्र अभूतम् इत्यपि पाठः । अभूतम् अप्रदत्तवे-
तनम् । १४ स० ६७ श्लो० ॥ ६७ ॥

परिक्लीषेति । परिक्लीषायरहितं परिक्लीषं हतभूयिष्ठम्, अग्र-
रहितं हतमुख्यप्रवीरम् अधिनायकहीनमित्यर्थः । अग्रे जवः वेगो
यस्य सः अग्रजवः संग्रामे अग्रवर्ती । प्रहतः अग्रजवः अग्रवर्ती वीरो
यस्य तत् । आशानिर्व्वेदभूयिष्ठम् आशया निर्व्वेदेन च भूयिष्ठम् ।
बलवत्या आशया बलवता निर्व्वेदेन च अनायत्तचित्तमित्यर्थः ।
तत्त्वज्ञानापदीर्थादेर्निर्व्वेदः स्वावमानना इति दर्पणम् । १४ स० ६८
श्लो० ॥ ६८ ॥

कलत्रगर्भमिति । कलत्रं कुलस्त्री गर्भे विद्यते यस्य तत् । विक्षिप्तम्
अनेकराज्ये विकीर्णं सुदूरं प्रेषितं वा । अन्तःशुल्यम् अन्तर्गतामित्र-
शुल्यम् । भिन्नगर्भम् अन्योन्यमेव निर्भ्रमम् । अपस्तृतं स्वराज्य एव
मण्डलान्तरव्यवहितम् । अवियुक्तं कदापि न देशान्तरितम् । अवि-
युक्तमित्यत्र अपकथ्यमिति पाठे युद्धे अशिक्षितमित्यर्थः । परिमृष्टम्
इति पाठे युद्धशिक्षां कुर्वन्तमित्यर्थः । १४ स० ६९ श्लो० ॥ ६९ ॥

क्रुद्धमौलेति । क्रुद्धमौलाविमिश्रम्, मौलं पिष्टपेतामहं सैन्यम् ।
क्रुद्धं मौलं यत्र तत् । अविमिश्रं विभिन्नमतम् । विद्विषा विशिष्टं
शत्रुणा एकत्र स्थितम् । दृष्ययुक्तं दृश्येण विपक्षेण युक्तं मिलितम् ।
स्वविक्षिप्तं स्वविषये विक्षिप्तं क्षिप्तवत् वर्त्तमानम् । मित्रविक्षिप्तं
मित्रकार्यार्थं क्षिप्तम् । १४ स० ७० श्लो० ॥ ७० ॥

विच्छिन्नविविधासारमिति । विवधो धान्यादेः प्राप्तिः । आसारः
सुहृद्रक्षम् । विच्छिन्नौ धन्तौ विवधासारो यत्र तत् । विच्छिन्नविवि-
धासारमिति पाठान्तरम् । शून्यमूलं शून्यं मूलं जनपद धनकलत्रादि-
रक्षास्थानं यस्य तत् । अस्वामिसङ्गतं स्वामिनोऽनुमतिं विना यत्
सङ्गतम् । भिन्नकूटं भिन्नं पृथक् पृथक् कूटं कूलं यत्र तत् । १४ स०
७१ श्लो० ॥ ७१ ॥

दुष्पार्ष्णियहमिति । दुष्पार्ष्णियहं दुरभिसन्धियुक्तपार्ष्णियहस-
मेतम् । अन्धं देशाद्यनभिन्नम् । अन्धम् इत्यत्र अज्ञमित्यपि पाठः ।

एतत् सर्व्वं बलव्यसनम् उच्यते । अत्र बलव्यसने किञ्चित् साध्यं प्रयत्ने-
नापनेतुं शक्यं, किञ्चित् असाध्यम् । एतद् द्वयं पश्चादुच्यते । १४ स०
७२ श्लो० ॥ ७२ ॥

बलव्यसनेषु किं साध्यं किमसाध्यमित्याह, उपरुद्धमिति । उपरुद्धं
शत्रुणा कृतावरोधं बलं निर्गत्य यदा अत्यन्तमूर्जितं बलवत् भवति
तदा युध्येत । अपरुद्धमिति मुद्रितपाठः । परित्तिप्तं परि समन्तात्
वेष्टितम् अतएव निर्माणं न, युध्येत इति शेषः । १४ स० ७३
श्लो० ॥ ७३ ॥

अमानितम् असम्मानितं बलं कृतमानार्थसंग्रहं सत्, कृतः माना-
र्याभ्यां संग्रहे यस्य तत् युध्येत । साध्यमेतत् । विमानितं विगत-
मानम् अपमानितमित्यर्थः । अत्यर्थं प्रदीप्तकोपपावकं समुज्ज्वल-
कोपानलम् अतएव न युध्येत । अपमानात् प्रदीप्तकोपानलस्य कोप-
शान्तिरसाध्यैव । १४ स० ७४ श्लो० ॥ ७४ ॥

युध्येतेति । अभृतम् अप्रदत्तवेतनं तदाखे कृतवेतनं तत्कालं दत्त-
वेतनं युध्येत । साध्यमेतत् । व्याधितम् अकर्मण्यं न, युध्येत इति
शेषः । यतः व्याधितं पांडितं परिभूयते पराभवमाप्नोति । असाध्य-
मेतत् । १४ स० ७५ श्लो० ॥ ७५ ॥

परिश्रान्तमिति । परिश्रान्तं बलं सुविधानतः खानभोजनादिना
विश्रान्तं विगतश्रमं सत् युध्येत । साध्यमेतत् । दूरायातं दूरात्
मित्रकार्यं सम्पाद्य दूरदेशात् आयातम् अतएव हतप्राणं निःसक्तं न
शस्त्रयुद्धक्षमं न शस्त्रयुद्धे समर्थं भवति । असाध्यमेतत् । १४ स०
७६ श्लो० ॥ ७६ ॥

नवागतम् इति । नवागतम् अभिनवागतं तद्देशैः तद्देशसंभूतैर्बले-
र्मिश्रं युध्येत । साध्यमेतत् । हतमुख्यप्रवीरं हता मुख्यप्रवीरा धुरन्धरा
यस्य तत् अतएव परिदीयं न, युध्येत इति शेषः । हतमुख्यप्रवीरन्तु
इत्यत्र हतमुख्यमवीरं तु इति मुद्रितपाठः । १४ स० ७७ श्लो० ॥ ७७ ॥

युध्येतेति । प्रतिहतंम् अन्यैर्वीरैर्भ्रमं प्रवीरः सह सङ्गतं मिलितं सत् युध्येत । साध्यमेतत् । हतायजं हतः अप्रजः श्रेष्ठो यस्य तत् । अतएव प्रमाथितपुरःसरम् प्रमाथितो ध्वस्तः पुरःसरः सेनानीर्यस्य तत् । अनासक्तं संयामपराङ्मुखम् । न युध्यते इति परस्माकेनान्वयः । हतायजमनासक्तमित्यत्र हतायजं च नासक्तमिति पाठान्तरम् । १३ स० ७८ श्लो० ॥ ७८ ॥

आशेति । आशानिर्वेदलब्धार्थम् आशायां निर्वेदे च सिद्धप्रयोजनम् अतएव पूर्णांशं न युध्यते, युद्धप्रवृत्तिकारणापगमादिति भावः । निरुद्धे अवरुद्धे सति अभूयिष्ठप्रसारे अन्यपरिमरस्थाने भुवोऽन्यतया न युध्येत इति शेषः । आशानिर्वेदलब्धार्थं पूर्णांशं नात्र युध्यते इत्यत्र आशानिर्वेदलब्धा तु युध्यते न तु युध्यते इति पाठान्तरम् । १४ स० ७९ श्लो० ॥ ७९ ॥

युध्येत इति । आवृतसंप्राप्तं पूर्वमावृतं शत्रुसैन्येन कृतावरोधं पश्चात् संप्राप्तम् अपरुद्धतं बलं यथार्हं युधवाहनं सत्वानुरूप-समादित-शुद्ध-वाहनं सत् युध्येत । यथार्हं युधवाहनम् इत्यत्र अपूर्वायुधवाहन-मिति मुद्रितपाठः । कलत्रगर्भात् कलत्रं कुलस्त्री गर्भे यस्य तस्मात् सैन्यसमुदात् उन्नीतकलत्रम् अपसारितकलत्रं बलं सङ्करक्षमं युद्ध-करणे समर्थं, भवतीति शेषः । १४ स० ८० श्लो० । ८० ॥

अनेकेति । अनेकराज्यान्तरितं मित्रसाहाय्यार्थं प्रेषितम् अनेकैः राज्यैः अन्तरितं व्यवहितम् अतएव अतिक्षिप्तम् अतिदूरं प्रेषितं न युध्यते । अन्तःशल्यम् अन्तर्गतामित्रशल्यम् अन्तर्गतम् अमित्राणां शत्रूणां शल्यं यस्य तत् न क्षमं, युद्धकरणे न समर्थमित्यर्थः । १४ स० ८१ श्लो० ॥ ८१ ॥

अन्यान्यमिति । भिन्नगर्भं बलम् अन्यान्यमव निर्भ्रमं परस्परं विरोधि, तत् न युध्यते । तथाच अपरुद्धतं स्वाधिकारमध्ये मगद-जान्तरव्यवहितम् । तथा राज्यान्तरीकृतं भिन्नराज्ये प्रेषितम् ।

अथर्थं आन्तत्वात् न युद्धक्षममिति भावः । १४ स० ८२ श्लो० ॥ ८२ ॥

अवियुक्तमिति । अवियुक्तं न देशान्तरगतम् । देशान्तरगमना-
भावात् संग्रामदक्षताभावः । अपक्रान्तं पलायितं युधि योद्धुं न
क्षमम् । परिमृष्टं ह्यपक्रान्तमिति पाठे परिमृष्टम् अर्थादुपक्रान्तम्
अशिक्षितमित्यर्थः । मौलं मूलतः स्थितं पिडपैतामहमित्यर्थः । कुडं
तत् बलं सान्त्वितं सान्त्वनाप्राप्तं क्षमं योद्धुमिति श्लेषः । १४ स० ८३
श्लो० ॥ ८३ ॥

मिश्रं शत्रुभिरेकस्थं तदाक्रान्ततयाऽक्षमम् ।

शत्रोरुपनिविष्टं यत् सामर्थ्याद्ब्राह्मणं युधि ॥ ८४ ॥

मिश्रमिति । मिश्रम् अर्थात् शत्रुभिरेकस्थं शत्रुभिः आक्रान्ततया
निरुद्धप्रसरं बलम् अक्षमम् । शत्रोः उपनिविष्टं शत्रुकर्तृक-समीकृत-
शिविरनिवेशं बलं न सामर्थ्यात् सामर्थ्याभावात् युधि अक्षमम् । असा-
ध्यमेतत् । १४ स० ८४ श्लो० ॥ ८४ ॥

द्रुष्ययुक्तं न युध्येत युध्येतोद्धृतकरटकम् ।

प्रधानयोधसंगुप्तं द्रुष्यञ्चापि समुत्पतेत् ॥ ८५ ॥

द्रुष्ययुक्तमिति । द्रुष्ययुक्तं बलं न युध्येत, तदेव उद्धृतकरटकम् अप-
नीतद्रुष्यं युध्येत । पदान्तरमाह, प्रधानयोधसंगुप्तं वीरप्रधानेन
संरक्षितं द्रुष्यं चापि बलं समुत्पतेत् युद्धार्थं संपतेत् । प्रधानयोध-
संगुप्तं द्रुष्यं चापि समुत्पतेत् इत्यत्र प्रधानयोधसंयुक्तं द्रुष्ययुक्तं समुत्पतेत्
इति मुद्रितः पाठः । १४ स० ८५ श्लो० ॥ ८५ ॥

स्वविद्धिप्तमिति । स्वविद्धिप्तम् अर्थात् आपदि आपत्काले स्वविषये
आत्मकार्यं आक्षिप्तं सम्पूर्णमाकृष्टम् । एवं प्रकृत्यदेशकालत्वात् मित्र-
कार्यसाधनार्थम् उत्क्षिप्तम्, अयोगिकं युद्धयोगाय न समर्थं भवति ।
स्वविषयाक्षिप्तमित्यत्र स्वविषयाक्षिप्तमिति मुद्रितः पाठः । १४ स०
८६ श्लो० ॥ ८६ ॥

धान्यादेरिति । वीवधः धान्यादेः प्राप्तिः । आदिपदात् वस्त्र-
 घृत-लवणादि सर्व्वं स्नान्यावारोपयोगि गृह्यते । बद्धपुस्तकेषु, धान्या-
 देर्वीवधा प्राप्तिरिति पाठः । विवधो वीवधश्चापि पर्याहारे इति
 मेदिनी । आसारः सुहृद्भ्रूलम् । विच्छिन्नः वीवधः आसारश्च यस्य तत्
 मन्यं युद्धाय न इध्यते, आहारप्रतिबलाभावादिति भावः । युद्धाय
 नेष्यते इत्यत्र युद्धायनेष्यते इति च पाठः । १४ स० ८७ श्लो० ॥ ८७ ॥

पिटपैतामहं मौलं तेन शून्यं न तत् क्षमम् ।

कृतजानपदारक्षं शून्यमूलं युधि क्षमम् ।

अस्वामिसंहतश्चैव स्वामिना यदिना कृतम् ॥ ८८ ॥

पिटपैतामहमिति । मौलं पिटपैतामहं, तेन मौलेन शून्यं तत् बलं
 न क्षमं न युद्धे समर्थमित्यर्थः । शून्यमूलं कलत्रादिरक्षाभ्यानक्ष्यतम्
 अपीति शेषः । कृतजानपदारक्षं कृता जानपदः आरक्षा, कलत्रा-
 दीनामिति शेषः । यस्य तत् बलं युधि क्षमं संग्रामे समर्थम् । स्वामिना
 विना यत् कृतं नियुक्तं तत् अस्वामिसंहतम् । तादृशं बलं, न युध्येत
 इति परश्लोकेनान्वयः । प्रथमचरणद्वयं मुद्रितपुस्तके नास्ति । आकाङ्क्ष-
 सामन्नम्यरक्षणाय मया घड्भिस्वरणैरेकः श्लोको गृह्यतः । कृतजा-
 नपदारक्षमित्यत्र कृतजानपदारक्ष्यम् इति मुद्रितपुस्तकस्य पाठः ।
 १४ स० ८८ श्लो० ॥ ८८ ॥

न युध्येत इति । भिन्नकूटं भिन्नः कूटो दम्भा यस्य ततः सर्वमेव
 स्वप्रधानम् अतएव अनायकम् । तथाच पश्चात् कोपाभिमतान्तं
 रोषाभिभूतम् । दुष्पार्ष्णिग्राहं दुर्दूरभिसन्धियुक्तः पार्ष्णिग्राहो यस्य
 तादृशं बलम् अक्षमं संग्रामेऽयोग्यमित्यर्थः । १४ स० ८९ श्लो० ॥ ८९ ॥

आदेशिकमिति । आदेशिकं दशानभिर्ज्ञं, तत् अन्यं स्मृतम् । तन्म-
 लत्वात् क्रियायां युद्धक्रियायाम् अक्षमम् । आदेशिकं स्मृतं ह्यन्यं
 तन्मलत्वात् क्रियाक्षमम्, इत्यत्र आदेशिकं स्मृतं युद्धं मूढत्वात् क्रिया-
 क्षमम् इति मुद्रितपाठः । उपसंहरन्नाह, बलव्यसनमित्यादि इति ।

अत्र आदिपदात् अन्यान्यपि द्यूतस्त्रीपानादीनि आक्षिप्यन्ते । तत् समीक्ष्य तत् प्रतीकारानन्तरं पर्यवसानं समालोक्य पश्चात् युद्धान् समुत्पतेत् । १४ स० ६० श्लो० ॥ ६० ॥

मित्रव्यसनमाह, दैवोपपीडितमिति दैवान्युपपीडनानि कथित प्रकाराणि व्याधिमरकादीनि तैः समाक्रान्तम् । शत्रुबलेन यन्तम् आक्रान्तम् । तथा संपरिकीर्त्तितैः कथितैः कासक्रोधसमृत्यैश्च दौघैः यन्तं मित्रं, व्यसनोपेतमिति श्लेषः । मृगयाक्षाः स्त्रियः पानमिति कामजस्रतुवर्गः । वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यम् अर्थदूषणमिति क्रोधज-स्त्रिवर्गः । १४ स० ६१ श्लो० ॥ ६१ ॥

व्यसनतारतम्यमाह, नरेन्द्राद्या इति । मित्रव्यसनात् दण्डव्यसनं, ततोऽपि क्रोधव्यसनं, ततोऽपि दुर्गव्यसनं, ततोऽपि राज्यव्यसनं, ततोऽपि अमात्यव्यसनम्, अमात्यव्यसनात् स्वामिव्यसनं गरीय इति तात्पर्यम् । १४ स० ६२ श्लो० ॥ ६२ ॥

इतीति । राजा इत्यादि वाग्दण्डयोश्च पारुष्यम् एतत्प्रभृति दुष्पार्ष्णिग्राहमन्धश्च बलव्यसनमुच्यते एतत्पर्यन्तं सर्वं प्राकृतं प्रकृतिः प्रस्तुतं व्यसनं यथावत् बुध्यते अनुसंदध्यात् । तथाच प्रयत्नात् यत्नेन, बुद्ध्या ज्ञानेन, शक्त्या सामर्थ्येन च व्यसनस्य पूर्वाक्षिखितस्य अकाल-हीनं न कालेन यथायोग्यममयेन हीनं व्यपेतं, व्यपरोपणम् अपसारणं कुर्यात् ॥

बुध्येत राजा व्यसनं प्रयत्नात्
बुद्ध्या च शक्त्या व्यसनस्य कुर्यात् ।
अकालहीनं व्यपरोपणं सः
राजा प्रजारञ्जनतत्परो भवेत् ॥

इति पुस्तकान्तरस्य पाठः । १४ स० ६३ श्लो० ॥ ६३ ॥

कालात्यये हि व्यसनं व्याधिवदसाध्यं स्यादिति तदुपेक्षायां दोषं दर्शयन्नाह, प्रकृतिव्यसनानीति । इन्द्रियाद्यर्थेषु गीतवाद्यादिषु

प्रसक्तिरत्र प्रमादशब्देनाभिधीयते । दर्पः पौरुषादिजनितोऽहङ्कारः,
तस्मात् यो राजा प्रकृतिव्यसनानि उपेक्षते, रिपवः न चिरात् तं
पराभवन्ति इति प्रतीतम् । १४ स० ६४ श्लो० ॥ ६४ ॥

इदमिदमिति । इदं चेदं च कार्यं स्वविषये दुर्गादिकं परविषये
सन्धादिकं विचिन्त्य मन्त्रपूर्वकं निश्चित्य सम्यक् कर्मणा योजनीयम्
अनुष्ठयम् । ततश्च ईहमानः चेष्टमानः राजा नियतं निश्चयेन प्रापयेत्
समापयेत् । यस्य नृपतेः प्राकृतो वर्गः प्रकृतीनां स्वाम्यमात्यादीनां
वर्गः समूहः मुनयपिहितरन्ध्रः मुनयेन शास्त्रोपदिष्टरीत्या पिहितं
रन्ध्रं किद्रूपव्यसनं यस्य तथा स क्षितिपतिः चिराय त्रिवर्गं धर्मार्थ-
कामरूपम् उपभुङ्क्ते । १४ स० ६५ श्लो० ॥ ६५ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां श्रीजगन्मोहनतर्कालङ्कार-
क्षतायाम् उपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां हस्तलिखितपुस्तकानुसारेण
प्रकृतिकर्मव्यसनादिनिरूपणं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥०॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण त्रयोदशः सर्गः ॥

चतुर्दशमर्गप्रारम्भः ।

राज-राज्य-व्यसनयोः स्वरूपं तारतम्यञ्चाह, अमात्याया इति ।
अमात्यः आद्यो यामां ताः षडपि मित्रान्ता राज्ञम् उच्यते । स्पष्ट-
मन्यत् । १५ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

राजेति । अथमनी राजा राज्यव्यसनापोहनत्तमः षडङ्गराज्य-
व्यसनस्य निराकरणे समर्थः । ऊर्जितं व्यसनादिग्रन्थं राज्यं न
राजव्यसनापोह-समर्थं न राज्ञो व्यसनदूरीकरणे समर्थं भवति ।
१५ स० २ श्लो० ॥ २ ॥

आत्मा मात्यप्रजाकोषदुर्गाणां दण्डमित्रयोः ।

व्यसनेभ्यः समुन्नेता राजा यः स त्रिवर्गभाक् ॥ ३ ॥

आत्मेति । आत्मनः अमात्यानां प्रजायाः कोषस्य दुर्गस्य दण्डमित्रयोश्च
व्यसनेभ्यः समुन्नेता वियाजको यो राजा स त्रिवर्गभाक् धर्मार्थकाम-
भाजनं भवति । १५ स० ३ श्लो० ॥ ० ॥

अशास्त्रचक्षुरिति । अशास्त्रचक्षुः नान्ति शास्त्रं नीतिशास्त्ररूपं
चक्षुर्यस्य सः नृपतिः अन्य इत्यभिधीयते । अन्यः शास्त्रलोचनरहितो
नृपतिर्वरं तथापि मदात् गर्वात् आक्षिप्तसत्ययः परित्यक्तसन्मार्गः
चक्षुश्चान् नृपतिर्न । तथाहि अन्यो नृपतिर्मन्त्रभिर्मन्त्रकृश्लैरस-
न्मार्गात् निवर्त्यते, चक्षुश्चान्तु मदान्यः कुमार्गमाश्रित आत्मानं राज्यं
चाशेषतो हन्ति । १५ स० ४ श्लो० ॥ १ ॥

मन्त्रिभिरिति । आत्मानं सराज्यमपीत्यर्थः । स्पष्टम् । १५ स०
५ श्लो० ॥ ४ ॥

शास्त्रचक्षुरिति । धर्मार्थो प्रतिघ्नन्ति यानि तानि धर्मार्थप्रतिघा-
तीनि धर्मार्थविध्वंसकानि व्यसनानि परित्यजेत् । १५ स० ६ श्लो० ॥ ५ ॥

वाग्दण्डयोरिति । वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यम् अर्थदूषणं चेति व्यसनत्रयं क्रोधजं स्मृतम् । १५ स० ७ श्लो० ॥ ६ ॥

कामजमिति । कामजं व्यसनं चतुर्विधम् । चतुर्विधमित्यत्र चतुष्टयमिति पाठान्तरम् । स्पष्टम् । १५ स० ८ श्लो० ॥ ७ ॥

वाक्पारुष्यमिति । वाक्पारुष्यं वाचां तीक्ष्णत्वं लोके उद्देजनम् अतएव अनर्थकत् अनर्थम् अपायं करोतीति । तस्मात् तत् न कुर्यात् । प्रियया वाचा जगत् आत्मसात् प्रकुर्यात् । अनर्थकत् इत्यत्र अनर्थकम् इति, आत्मसात् इत्यत्र आत्मताम् इति, वाक्पारुष्यं परम इत्यत्र वाक्पारुष्यपरम् इति मुद्रितपुस्तकस्य पुस्तकान्तरस्य च पाठः । १५ स० ९ श्लो० ॥ ८ ॥

अकस्मादिति । कोपात् परुषम् इत्यत्र कोपादभीक्ष्णम् इति मु० पाठः । इति प्रतीतम् । १५ स० १० श्लो० ॥ ९ ॥

हृदये इति । हृदये हृदयस्थित इत्यर्थः । मर्मच्छित् मर्मभेदी तीक्ष्णो वागसिः तेजस्विनं जनं दीपयति । दीप उद्दीप्तश्च स वरितां याति । तेजस्विनं दीपयति इत्यत्र तेन च्छिन्नो नरपतिरिति मु० पाठः । १५ स० ११ श्लो० ॥ १० ॥

नादेजयेदिति । कृपणो लुब्ध उच्यते । १५ स० १२ श्लो० ॥ ११ ॥

असिद्धसाधनमिति । असिद्धस्य प्रतिपत्तादेर्दण्डनक्रियया साधनं दण्डः तथा शासनं शिक्षणमपि दण्ड उच्यते सद्भिः । तथाच कौटिल्यः, “नधः परिक्रेशोऽर्थहरणं दण्डः” इति । तं दण्डं यत्नैव शास्त्रोक्तप्रमाणैव नयेत् प्रापयेत् । दण्डं दण्डार्थे जने यत्नदण्डः प्रयुक्ता दण्डो येन तादृशा नरपतिः प्रशस्यते । तं यत्नैव नयेत् इत्यत्र तद्युक्तोऽपनये इति, दण्डे इत्यत्र दण्डं, दण्डम्, इति च, सद्भिरित्यत्र यद्भिर्मिति पाठान्तरम् । १५ स० १३ श्लो० ॥ १२ ॥

उद्देजयतीति । प्रतीतम् । १५ स० १४ श्लो० ॥ १३ ॥

संश्रयाश्चैव लोकस्य इति । लोकस्य संश्रयाः आश्रयदातारः ।

संश्रया इत्यत्र आश्रिता इति म० पाठः । आश्रिताश्चैव लोकेन इत्यपि पाठः । विवृद्धाः वृद्धिं गताश्च विद्विषः विनाशाय भवन्ति । १५ स० १५ श्लो० ॥ १४ ॥

लोकानुग्रहकर्त्तार इति । स्पष्टोऽर्थः । १५ स० १६ श्लो० ॥ १५ ॥ महत्स्वपीति । तत्र राज्यापहारे प्राणान्तिको दण्डः प्रशस्यते । अन्यत्र विगर्हितः । तत्र दण्डः प्रशस्यते इत्यत्र युक्तदण्डः प्रशस्यते इति, तत्र दण्डं प्रशस्यते इति वा पाठः । १५ स० १७ श्लो० ॥ १६ ॥

अर्थद्रूषणमाह, द्रूष्यस्य द्रूषणार्थमिति । द्रूष्यस्य शङ्कितापराधस्य दोषयुक्तस्य वा द्रूषणार्थं दोषानिरूपणार्थं बधार्थं वा महोयसो बज्र-संख्यस्य अर्थस्य परित्यागः व्ययः, नीतितत्त्वज्ञैः नीतिशास्त्रविचक्षणैः अर्थद्रूषणम् उच्यते । द्रूष्यस्याद्रूषणार्थञ्च इति पाठे द्रूष्यस्य अद्रूषणार्थं निर्दोषिताख्यापनार्थम् इत्यर्थः । कौटिल्येनाप्युक्तम्, अदानमादानं विनाशस्त्यागः । तदपि कोपेनैव यन्न दीयते तत्कृतार्थद्रूषणमुच्यते । कोपेनैव यदादीयते तत्कृतार्थद्रूषणमुच्यते क्षितिर्विनाशोऽपि कोपे-नैवोपलक्षितः । अर्थस्य त्यागोऽपि द्रूष्यबधार्थं यद्रूढ दीयते इत्येकमेव तत् इति । १५ स० १८ श्लो० ॥ १७ ॥

अर्थद्रूषणस्याविधेयतामाह, तदकस्मादिति । तत् तस्मात् नित्यम-आत्महिताकाङ्क्षी राजा, अकस्मात् अतिबलीयसा कोपेन समाविष्टः सन्न अर्थद्रूषणं न कुर्यात् । १५ स० १९ श्लो० ॥ १८ ॥

मृगयाव्यसनदोषान् अभिधातुमाह, यानक्षोभ इति । यानवतः यानेन रथादिना अरण्यं प्रविशतः यानक्षोभः बन्धुरप्रदेशे यान-प्रतिघात इत्यर्थः । तथा यानाभिहरणं यानानां ध्वंसः । क्षुत् क्षुधा, पिपासा जलपानेच्छा, श्रमः परिश्रमः, आयासः श्रौतसुक्यम् इत्यादि-जनितं पीडनं परिक्षेशः । इत्यादि पृथिवीन्द्राणां मृगयाव्यसनं स्मृतम् इति चतुर्विंशश्लोकेनान्वयः । यानक्षोभो पानवतो यानाभिहरणं तथा इत्यत्र पानक्षोभो पानरतो पानाभिहरणं तथा इति पाठे

पानरतौ सुरापानाभ्यांसे सति पानक्षौभौ सर्वदा पानं, तज्जनितः
क्षौभः सम्मोहश्च । तथा पानाभिहरणं पानरत्याकर्षणं, सर्वदा सुरा-
सेवनप्रवृत्तिरित्यर्थः । १५ स० २० श्लो० ॥ १६ ॥

अभियानस्येति । अभियानस्य युद्धयात्रायाः सम्पत्त्या संग्रामसाम-
ग्र्याणामपचयेनेति भावः । यानव्यसनजं यानव्यसनजनितं महत् दुःखम् ।
अभियानस्य सम्पत्त्या यानव्यसनजं महत् इत्यत्र अभियानस्य सम्पत्त्या
पानव्यसनजं महत् इति पाठे, अभियानस्य निरन्तरसुरासेवनस्य
सम्पत्त्या संघटनेन पानव्यसनजं सुरापरायणतारूप-व्यसनजनितं
महत् दुःखम् । स्पष्टमन्यत् । १५ स० २१ श्लो० ॥ २० ॥

वृत्तसङ्घटति । वृत्तसङ्घटजा वृत्तसन्निपातजनिताः । लताकण्टक-
पाटनं लताभिः कण्टकेषु पाटनं शरीरविदारणम् इत्यर्थः । शूलपाद-
लताजालस्यागुवल्मीकपीडनम् इत्यत्र शूलपादशिलाजालस्यागुवल्मीक-
पीडनम् इति पाठान्तरम् । अर्थोऽत्र न दुरवगाहः । १५ स०
२२ श्लो० ॥ २१ ॥

प्रच्छन्नोपगतैरिति । शूलानां सरितां विपिनानां कुक्षिषु गर्भेषु
प्रच्छन्नोपगतैः अलक्षितरूपेणोपस्थितैः सामन्ताटविकादिभिः कृता
बधबन्धपरिक्षेपाः बधबन्धनादिजनिताः क्लेशाः सम्भवन्ताति श्रेयः ।
बधबन्धपरिक्षेपा इत्यत्र बधबन्धपरिक्षेपरिति सु० पाठस्तु न समी-
चीनः । १५ स० २३ श्लो० ॥ २२ ॥

स्वसन्धैरिति । परभिन्नैः परेण शत्रुणा भिन्नैः भेदमापादितैः
आयत्तीकृतैरित्यर्थः । स्वकल्पैः आत्मसदृशैः स्वसन्धैः मारणं गुप्तहृद्येति
भावः । स्पष्टमन्यत् । १५ स० २४ श्लो० ॥ २३ ॥

दवाग्निधूमसंरोध इति । दिङ्मोहे दिग्भ्रमः । भ्रमणानि दिग्-
भ्रमात् दुर्गमप्रदेशेषु चक्रमणानि । इत्यादि दाघजातमिति वाक्यशेषः ।
१५ स० ०५ श्लो० ॥ २४ ॥

अपरोक्षित-मृगयागुणानभिधाय तत्खण्डनमाह, जितश्रमत्व-

मिति । जितश्रमत्वं श्रमसहिष्णुता । व्यायामः बलवृद्धिकरमङ्गसञ्चालनम् । अस्त्रमेदकफक्षयः शरीरस्थानां जड़तासम्पादकानाम् अस्त्रादीनाम् अपचयः । अस्त्रमेदकफक्षय इत्यत्र आममेदकफक्षय इति मु० पाठः । अस्त्रस्य मेदसः क्षय इति तु क्वचित् पाठः । चलस्थिरेषु चलाचलेषु लक्ष्येषु अनुत्तमा अखलिता बाणसिद्धिः । १५ स० २६ श्लो० ॥ २५ ॥

मृगयायामिति । अन्ये अपरे मृगयायाम् एतान् गुणान् आहुः । तत् एवंविध-गुणकीर्तनं न क्षमं न युक्तिसङ्गतम् । यतः दोषाः मृगयायामनिष्ठापाताः प्रायः प्राणहराः जीवनहारिणः तस्मात् तत् मृगयाकरणं महत् व्यसनम् । १५ स० २७ श्लो० ॥ २६ ॥

मृगयां विनापि मृगयोक्तगुणाः सम्पद्यन्ते इति प्रदर्शयन्नाह, अस्त्रादय इति । योग्या अश्वारोहणाद्यभ्यासः, तथैव अस्त्रादयः अस्त्रकफमेदाः दिवानिशं जोर्यन्ते जीर्णा भवन्ति । तथाच चलेषु स्थितिस्थापक-गुणोपेतपदार्थेन, वायुना, बाष्पादिना वा प्रचलत्सु यन्त्रलक्ष्येषु यन्त्ररूपलक्ष्येषु धावत्कृतक-मृगादिषु वा बाणसिद्धिः जायते । अस्त्रादय इत्यत्र आमामदय इति, चलेषु यन्त्रलक्ष्येषु इत्यत्र चरेषु यत्र लक्ष्येषु इति मुद्रितः पाठः । १५ स० २८ श्लो० ॥ २७ ॥

मृगयासक्ति-चरितार्थताया उपायान्तरमाह, अथ चेदिति । व्याख्या सुगमा । १५ स० २९ श्लो० ॥ २८ ॥

कृत्रिमं मृगयारण्यं कीदृशं करणीयमित्याह, परिक्षिप्तमिति । मृगाणामपि अगम्यथा अलङ्घनीयथा परिखया परिक्षिप्तं परि समन्तात् वेष्टितम् । अन्यथा रक्षितमृगाणां पलायनसम्भावना । परिखाशब्देन प्राकारोऽप्युपलक्षितः । आयामपरिणाहाभ्यां दीर्घविस्ताराभ्याम् अर्द्धयोजनसम्मितम् क्रोधद्वयपरिमितम् । अर्द्धयोजनसम्मितमित्यत्र अर्द्धयोजनसंश्रितम् इत्यपि पाठः । १५ स० ३० श्लो० ॥ २९ ॥

गिरेरिति । स्पष्टम् । १५ स० ३१ श्लो० ॥ ३० ॥

पादपैरिति । खिग्धनीलघनच्छायैरित्यत्र खिग्धशीतघनच्छायैरिति,
प्रख्यातैरित्यत्र विज्ञातैरिति, विरलैरित्यत्र विटपैरिति मुद्रितः पाठः ।

१५ स० ३२ श्लो० ॥ ३१ ॥

पांशुपूरितेति । पांशुभिः पूरिताः, अत एव निष्क्रिद्राः क्लिद्र-
रहिताः श्वभ्रप्रदरकन्दरा यत्र तत् । श्वभ्रं विलं, प्रदरो विदीर्णस्थानं,
कन्दरो दरो । पांशुपूरितनिष्क्रिद्र-श्वभ्रप्रदरकन्दरम् इत्यत्र पांशुपूरित-
निष्क्रिद्रं श्वभ्रप्रदरकन्दरम् इति मुद्रितः पाठः । दलिताः पातिताः
स्थानु-वल्मीक-पाषाणा यत्र तत्, अत एव समभूतलम् । निम्नस्थान-
पूरणात् उच्चस्थानविध्वंसाच्च सर्वत्र समीकृतमिति भावः ॥ १५ स०
३३ श्लो० ॥ ३२ ॥

शोभितग्राहसलिलमिति । शोभिता निःसारिता ग्राहाः कुम्भी-
रादयो येभ्यः, तादृशानि सलिलानि यत्र तत् । सुगम्भीरजलाशय-
मित्यत्र सम्भूतजलदाशयमिति, नानापद्मवनाकीर्णमित्यत्र नानापुष्प-
समाकीर्णमिति, नानाविहगशोभितमित्यत्र नानाविहगसङ्कुलमिति च
मुद्रितः पाठः । स्पष्टोऽर्थः ॥ १५ स० ३४ श्लो० ॥ ३३ ॥

मृगसङ्घातसम्पूर्णमिति । क्लिन्नानि षट्क्लाणि येषां ते क्लिन्नषट्क्लाः,
तादृशा विघाणिनः षट्क्लाणो यत्र तत् । स्पष्टमन्यत् ॥ मृगसङ्घात-
सम्पूर्णमित्यत्र अघातमृगसम्पूर्णमिति क्वचित्पाठः ॥ १५ स० ३५ श्लो०
॥ ३४ ॥

सुखसंसेव्यलतयेति । पुष्पवल्मीपिनद्धया कुसुमश्रेणीयुक्तया सुख-
संसेव्यलतया सुखेन संसेव्या पुष्पादिचयनार्थमाश्रयणीया लता यत्र
तथा. परिखायास्तटे जाता समुत्पन्ना तथा वनरान्या परिचित्तमं
समन्तात् परिवेष्टितम् । १५ स० ३६ श्लो० ॥ ३५ ॥

वहिरिति । वहिः वनादहिः वाह्यप्रदेशे इत्यर्थः । दूरान्तरस्य सु-
दूरस्थानस्य च व्याभोगः परिसरः तत्र निवृत्तं वृत्तशून्यं समं समतलं
भूतलं यत्र तत् । निवृत्तेति पाठे निवृत्तं चतुर्षु ऋसशाख-वृत्तयेत्यर्थः ।

समं समीकृतं भूतर्कं यत्र तत् । पूर्वार्द्धे, वहिर्भूरान्तराभोगनिवृत्त-
समभूतलम् इत्यपि पाठः । शेषार्द्धे सुगमम् । १५ स० ३७ श्लो० ॥ ३६ ॥

तद्वनम् इति । तद्वनं मृगयावनम् । रक्षिभिः रक्षितं सत् भूमजां
भूतये भवति । तद्वनम् इत्यत्र तद्वने इति, चाप्तैरित्यत्र स्वाप्तैरिति,
भूमजां भूतये भवेत् इत्यत्र भूमजां भूरिभूतये इति मु० पाठः ।
१५ स० ३८ श्लो० ॥ ३७ ॥

तत्कर्मज्ञ इति । तत्कर्मणि मृगयाकर्मणि आप्तः अन्तरङ्गीभूतः ।
स्पृष्टमन्यत् ॥ क्रीडनायास्य विविधा इत्यत्र क्रीडनाय नरेन्द्रस्य इति
पाठान्तरम् । १५ स० ३९ श्लो० ॥ ३८ ॥

अन्येति । प्रातश्चरमणक्षमः अभूत्प्रापि अन्वादिकमनारुह्यापि धा-
वनादिसमर्थः, राजा अन्यकार्याविरोधेन अन्यकार्यस्य प्रजापालनादि-
राजकार्यस्य धर्मार्थादिरूपपुरुषार्थसाधनस्य च अविरोधेन अत्याघातेन
क्रीडनाय मृगयाविहारार्थम् आप्तैः विश्वस्तैः मतैः प्रियैः पुरुषैः
सहितः तत् मृगयारण्यम् आविशेत् प्रविशेत् । अन्यकार्याविरोधेन
इत्यत्र धर्मार्थाद्यविरोधेन इति, क्रीडनायाविशेत् इत्यत्र क्रीडनाय
विशेत् इति, तदाप्तैरित्यत्र तदाप्तैरिति, मतैरित्यत्र मितैरिति पाठा-
न्तरम् । १५ स० ४० श्लो० ॥ ३९ ॥

यदा चेति । इरान्तगोचरं दूरस्य दूरवर्तिनः अन्तस्य मृगया-
रण्यप्रान्तभागस्य गोचरम् । सन्नद्धं यत्नतस्तिष्ठेदित्यत्र सन्नद्धं तत्र
संतिष्ठेदिति कश्चित् पाठः । १५ स० ४१ श्लो० ॥ ४० ॥

सद्भिरिति । गुणाः साधु प्रकीर्तिता इत्यत्र गुणाः संपरिकीर्तिता
इति पाठान्तरम् ॥ अर्थः सुगमः । १५ स० ४२ श्लो० ॥ ४१ ॥

विधिरेष इति । अन्यथा कृतकमृगयारण्यादिकं विना मृगयुर्यथा
आध इव राजा मृगयां न गच्छेत् । मृगयां मृगयुर्यथा इत्यत्र मृग-
यायां मृगा इव इति, पर इत्यत्र वर इति मु० पाठः । स्पृष्टमन्यत् ।
१५ स० ४३ श्लो० ॥ ४२ ॥

द्यूतव्यसनदोषानभिंधातुमाह, महतेति । द्राक् भटिति विमुक्ताता, निवसने हारितेऽपि नमो दीव्यतीति दर्शनात् । निःसत्यता, पराजयभयात् सत्यरहितत्वमित्यर्थः । निष्ठुरता, पुत्रस्य सर्पदंशनान्मरणे ऋतेऽपि अनास्थया कस्य सर्प इति प्रश्नपूर्वकमेकाग्रमनसा क्रीडामक्तिदर्शनात् । क्रोधः, हारिते पार्श्ववर्त्तिनामपि क्रुध्यतीति दर्शनात् । वाक्शस्त्रखड्गनं, क्रोधान्धतया वाक्पाठ्यमपि भवतीति तात्पर्यम् । १५ स० ४४ श्लो० ॥ ४३ ॥

लोभ इति । लोभः हारिते लोभवृद्धिः । धर्मक्रियालोपः द्यूतादरादित्यर्थः । कर्मणां प्राग्ब्यकर्मणाम् अप्रवर्त्तनम् अननुष्ठानम् । सत्समागमविच्छिन्तिः, द्यूतासक्तं सन्तः परिहरन्तीति दर्शनात् । असद्भिः कितवेः सह वर्त्तनम् । १५ स० ४५ श्लो० ॥ ४४ ॥

अर्थनाशेति । अवश्यम् अर्थनाशक्रिया, क्रोधध्वंसकरणम् । नित्यं नियतं वैरानुबन्धिता शत्रुताकरणम् । हारितवित्तो वैरो भवतीति भावः । प्रतिक्षणं जयपराजयसम्भावनया, सत्यपि अर्थे निराश्रवं धनशून्यताज्ञानम्, असत्यपि अर्थे रागिता धनवत्ताज्ञानम् । १५ स० ४६ श्लो० ॥ ४५ ॥

प्रतिक्षणमिति । प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे क्रोधहर्षा । पराजितस्य क्रोधः, जयिने हर्षश्च भवतीति भावः । प्रतिक्षणं सन्तापः परितापः । प्रतिक्षणञ्च संक्लेशः कष्टापातः, पराजितस्येत्यर्थः । प्रतिक्षणं साक्षिप्रश्नः । सन्दिग्धाक्षपातने साक्षिप्रश्नमित्यर्थः । १५ स० ४७ श्लो० ॥ ४६ ॥

खानादीति । द्यूतासक्तिवशात् खानादिषु अनादरः अनास्था । अथायामः अङ्गपरिचालनराहित्यम् । अङ्गदीर्घत्वम् उक्तकारणसमुदयात् शरीरावसादः । शास्त्रार्थस्य अप्रत्यवेक्षणम् अनालोचनम् । १५ स० ४८ श्लो० ॥ ४७ ॥

गृहनमिति । मूत्रशक्तेः गृहनं वेगरोधः । क्षुत्पिपासोपयोङ्गं

क्षुधा पिपासया च उपपीडनं परिक्षेशः । नीतिशास्त्रप्रवीणा इत्या-
दीन् द्यूतदोषान् प्रपक्षते कीर्त्तयन्ति । १५ स० ४६ श्लो० ॥ ४८ ॥

पाण्डव इति । अपरो द्वितीयः लोकपाल इन्द्र इव पाण्डवो
धर्मराजः युधिष्ठिरः स्वयं विद्वानपि असता अशोभनेन द्यूतेन कल-
त्राणि धर्मदारान् अपि त्रौपर्दीं हारितः । द्यूतेन ह्यसता विद्वान्
इत्यत्र द्यूतव्यसनमापन्नः इत्यपि पाठः । १५ स० ५० श्लो० ॥ ४९ ॥

नल इति । महान् उदयः अभ्युदयो यस्य तस्मिन् राज्ये द्यूतेन
हृते हस्तान्तरं नीते सति प्रभुः प्रभावशाली राजा नलः वने हिंस्रस-
माकुलारण्ये धर्मदारान् दमयन्तीं त्यक्त्वा परित्यज्य परकर्म ऋतुपर्ण-
गृष्टे दासवृत्तिम् अकरोत् । हृते राज्ये महेदये इत्यत्र हृते राज्य-
महेदये इति मु० पाठः । परकर्माकरोत् प्रभुः इत्यत्र परकर्म्मपरो-
ऽभवत् इति पाठान्तरम् । १५ स० ५१ श्लो० ॥ ५० ॥

तुल्य इति । इन्द्रतुल्यस्य महेन्द्रसमानस्य यस्य तुल्यो धनुर्द्धरः भुवि
पृथिव्यां नास्ति, रक्वशैलाभः सुवर्णपर्वतसदृशः सः रक्वो रक्विणी-
भ्राता, द्यूतदोषात् क्षयं गतः, बलभङ्गेण जर्जरीकृताङ्गो मृत्युमृगे
पतितः । रक्वशैलाभ इत्यत्र रक्वतुल्याभ इति मु० पाठः । १५ स०
५२ श्लो० ॥ ५१ ॥

राजेति । कौशिकरूपाणां तदाख्यजनपदानां राजा मन्दधीः अल्प-
बुद्धिः दन्तवक्रोऽपि तीव्रद्यूतकृतात् दोषात् अत्यन्तद्यूतासक्तिजनित-
दोषेण दन्तभङ्गम् अवाप्तवान् प्राप्तवान् । बलदेवेन द्यूतफलकाहृतस्य
दन्तवक्रस्य दन्ता भङ्गा इति भावः । १५ स० ५३ श्लो० ॥ ५२ ॥

द्यूतादिति । द्यूतात् अनर्थसंरम्भः, अनर्थं विनाकारणं संरम्भः
अमर्षः । द्यूतात् महान् खेहक्षयः । संहतानां दृढतरसम्बद्धानां
पक्षाणाञ्च कुरुपाण्डवसमानानामपीत्यर्थः । द्यूतात् भेदः परस्परमनो-
भङ्गः शत्रुताचरणमपि प्रवर्त्तते जायते । संहतानाञ्च पक्षाणामित्यत्र
पक्षाणां संहतानाञ्च इति मु० पाठः ॥ १५ स० ५४ श्लो० ॥ ५३ ॥

इतीति । इत्येवं केवला दोषा यत्र तत् द्यूतं राजा परित्यजेत् ।
मेधावी राजा अन्येषां दर्पिणां भूपालानामपि समाङ्ग्यं द्यूते आङ्गानम्
अथवा द्यूतस्य नामापि विनिवारयेत् । आहृतो न निवर्त्तत द्यूतादपि
रणादपि इति वचनात् द्यूते आङ्गानमपि निवारयेत् ॥ समाङ्ग्य-
मित्यत्र समाङ्ग्यमिति मु० पाठः ; तस्माङ्ग्यमित्यन्यत्र पाठः । १५ स०
५५ श्लो० ॥ ५४ ॥ •

स्त्रीदोषानभिधातुमाह, कालातिपात इति । कार्याणां सकल-
करणीयानां कालातिपातः । स्त्रीत्यसनासक्तस्येति शेषः । धर्मार्थयोः
प्रधानपुरुषार्थयोः परिपीडनम् । धर्मस्यासेवया अर्थस्य च कामोप-
भेगव्ययेन हानिरित्यर्थः । नित्याभ्यन्तरवर्त्तित्वात् सर्वदान्तःपुर-
वासात् सर्वप्रकृतिकोपनं भवतीति शेषः । सचिवादयः सर्वाः
प्रकृतयः कुप्यन्ति इति भावः । सर्वप्रकृतिकोपनमित्यत्र साधु प्रकृति-
कोपनमिति पाठान्तरम् ॥ १५ स० ५६ श्लो० ॥ ५५ ॥

रहस्यभेद इति । तत्पक्षात् स्त्रीपक्षात् रहस्यभेदः । स्त्रीजितस्य
स्त्रियो रहस्यं जानन्ति, चापत्यात् तदपि प्रकाशयन्तीति लोके प्रमि-
द्धिः । अकार्येषु परदारदौ प्रवर्त्तनं प्रवृत्तिः । अथवा तत्पक्षादिति
परैकान्वयः । प्रथमम् ईर्ष्या प्रार्थितायाः कामिन्याः प्रणयार्थिनि-
यन्यस्मिन् पुरुषे इति शेषः । ततस्तस्मिन्नेव अमर्षः असाहयता । ततः
क्रोधः, ततो विरोधः, ततः साहसानि, रावणस्येव इत्यर्थः ।

ईर्ष्यामर्षा तथा क्रोधो विरोधः साहसानि च । इत्यत्र

ईर्ष्यामर्षस्तथा क्रोधाऽनुरोधः साहसं तथा ।

इति मु० पाठः । १५ स० ५७ श्लो० ॥ ५६ ॥

इत्यादीति । स्पष्टम् । १५ स० ५८ श्लो० ॥ ५७ ॥

स्तीति । स्त्रीमुखालोकनतथा ध्यानां स्त्रीमुखदर्शनलालसानाम
अल्पचेतसां क्षुद्राश्रयानाम् ईहितानि चिन्तितानि यौवनेन सह क्षयं
गच्छन्ति । १५ स० ५८ श्लो० ॥ ५८ ॥

मद्यस्यसनदोषानभिधातुमाह, गमनमिति । गमनं यथा तथा सञ्चरणम् । विङ्गलत्वम् अनायत्तशरीरता । संज्ञानाशः अचेतनत्वम् । विवस्त्रता दिग्म्बरत्वम् । असम्बद्धप्रलापित्वम् योग्यतादिरहित-वचनप्रयोगः । मुञ्ज्वारंवारम् अकस्मात् हठात् व्यसनम् असुस्थता । असम्बद्धप्रलापित्वमकस्माद्व्यसनं मुञ्जः इत्यत्र बङ्गबद्धप्रलापित्वमकस्माद् व्रजनं मुञ्जरिति पाठान्तरम् । असम्बद्धप्रलापित्वमित्यत्र असम्बन्धप्रलापित्वमिति पाठे परस्परसम्बन्धविवर्जितवाक्यप्रयोग इत्यर्थः । १५ स० ६० श्लो० ॥ ५६ ॥

प्राणग्लानिरिति । प्राणग्लानिः निःसत्त्वता । सुहृन्नाशः बन्धुविच्छेदः । प्रज्ञाश्रुतिमतीनां बुद्धिविद्याज्ञानानां भ्रमः विलक्षणम् । सद्भिः साधुभिर्विद्योगः विच्छेदः । असद्भिः सङ्गः सङ्गमः । अनर्घं सह सङ्गमः अनिष्टापात इत्यर्थः । प्राणग्लानिरित्यत्र प्राणलाभ इति पाठस्तु न समीचीनः । १५ स० ६१ श्लो० ॥ ६० ॥

खलनमिति । स्पष्टम् । १५ स० ६२ श्लो० ॥ ६१ ॥

पुनरपि सोदाहरणं पानदोषमाह, श्रुतशीलबलोपेता इति । श्रुतं शास्त्राध्ययनम् । शीलं सुचरितम् । बलं शौर्यम् । तद्युक्ताः । अक्षीणनामानः सर्वत्र विन्व्याता बलदेवकृष्णादयः । अन्यकृष्णायः, भूर्यसा पानदोषेण अपरिमितसुरासेवनदोषेण क्षयं जग्मः उच्छेदं प्रापुः । १५ स० ६३ श्लो० ॥ ६२ ॥

योगीश्वर इति । श्रौःसं हृदयग्राहिणं शिष्यं कचम् । पुरा देवासुराणां संग्रामे प्रवृत्ते शुक्रो मृतसञ्जीवन्या विद्यया मृतानसुरान् सञ्जीवयति । देवास्तु मृता न जीवन्ति । तदा देवानां दृहस्पतेस्त्वानुरोधेन मृतसञ्जीवन्या विद्यायाः संग्रहार्थं कचः शुक्रदुहित्वा सह सख्यमकरोत् । तद्दारेण शुक्रस्य च प्रियतमशिष्योऽभवत् । तज्ज्ञात्वा दैत्यैर्बहुशो व्यापादितोऽपि कचो दुहित्वनुरोधत् शुक्रेण मृतसञ्जीवन्या विद्यया पुनः पुनः सञ्जीवितः । अथ दैत्याः कचं व्यापाद्य तन्मांसानि

बद्धधा पक्वानि कृत्वा सुरया सह शुकाय ददुः । शुक्रस्तु मदान्धः
सुरया सह कचस्य मांसं भक्षितवान् । तेन च तदवधि ब्राह्मणानां
सुरापानं निषिद्धम्, इति पौराणिकी वार्त्ता । १५ स० ६४ श्लो० ॥ ६३ ॥

पानक्षिप्तं इति । पानासक्तो हि चाण्डालादिकाम्नभोजनादिरूपे
अकार्येऽपि प्रवर्त्तते । तेनासौ शास्त्रनिषिद्धाचरणात् आर्यसमाजे
अव्यवहार्यो भवतीति भावः । शब्दार्थस्तु सुगमः । १५ स० ६५
श्लो० ॥ ६४ ॥

मृगयाद्यूतयोर्दोषाधिक्यमाह, काममिति । कामं सर्व्वथा वरं
स्त्रियं निषेवेत गच्छेत्, अथवा साधुमात्रया परिमितमात्रया स्वल्प-
परिमाणेनेत्यर्थः । पानं सुरापानं निषेवेत कुर्यात् । तथापि विद्वान्
द्यूतमृगये न, निषेवेत इति शेषः । यतः ते द्यूतमृगये अत्यन्तव्यसने ।
१५ स० ६६ श्लो० ॥ ६५ ॥

उपसंहरति, तदिति । तत् तस्मात्, श्रेयसो व्यस्यति इत्यस्मात्,
अपनयविधिज्ञैः अपनयस्य दुर्नैतेः शास्त्रनिषिद्धाचरणस्येति यावत् ।
विधिज्ञैः विधिम् अनिष्टलक्षणं जानन्तीति तैः आचार्यैः, श्रेयसां
कल्याणानां विघ्नकारि विघातकं व्यसनं सप्त सप्तधा, उदारम् अप्रति-
हृतं यथा तथा उपदिष्टं कथितम् । तथा हि एकमपि व्यसनं
निष्कृत्वात् दृढसंसर्गात् आशु शीघ्रं नाशं विनाशं जनयति मग्नादयति ।
निष्कृत्वादिष्वत्र निसर्गादिति मुद्रितपाठे स्वभावादित्यर्थः । किम् किमुत
योगपद्योदयेन युगपदेकाधारे सर्व्वेषां समवायेन न हन्ता उच्छेदकारी
भवति ? परश्लोकोक्तो दुरन्तो व्यसनसप्तकसमवायं इति शेषः ॥ १५ स०
६७ श्लो० ॥ ६६ ॥

पटयतीति । विबुधमतीनामपि देवसमानबुद्धीनामपि दुरन्तः
दुष्परिपाकः अशुभावसानो वा अयं सप्तको गण इति शेषः । इन्द्रि-
याणां श्रोत्र-त्वक्-प्राण-रसन-नयनादीनां परिभोग्याहितां तत्तद्विष-
यासक्तिं पटयति संवर्द्धयति । घटयतीति पाठे जनयतीत्यर्थः ।

श्रुतमपि आलोचितशास्त्रमपि श्रेष्ठतामुत्कृष्टत्वमपि, प्रेष्ठताम् अग्र-
गामित्वं च विनिहन्ति नाशयति । विभूतिं निखलामपि अग्र्यं
भूयसीं महाप्रमाणांमपि अनीचैरत्यर्थं यथा तथा चलयति अपसार-
यति । १५ स० ६८ श्लो० ॥ ६७ ॥

अरिगणा इति । अरिगणाः शत्रुगणाः अपगतव्यसना इति वि-
शेषणमत्रापि योजनीयम् । नियतं निरन्तरं व्यसने स्थितं स्त्रीदृत-
मृगयादौ निरतं राजानं परिभवन्ति पराजयन्ते । स्वयञ्च दुःश्चिदो
दुर्भेदा भवन्ति । अपगतव्यसना व्यसनविवर्जिता बुधा नीतिशास्त्र-
विदः पण्डिताः रिपून् शत्रून् परिभवन्ति, स्वयं च ते दुःश्चिदो भवन्ति ।
१५ स० ६९ श्लो० ॥ ६८ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां श्रीजगन्मोहनतर्कालङ्कारक-
तायां हस्तलिखितपुस्तकानुसारेण व्यसनविवृतिर्नाम पञ्चदशः सर्गः ॥०॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण चतुर्दशः सर्गः ॥

पञ्चदशसर्गप्रारम्भः ।

व्यसनविहीनस्य विजिगीषोः कार्यमाह, नानाप्रकारैरिति ।
विजयाभिकाङ्क्षो विजिगीषुः नरेन्द्रः; नानाप्रकारैः पूर्वनिरूपितैः
व्यसनैः, व्यस्यन्ति निराकुर्वन्ति श्रेयांसि यानि तानि तैः विमुक्तः विर-
हितः सन् अप्रतिमेन असामान्येन शक्तित्रयेण प्रभुशक्ति-मन्त्रशक्ति-
उत्साहशक्तिरूपेण युक्तः विशिष्टश्च सन्, दुरन्तव्यसनोपपन्नं दुरप-
नेय-प्रकृतिसप्तकव्यसन-दूषितं परं यातव्यं यायात् विजयार्थमभि-
गच्छेत् ॥ १६ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

प्रायेणेति । सन्तः विपश्चितः प्रायेण, रिपूणां विजेयानां व्यसने
यातव्यं युद्धयात्रा कर्त्तव्या इत्यर्थः । इत्येव समादिशन्ति कथयन्ति ।
हि निश्चये तत्र व्यसने विपक्षप्रकृतिसप्तकनिष्ठे व्यसने सति नित्यं
नियतम् एष पक्षः, अवलम्बनीय इति शेषः । क्षमः समर्थश्चेत् अभ्यु-
दितः अभ्युदययुक्तः सन् अभियायात्, शत्रोर्व्यसनाभावेऽपीति शेषः ।
तत्रैष पक्षो व्यसने हि नित्यम् इत्यत्र तत्रैव पक्षो व्यसने हि नित्यम्
इति, तत्रैष पक्षो व्यसनं ह्यनित्यम् इति च पाठान्तरम् । १६ स०
१ श्लो० ॥ २ ॥

यदेति । यदा ऊर्जितं प्रबलम् अमित्रं शत्रुं पराक्रमात् बलेन
प्रसभं निहन्तुं क्षमः समर्थः । तदा परस्य यातव्यस्य पीडनकर्षणानि
पीडनं प्रपीडनं कर्षणं धनधान्यादीनाम् आकर्षणम् इत्यादीनि अहि-
तानि अनिष्टाचरणानि कुर्वन् यायात् अभिगच्छेत् । पीडनकर्षणानि
इत्यत्र कर्षणपीडनानि इति मु० पाठः ॥ १६ स० १ श्लो० ॥ ३ ॥

सम्पन्नशस्यमिति । राजा विजयोत्तर्यः । विजयाय सम्पन्नशस्यं परि-
पक्षानेकशस्यं प्रमृग्यं यानयोग्यं परस्य यातव्यस्य विषयं राज्यं यायात्
आक्रामेत् । यायात् प्रमृग्यमित्यत्र यायाद्विभूतिमिति पाठे परस्य देशं

विभूतिं च आक्रामेत् इति भावः । यतः शस्योपघातेन शस्यनिर्लुगठनेन परस्य वृत्तिकेदः स्वसैन्यानाम् उपचयः पुष्टिश्च साधु यथा तथा भवेदिति शेषः । १६ स० ४ श्लो० ॥ ४ ॥

विशुद्धपृष्ठ इति । पार्ष्णिग्याहविधानात् विशुद्धपश्चाद्भागः । पुरतः अग्रे भयप्रदेशान् सङ्कटस्थानानि विचिन्वन् निरूपयन् । परकर्म्मवेदांश्च कुचेष्टितमभिजानन् । सुवीवधामारविशुद्धमार्गः सु अप्रतिहतः वीवधः धान्यादेः प्राप्तिः, आसारः सहृद्रत्नं, विशुद्धमार्गश्च यस्य सः । अप्रमत्तः सावधानः, विजिगीषुः, द्विघतः शत्रोः धरित्रीम् अधिकृतं भूमिं विशेत् । विशुद्धमार्गं इत्यत्र विशुद्धमार्गाम् इति पाठे धरित्रीम् इत्यस्य विशेषणत्वेन योजनीयम् । १६ स० ५ श्लो० ॥ ५ ॥

समे इति । सन्नद्धः सुसज्जितः गुल्मः कल्पितसैन्यकृद्भेदे यस्य सः । विहितान्नपानः विहितं सुनिरूपितम् आहृतञ्च अन्नं भक्ष्यं पानं जलादिकं येन सः । विद्वान् नीतिशास्त्रनिपुणः विजयी, समे प्रदेशे समभूमौ, विषमे उन्नतानतस्थाने च, भूमेः निम्ने स्थले निम्नस्थाने वा अनातुरः कातरताहीनः, अभयः निर्भयश्च सन् सुमुखेन वीरपुरुषाधिष्ठितसेनामुखेन यायात् अभिगच्छेत् ॥

सम प्रदेशे विषमे च निम्ने स्थले कृते पानहितान्नयुक्ते ।

स्वसैन्यपर्याप्तविहारयुक्ते देशे विदध्याद् विजयाय राजा ॥

इति पाठान्तरम् । १६ स० ६ श्लो० ॥ ६ ॥

यीशे इति । यीशे यीशसमये करिणां हस्तिनां निर्वापणार्थं श्रेयोविधानार्थं प्रभूराम्बुवनेन प्रभृतानि बज्रलानि अम्बुनि जलानि बनानि च यत्र तेन पथा इति शेषः । यायात् गच्छेत् । अम्बु पर्यं वनं भक्ष्यं करिणां भविष्यतीति भावः । निर्वापणार्थमित्यत्र निर्वासनार्थमिति पाठान्तरम् । अम्बुस ऋते जलाभावेन यीशप्रभावात् हस्तिनां कुष्ठानि श्वित्ररोगा भवन्ति; इति हस्तिचिकित्सासम्मतम् । १६ स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

स्वस्थक्रियाणामिति । स्वस्थक्रियाणां स्वस्थाः सुस्थताव्यञ्जिकाः क्रियाः कार्याणि येषां ते स्वस्थक्रियाः, तेषामपि कुञ्जरणां शरीरेषु उष्मा उत्तापः अभिजाज्वलीति देदीप्यते । हि निश्चये स प्रतापः कुञ्जर-शरीरान्तर्गतस्तापः, आयासयोगेन पथिभ्रान्त्या सम्पृद्धः उक्तेजितः सन् हिरदान् तानेव कुञ्जरान् प्रसह्य सहसा हन्ति विनाशयति । शरीरेष्वभिजाज्वलीति इत्यत्र शरीरेषु हि जाज्वलीति इति पाठान्तरम् । १६ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

सर्वाणीति । परामवस्थां मरणावस्थाम् । शिथं स्पष्टम् । १६ स० ९ श्लो० ॥ ९ ॥

सुगन्धीति । सुगन्धिदानच्युतिशीकरेषु सुरभिमदक्षरणरूपजलविन्दुवत्सु न दन्ताभिघातेन स्फुरिता उत्पला येषां तेषु । तद्विद्वान्ममेतत् । श्वं सुगमम् । १६ स० १० श्लो० ॥ १० ॥

गजेषु राज्यं निबद्धमित्यस्य हेतुमाह, सुकन्वित इति । सुकन्वितः जययोग्यस्थाने रक्षितः । संयुगदृष्टमार्गः संयुगे दृष्टः मार्गो येन, संग्रामकौशलञ्च इति भावः । षष्टिशतानि षट्सहस्राणि । श्वं स्पष्टम् । १६ स० ११ श्लो० ॥ ११ ॥

गजेषु राज्यं निबद्धमित्यस्य हेत्वन्तरमाह, जले स्थले इति । जले नदीतडागाद्युत्तारे, महाप्रमाणत्वात् । स्थले वालुकाचित-दुर्गमस्थाने । द्रुमसङ्घटे, द्रुमभङ्गममर्थत्वात् । साधारणे जलस्थलमिश्रं वा । विषमे उन्नतपाषाणवल्मीकस्थानप्रभृतिभिर्बन्धुरे । समेऽपि कान्तारं प्रान्तरे वापि । प्राकारहर्म्यादिविदारणे च नागवतां बलानां सकुञ्जर-सैन्यानां जयः ध्रुवं निश्चयेन भवतीति शेषः ॥ जले स्थले च द्रुमसङ्घटे च समेऽसमे साधुबलेऽबले च । प्राकारहर्म्यादिविदारणेन जयो ध्रुवं नागवतां बलानामिति पाठान्तरम् । १६ स० १२ श्लो० ॥ १२ ॥

तस्मादिति । यस्मात् नागवतां बलानां ध्रुवं जयः, तस्मात्, यतो भूरिजलः पश्याः, यतश्च अन्नपानाभ्याम् उपचितः पृष्टो भवति, तेन

पथा विशङ्कः शङ्कारहितः सन् प्रतापं जनयन् प्रभावं प्रकटयन् बलानि
अश्रमयन् न आन्तानि कुर्वन् शनैः शनैः अभियायात् शत्रुपुरीं
प्रविशेत् । १६ स० १३ श्लो० ॥ १३ ॥

अभ्युन्नतानामिति । अणुरपि स्वयं हीनशक्तिरपि अभ्युन्नतानां
शक्तित्रयसम्पन्नानामपि अरीणां शत्रूणां पश्चात्प्रकोपम् उदारम्
उत्कृष्टं जनयेत् । अप्रमत्तः प्रमादरहितः सन् तच्च पश्चात्प्रकोपं
प्रसमीक्ष्य प्रतिविधाय यायात् युद्धयात्रां कुर्यात् । कस्मादित्याह,
अदृष्टस्य अप्राप्तस्य अनिश्चितस्तेत्यर्थः । यानफलस्य हेतोः दृष्टं पूर्वोपा-
र्जितं हस्तगतमित्यर्थः । राज्यं न नाशयेत् । पश्चात्प्रकोपः सर्वनाशं
करोतीति भावः । १६ स० १४ श्लो० ॥ १४ ॥

पश्चात्प्रकोप इति । पश्चात् स्थानीयादौ प्रकोपः वाह्यैराभ्यन्तरेवा
अर्थक्षोभादिकः । पुरतः प्रयाणसिद्धौ फलं राज्यधनादिलाभश्च ।
तयोर्मध्ये किं गरीय इति परामर्शे पश्चात्प्रकोपस्तु गरीयान् गुरु-
तरः । हि यतः विप्रकृताः विरोधिताः विपक्षभूपालाः तत् पश्चात्-
प्रकोपलक्षणं रम्यं किञ्चिद् महत्त्वं नयन्ति प्रवर्द्धयन्तीत्यर्थः । तस्मात्
प्रतिविधाय प्रतिविधानं कृत्वा यायात्, नान्यथेत्यर्थः । १६ स० १५
श्लो० ॥ १५ ॥

पुरश्चेति । अविशुद्धपृष्ठः अप्रतिविहितपार्ष्णिग्राहादिः प्रसर्पन्
युद्धयात्रां कुर्वन् तीव्रं पार्ष्णिभेदं पार्ष्णिग्राहजनितमहाभयं प्राप्नोति ।
शेषं स्पष्टम् । १६ स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

यास्यन्निति । यास्यन् युद्धयात्रां करिष्यन् विजिगीषुः पुरोऽय
रक्ष्यं स्थानीयरक्षकम् अनेकवर्गम् अनेके वर्गाः अष्टवर्गिकैकादश-
वर्गिकादयो हस्यश्वरथप्रभृतयो वर्गा यस्मिन् तत् । अनेकमुख्यम्
अनेकप्रधानं बलं निदध्यात् स्थापयेत् । कस्मादित्याह, अनेकमत्यम्
अनेकमतविशिष्टम् अनेकमुख्यस्य बहुप्रधानाधिष्ठितस्य बलस्य ऐकमत्वं
दिवतां शत्रूणाम् अभेद्यम् । १६ स० १६ श्लो० ॥ १७ ॥

अवश्ययातव्यत्वे पश्चात्प्रकोपशङ्कायां किं प्रतिविधेयमित्याह, अवश्ययातव्यतयेति । अवश्ययातव्यतया यानस्य अवश्यकरणीयतया उद्यतः उद्युक्तः सन् । पश्चात्प्रकोपाहितयानशङ्खेत् पश्चात्प्रकोपेण आहिता उपस्थिता यानशङ्का यस्य तादृशखेत् तदा सेनापतिं सेनानीम् अथवा कुमारं बलैकदेशेन बलस्यैकांशेन सह पुरः शङ्कास्थानस्याग्रे निदध्यात् रक्षार्थं स्थापयेत् । पश्चात्प्रकोपाहितयानशङ्क इत्यत्र पश्चात् प्रकोपाहितयानशङ्का इति मु० पाठः । १६ स० १८ श्लो० ॥ १८ ॥

वाह्याभ्यन्तरकोपयोर्गुणलाघवमभिधातुमाह, आभ्यन्तरादिति । आभ्यन्तरात् अभ्यन्तरसमुत्पन्नात् पुरोहितामात्यादिकृतात् बाह्यकृतात् बह्यैरन्तःपालाटविकादिभिः कृतात् च दोषात् कोपात् कारणात् तयोः दोषयोः मध्ये आभ्यन्तर एव गभीयान् बलवत्तरः, आभ्यन्तरकोपात् भयं भवतीति भावः । अवश्ययातव्यत्वे एतद्दोषविनिवारणाय किं कर्तव्यमित्याह, अवधिःप्रचारान् अन्तर्गतान् दोषहेतून् प्रकुपितानित्यर्थः । आदाय पुरस्कृत्य अर्थदानादिना संगृह्य इत्यर्थः । सार्थं गृहीत्वा वा गच्छेत् । बाह्यान् वक्ष्यमाणप्रकाशान् राष्ट्रान्तपालादीन् दोषहेतून् विहितानुकल्पान् विहितः कृतः अनुकल्पः सामादिना प्रतिविधानं येषां तादृशान् कृत्वा गच्छेत् इति सम्बन्धः । १६ स० २० श्लो० ॥ १९ ॥

वाह्याभ्यन्तरयोः पश्चात्प्रकोपयोराभ्यन्तरं प्रकोपमाह, पुरोहितेति । पुरोहिताः, अमात्याः, कुमाराः राजपुत्राः, कुल्याः विजिगीषुकुलभवाश्च, एते प्रधानाः सेनाभिगोप्तारः सेनाध्यक्षाः । सन्तः साधवः, तेषां पुरोहितादीनाम् अन्योन्यतमप्रकोपं परस्परविद्वेषम् अन्तःप्रकोपं समुपादिशन्ति निर्दिशन्ति निरूपयन्तीत्यर्थः । तेषां हि सन्तोऽन्यतमप्रकोपमन्तःप्रकोपं समुपादिशन्ति इत्यत्र एषां हि मन्तोद्यतमप्रकोपमन्तःप्रकोपं समुपादिशन्ति इति मु० पाठः ॥ १६ स० १९ श्लो० ॥ २० ॥

वाह्यं प्रकोपमाह, राष्ट्रैति । राष्ट्रपाला दण्डनायकाः, अन्तपालाः सन्धिरक्षणनियुक्ताः, आटविकाः अटवीभोक्तारः अन्यजा स्त्रीचक्षुमुख्यादयः, अभिसीमानः सीमासमीपस्थाः । बद्धवचनबलेन समाहर्तप्रजामुख्यादयः । एतेषाम् अन्यतमप्रकोपः बाह्यप्रकोपः कथित इति शेषः । उत्पद्यमानं तम् उभयविधं पश्चात्प्रकोपं निपुणप्रचारैः कार्य्यकुशलैः मन्त्रिभिः सचिवैः सम्यक् उपाददीत संलक्षयेद् । प्रतीकारार्थमिति भावः । उत्पद्यमानम् इत्यत्र उत्पद्यमान इति पाठान्तरम् । १६ स० २१ श्लो० ॥ २१ ॥

सामादिभिरिति । सामादिभिः उपायैः, परस्परम् अवग्रहैः संरोधैः, भेदनैः विस्फेघगैश्च प्रकोपं संशमयेत् शान्तिं नयेत्, विजिगीषुरिति शेषः । प्रतप्ताः सन्तप्तहृदया यथा परान् भ्रूवृन् न भजेरन् न आश्रयेयुः सचिवादय इति शेषः । धीरः नीतिशास्त्रज्ञः राजा तथा विकारं शमयेत् च । तथाच धीरः शमयेद्विकारम् इत्यत्र तथापि धीरः शमयेत् प्रकोपमिति मु० पाठः । १६ स० २२ श्लो० ॥ २२ ॥

कीदृशी यात्रा न कर्त्तव्या इत्याह, मनुष्येति । मनुष्याणां पुरुषगुणोपेतानां, युग्यानां वाहनानाम् अपचयः ऋसाः, क्षयः ध्वंसश्च । हिरणानां सुवर्णानां धान्यानाम् अपचयः क्षतिः, व्ययश्च नाशश्च । हिरण्यपदेन धनस्य, धान्यपदेन खाद्यद्रव्यमात्रस्य उपलक्षणम् । तस्मात् विदग्धबुद्धिः राजा, क्षयव्ययायासकरी, क्षयस्य अपचयस्य व्ययस्य वितरणादिकस्य, आयासस्य परिश्रममात्रस्य च हेतुम् इमां फलहीनयात्रां नैव उपेयात् स्वीकृथ्यात् । १६ स० २३ श्लो० ॥ २३ ॥

कीदृशी यात्रा विधेयेत्याह, अवश्येति । अवश्यभाविनो निष्पत्तिः कार्य्यसिद्धिरेव महाफलं तेन आद्या सम्पन्ना, ताम् । अदीर्घं न दीर्घकालव्यापि सूत्रं यस्याः ताम् । परिणामकल्यां परिणतफलोन्मुखीम् । कामं वरं व्ययायासकरीम् उपेयात्, यात्रामिति शेषः । तु किन्त

जातु कदाचित् नैव क्षयदोषयुक्तां मनुष्ययुग्यादिविनाशरूपदोष-
दृषिताम् उपेयात् । १६ स० २४ श्लो० ॥ २४ ॥

कार्यव्यसनमभिधातुमाह, वस्तुत्विति । अशक्तेषु असाध्येषु वस्तुषु
कार्येषु त्रिवर्गफलकव्यापारेषु इत्यर्थः । चेत् यदि समुद्यमः समुद्योगः ।
शक्तेषु साध्येषु वस्तुषु च मोहात् अज्ञानात् असमुद्यमः उद्योगाभावः ।
शक्तेषु विषयेषु अकालेषु असमये अनुपयोगिसमये निजस्य व्यसनान्तः-
प्रकोपादिसमये इति भावः । समुद्यमश्च । अकालेषु इत्यत्र बज्रवच-
नात् अदेशेषु समुद्यम इत्यपि आक्षिप्तम् । एवं त्रिधैव त्रिविधमेव
कार्यव्यसनं वदन्ति कथयन्ति । नीतिशास्त्रविशारदा इति शेषः ।
श्रेयसे व्यस्यति निराकरोति यत् तत् व्यसनम् । श्रेयस्तु कार्यस्य
फलम् । शक्तेष्वकालेषु समुद्यमश्च इत्यत्र शक्तेषु कालेन समुद्यमश्च इति
मु० पाठः । शक्तेषु लोकेन समुद्यमश्च इति पाठस्तु न समीचीनः
१६ स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

अन्यान्यपि कार्यव्यसनान्याह, काम इति । कामः इन्द्रियग्राह्येषु
रूपरसगन्धस्पर्शशब्देषु तदनुषङ्गात् मद्यदृतमृगयादिषु च व्यासक्तिः ।
अक्षमा क्रोधः । वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यमर्घद्रुषणमिति व्यसनत्रयं
तल्लजितमेव । अदक्षिणता अदाक्षिणम् । दाक्षिण्याभावे अनुजी-
विनां भक्तिङ्गासेन कार्यविध्वंसः । अनुकम्पा विजितेष्वपि विद्रो-
हिषु दया । एतेन च यथोचिताकरणात् लाभविध्वंसः । क्रो-
डलज्जा । क्रिया च यथोचिताकरणात् लाभहानिः । साध्वमम् अप्रति-
पत्तिः । अप्रतिपत्तिर्हि कार्यं नाशयति । कौथं कुरुता । कुराहि अना-
श्रयणीयो भवति । अनार्थता अशियता । अशियानां मतकार्यकर-
णादपि लाभहानिर्भवति । दम्भः परवक्तृता । वक्षकस्याविश्वसनीयतया
लाभविध्वंसः । अभिमानोऽहङ्कारः । अहङ्कारस्य न केवलं कार्यवि-
ध्वंसिता, क्षयहेतुतापि । अतिधार्मिकत्वम् धर्मान्धत्वम् । अतिधार्मि-
को हि करतलस्यमपि रान्धं रक्षितुं न शक्नोति । दैन्यं कौथं कार्यक्लेशे

कातरता । कातर्येण च कार्यं हानिर्भवति । स्वयूयस्य विमाननं च
 आत्मपक्षस्य अवमाननं च । सम्मानिता अनुजीविनः प्राणव्ययेनापि
 कार्यं साधयन्ति, अवमानितास्तु कार्यं हानिमेव कुर्वन्ति । १६ स०
 २६ श्लो० ॥ २६ ॥

द्रोह इति । द्रोहे मित्रद्रोहादिकम् । भयं भीरुता । शश्वत् निर-
 न्तरम् उपेक्षणम् आपदामापतन्तीनामुपेक्षा । श्रुतीष्यवर्षाणाम् अग्र-
 सहिष्णुता असहनशीलता । ऋतुप्रभावासहिष्णुः कथं सर्वस्मिन् देशे
 सर्वस्मिन् काले च स्वकार्यं साधयितुं समर्था भवति । काले कार्यसा-
 धनसमये समुपाहितानि समुपार्जितानि स्वीकृतानीत्यर्थः । एतानि
 उल्लिखितकार्यव्यसनानि खलु निश्चये अवश्यम् अव्यभिचरितं सिद्धि-
 विघ्नं कार्यसिद्धिव्याघातं कुर्वन्ति । १६ स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥

सहायतायं सप्तविधं पक्षमभिधातुमाह, निज इति । निजः अनु-
 रक्तः स्वाभाविक-बन्धुवर्गः । मैत्रः मित्रमित्ररूपः । समाश्रितः प्रति-
 पक्षभयात् शरणमापन्नः । सम्बन्धजः कन्यादानादिना वैवाहिकसम्ब-
 न्धेन मिलितः । कार्यसमुद्भवः व्यवहारादिना समुत्पन्नः । भूतः स्वेच्छया
 देशहितैषितया वा पक्षमाश्रितः । भूत इति पाठे वेतनदानादिना
 प्रतिपालितः । विविधोपचारैः भोजनाच्छादनादिभिः गृहीतः आत्म-
 सात्कृतः । बुधाः पण्डिताः एवं सप्तविधं पक्षं वदन्ति कीर्त्तयन्ति ।
 १६ स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

सप्तविधपक्षस्यानुरागलिङ्गान्याह, सदानुवृत्त्या इति । सदा सर्व-
 दैव अनुवृत्त्या अनुकर्त्तनेन । अनुसृत्या इति पाठे स एवार्थः । गुण-
 कीर्त्तनेन गुणप्रख्यापणेन । निन्दासहत्वेन परकृतनिन्दासहिष्णुतया ।
 रन्ध्रगुत्या छिद्रसंगोपनेन । तदर्थश्रौर्थाद्यमसंकथाभिः, 'तस्य अर्थः
 प्रयोजनं, श्रौर्थां श्रूरता, उद्यमः उद्योगः, तेषां संकथाभिः समालो-
 चनैः । अनुरागी अनुरागवान् पक्षो वेदितव्यः श्रेयः । एतैश्चिद्भिः सप्त-
 पक्षस्यानुरागो निर्णय इति भावः । १६ स० २९ श्लो० ॥ २९ ॥

कुलीनमिति । कुलीनम् उभयकुलविशुद्धम्, आर्यं महावंशसम्भृतं, श्रुतव-
द्विनीतं श्रुतं शास्त्रश्रवणं विद्यते अप्य अमौ श्रुतवान्, श्रुतवांश्चासौ विनीत-
श्चेति स तम् । मानोन्नतं मानेन सम्मानेन उन्नतं महान्तम् । अलोलुपमिति
पाठे परस्त्रीधनादिषु लोभशून्यम् । सभ्यं साधारणरीतिनीतिज्ञम् । सत्यमिति
पाठे अमृषावादिनम् । अहार्यबुद्धिं प्रतिपक्षादिभिः अहार्या अनभि-
भवनीया बुद्धिर्यस्य ब्रम् । कृतज्ञतोर्जामतिमत्त्वयुक्तं कृतज्ञता प्रत्युपकार-
प्रवणता, ऊर्जा बलं, मतिः प्रज्ञा, सत्त्वं व्यमने अभ्युदये च अविकारिता,
तैर्युक्तं समेतम् । तादृशं नरं सद्गुणपक्षं सदाचारपक्षं स्वगणमध्ये सुचरित-
मिति भावः । विद्यात् जानीयात् । १६ स० ३० श्लो० ॥ ३० ॥

उक्तापि विजिगीषोरात्मसम्पत् यानप्रसङ्गात् पुनरुच्यते, उद्योगेति ।
उद्योग उन्माहः, मेधा स्मृतिः, धृतिः धैर्यं, मत्वं बलं, मय्यम् अविशय-
व्यवहारः, त्यागः पात्रेषु धनादिप्रतिपादनम्, अनुरागः गुणपक्षपातित्वा,
स्थितिः अविचलितभावः, गौरवं महिमा, तानि । जितेन्द्रियत्वं जितानि
वशीकृतानि इन्द्रियानि येन तस्य भावः, प्रमद्विष्णुता क्लेशायामादिसहन-
सामर्थ्यं, क्लीर्लज्जा, प्रागल्भ्यं धृष्टता, जितसमत्वमित्यर्थः । एतानि आत्म-
गुणान् आत्मनो विजिगीषोर्गुणान् वदन्ति, नीतिज्ञा इति शेषः । १६ स०
३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

अवसरप्राप्तं शक्तित्रयमाह, मन्त्रम्येति । षाड्गुण्यस्य यथोद्देशावस्थानं
नयः । सुनयस्य उपचारं प्रयोगं मन्त्रस्य शक्तिम् आहुः । सुनयोपचारमित्यत्र
सनयप्रचारमिति पाठान्तरम् । सुकोषदण्डौ सुशोभनौ कोषदण्डौ प्रभु-
शक्तिम् आहुः । कोषदण्डबलं हि प्रभुशक्तिमिति कौटिल्यः । बलवद्विचेष्टां
बलवतो विजिगीषोर्विचेष्टाम् उन्माहशक्तिम् आहुः । आर्या इति शेषः ।
इत्थं त्रिशक्तियुक्तः तिसृभिः शक्तिभिर्गुक्तः, इह मन्युलोके जेता जयी
भवति । १६ स० ३२ श्लो० ॥ ३२ ॥

उन्माहगुणानाह, शैब्रमिति । शैब्र्यम् आशुकार्यनिष्पादकत्वं, सुदारुणं
सुकौशलं, व्यसनेषु आपत्सु अदैन्यम् अकथ्यम् । उन्माहसम्पत् उद्योगशील-

त्वम् । युधि संग्रामे धीरता धैर्यम् । युधि धीरता च इत्यत्र स्वतिधीरता च इति मुद्रितः पाठः । आत्यन्तिकी बज्जला शास्त्रसमुद्भवा नीतिशास्त्रालोचनजनिता सांसारिकी विचक्षणसंसर्गसमुत्पन्ना परिणामिनी परिणतिशीला धीर्बुद्धिः । एवं चतुर्विधा बुद्धिरित्यर्थः । १६ स० ३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

भूयोऽपि यानगुणानुष्ठाने विजिगीषोः सामग्रीमभिधातुमाह, उत्साहेति । उत्साहः उद्योगः, सत्त्वं बलम्, अथ्यवसायः स्थिरता, क्रोधा अनालसं, दार्ढ्यं कर्मसु दृढता, कर्मसु कार्येषु अतिपरुषम् अतिशौर्यम्, अरोगता पोडा-राहित्यं, कर्मफलपपत्तिः कर्मफलस्य आक्रमणादिजनितफलस्य उपपत्तिः उपपादनं, दैवानुकूल्यं दैवस्य अदृष्टस्य अनुकूलता । निराधिता, आधिः मानसी यथा, तत्शून्यत्वम् । १६ स० ३४ श्लो० ॥ ३४ ॥

पक्षादिनानेन गृहीतकोष इति । अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण पक्षादिना, विशिष्ट इत्यर्थः । उक्तञ्च “निजोऽथ मैत्रश्च समाश्रितश्च सम्बन्धजः कार्यस-मुद्भवश्च । भूतो गृहीतो विविधोपचारैः पक्षं बुधाः सप्तविधं वदन्ति ॥” इति । आदिपदात् उत्साहशक्त्यादिसमन्वितः इत्यर्थः । गृहीतकोषः गृहीतः समभिव्याहारे नीतः कोषो येन । कोषाधीनो राजेति वचनात् । विजिगीषू-राजेति शेषः । पक्षादिहीनं पक्षादिभिः पक्ष-मन्त्रशक्ति-कोषप्रभृतिभिः हीनं नूनं रिपुं दातव्यं शत्रुम् अभ्युपेयात् आक्रामेत् । जयस्य निःसन्दिग्ध-त्वादिति भावः । इति एवमुक्तप्रकारेण प्रसर्पन् विपक्षाक्रमणार्थं निर्ग-च्छन् विजिगीषुः समुद्रप्रक्षालितां सागरमेखलामित्यर्थः । ताम् अखण्डां धरित्रीं लभते । पक्षादिनानेन इत्यत्र पक्षादिदानेनेति पाठो नास्मभ्यं रोचते । १६ स० ३५ श्लो० ॥ ३५ ॥

काल इति । सजलाभ्रजालः सजलजलदपटलयुक्तः कालः गजानां, तदन्यः वर्षातिरिक्तः कालः तुरङ्गमाणामश्वानां द्रातुं प्रयातुं, प्रशस्त इति शेषः । अतएव नात्युष्णवर्षाऽपि समधिकवर्षा-समधिकयोश्चपरिरहितोऽपि तुषार-युक्तः शीतसमन्वितः । सम्पन्नशस्यः सम्पन्नानि समुद्भूतानि शस्यानि यत्र तादृशः कालः, प्रशस्यतर इति शेषः । इति कालसम्पत्, निर्दिष्टा

इत्यर्थः । सजलाभजालः इत्यत्र सजलोऽम्बुदोऽसौ इति, नात्युष्णवर्षोऽपि तुषारयुक्त इत्यत्र नात्युष्णवर्षोऽप्युष्णतुषारयुक्त इति पाठान्तरम् । नात्युष्णवर्षातितुषारयुक्तः इत्येवं पाठः संगच्छते । १६ स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

रात्राविति । अनुकूलप्रतिकूलयोः कालयोर्गुणदोषानाह, रात्राविति । उलूकः पेचकः रात्रौ काकं वायसं विनिहन्ति विनाशयति । रजनीत्यपाये दिवसे काकोऽपि उलूकं विनिहन्ति । इति हेतोः कालम् आत्मबलानुकूलसमयं प्रसमीक्ष्य पर्यालोच्य यायात् युद्धयात्रां कुर्यात् । यतः इह जगति काले उपयोगिसमये समीहितानि अभिलषितानि, पृथिवीलाभपालनादीनि फलन्ति सफलानि भवन्ति । काले फलन्तीह इत्यत्र काले भवन्तीह इति पाठान्तरम् । १६ स० ३७ श्लो० ॥ ३७ ॥

कालबलबलमभिधाय देशबलाबलमाह, आ नक्रमिति । आ कुक्कुरः कूलसंस्थं तीरस्थितं नक्रं कुम्भीरम् आकर्षति आक्रामति । नक्रश्च सलिलाभ्युपेतं जलेऽवतीर्णं श्वानम् आकर्षति । एवं देशस्थितः अनुकूलस्थानस्थः व्यायच्छमानः उद्योगं कुर्वन् । विजिगीषुरिति शेषः । ध्रुवं निश्चयं कर्मफलोपभोगं कर्मणः प्रयागादिकस्य यत् फलं पृथ्वीलाभादिकं तस्य उपभोगम् उपैति प्राप्नोति । कर्मफलोपभोगम् इत्यत्र कर्मबलोपभोगम् इति सु० पाठः । १६ स० ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

समविषममिश्रदेशेषु यानक्रममाह, सममिति । समं समतलदेशं मथुरासदृशं तुरगैः अश्वप्रधानबलैः गच्छेत् । तथा विषमं निम्नोन्नतं तरङ्गितमित्यर्थः । देशं नागैः गजप्रधानबलैः । तथा जलाकां जलप्रधानं देशमुपहीपपायहीपादिकं नावावृतैः जलयानपूर्णाबलैः, तथा समहीधरं पर्वतप्रधानदेशं नागवृतैः द्विरदपूर्णाबलैः गच्छेत् । अथवा समहीधरं जलाकां देशं नावावृतैः नागवृतैश्च बलैः गच्छेत् इत्यन्वयः । मिश्रं देशं च यथाबलं बलानुसारेण प्रसमीक्ष्य पर्यालोच्य गच्छेत् । नावावृतैर्नागवृतैश्च गच्छेत् इत्यत्र नागावृतं पक्षबलानुपेतैः इति सु० पाठः । १६ स० ३९ श्लो० ॥ ३९ ॥

सहप्रगाढमिति ? सहप्रगाढम् अतिनिर्जलं देशम् । तोये घतति पर्जन्ये

वर्धति सति। जलसौकर्यार्थमित्यर्थः। ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये, अनूपोदककक्षदुर्गम्
अनुगता आपो यत्र स्थाने तस्य उदकैः सलिलैः कक्षैस्तृणगुल्मादिभिः दुर्गं
दुःखेन गमनीयं देशम् । तथा मिश्रम् अनूपत्वमरुत्वादियुक्तं देशं संवीच्य
विचार्य यथामुखं सुखानतिक्रमेण नरेन्द्रः विजयाय गच्छेत् । १६ स०
४० श्लो० ॥ ४० ॥

एतदेव द्रढयति, न चातितोयमिति। न च अतितोयं बद्धजलं, गमनविघ्न-
हेतुत्वात् । न च तोयहीनं पिपासाबाधभयात् । यवमैः दृणादिभिः अश्व-
गवादिभक्ष्योपयोगिभिः, इन्धनेन काफेन पाकोपयोगिना युक्तं मार्गं पश्या-
नम् उपेत्य अवलम्ब्य । बद्धभिः बद्धमञ्जुकैः तक्षैः कारुकरैः शिल्पजीविभि-
रित्यर्थः । युक्तः समेतः सन् सुखप्रयागैः सुखं क्लेशहीनं प्रयागं येषां ते, तैः
सैन्यैरित्यर्थः । रिपुं यातव्यशत्रुम् उपेयात् यायात् । बद्धतक्षगुक्त इत्यत्र बद्ध-
तज्जयुक्त इति पाठे, तं मार्गं जानन्ति ये ते तज्ज्ञाः इत्यर्थः । सुखप्रयागे-
रित्यत्र सुखप्रयोगैरिति पाठान्तरम् । १६ स० ४१ श्लो० ॥ ४१ ॥

सुवीवधासारमिति । सु शोभनौ वीवधासारौ यत्र तम् । वीवधः दृणधा-
न्यादेः प्राप्तिः, आसारः सुहृद्गलम् । उपेततोयम् उपेतं युक्तं तोयं यत्र, खान-
पानाद्युपयोगिजलसमन्वितमित्यर्थः । विश्वासिभिः विश्वस्तैः अनुजीविभि-
रित्यर्थः । क्रान्तजलं क्रान्तम् आयत्तीकृतं जलं यत्र तम् । अन्यथा कूर्पाशो
विपक्षकृतविषप्रयोगेण प्रत्यावर्त्तनकाले तज्जलपाथिसैन्यविनाशस्तम्भवः ।
विशुद्धं चरादिभिः कृतशोधनम् । तन्मात्रमेव तावत्परिमाणमेव द्विषतां
शत्रूणां मार्गं पश्यानम् उपेयात् गच्छेत्, दस्कात् पथः, आर्तः शत्रुकृतोप-
द्रवेण विपन्नः सन् न अपयानं पलायनं कुर्यात् । विश्वासिताक्रान्तजलमिति
पाठे स श्वार्थः । १६ स० ४२ श्लो० ॥ ४२ ॥

एतदतिक्रमे दोषमाह, ये दूरमार्गमिति । ये मूढाः विपक्षभूपालाधिकृत-
देशमार्गानभिज्ञाः परामर्शरहिता वा रिपूणां शत्रूणां भूमिम् अधिगत-
देशम् अविचार्य अपरिज्ञाय सहसा हठात् दूरान्त्रां दूरतरप्रदेशे यात्रां
विशन्ति आश्रयन्ति । दूरमार्गमिति पाठे तु, ये अभिधाक्ताः दूरमार्गम्

अभिहितप्रमाणाधिकभूमिम् इत्यर्थः । अयत्नसाध्याः सुखमाध्यास्ते अचिरेण
शीघ्रमेव तेषां शत्रूणां खड्गधारापरिखण्डं खड्गधाराया आलिङ्गनात् मृत्युं
यान्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । १६ स० ४३ श्लो० ॥ ४३ ॥

यथास्थानसंस्थापितबलस्य तु मार्गोऽपि शयनकल्प इत्याह, मार्ग इति ।
मार्गं प्रयागस्य पथि, दुर्गे जलपर्वतवनादिभिर्यो दुर्गप्रदेशः तत्र विनिविष्टं
सन्निविष्टं सैन्यं यस्य सः । विधिवत् यथाविधानं विधिम् आत्मरक्षायाः परा-
वस्कन्दस्य च विधिं विधानं जानाति यः सः । सन्नद्ध-पार्श्वस्थित-वीरयोधः
सन्नद्धाः सर्वदा बद्धपरिकराः, कृतसंग्रामसज्जा इत्यर्थः । पार्श्वस्थिताः
आत्मनः नगरस्य च सन्निहितप्रदेशावस्थायिनः वीराः संग्रामकौशलाभिजाः
संग्रामेऽपराङ्मुखाश्च योधाः गुह्यविद्याविशारदाः यस्य सः । तादृशो विजि-
गीषुः ईक्षां सर्वत्र आत्मरक्षोपायम् विधाय सुसम्पाद्य साध्वीम् उत्तमां
सुखयोगनिद्रां सुखयोगेन सुखसङ्गेन निद्राम् अत्याहित-शत्रूणापरिश्रम्यतया
उद्वेगराहित्यं सेवेत । अथवा साध्वीं निर्दिष्टरात्रियाममात्राऽन्यानधिकां
सुखयोगनिद्रां सुखयोगेन निद्रां सेवेत स्वीकुर्यात् । अथवा सुखेन योग-
निद्रां योगीव निद्रावसरे सचेतन इत्यर्थः । सुखयोगनिद्रामित्यत्र निशि
योगनिद्रामिति पाठे स एवार्थः । १६ स० ४४ श्लो० ॥ ४४ ॥

• भ्रमत्तुरङ्गद्विरदेन्द्रक्रेषाघटास्वनास्तादितकर्णरन्ध्रः ।

तदन्तरालप्रतिबोधवर्ती के जाग्रतीत्यादरमाद्रियेत ॥ ४५ ॥ इति ।

निशि राजावासपार्श्वेता भ्रमन्तः परिवर्तमानाः ये तुरङ्गाः अश्वाः,
द्विरदेन्द्रा मातङ्गश्रेष्ठाः, तेषां यथाक्रमं क्रेषाणां क्लृप्तानां घगटानां
गजकण्ठलम्बितदृहदघगटानां च स्वनेन रवेण आस्वादितं स्पृष्टं कर्णरन्ध्रं
श्रवणविवरं यस्य विजिगीषोः सः, तथा तदन्तराले तस्य क्रेषादिरवस्य
अन्तराले मध्ये प्रतिबोधवर्ती प्रतिबोधे जाग्रते वर्तते योऽस्मां निद्राच्छेद-
वर्तीत्यर्थः । के जाग्रति? के यामिकपुरुषाः जाग्रति प्रतिबोधवर्तित्वे
वर्तन्ते, एवंविधप्रश्नपूर्वकम् आदरं समादरपूर्वकम् आद्रियेत भूयोभूटः
एच्छेदित्यर्थः । क्रेषा इत्यत्र हेषामिति, तदन्तरालप्रतिबोधवर्ती इत्यत्र

तदन्तरा च प्रतियोधकृत्ताम् इति च पाठान्तरम् । १६ स० ४५ श्लो० ॥ ४५ ॥

तत इति । ततो निशापगमे प्रबुद्धः जागरितः, शुचिः कृतशौचक्रियः । इष्टदेवः पूजितेष्टदेवतः । श्रीमद्विभूषोऽञ्जलितः श्रोमतीभिः शोभासम्पादि-
काभिः विभूषाभिः परिच्छदालङ्कारैः उज्ज्वलितः दीप्यमानः । प्रहृष्टः सर्वदा
सहर्षमनाः । विजिगीषुरित्यर्थः । मन्त्रिप्रवरैः सचिवप्रधानैः पुरोहिता-
मात्यमुहृद्गणैश्च यथावत् यथाविधि सेव्येत् । एतैः सह विजिगीषुर्यथाकर्त्तव्यं
निरूपयेदिति तात्पर्यम् । १६ स० ४६ श्लो० ॥ ४६ ॥

कर्त्तव्यतामिति । तैः पुरोहितामात्यादिभिः सह कर्त्तव्यतां करणीयं यत् तत
सम्प्रधार्य निर्गोय विचित्रयानं विचित्राणि यानानि युग्यवाहनानि यस्मिन्
तादृशं यानं रथादिकं समास्थाय आरुह्य कुलोद्गतैः कुलक्रमादागतैः आत्म-
तुल्यैः आत्मसदृशैः विश्वस्तैरित्यर्थः । शस्त्रिभिः शस्त्रधारिपुरुषैः परिवारितः
परिवेष्टितः सन् वहिः निरोयात् निर्गच्छेत् । सम्प्रधार्य इत्यत्र संविचार्य
इति, विचित्रयानमित्यत्र विचित्रयान इति, शस्त्रिभिरित्यत्र पत्तिभिरिति,
आत्मतुल्यैरित्यत्र इष्टतुल्यैरिति पाठान्तरम् । १६ स० ४७ श्लो० ॥ ४७ ॥

विजिगीषोरवश्यकर्त्तव्यं कर्माह, पश्येन्नृप इति । नृपो विजिगीषुः हस्ति-
रथाश्वचर्यां हस्तिनां रथानाम् अश्वानां च चर्यां गतिं, तथा सामूहिकं
शूहरचनाधिष्ठितं योधगणं योद्धृपुरुषसमूहं, पृथक् प्रत्येकं योधकृन्दश्च, तथा
विवक्षितान् परीक्षार्थम् इष्टान् विधानयुक्तान् संग्रामसज्जादिसमेतान्
संग्रामनैपुण्यप्रदर्शिनश्च द्विरदेन्द्रमुख्यान् प्रधानमातङ्गान् तुरङ्गमान् अश्वान्
पश्येत् निरीक्षेत् ॥ हस्तिरथाश्वचर्याम् इत्यत्र हस्तिरथांश्च चर्याम् इति
पाठान्तरम् । १६ स० ४८ श्लो० ॥ ४८ ॥

सुखोपगम्य इति । सुखोपगम्यः सुखेन उपगम्यते सेवार्थमित्यर्थः । स्मित-
पूर्वभाषी स्मितपूर्वम् ईषद्भास्यपूर्वकं भाषते योऽसौ मधुरभाषीत्यर्थः ।
एवंविधो विजिगीषुः प्रियं वदेत् सर्वदा प्रियवादी भवेदित्यर्थः । वृत्त्यधिकं
च नियमितवृत्त्यतिरिक्तञ्च दद्यात् । एतेन कार्त्स्न्यात् किं भवतीत्याह,
प्रियेण प्रियवचनादिना दानेन च वृत्त्यधिकप्रदानेन च संगृह्यताः आत्म-

सात्कृताः । भृत्या इति शेषः । भर्त्तरि स्वामिनि, प्रभुकार्यसाधनार्थमित्यर्थः । जीवितानि अपि प्राणानपि त्यजन्ति । शरीरव्ययेनापि प्रभुकार्यं साधयन्तीति भगवः । १६ स० ४८ श्लो० ॥ ४६ ॥

सर्वत्र अभ्यासेनैव पाटवं भवतीत्याह, रथाश्चेति । रथाश्च अश्वश्च नावश्च कुञ्जराश्च यानानि च तानि रथाश्वनौकुञ्जरयानानि । तेषु योग्यो निपुणः दत्त इत्यर्थः । स्यन्दनारोहणे तुरगारोहणे नौकारोहणे गजारोहणे मनुष्यवाहयानारोहणे च कुशल इति भावः । धनुषि चापे धनुर्वेदे इत्यर्थः । प्रगल्भः प्रौढः । नित्यक्रियः नित्या नियता क्रिया कार्यानुष्ठानं व्यवसाय इति यावत् । एवंविधश्च स्यात् भवेत् । तथाहि नित्यक्रिया कार्येषु नियतव्यापारः समेधसां सुबुद्धिजनानां सम्बन्धे दुष्करेऽपि दुःसाध्येऽपि कर्मणि कौशलं नैपुण्यम् आदधाति सम्पादयति । तथा चोक्तम्, अभ्यासः कर्मणां सत्यमुत्पादयति कौशलमिति । रथाश्वनौकुञ्जरयानयोग्य इत्यत्र रथाश्वनौकुञ्जरहानयोग्य इति मुद्रितपाठे रथादीनां हाने परित्यागे योग्यः समर्थः । रथादिकमनपेक्ष्य गन्तुं समर्थ इत्यर्थः । रथाश्वनौकुञ्जरयानयोग्या नित्यक्रिया इति पाठे तदुभयपदयोर्विशेष्यविशेषणभावः । १६ स० ५० श्लो० ॥ ५० ॥

सन्नद्धेति । सन्नद्धं सुसज्जितम् उच्चैः महान्तं द्विपं मातङ्गम् आस्थितः आरूढः । तथा सन्नद्धसैन्यानुगतः सन्नद्धैः हतसन्नाहैः सैन्यैः सेनाभिः अनुगतः अनुयातः । अतिकुर्वन् विकारपरिवर्जितः । प्रवीरयोधान्तरितेन, प्रवीराः संग्रामकुशलाः योधाः योद्धृषूहाः तैः अन्तरितेन अवहितेन मामन्दृतेन । परदृतेन सह गुप्तभाषणस्यानौचित्यात् । साधुमन्त्रः साधुः सम्यक् मन्त्रः कर्त्तव्यावधारणार्थकथोपकथनं यस्य तादृशश्च सन् यायात् संग्रामे यात्रां कुर्यात् । द्विपमित्यत्र द्विपमिति, विकुर्वन् इत्यत्र प्रकुर्वन् इति, साधुमन्त्र इत्यत्र साधुमन्त्रमिति पाठे मन्त्रं प्रकुर्वन् इत्यन्वयः । १६ स० ५१ श्लो० ॥ ५१ ॥

आलोकयेदिति । बुद्धिगुणोपपन्नैः बुद्धेर्गुणाः शुश्रूषाप्रवणताग्रहण-विज्ञानानुपहतत्वाभिनिवेशादयः, तैः उपपन्नैः दान्तैः सुविनीतैः चरैः दृतेः

परप्रचारं परस्य प्रतिद्विभूपालस्य प्रचारं प्रयोगादिकम् आलोकयेत्
निरूपयेत् । यतः एतैः एवंविधबुद्धिगुणोपपन्नैश्चरैरित्यर्थः । विमुक्तो विर-
हितः क्षितीन्द्रो राजा अनेत्रैः नयनविरहितैः जनैः समानधर्मा समानगुणो
भवति, अन्यवत् भवतीत्यर्थः । दान्तरित्यत्र सर्वैरिति, परप्रचारमित्यत्र
परापचारमिति पाठान्तरम् । १६ स० ५२ श्लो० ॥ ५२ ॥

यथा पद्मनालेन कश्चित् सलिलमादत्ते तथा प्रलोभनादिद्वारा परिगृहीत-
दगडनायकेन शत्रोरन्तःमारमाददीत इत्याह, विलोभयन्निति । विलोभयन्,
भवन्तं राष्ट्रस्वामिनं करिष्यामीति आशाजनकवचनेन प्रलोभयन् । किञ्चिदपि
अल्पमात्रं प्रयच्छन् ददत् । बज्रदानेन विपत्तपुष्टिसम्भावना माभूत् इति
तात्पर्यम् । द्विषतः विपत्तस्य अन्तपालं राज्यप्रान्तरक्षणे नियुक्तं दगडनायकं
मित्रं स्वायत्तं कुर्वीत विदध्यात् । हि यतः पण्यैः किञ्चिदानपूर्वकाशीप्रदान-
रूपमूल्यैः तन्नालिकया अन्तपालरूपनालेन द्विषतः शत्रोः राष्ट्रात् राज्यात्
अभीक्ष्णं बज्रपरिमाणं प्रपण्यं बज्रमूल्यं वस्तु आददीत गृह्णीयात् आकर्षेत्
इत्यर्थः । द्विषतोऽन्तपालम् इत्यत्र क्वचित् पुस्तके द्विषतां नृपालं, क्वचित्
पुस्तके द्विषतोऽन्नपालं, सु० पुस्तके द्विषतो न पानम् इत्येवं पाठो दृश्यते ।
कुर्वीत इत्यत्र रुन्धीत इति, तन्नालिकया इत्यत्र तन्नालिकया इति पाठान्त-
रम् । १६ स० ५३ श्लो० ॥ ५३ ॥

उपक्रममिति । दूतोपयानात् दूतस्य चारस्य उपयानात् उपस्थितेः क्रिय-
माणसन्धिः अनुष्ठीयमानः सन्धिर्येन तादृशः सन्, सन्धनुष्ठानं कुर्वन् इत्यर्थः ।
आशु अविलम्बितमेव वाञ्छितम् अभिप्रेतम् उपक्रमं चेष्टितं कुर्यात् विद-
ध्यात् । स चेत् प्रतिपत्तश्चेत् विसन्धिः सन्धिविघटको भवतीत्यर्थः । स तु
तस्य यातव्यस्य भेदः कृतो भवति । तेन आत्मसमुच्छ्रयश्च आत्मनः समुन्न-
तिश्च भवति । स चेद्विसन्धिः स तु तस्य भेदः इत्यत्र स चेद्विसन्धिर्न हि
तत्र भेदः इति सु० पाठः । १६ स० ५४ श्लो० ॥ ५४ ॥

दौर्गान् इत्यादि । पश्चिषु प्रयाणमार्गेषु दौर्गान् दुर्गपालान्, आटवि-
कान् अटवीपालान्, अन्तपालान् राज्याप्रान्तरक्षकभूमिपान्, दानवता

साम्ना वक्ष्यमाणलक्षणो न दानेन साम्ना च संश्लेषयेत् आत्मनि विश्लेषयेत्
विजिगीषुरिति शेषः । विरुद्धदेशेषु एकायनमार्गादिषु, तन्निरोधे यातव्यकृत-
निरोधे सति, ते च स्थायन्तीकृतदुर्गपालादयश्च अस्य विजिगीषोः मार्गोप-
दिशः मार्गं पश्यान् उपदिशन्ति दर्शयन्ति ये ते तादृशाः मार्गोपदेशदातारो
भवन्ति ॥ १६ स० ५५ श्लो० ॥ ५५ ॥

अकारणादिति ।.. 'अकारणात्' परित्यागकारणं विनैव, 'कारणात्'
क्रोधादिहेतोः, 'वा', 'यः कश्चित् अरिसेवो' शत्रुसेवकः, 'पुरुषः', 'एति'
आयाति, शत्रुपक्षं परित्यज्य सेवार्थमुपगच्छति, 'तस्य', तथा कश्चित्
'निजः' आत्मीयः, भृत्य इति शेषः । 'विश्लिष्टः' परित्यक्ताश्रयः. सन,
'शत्रुं' प्रतिपक्षभूपम्, 'उपेत्य', 'आयाति' पुनराश्रयार्थमागच्छति, 'तस्य',
'गतिं' चेष्टितं, 'प्रपश्येत्' निरीक्षेत् । "य एति कश्चित् पुरुषोऽरिसेवो ।
निजश्च विश्लिष्ट उपेत्य शत्रुं" इत्ययं हस्तलिखितपुस्तकपाठः समीचीनः ।
"य एव कश्चित् पुरुषोऽरिसेवो । निजश्च विश्लिष्ट उपेत्यशस्त्रः" इत्ययं
मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनत्वेन प्रतिभाति ॥ १६ स० ५६ श्लो० ॥ ५६ ॥

बाहुबलात् मन्त्रबलं गरीयः इत्याह, आरिषुनेति । 'आरिषुना' संया-
मादिप्रयोगोपक्रमवता, 'मन्त्रबलान्वितेन' मन्त्रबलयुक्तेन, विजिगीषुणा इति
शेषः । 'प्रागेव' प्रयोगात् प्रथममेव, 'निपुणं' यया तथा 'विचारः' मन्त्रणा-
पूर्वकैतिकर्तव्यतानिरूपणं, 'कार्यः' विधेयः । यतः 'देव्यां' दीर्घ्यङानां,
'बलात्', 'मन्त्रबलं', 'गरीयः' श्रेष्ठतरं । तथा च कौटिल्यः "एकं हन्यान्न वा
हन्यादिसुर्मुक्तो धनुश्चता । प्राज्ञेन तु मतिः क्षिप्त्वा हन्याद्गर्भगतानपि"
इति । तथा च 'सुक्रः' दैत्यगुरुः, 'मन्त्रबलात्' षटसञ्जीवन्या विद्यया,
'सुरान्' देवान्, 'विजिग्ये' जितवान् । 'शक्रोऽसुरान् मन्त्रबलाद्विजिग्ये'
इति पाठे शक्रो देवराजः बृहस्पतिना मन्त्रयित्वा तद्विद्यामुपलभ्य असुरान्
जिगाय इति पौराणिकी वार्त्ताऽत्रानुसन्धेया ॥ १६ स० ५७ श्लो० ॥ ५७ ॥

सन्धगनुष्ठितमपि कार्यं कालातिक्रमे न सिद्ध्यतीति दर्शयन्नाह, मनीष-
येति । 'मन्त्राय' प्रयोगफलसिद्ध्ये, 'नयवित्' नीतिशास्त्रज्ञः, 'परं' उत्कृष्टं,

‘उद्यमं’ उद्योगं, ‘आस्थितः’ आश्रितः, सन्, ‘निर्मलया’, ‘मनीषया’ बुद्ध्या, ‘विलोकितं’ पर्यालोचितं, ‘अकालहीनं’ ‘अकालेन’ अथथासमयेन, ‘हीनं’ ‘परिहीयमाणं’ ‘कर्म’ सन्धिविग्रहादिरूपं कार्यं, ‘समाचरेन्’ । ‘हि’ यतः, ‘अकालः’ अनवसरः, ‘नियतं’ निश्चयेन, ‘फलं’ प्रयोगफलं, ‘बुदस्यति’, निराकरोति । ‘अकाले’ इतिमुद्रितपुस्तकपाठे फलं इति कर्त्तृपदं, ‘बुदस्यति’ विक्षिप्तं भवति इत्यर्थः ॥ १६ स० ५८ श्लो० ॥ ५८ ॥ .

उपसंहरद्वाह, प्रभावितानामिति । ‘प्रभावितानां’ प्रभावयुक्तानां, ‘श्रुतशौर्यशालिनां’ ‘श्रुतं’ साङ्गोपाङ्गवेदाध्ययनं, ‘शौर्यं’ शूरत्वं, ताभ्यां, शालन्ते ये ते तेषां । ‘यथावत्’ यथाविधि, ‘आलोकिते’ शास्त्रेण प्रदर्शिते, ‘मार्गेः’ पथि, ‘चरन्ति’ तिष्ठन्ति, ये ते तेषां । ‘उन्नतात्मनां’ ‘उन्नतः’ उच्छ्रितः, आत्मा येषां ते तेषां । ‘भुजङ्गदीर्घेषु’ भुजङ्गमवत् आयातेषु, ‘भुजेषु’ बाहुषु, ‘दैवी’ देवतासम्बन्धिनी, ‘द्युतिः’ प्रभा, ‘चिराय’ निरन्तरं, ‘लम्बते’ सम्बध्यते, एवम्भूता विजिगीषवः देवसमाना अप्रतिहतवोर्या भवन्तीत्यर्थः ॥ १६ स० ५९ श्लो० ॥ ५९ ॥

यात्राकालमाह, समुदितेति । ‘समुदिता’ सम्यग् गुप्ता, अथवा समुद्भूता, ‘नराणां’ योधपुरुषाणां, ‘सम्पत्’ सम्पत्तिः, यस्य विजिगीषोः स तथा ‘उद्युक्तवृत्तिः’ उद्योगशीलः, ‘उद्भूतवृत्तिरिति पाठे ‘उद्भूता’ उत्पन्ना, ‘वृत्तिः’ सैन्यानां वर्त्तनोपायः, यस्य सः । उद्भूतशक्तिरिति पाठे शक्तिसम्पन्न इत्यर्थः । ‘नरपतिः’ विजिगीषुः, ‘भूरिसम्पन्नशस्ये’ परिपक्ववृद्धशस्यसमये, शरत्काले इत्यर्थः । ‘विगतसलिलपङ्के’ जलकर्दमरहितसमये वा, हेमन्तादावित्यर्थः । ‘कुसुमितसहकारश्रीज्वलत्कानने वा’ ‘कुसुमितानां’ मञ्जरितानां, ‘सहकाराणां’ चूततृष्णां, ‘श्रिया’ लक्ष्म्या, ‘ज्वलन्ति’ भास्वराणि भवन्ति, ‘काननानि’ उद्यानानि, यस्मिन्, बसन्त इत्यर्थः, ‘काले’, ‘जयाय’ विपक्ष-विजयार्थं, साधु यथा तथा ‘अरिभूमिं’ विपक्षाधिकारं, ‘गच्छेत्’ यायात् । १६ स० ६० श्लो० ॥ ६० ॥

इत्थेवं यानं सिध्यतीत्युपसंहरद्वाह, इतीति । ‘नरपतिः’ विजिगीषुः,

‘इति’ अनेन प्रकारेण, ‘आहितादरः सन्’ कृतप्रयत्नः सन्, ‘परं’ शत्रुं,
 ‘अभियोक्तुमनाः’ ‘अभियोक्तु’ अभिभवितुं, मनो यस्य तादृशः सन्, ‘समुत्प-
 तेत्’ यातव्यं यायात्, ‘इतिविधिविषयोपसेवनेन’ ‘इति’ एवंविधानां,
 ‘विधीनां’ नीतिशास्त्रनिर्दिष्टविधानानां, ‘विषयाणां’ योधपुरुष-दूत-हस्त्यश्व-
 रथादीनां, ‘उपसेवनेन’ पालनेन, ‘अरातिः’ शत्रुः, ‘नियतं’ निश्चयमेव,
 ‘गोचरं’ अधीनतां, ‘उपैति’ । ‘इतिविधिविषयोपसेवनेन नियतमराति-
 रुपैति गोचरश्च’ इत्यत्र ‘इतिहृतविषयोपसेवमानो नियतमरातिरुपैति
 गोचरं खं’ इति मुद्रितपुस्तकपाठे तु ‘इति’ अनया पूर्वोक्तराजनीत्या,
 ‘हृतः’ गृहीतः, ‘विषयः’ अधिकारः, यस्य सः अतएव ‘उपसेवमानः’
 भृत्यवत् प्रणामादिना सेवां कुर्वन्, ‘अरातिः’ शत्रुः, ‘नियतं’ निश्चयं, ‘खं
 गोचरं’, निजाधीनतां, ‘उपैति’ गच्छति, ‘इतिविधिविषयोपसेवनेन’ इत्यत्र
 ‘इतिविधिविषयोपसेवनेन’ इति ‘इतिविधिविषयोपसेवनात्’ इति च पाठः
 पुस्तकद्वये दृश्यते ॥ १६ स० ६१ श्लो० ॥ ६१ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां उपाध्यायनिरपेक्षानु-
 सारिण्यां षोडशः सर्गः ।

मुद्रितपुस्तकानुसारेण पञ्चदशः सर्गः ॥

अथ सप्तदशः सर्गः ॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण षोडशः सर्गः ॥

यानानन्तरं साङ्गामिकस्नान्धावारसन्निवेशमाह, यायादिति । 'वैरि-
पुराभ्यासं' शत्रुनगरापकणं, अथवा यातव्यशिविरसमीपं, 'यायात्' पूर्वोक्त-
रीत्या गच्छेत्, विजिगीषुरिति शेषः । पश्चात् 'साधुसम्मते' 'साधूनां' वास्तु-
विद्याविदां, 'सम्मते' अभिप्रेते, 'भूभागे' आत्मरक्षणोपयोगिप्रदेशे इत्यर्थः ।
'स्नान्धावारनिवेशञ्चैः' 'स्नान्धावारस्य' सेनासन्निवेशस्य, 'निवेशञ्चैः' निर्माय-
कुशलैः, शिल्पविद्याविशारदपुरुषैरित्यर्थः । 'स्नान्धावारं' सेनानिवेशस्थानं,
'निवेशयेत्' निर्मायात् । १७ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

स्नान्धावारनिवेशप्रणालीमाह, चतुरस्रमिति । 'चतुरस्रं' समचतु-
ष्कोणं, 'चतुर्द्वारं' दिक्चतुष्टये द्वारचतुष्टयभूषितमित्यर्थः । 'नीति-
विस्तारसङ्घटं' नीतिविस्तृतं, नाप्यतिसङ्घीर्णमित्यर्थः । 'महाप्रतोलीभ्रकारं'
'महत्याः' सुदीर्घाः, 'प्रतोल्याः' अभ्यन्तरमार्गाः, दुर्गद्वाराणि वा, 'प्राकाराः'
प्राचीराश्च, यस्य तं । 'महापरिखया' 'महत्या' दुरतिक्रमणीयया, 'परि-
खया' नगरादिवेष्टनखालेन, 'वृतं' परिहृतं । परिखालक्षणं यथा ब्रह्म-
वैवर्तपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे २०२ अध्याये "प्रस्थे च परिखामानं शतहस्त-
प्रशस्तकं । परितः शिविराणाञ्च गम्भीरं दशहस्तकं" । "सङ्घेतपूर्वकश्चैव
परिखाद्वारभीषितं । शत्रोरगम्यं मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च" । इति ।
१७ स० २ श्लो० ॥ २ ॥

दृष्टकाटमिति । 'भूमिप्रदेशसामर्थ्यात्' 'भूमेः' नृत्तिकायाः, 'प्रदेशस्य'
स्थानस्य च, 'सामर्थ्यात्' आनुगुण्येन, 'आगारं' तत्रत्यपटावाससन्निवेशं
'दृष्टकाटं' त्रिकोणाकारं, 'अर्द्धचन्द्रं वा' अर्द्धचन्द्राकारं वा, 'मखलं वा'
त्रिकोणाकारं वा, 'दीर्घं वा' दीर्घाकारं वा, 'उपकल्पयेत्' रचयेत्, 'दृष्टकाट-

मर्द्धचन्द्रं वा' इत्यत्र 'शुद्धकाटकार्द्धचन्द्रं वा' इति पाठे 'शुद्धकारकार्द्धचन्द्रं वा' इति च पाठे स एवार्थः । शुद्धकाट-शुद्धकाटक-शुद्धकार-शुद्धकारक-शब्देन त्रिकोणाकारोऽभिधीयते ॥ १७ स० ३ श्लो० ॥ ३ ॥

सेनासन्निवेशप्रणालीमाह, विविक्तैरिति । 'विविक्तैः' विरलैः, न तु सङ्गीर्णैः । 'विभक्तैः' यथास्थानं पृथक् पृथक् संस्थापितैः । 'आयतैः' दीर्घैः, 'पटाकारैः' वस्त्रमयैः, 'शुद्धैः' शिखरैः, पटमगडपैरित्यर्थः । 'अन्वितं' युक्तं, 'गुप्तकक्षां' 'गुप्ताः' गूढाः, सुरक्षिता वा, 'कक्षाः' सेनानिवेशान्तरालानि, यस्य तं । 'महामार्गसमावृतं' चतुर्द्वारत्वात् द्वारचतुष्टयस्युप्रा चतुर्विधेन 'महामार्गैः' सुप्रशस्तमार्गैः, 'समावृतं' व्याप्तं ॥ १७ स० ४ श्लो० ॥ ४ ॥

राजगृहसन्निवेशमाह, तस्य मध्ये इति । 'तस्य' स्कन्धावारस्य, 'मध्ये', 'मनोऽङ्गुलि' चित्तप्रसादजनकं, 'महामौलबलावृतं' 'महद्भिः' 'मौलबलैः' भूरिपरिमाणान्तरङ्गयोधपुरुषैः, 'आवृतं' परिवृतं । 'अन्तःकोषगृहोपेतं' 'अन्तः' मध्ये, 'कोषगृहेण' धनागारेण, 'उपेतं' युक्तं । कोषाधीनो हि राजा इति अयद्विहितः कोषो न विधेयः इति । 'राजमन्दिरं' नरपतिगृहं, 'कारयेत्' स्थापयेत् ॥ १७ स० ५ श्लो० ॥ ५ ॥

बलानां सन्निवेशमाह, मौलभुक्तमिति । 'राजगृहं' राजगृहं, 'समावृत्य' वेष्टयित्वा, 'क्रमेण' यथाक्रमं, 'मौलभुक्तं' पुरुषानुक्रमेण वेतनभोगिसैन्यं । ततः 'अग्नि' अग्निबलं, अह्वरचनया समवेतयोद्भवम् इत्यर्थः । तद्वहिः 'सुहृत्' मित्रबलं, तदाह्ये 'द्विघत्' शत्रुबलं । तद्वहिः 'आटविकं' अष्टवीपतीनां बलं, एतत् पञ्चविधं बलं 'विनिवेशयेत्' स्थापयेत् ॥ १७ स० ६ श्लो० ॥ ६ ॥

अन्ते चेति । 'अन्ते च' स्कन्धावारप्रान्तभागे च, सर्वदिक्षु इत्यर्थः । 'पर्याप्तवेतनान्' प्रार्थनाधिकवृत्तिप्रदानेनात्मसात्कृतान्, अतएव 'स्नातान्' विश्वासभूमिमधिरूढान्, 'अगणितान्' असंख्यान्, 'दुष्टकर्मणः' क्रूरकार्यनियतान्, 'क्रूरान्' खलान्, 'लुब्धकान्' शोभिणः, 'मयङ्गलेन' परितोमयङ्गलाकारेण, 'निवेशयेत्' स्थापयेत् ॥ १७ स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

हस्तिन इति । 'कब्धनामानः' संग्रामे विख्याताः, तादृशाः 'मनेजवाः'
वातरयाः, 'तुरङ्गाः' अश्व्याः, 'स्वापरक्षिताः' विश्वस्तपुरुषैः पालिताः सन्तः,
'वृषतेः' भूपालस्य, 'गृहोपकण्ठे' राजमन्दिरसन्निधौ, 'वसेयुः' तिष्ठेयुः ॥
१७ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

अन्तर्वंशिकसैन्यमिति । 'अन्तर्वंशः' राज्ञः पुत्रदारं, तत्र नियुक्तं सैन्यं
'अन्तर्वंशिकसैन्यं,' 'यामवृक्षा' 'यामः' अहोरात्राष्टमभागः, तत्र साव-
धानत्वेनावस्थितिः 'यामवृत्तिः' तत्पर्यायेण इत्यर्थः । 'रात्रिन्दिवं' अहोरात्रं,
'सुसन्नद्धं' कृतसन्नाहं, संग्रामसज्जया सज्जितमित्यर्थः । 'उदायुधं' उद्यत-
शस्त्रं, च सत् 'राजाभिगुप्तये' नरपतिशरीररक्षार्थं, 'तिष्ठेत्' । 'अन्त-
र्वंशिकसैन्यमित्यत्र' 'अन्तर्वंशिकसैन्यं' इति 'अन्तर्वासकसैन्यमिति च' पाठा-
न्तरं ॥ १७ स० ९ श्लो० ॥ ९ ॥

युद्धयोग्य इति । स्पष्टः श्लोकार्थः ॥ १७ स० १० श्लो० ॥ १० ॥

सैन्यैकदेश इति । 'सेनापतिपुरःसरः' 'सेनापतिः' सेनानीः, 'पुरःसरः'
अयसरः, यस्य तादृशः । 'सन्नद्धः' कृतसन्नाहः, 'सैन्यैकदेशः' बलैकभागः,
'प्रयत्नवान्' अवहितः, सन्, 'निश्चि' रात्रिकाले, 'वहिः' क्लान्धावास्तुः सर्व-
दिक्षु, 'परिचरेत्' परिभ्रमेत् । 'प्रयत्नवान् परिचरेत्' इत्यत्र 'प्रपन्नवान्
परिपतेत्' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ १७ स० ११ श्लो० ॥ ११ ॥

परसैन्येति । 'सन्नद्धाः' कृतसंग्रामवेशाः, 'वाताश्रकाः' पवनवद्देग-
शालितुरङ्गमारूढाः, अतएव 'शीघ्रपातिनः' द्रुतगामिनः, 'दूरसीमान्त-
पातिनः' दूरस्थिताक्रान्तभूभागप्रान्तपर्यन्तचारिणः, पुरुषा इति शेषः
'परसैन्यप्रचारं' शत्रुसैन्यानां गतिविधिं, 'विजानीयुः' । 'दूरसीमान्तपा-
तिनः' इत्यत्र 'दूरसीमान्तचारिणः' इति पाठान्तरं ॥ १७ स० १२
श्लो० ॥ १२ ॥

तोरयेति । 'तोरयेषु' वहिर्हारचतुष्टयशस्त्रेषु, 'आवहानि' विन्य-
क्तानि, 'माध्यानि' पुष्पमालाः नवपल्लवमाकाश, येषां तेषु । 'यन्मवत्सु'
यस्यते संयस्यते अनेनेति 'यन्म' प्राकृतिकसाधनं, तद्वत्सु, विपद्वासां

दुष्प्रवेशेषु इत्यर्थः । 'पताकिषु' पताकामण्डितेषु, 'दारेषु' वहिर्द्वारचतुष्टयेषु, 'आप्तकरिभिः' 'आप्त' हितं, कर्तुं शीलं येषां तैः, पुरुषैरिति शेषः । 'परमां गुप्तिं' सर्वतोभावेन रक्षां, 'कारयेत्' ॥ १७ स० १३ श्लो० ॥ १३ ॥

निर्गच्छेदिति । 'सर्व्वेव' जनः, 'उपलक्षितः' द्वाररक्षकपुरुषैः परि-
दृष्टः, सन्, 'निर्गच्छेत्' स्कन्धावारात् वहिर्गच्छेत्, 'विशेषापि' । 'परदृताश्च',
'राजशासनगीचराः' राजादेशावकाशाः, सन्तः, 'तिष्ठेयुः' ॥ १७ स० १४
श्लो० ॥ १४ ॥

वृथेति । 'जनः' स्कन्धावारस्थितः सर्व्वेव लोकः, 'वृथाकोलाहलात्'
अकारणकलहात्, 'हास्यात्' हास्यपरिहासात्, 'द्यूतात्' अक्षक्रीडनात्,
'पानाच्च' अपरिमितसुरापानाच्च, 'वारितः' निवारितः, सन्, तथा 'सञ्ज्ञो-
पकरणः', सर्व्वदा बद्धपरिकरः उदायुधश्च, तथा 'सर्व्वकार्य्यान्मुखः' अव-
स्कन्दप्रतीकारकार्य्यान्मुखः, 'तिष्ठेत्' ॥ १७ स० १५ श्लो० ॥ १५ ॥

वहिरिति । 'खातात्' परिखायाः, 'वह्निः' वाह्यप्रदेशे, 'स्वसिञ्चानां'
शोभनखड्गायुधज्ञानां योधपुरुषाणां, 'आयत' विवृणुतं, 'सञ्चारं' प्रचार-
भूमिं, 'मुक्तां' विहाय, 'परसैन्यविनाशार्थं' शत्रुबलोत्सादनार्थं, 'सर्व्वां भूमिं'
विनाशयेत्, कण्टकशाखादिभिरिति शेषः । विपक्षसमागममार्गं कुत्रापि
लौहकूलकं निखनेत् । कुत्रापि दृणाच्छादितकूपं कारयेत् । कुत्रापि कण्टक-
शाखा दद्यात् । कुत्रापि कूपजलं विषाक्तं कुर्यात् । कुत्रापि सैन्यसञ्चार-
कयन्त्रविशेषं सुगुप्तं स्थापयेत् इत्यर्थः ॥ स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

समरभूमिविनाशमाह, क्वचिदिति । 'क्वचित्' कुत्रचित्, 'कण्टकशा-
खाभिः', 'क्वचित्', 'अयोमुखैः' लौहमयाग्नैः, 'कूलैः' दाहमयशङ्कभिः,
'क्वचित्', 'प्रच्छदप्रदरैरपि' दृणाच्छादितगर्भैरपि, 'परितः भूमिं', 'दृषयेत्'
विनाशयेत् । 'कूलैः' इत्यत्र 'शूलैः' इति, 'दृषयेत्' इत्यत्र 'भूषयेत्' इति,
'प्रच्छदप्रदरैरपि' इत्यत्र 'विप्रच्छन्नैः समाहितः' इति पाठान्तरं ॥ १७ स०
१७ श्लो० ॥ १७ ॥

ससैन्यानां युद्धाभ्यासमाह, निर्व्वक्षेति । 'दृष्ट्याः' तरवः, 'कृपाः'

ऋषयश्चाः, 'पाटलाः' पक्षवाः, 'स्थानवः' शाखांहीनश्चाः, 'वल्मीकः' उर्वीकाकृतमृत्तिकास्तूपः, 'निर्दरः' गर्त्तः, एते न सन्ति यत्र, तत् स्थाने । 'अन्वह' प्रतिदिनं, 'चित्रैः' अपूर्वैः, 'कारणैः' उपायैः, 'सैन्यव्यायामं कारयेत्' । 'वल्मीकनिर्दरे' इत्यत्र 'वल्मीकनिर्दरैः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः न समीचीनः ॥ १७ स० १८ श्लो० ॥ १८ ॥

स्वबलानुकूलं देशमाह, यस्मिन् देशे इति । सुगमं । 'परस्य विपरीतस्य' इत्यत्र 'परस्य विपरीतस्य' इति मुद्रितपुस्तकपाठः । १७ स० १९ श्लो० ॥ १९ ॥

पक्षद्वयस्याप्यनुकूलं देशमाह, आत्मनश्चेति । स्पष्टं । 'स मध्यमः समुद्दिष्टः' इत्यत्र 'सुमध्यमः स उद्दिष्टः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ १७ स० २० श्लो० ॥ २० ॥

स्वबलप्रतिकूलं देशमाह, अरातिसैन्येति । 'अरातिसैन्यानां' विपक्ष-बलानां, 'व्यायामे' युद्धानुशीलने, 'सुपर्याप्तं' यद्येष्टं, 'महोत्तलं' यस्य सः, 'आत्मनः' निजबलस्य, 'विपरीतस्य' सैन्यव्यायामस्थानप्रभृत्य इत्यर्थः । 'यो देशः', 'सः' 'अधमः' निरुद्धः, 'स्मृतः' निर्नीतः । 'अरातिसैन्यव्यायामसुपर्याप्तं' इत्यत्र "अरातिसैन्यव्यायामसुपर्याप्तं" इति, "अरातिसैन्यव्यायाम-मपर्याप्तं" इति च पाठान्तरं न समीचीनं ॥ १७ स० २१ श्लो० ॥ २१ ॥

अधमदेशं नाश्रयेत् इत्याह, नित्यमिति । प्रथमतः उत्तमदेशं, तदभावे मध्यमदेशं 'आकाङ्क्षेत्' । न तु कदाचिदधमदेशं । यतः बन्धनागारसमोऽयं देशः । अतः 'सिद्धये' जयलाभाय, 'नेपसेवेत' नाश्रयेत्, विजिगीषुरिति शेषः ॥ १७ स० २२ श्लो० ॥ २२ ॥

स्नान्धावारस्य दुर्तिमित्तमभिधातुमाह, आक्रान्त इति । 'केनापि' अदृश्यमानेन, 'आक्रान्त इव' अवष्टम्भ इव, स्नान्धावारः इति यदा विभा-स्यते तदा दुर्निमित्तं । तथा 'रोगानीकैरनुद्भूतः' 'रोगानीकैः' पाधिसैन्य-ज्वरादिभिः, 'अनुद्भूतः' कृतोपद्रवः, तथा 'अकस्माद्भवदुद्देगः' 'अकस्मात्' कारणं विनैव, 'भवदुद्देगः' जायमानचित्तक्षोभः, तथा 'राजनीहारसहतः' 'राजभिः' कैश्चित् भूपतिभिः, 'नीहारेण' धूमिकया च, 'संखतः' पिहितः,

स्नान्धावारश्चेत् तदापि दुर्निमित्तं । 'अकस्माद्भवद्दोहः' इत्यत्र 'अकस्मा-
दुद्भवद्दोहः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः । १७ स० २३ श्लो० ॥ २३ ॥

विधूत इति । यदा स्नान्धावारः 'पश्वैः' प्रचण्डैः, 'वातैः' मरुद्भिः,
'विधूतः' कम्पितः, 'अकस्मात्' कारणं विना, 'पतद्रजाः' पतन्ति रजांसि
यस्मिन् स तथा । 'परस्परभवद्दोहः' स्ववर्ग एव परस्परभवद्भिः । 'न
तथातूर्यनिखनः' विस्तरतूर्यध्वनिः । तदा दुर्निमित्तं ज्ञेयं । 'विधूतपश्वै-
र्वातैः' इत्यत्र 'विधूतः पश्वैर्वातैः' इत्ययं पाठः समीचीनः ॥ १७ स० २३
श्लो० ॥ २४ ॥

उत्प्रेक्षितेति । यदा स्नान्धावारः 'उत्प्रेक्षितभयत्रासः' 'उत्प्रेक्षितः'
सम्भावितः, भयं त्रासश्च यस्मिन् सः । तथा 'निर्घातेल्काभिदूषितः'
'निर्घातेत्र' अकस्मादुत्पन्नमहानादेन, 'उल्काभिः' गगनात् पतद्देखाकार-
तेजःपुञ्जैः, 'अभिदूषितः' आभिमुख्येन दूषितः । 'उडूमः' उडूतो ध्रुमे
यस्मात् सः । 'प्रज्वलच्छस्त्रः' प्रज्वलन्ति, शस्त्राणि, यत्र सः । 'विदक्षिण-
शिवाहतः' 'विदक्षिणं' प्रतिकूलं, शिवाहतं यस्य सः तथाभूतः, तदा दुर्नि-
मित्तं ॥ १७ स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

मखलैरिति । यदा स्नान्धावारः । 'काक-ऋभ्राणां मखलैः' 'काकानां'
वायभ्राणां, 'ऋभ्राणां' शकुनिश्रेष्ठाणां, 'मखलैः' समृद्धैः, 'आकीर्णः' घ्यामः ।
'मखलैः' किम्बूतैः 'रक्तवासिभिः' कर्कशं शब्दायमानैः । 'मुञ्जः' सर्व्वदा,
'अत्यग्रतादीप्तः' 'अत्यग्रतया' अतिभयानकतया, 'दीप्तः' प्रकाशितः, स्वपक्ष-
स्थितिशेषः । 'संसिक्तः रक्तवृष्टिभिः' आकाशात् पतिताभिरितिशेषः । तथा
च आकाशात् पतिताभिः 'रक्तवृष्टिभिः', 'संसिक्तः' उद्धितः, तदा दुर्नि-
मित्तं ॥ १७ स० २६ श्लो० ॥ २६ ॥

परीतेति । 'क्रूरैः' अयुभस्त्रुचकैः, 'बौत्यातिकैः' उत्पातजनकैः, 'ग्रहैः'
राजकेत्यादिभिः, 'परीतराजनक्षत्रः' 'परीत' आक्रान्तं, 'राजनक्षत्रं'
स्नान्धावाराधिपतिजन्मनक्षत्रं, यस्य सः । 'सूर्य्यदृष्टकबन्धादिः' 'सूर्य्यं' सूर्य्य-
मखले, 'दृष्टानि' अवलोकितानि, 'कबन्धादीनि' अपमूर्डकलेवराणि, यत्र सः ।

‘अकस्मान्मूढवाहनः’ ‘अकस्मात्’ कारणं विना, ‘मूढं’ मोहयुक्तं, ‘वाहनं’, यत्र एवम्भूतः ‘स्नान्धावारः’, यदा तदा दुर्निमित्तं ॥ १७ स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥

अकस्मादिति । ‘अकस्मात्’, ‘मत्तमातङ्गप्रशुष्यद्दानशीकरः’ ‘मत्तमातङ्गानां’ मत्तगजानां, ‘प्रशुष्यन्तः’ शोषं प्राप्नुवन्तः, ‘दानशीकराः’ मदजलकणाः, यत्र सः । ‘इत्यादिविद्यतोपेतः’ इत्यादिदुर्निमित्तयुक्तः, ‘स्नान्धावारः’, ‘न प्रस्यते’ न प्रशंसनीयः ॥ १७ स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

इदानीं शुभनिमित्तोदयात् शुभं स्नान्धावारं, शुभं युद्धाय कालञ्च दर्शयन्नाह, प्रहृष्टेति । ‘प्रहृष्टनरनारोकः’ ‘प्रहृष्टाः’ प्रफुल्लचित्ताः, नरा नार्यश्च यत्र स तथाभूतः । ‘प्रशस्तस्वनदुन्दुभिः’ ‘प्रशस्तस्वनाः’ श्रवणमधुरध्वनयः, ‘दुन्दुभयः’ भेर्यः, यत्र स तथाभूतः । ‘गम्भीरहेषितहयः’ ‘गम्भीरहेषिताः’ गम्भीरं शब्दायमानाः, ‘हयाः’ अन्धाः, यत्र स तथाभूतः । ‘शस्तवृंहितकुञ्जरः’ ‘शस्तवृंहिताः’ श्रुतिसुखकरध्वनयः, ‘कुञ्जराः’ गजाः, यत्र स तथाभूतः । स्नान्धावारः प्रशस्यत इति परेखान्वयः । ‘पूजितोद्दृंहितद्विपः’ इति पाठे तु उक्त एवार्थः । ‘शस्त्रवृंहितकुञ्जरः’ इति सुप्रितपुस्तकपाठस्तु न समीचीनः । १७ स० २९ श्लो० ॥ २९ ॥

पुण्याहेति । ‘पुण्याह्रस्त्रघीषाष्ठाः’ ‘पुण्याहे’ पुण्यतिथौ, यः ‘ब्रह्मघीषः’ वेदध्वनिः, तेन ‘आष्ठाः’ युक्तः । ‘ऋत्यगोतसमस्वनः’ ‘ऋत्यगीतानां’, ‘ममाः’ तुल्याः, ‘स्वनाः’ ध्वनयः, यत्र स तथाभूतः । ‘निर्भीतिकाः’ नास्ति ‘भीतिः’ भयं, स्नान्धावारस्थजनानां यत्र स तथाभूतः । ‘महेत्साहः’ ‘महान्’ अतिशयः, ‘उत्साहः’ कर्त्तव्यार्थेषु स्थेयान् प्रयत्नः, स्नान्धावारस्थितजनानां यत्र स तथाभूतः । ‘आकाङ्क्षितजयोदयः’ ‘आकाङ्क्षितः’ स्नान्धावारस्थजनैरभिलषितः, ‘जयोदयः’ विजयप्राप्तिः, यत्र एवम्भूतः स्नान्धावारः प्रशस्यत इति परेखान्वयः । एवमुत्तरत्र योज्यं ॥ १७ स० ३० श्लो० ॥ ३० ॥

नीरजस्त इति । ‘अभिवृष्टः’ अनकूलवृष्टियुक्तः । अत एव ‘नीरजस्तः’ धूलिरहितः । ‘प्रादक्षिण्यस्थितग्रहः’ ‘प्रादक्षिण्येन’ अनकूलतया, ‘स्थिताः’, स्नान्धावाराधिपतेर्यहाः यत्र स तथाभूतः । ‘दिश्यान्तरीक्षेवत्यातैः’

पार्थिवैश्चाप्यदृषितः 'दिव्यैः' अतिदृष्ट्यादिभिः, 'आन्तरीक्षैः' उल्कादिभिः, 'पार्थिवैः' तस्करादिभिः, 'अदृषितः' अनाक्रान्तः ॥ १७ स० ३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

नीचैरिति । 'नीचैः प्रवृत्तानुलोममाखतस्तुतमङ्गलः' 'नीचैः' माग्धेन, 'प्रवृत्तः', 'अनुलोमः' अनुकूलः, यः 'माखतः' वायुः, तेन 'स्तुतं' सूचितं, 'मङ्गलं' सिद्धिः, यत्र स तथाभूतः । 'दृष्टपुष्टबलः' 'दृष्टानि' प्रफुल्लिचि-
त्तानि, 'पुष्टानि' सबलानि, 'बलानि' सैन्यानि यस्य स तथाभूतः । 'साधुः' लोभादिदोषरहितः, 'सुगन्धिज्वलितानलः' 'सुगन्धिः' धूमादिभिः सुरभि-
गन्धयुक्तः, 'ज्वलितः' प्रदीप्तः, निर्धूम इति यावत्, 'अनलः' वक्रिः, यत्र स
तथाभूतः ॥ १७ स० ३२ श्लो० ॥ ३२ ॥

अमद्येति । 'अमद्यमाद्यन्मातङ्गः' 'अमद्येन' मदकारणाभावेनापि, 'मा-
द्यन्तः' मत्ततां प्राप्नुवन्तः, 'मातङ्गाः' गजाः, यत्र स तथा । 'आसारा-
भ्युदयान्वितः' 'आसारः' शुभदृष्टिः, तेन सूचितः 'अभ्युदयः' समुद्रतिः
युद्धे जयलाभ इति यावत्, तेन 'अन्वितः' युक्तः । अथवा 'आसारः'
सुदृढज्ञः, तस्य यः 'अभ्युदयः' प्राप्त्यं, तेन 'अन्वितः' । 'इत्यादिनक्षत्रोपेतः'
पूर्वाक्षरक्षत्रयुक्तः, 'स्कन्दावारः', 'प्रशस्यते' विजयाय भवतीत्यर्थः । 'तस्मिन्'
स्कन्दावारे, 'शस्त्रे' पूर्वाक्षरशुभलक्षणांश्विते, सति 'द्विषः' यातव्यस्य, 'भङ्गः'
पराजयः, 'तस्मिन्', 'अशस्त्रे' अशुभलक्षणांश्विते, सति 'विपर्ययः' यात-
व्यस्य जयः विजिगीषोश्च पराजयः, 'ज्ञेयः' बोध्यः ॥ १७ स० ३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

निमित्तेति । 'निमित्तान्धेव' शुभाशुभसूचकलक्षणांश्वेव, 'शुभाशुभफलो-
दयं' जय-पराजयरूपफलप्राप्तिं, 'शंसन्ति' सूचयन्ति । 'तस्मात्' पूर्वाक्षर-
कारणात्, 'शास्त्रज्ञः' नीतिशास्त्रतत्त्ववित्, 'राजा' विजिगीषुः, 'समुप-
लक्षयेत्' कार्यसिद्धिं स्थिरीकुर्यात् ॥ १७ स० ३४ श्लो० ॥ ३४ ॥

प्रशस्तेति । 'प्रशस्तेन' शुभसूचकेन, 'निमित्तेन' पूर्वाक्षरक्षणेन, 'विशु-
द्धेन' मोहादिदोषरहितेन, 'अन्तरात्मना' अन्तःकरणेन, च 'व्यक्तं' सन्धक्,
'आरम्भमाद्यं' क्रियमाद्यं, 'समाहितं' चेतितं, 'सिद्धिं' विजयलक्ष्यं पश्यं,
'याति' प्राप्नोति ॥ १७ स० ३५ श्लो० ॥ ३५ ॥

सहायेति । 'सहायसम्पत्' यैः सहायैः कार्यसिद्धिर्भवति तेषां 'सम्पत्' उत्कर्षः, 'विज्ञानं' तस्मिन्काले विशिष्टज्ञानं, 'सत्त्वं' बलं, 'दैवानुकूलता' 'दैवस्य' भाग्यस्य, 'अनुकूलता' सहकारिता, 'उद्योगः' मनसि उत्साहः, 'श्रवसायः' निश्चयः, 'यस्य' विजिगीषोः, 'एते' सहायसम्पदादयः, सन्तीति शेषः । 'तस्य' विजिगीषोः, 'सिद्धयः' युद्धे जयलाभादयः, भवन्तीति शेषः ॥ १७ स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

स्क्रन्धावारशब्दं व्याख्यातुमाह, तन्मूलत्वादिति । 'तन्मूलत्वात्' 'सः' एव राजैव, मूलं यासां तासां भावः तच्चात् । 'प्रजानां', 'राजा', 'स्क्रन्धः' वृक्षशाखा-समूहस्य वृक्षमूलमिव राजा मूलकारणमित्यर्थः । राज्ञा रक्षिताः प्रजा जीवन्तीति भावः । 'अमात्यदण्डादिः' चतुरङ्गबलं, 'आवारः' आवरणं तस्य मूलभूतस्य राज्ञः आवरणमिति यावत् । यथा आवरणेन वृक्षमूलं शाखादिकं कण्टकादिभ्यो रक्षति तथा मूलभूतो राजापि अमात्यदण्डादि-रूपावरणेन शत्रुभ्यः प्रजा रक्षतीति भावः । आवारशब्दप्रतिपाद्यमाह, 'वृत्तिरावार उच्यते' इति । 'वृत्तिः' वेष्टनं, (वेडा इति प्रसिद्धिः) 'आवारः' आवारपदप्रतिपाद्यः । 'वृत्तिरावार उच्यते' इति मुद्रितपुस्तकैर्पाठो न समीचीनः । 'वृत्तिरावार उच्यते' इत्येव पाठः समीचीनत्वेन प्रतिभाति ॥ १७ स० ३७ श्लो० ॥ ३७ ॥

एतदेव स्पष्टयन्माह, भूतानामिति । 'यतः' यस्मात् कारणात्, 'मही-यसा' अतिमहता, 'आवारेण' अमात्यदण्डादिरूपेण, 'आवृतः' वेष्टितः, 'स्क्रन्धः' मूलभूतो राजा, 'भूतानां' प्राणिनां, प्रजानामिति यावत् । 'भूति-निष्पत्तेः' 'भूतिः' सम्भूतिः, सम्पत्तिर्वा तस्याः 'निष्पत्तेः', कारणं भवतीति वाक्यशेषः । 'ततः' तस्मात् कारणात्, सपरीवारो राजा 'स्क्रन्धावारः', स्मृतः । 'चतुर्त्रिंशश्लोकावधि' अष्टत्रिंशश्लोकपर्यन्तानां प्रतीकधारणं न मुद्रितपुस्तकानुसारेण किन्तु हस्तलिखितपुस्तकानुसारेणैव यतः मुद्रित-पुस्तके अनियमेन श्लोका अङ्कितः ॥ १७ स० ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

स्क्रन्धावारविनाशकारणप्रतीकारार्थमाह, समेति । 'समवा न्द-वासाम्-

वीवधासार-नियन्त्राः 'समवस्कन्दः' बलभिः, 'वासः' सैन्यानामवस्थानयोग्य-
स्थानं, 'अम्' सैन्यपेयजलं, 'वीवधासारौ' कृतव्याख्यौ, तेषां 'नियन्त्रा'
निरोधः, प्रत्येकं 'स्कन्धावारस्य मृत्यवः', भवन्तीति शेषः । यतः अन्नपाना-
दिभिर्विना प्राणिना न जीवन्ति अतएव 'एते' समवस्कन्दादयः, 'यत्नतः',
रक्ष्याः । प्रतीकारद्वारेण एते अरक्षिताश्चेत् तदा स्कन्धावारस्य मृत्यवो
भवन्तीति भावः ॥ १७ स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

उपसंहरन्नाह, इतीति । 'इति' उक्तप्रकारेण, 'प्रयत्नेन', 'बलं' मौला-
दिकं, 'निवेशयेत्' स्थापयेत् । 'तदा' निवेशकाले, 'शुभाशुभं वा' शुभा-
शुभञ्च, वाकारः समुच्चये । 'उपलक्षयेत्' संपश्येत् ॥ 'परस्य' यातव्यस्य, च
'एतत्' शुभाशुभं, 'निपुणं' सम्यक्, 'विलोकयेत्' पश्येत् । 'अशुभहीनदर्शने'
अशुभाभावदर्शने, स्वपक्षस्येति शेषः । 'समारभेत' संग्रामोद्योगं कुर्यात्,
विजिगीषुरिति शेषः । अशुभदर्शने तु न किञ्चिदारब्धमिति भावः ॥ १७
स० ४० श्लो० ॥ ४० ॥

' इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां उपाध्यायनिरपेक्षानु-
सारिण्यां सप्तदशः सर्गः ।

मुद्रितपुस्तकानुसारेण घोड़शः सर्गः ॥

अथाष्टादशः सर्गः ॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण सप्तदशः सर्गः ॥

वैरपुराभ्यामे खान्धावारनिवेशं कृत्वा सहसा न युद्धेति किन्तु पापप्रयोग-पूर्वकं मन्त्रयुद्धारम्भः कर्त्तव्य इति दर्शयन्नाह, महेति । 'महाप्रज्ञान-सम्पन्नः' 'महाप्रज्ञानं' गुणाष्टकयुक्ता प्रज्ञा, गुणाष्टकान्तु शुश्रूषा-श्रवण-यद्दण-धारण-विज्ञानोहापोह-तत्त्वाभिनिवेशरूपं । तेन 'सम्पन्नः' युक्तः । 'सत्त्वदैवे' कृतलक्षणे । ताभ्यामुपलङ्घितः' वर्द्धितः । 'उद्योगाध्यवसायाभ्यां' उक्तस्वरूपाभ्यां कारखभताभ्यां, 'उपायान्' साम-दान-विग्रह-भैदादीन्, 'निक्षिपेत्' प्रयुञ्ज्यात्, 'परे' यातथ्ये ॥ १८ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

कस्मात् प्रकारात् युद्धं मुक्त्वा उपायप्रक्षेपोऽभिधीयत इति चेदाह, चतु-रिति । यतः 'साधुमन्त्रः' सम्यक्मन्त्राणासम्पन्नः, विजिगीषुरिति शेषः । मन्त्रेण कोशेन च 'खरीन्' यातथ्यश्चून्, 'जयेत्', 'तत्' तस्मात्, 'चैतुरङ्ग-बलं' हस्त्यश्व-रथ-पदातिरूपं 'मुक्त्वा' त्यक्त्वा, 'कोशः', 'मन्त्रः' मन्त्रिभिः सह निर्णीता बुद्धिः, च 'युद्धते' युद्धं करोति ॥ १८ स० २ श्लो० ॥ २ ॥

उपायानभिधातुमाह, सामेति । सुगमः श्लोकार्थः ॥ १८ स० ३ श्लो० ॥ ३ ॥

सामरूपमाख्यातुमाह, परस्परेति । 'परस्परोपकाराणां कीर्त्तनं' भवद्भिरस्माकं अस्माभिश्च भवतां इत्थं अन्योन्योपकारकथनं । 'गुणकर्मसु' वंश-रूप-विद्या-वित्त-चरित्रादिषु, 'कीर्त्तनं' स्लाघनं । कर्मस्विति सप्तम्यर्थो विषयत्वं । गुणकर्मविषयककीर्त्तनमिति यावत् । 'सम्बन्धस्य समाख्यानं' 'सम्बन्धस्य' वंशपारम्पर्यस्य मित्रतारूपस्य वा 'समाख्यानं' कथनं, 'आयत्याः' 'सम्प्राप्त्यर्थं' 'आयतिः' उत्तरफलं, तस्याः 'सम्प्राप्त्यर्थं' प्रकटनं, 'तवाह-मिति', 'पेशलया वाचा' ऋदुवचनेन, 'साधु' सम्यक्, 'अर्पणं' आत्म-समर्पणं । 'इति' उक्तप्रकारेण, अन्यत् स्पष्टम् ॥ १८ स० ४-५ श्लो० ॥ ४-५ ॥

दानमपि पञ्चविधमभिधातुमाह, य इति । 'सम्प्राप्तधनोत्सर्गः' सम्प्राप्त धनवितरणं, स सम्प्राप्तवैलक्षण्येन 'उत्तमाधम-मध्यमः स्मृतः' । इति-दानसामान्यलक्षणं । 'प्रतिदानं' न्यस्तवस्तुनः प्रत्यर्पणं । 'गृहीतस्यानुमोदनं' 'गृहीतस्य' दानं विना नीतस्य, 'अनुमोदनं' यस्मात्तत्साधुकृतं इत्यनेन कार्यवशात् सम्भतिदानं ॥ १८ स० ६ श्लो० ॥ ६ ॥

द्रव्यादानमिति । 'द्रव्यादानमपूर्व्वं' द्रव्यं यदभिनवं दीयते तत् । 'स्वर्ग्यग्राहप्रवर्तनं' यहीतुरभिलासानुसारेण दानं । 'देयस्य प्रतिमोक्षश्च' 'देयस्य' प्रतिवर्षदातव्यस्य, 'प्रतिमोक्षः', एतदपि दानं, इत्येवं दानं पञ्चविधं स्मृतं ॥ १८ स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

त्रिविधं भेदमभिधातुमाह, खेहेति । 'खेहरागापनयनं' 'खेहः' सोदर्यजा प्रीतिः, 'रागः' अनुरागः, तयोः 'अपनयनं' दूरीकरणं भङ्ग इति यावत् । 'संहर्षोत्पादनं' 'संहर्षः' स्पृहा, तस्य 'उत्पादनं', 'सन्तर्जनं' सम्यक् रूपेण भर्त्सनं, इत्येवं त्रिविधो भेदः भेदज्ञैः स्मृतः ॥ १८ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

दण्डमभिधातुमाह, बध इति । 'बधः' विनाशः, 'अर्थग्रहणं' अर्थपरिग्रहः, 'परिक्रेशः' यातना, इत्येवं त्रिविधदण्डः दण्डविधानज्ञैः स्मृतः ॥ १८ स० ९ श्लो० ॥ ९ ॥

बधरूपदण्डस्य द्वैविध्यमाह, प्रकाशेति । 'पूर्व्वः' बधरूपो दण्डः, 'प्रकाशः' सर्व्वजनविदितः, 'अप्रकाशः' न केनापि विदितः, इत्येवं द्विविधः । 'लोक-द्विष्टान्' चौर-पारदारिकादीन्, तथा 'रिपूंश्च' शत्रूंश्च, प्रकाशदण्डान् कुर्व्वति ॥ १८ स० १० श्लो० ॥ १० ॥

अप्रकाशदण्डार्हानाह, यैरिति । यैः लोकः 'उद्धिजेत' उद्देगं याति, ये च 'खेहलोभात्' खेहाभिजाघात्, 'नृपवक्त्रभाः' राजप्रियाः । ये च नृपवक्त्रभ्र भूत्वा प्रजाः अधिकं 'बाधन्ते' पीडयन्ति, तेषु 'उपांशुं' विजने, बधदण्डः प्रवर्तते ॥ १८ स० ११ श्लो० ॥ ११ ॥

उपांशुबधस्वरूपमभिधातुमाह, विषेणेति । 'विषेण' कृत्रिमेवाकृत्रिमेव वा । 'उपनिषद्योगैः' अभिचारादिदृष्ट्यादिभिः, 'शस्त्रेण' गूढप्रयत्ना-

युधेन, 'उद्धर्तनेन' विलेपनविशेषेण, 'तथा' तेन प्रकारेण, 'उपांशु' विजने, 'दण्डं' बधरूपं 'नयेत्' प्रयुञ्ज्यात्, 'यथा' येन प्रकारेण, अन्यः 'न विभावयेत्' न जानीयात् ॥ १८ स० १२ श्लो० ॥ १२ ॥

यत्र दण्डो न प्रयोज्यस्तदाह । ब्राह्मण इति । 'विद्वान्' धीमान्, 'धर्म्मो-
ग्निनीषया' धर्म्मं उन्नतिं नेतुमिच्छया, 'ब्राह्मणे जातिमात्रेपि' जात्या ब्राह्मण-
मात्रेपि, 'अन्यजेपि' नीचजातावपि, 'धार्म्मिके' धर्म्माचरणशाले, बधरूपं
दण्डं 'न आदिशेत्' न प्रयुञ्ज्यात् ॥ १८ स० १३ श्लो० ॥ १३ ॥

उपांशुप्रकारमभिधातुमाह, उपेक्षयेति । 'येषु' दण्डेषु, 'उपांशु प्रश-
स्यते' उपांशुबधो युज्यते । ते 'उपेक्षया' बौदासीन्येन, 'हन्तव्याः' विनाश-
यितव्याः । 'निपुणः' नीतिज्ञः, 'प्रत्यक्षं' साक्षात्, 'उपेक्षां' बौदासीन्यं,
'परिवर्जयेत्', त्यजेत्, साक्षात् अन्यैर्हन्यमाना अनुयाया इति, भावः ।
प्रत्यक्षोपेक्षया तु शङ्कनीयः स्यात् ॥ १८ स० १४ श्लो० ॥ १४ ॥

कया रीत्या साम प्रयोक्तव्यमित्याह, प्रविशन्निवेति । 'चेतांसि' अन्तः-
करणानि, 'प्रविशन्निव', 'दृष्ट्या' दर्शनेन, 'साधु' सम्यक्, 'पिवन्निव' अत्या-
दरेण पश्यन्निव, 'खवत्' क्षरत्, 'अमृतमिव' सुधेव, 'प्रियं वचः' 'साम'
प्रियवाक्यरूपं साम, 'प्रयुञ्जीत', विजिगीषुरिति शेषः । 'दृष्ट्या' इत्यत्र
दृष्टेति मुद्रितपुस्तकपाठः न समीचीनः ॥ १८ स० १५ श्लो० ॥ १५ ॥

साम्मौलक्षणमाह, वागिति । 'अनुद्देशजनगो वाक्' चित्ततोभाजननी
वाक्, 'साम', इति 'परिकीर्त्तये' उच्यते । तत् साम यदा 'सत्यं' यथार्थं,
तदा सामाख्यं सूच्यते मुच्यते । यदा 'प्रियं' प्रीतिजनकं, तदा सामाख्यं क्लोत्र-
मुच्यते ॥ १८ स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

साम्नः प्रकारान्तरमाह, आत्मन इति । आदौ 'समीहितं' शत्रुचेष्टितं,
कार्यमिति यावत्, 'आत्मनः' स्वस्य, 'विषयमिव' कार्यमिव, 'कुर्वन्' सूचयन्,
'दद्यात्' गच्छेत्, निजकार्यमिव शत्रुकार्येषु प्रयत्नं प्रदर्शयेदिति भावः ।
पश्चात् विजिगीषुः 'अनुपलक्षितः' अप्रकटितः सन्, 'पर्वतान्' पर्वतसदृश-
दुर्भेदान्, 'शत्रून्' रिपून्, 'जलवत्' जलमिव, 'भिन्द्वात्' भेदं प्रापयेत् ॥
१८ स० १७ श्लो० ॥ १७ ॥

साक्षां गुणमाह, क्षीरेति । 'अमरदागवैः' देवासुरैः, 'पलाय' अन्वता-
दिरुपपन्नप्राप्तैः, 'साक्षा' उक्तलक्षणेन प्रियवचनेन, 'क्षीराब्धिः' क्षीरसमुद्रः,
'मथितः' आलोडितः । सामप्रदेषे दोषमाह निजधिरइति । 'सामप्रदेषिणा'
सामावज्ञायिनः, 'धार्तराष्ट्रान्' दुर्योधनादीन्, 'अचिरात्' शीघ्रं, 'निजधिरै'
विनाशितवन्तः, पाण्डवा इति शेषः ॥ १८ स० । १८ श्लो० ॥ १८ ॥

दानमाहात्म्यमाहं, दाखामिति । 'विद्वान्' नीतिनिपुणः, 'दाख्य' उपा-
यान्तरैणाप्रतिविधेयं, 'विराह' विरोधं, 'प्रशमं' शान्तिं, 'नयेत्' प्रापयेत् ।
एतदेव दृष्टान्तेन द्रष्टयति इन्द्रेति, 'इन्द्रः' देवराजः, 'अपचारे' मारुतोष्वा-
टन-विद्वेषणादिभिः देवानामुपद्रवे, मृतदैत्यसंजीवनादिभिः कृतमहापकारे
च 'शुक्रस्य दानेन,' 'शमं' शान्तिं 'ईयिवान्' प्राप्तः । 'शमं' इत्यत्र
'समं' इति दान्यसकारादिः पाठः मद्रितपुस्तके वर्तते स न समीचीनः ॥
१८ स० । १८ श्लो० ॥ १८ ॥

अपराधेनेति । 'दुहितुः' दानवेन्द्रस्य वृषपर्वाः सुतायाः शर्मिष्ठाभि
धायाः, 'अपराधेन' कूपनिक्षेपणरूपरोधेण, 'भृगुनन्दने' शुक्राचार्ये,
'कूपिते' खदुहितुर्देवयान्याः कूपनिक्षेपजनितक्रोधयुक्ते, सति 'वृषपर्वा',
'दानवेन्द्रः' असुरराजः, 'प्रदानेन' खदुहितुः शर्मिष्ठायाः देवयानीशुश्रूषार्थ-
समर्पणेन, 'मुखी अभवत्' । तद्यथा वृषपर्वासुतायाः शर्मिष्ठायाः शुक्र-
दुहितुर्देवयान्याश्च परस्परं संजाते कलहे शर्मिष्ठया देवयानी कूपे
निक्षिप्ता एतदपराधेन भृगुनन्दनेन वृषपर्वाः मन्त्रित्वं परित्यक्तं इति
वृषपर्वाणां सुसुतां देवयान्यै दास्यं दत्त्वा भृगुनन्दनः अगुयाहितः इति
पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया । १८ स० । २० श्लो० ॥ २० ॥

उपगम्येति । 'शान्तिमिच्छता' आत्मनोऽभ्युदयमिच्छता, जनेनेति शेषः ।
'बलिने' अधिकबलयुक्ताय, 'उपगम्यापि' समीपं गत्वापि, 'दातव्यं' ।
'जान्वाभ्याः' सुवचनययायाः, अपत्यमिति शेषः । दुर्योधनः 'अप्रयच्छन्'
पश्चापि यामान् अददत्, 'समूज एव' मूलसहित एव, 'स्यं' विनाशं,
'मृतः' प्राप्तः । १८ स० । २१ श्लो० ॥ २१ ॥

भेदप्रयोगमभिधातुमाह । किञ्चिदिति । 'किञ्चित्' स्वल्पं प्रयच्छन्, ददत्, अधिकदानेन शत्रुद्विगुणयेति शेषः । 'भूयस्या' दृष्ट्याया परिलोभयन्' बद्धतरां व्याशां जनयन् । 'उभयवेतनैः' विजिगीषु-यातव्योभयपक्ष-वेतनयाहिभिः चरैः, 'प्रविश्य' अन्तरङ्गतां गत्वा, 'चतुर्विधान्' चतुः-प्रकारान् क्रुद्ध-लुब्ध-भीतावमानितानिति यावत् । 'भेद्यान्' भेदयोग्यान्, 'भिन्द्यात्' विस्लेषयेत्, विजिगीषुरिति शेषः ॥ १८ स० ॥ २२ श्लो० ॥ २२ ॥

एतमेव व्याख्यातुमाह, अलब्धेति । 'लुब्धः' लोभपरतन्त्रः, 'अलब्ध-कषणा' अप्राप्तवेतनः, तथा 'मानी' मानधनः, 'अवमानितः' हतमानः, तथा 'क्रुद्धः' कोपनस्वभावः, 'कस्मात्' कुतश्चित्कारणात्, 'कोपितः' कोपवशतां नीतः, तथा 'भीतः' भयशीलः, कुतश्चित् कारणात् 'भीषितः' त्रासितः, एतान् चतुर्विधान्, 'परपक्षे' परपक्षस्थितान्, 'यथाभिलषितैः कामैः', 'भिन्द्यात्' विस्लेषयेत् । 'स्वपक्षे' स्वपक्षस्थितान् लुब्धादीन् चतुर्विधान्, यथाभिलषितैः कामैः 'प्रशमं' शान्तिं, 'नयेत्' प्रापयेत् ॥ १८ स० ॥ २३-२४ श्लो० ॥ २३-२४ ॥

युवराजस्य भेदोपायमाह । भेदमिति । 'मन्त्रामात्य-पुरोधसां' 'मन्त्रिणां' परामर्शदातुः, 'अमात्यस्य' सचिवस्य, 'पुरोधसः' पुरोहितस्य, 'भेदं', 'यत्नेन' प्रयासेन, 'कुर्वीत', विजिगीषुरिति शेषः । तेषां भेदस्य प्रयोजनमाह, तेष्विति । 'हि' यतः, 'तेषु' मन्त्रामात्य-पुरोधसः, 'भिन्नेषु' भेदं प्राप्तेषु, 'ऊर्जिते' बलवति, 'युवराजे', 'भेदः', सुकर इति शेषः ॥ १८ स० ॥ २५ श्लो० ॥ २५ ॥

अमात्यादीनां एकस्मिन् भिन्ने अन्यस्य भेदः सुकर इत्यभिधातुमाह, अमात्य दति । 'हि' यतः, 'महीपतेः' राज्ञः, 'अमात्यः युवराजश्च' 'एतौ', 'भुजौ' बाहुभूतौ । 'मन्त्री', 'नेत्रं' चक्षुस्वरूपः । तस्मात् 'अस्मिन्नेकस्मिन्नपि' अमात्यादीनां एकस्मिन् कस्मिन्नपि, 'भिन्ने' भेदं प्राप्ते, 'तद्विधः' तत्सदृशः अन्यः, भेदो भवतीति शेषः । १८ स० ॥ २६ श्लो० ॥ २६ ॥

यातव्यस्य कुलस्थितादीनां भेदत्वमभिधातुमाह, सर्व्वेति । 'भेदावो'

धीमान्, 'सर्वावस्थं हि' सर्वावस्थमेव, 'तत्कुलीनं' 'तस्य' यातव्यस्य, 'कुलीनं' कुलस्थितं, 'विकारयेत्' विकारं प्रापयेत्, 'विद्यतस्तु' प्राप्तविकारः पुनः, 'कुलीनः' कुलस्थितः, 'अभिवत्' अभिरिव 'स्वयोनिं' 'स्वस्य' आत्मनः, 'योनिं' आश्रयं, 'यसते' नाशं प्रापयति, । १८ स० ॥ २७ श्लो० ॥ २७ ॥

तदिति । 'अभ्यन्तरोधितः' यातव्यपुराभ्यन्तरे हतवासाः, 'पुमान्' पुरुषः, 'तत्कुलीनेन' यातव्यकुलस्थितेन, 'तुल्यः' सदृशः, 'तस्मात्' कारणात्, 'एतौ' कुलीनाभ्यन्तरोधितपुरुषौ, 'परं' अतिशयं, 'भिन्द्यात्' भेदं प्रापयेत्, 'आत्मनि' स्वपक्षे, 'एतौ', 'शमं' शान्तिं, 'सन्धयेत्' प्रापयेत् ॥ १८ स० ॥ २८ श्लो० ॥ २८ ॥

तत्रेति । 'यः' पुरुषः, 'कोपानुग्रहक्षमः' कोपे अनुग्रहे च शक्तः, 'तत्र' तस्मिन् पुरुषे, 'उपजापः' भेदः, 'कर्त्तव्यः', 'सः' पुरुषः, 'कल्याणः' शुभाकाङ्क्षी, 'शठो वा' धूर्तो वा, 'इति', 'सूक्ष्मया' निर्मलया, 'धिया' बुद्ध्या, 'परीक्ष्यः' परीक्षणीयः ॥ १८ स० ॥ २९ श्लो० ॥ २९ ॥

कल्याणस्त्विति । 'कल्याणः', शुभाकाङ्क्षी, 'यथाशक्ति' शक्तिमनतिक्रम्य, 'वचः' प्रभुवाक्यं, 'सफलं' फलयुक्तं, 'करोति', 'अथ', 'शठः' धूर्तः, 'अर्थोपलिप्सया' धनलाभेच्छया, 'द्वावपि पक्षा' यातव्य-विजिगीषुपक्षौ, 'चलयन्ति' चाक्षय्ययुक्तौ करोति । यातव्यमन्त्रणां विजिगीषुपक्षे, विजिगीषुमन्त्रणां यातव्यपक्षे च प्रकाशयतीति भावः ॥ १८ स० ॥ ३० श्लो० ॥ ३० ॥

सप्तभिः श्लोकैरन्यान् भेदानाह । पूर्व्वेति । 'नीचः' कुतश्चिदपराधात् पदच्युतः, 'कालयापनमाश्रितः' जीविकानिर्व्वाहार्थं यथाकथञ्चिद्विहिंस्र-रुत्तिकः, 'पूर्व्वसेनापतिः' भूतपूर्व्वसेनाध्यक्षः, तथा 'मिथ्याभिपन्नः' मिथ्यापवादग्रन्थः, राजपुरुष इति शेषः । 'श्रीकाभः' राज्यलक्ष्मीलोकानुप, 'आहूयप्रतिमानितः' आह्वानानन्तरं तिरस्कृतः, एतान् भिन्द्यादिति परेऽन्वयः एवमुत्तरत्रापि । १८ स० ॥ ३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

राजेति । 'राजदेषी' राजविरागी, 'तत्कुलीनः' राजकुलस्थितः, पुरुषः इति शेषः । 'यश्च' पुरुषः, 'भूभजा' राजा, 'दृश्यते' दोषास्यदीक्षियते,

‘आहितव्यवसायः’, गृहीतजीविकोपायः, ‘करनिवेशितः’ निष्कारः सकरी-
कृतः, १८ स० ॥ ३२ श्लो० ॥ ३२ ॥

रथेति । ‘रथप्रियः’, युद्धप्रियः, ‘साहसिकः’ अविमृश्यकारो, ‘आत्म-
सम्भावितः, आत्मनैव आत्मानं सम्भावयति विद्याशौर्यादिभिः यत्समा-
नेऽन्यो नालीति मन्यते यः सः । ‘विच्छिन्नधर्मकामार्थः’ उन्मूलितधर्मादि-
निवर्गः, अन्यत् स्पष्टं ॥ १८ स० ॥ ३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

भीत इति । ‘भीतः’ सन्नतभयः । ‘खदोषाभिग्रस्तः’, खलतापराधेन
सन्नतत्रासः । ‘कृतवैरोऽभिसान्धितः’ आदौ ‘कृतवैरः’ कृतद्वेषः, पश्चात्
‘अभिसान्धितः’ कृतसान्धनः । ‘अभिग्रान्धितः’ इति मुद्रितपुस्तकपाठः न
समीचीनः । ‘अतुल्येन सहादिष्टः’, ‘अतुल्येन’ अयोग्येन, सह ‘आदिष्टः’
कर्मणि नियुक्तः । ‘अतुल्येन सहाशक्तः’ इति मुद्रितपुस्तकपाठः न सम्यक् ।
‘तुल्यमानान्निराकृतः’ ‘तुल्यमानात्’ उपयुक्तसम्मानात्, ‘निराकृतः’
प्रत्यादिष्टः, यः यादृक्सम्मानयोग्यः स तादृक्सम्मानवञ्चित इति भावः ।
‘तुल्यमानो निराकृतः’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १८ स० ॥ ३४
श्लो० ॥ ३४ ॥

अकारणेति । ‘अकारणात्’ कारणां विना, ‘निरुद्धः’ कृतनिरोधः,
‘कारणाच्च’ उभयोः तुल्यापराधरूपकारणाच्च, ‘विशेषितः’ कृतविशेष-
द्वैकततः, उभयोः तुल्यापराधे पक्षपातेन एकः सापराधः कृतः अपरः
परित्यक्तश्चेत् तदा यः सापराधः कृतः स भेद्यो भवतीति भावः । अन्यत्
स्पष्टं । १८ स० ॥ ३५ श्लो० ॥ ३५ ॥

कृतेति । ‘कृतप्रयत्नजनः’ अपहृतधनदारः, ‘महाभोगाभिकाङ्क्षः’
महाभोगाभिकाषी, ‘परिप्लुतः’ अल्पवित्तः, ‘बहिर्बन्धुः’ बहिष्कृतबन्धुः,
‘बहिर्बन्धुः’ बहिष्कृतविषयः, ‘बहिष्कृतः’ पुराग्निःसारितः । एतत्सतयस्य
बहिर्भावात् मेधात् । ‘महाभोगाभिकाङ्क्षितः’, इति मुद्रितपुस्तकपाठः ।
तत्र महाभोगे अभिकाङ्क्षितं अभिकाङ्क्षा यस्येति विग्रहः । भावे निष्ठा-
प्रत्ययः । १८ स० ॥ ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

इतीति । 'इति' पूर्वोक्ताः, 'भेद्याः' भेदाहंताः, 'समाख्याताः' कथिताः, 'परस्थितान्' यातव्यपक्षस्थितान्, एतान् 'भिन्द्यात्' विस्त्रेययेत् । 'आगतान्' उपजापक्रियया उपस्थितान्, 'कामैः' ये यस्य कामाः तैः, 'पूजयेत्' सम्मानयेत् । 'निजांश्च' स्वपक्षस्थितांश्च, प्रागुक्तभेदान्, 'परिसाधयेत्' प्रथमं जयेत् । १८ स० ॥ ३७ श्लो० ॥ ३७ ॥

क्रोधादीनामपनयनेन भेदोपायमभिधातुमाह, सामेति । 'साम' हतलक्ष्यं, भेदोपायो भवति । प्रियम्बदे अनुरागोटुक्तः । 'दृष्टानुसन्धानं' भेदानां विषयाभिज्ञानानुसन्धानं भेदोपायो भवति । भेद्यदृष्ट्यायां अनुसंहितायां तद्विषयाशाप्रदर्शनेन भेद्यत्वं सुकरमिति भावः । 'समन्यभयदर्शनं' क्रोधपूर्वकं भयप्रदर्शनं, भेदोपायः भवति । 'प्रधानं' भेदोपायानां मध्ये श्रेष्ठं, 'यानमानश्च' 'दानं' अर्थापणं, 'मानं' गौरवं । 'भेदोपायाः' प्रागुक्त भेदसाधनानि । १८ स० ॥ ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

भेदविषयमभिधातुमाह, भेदमिति । 'मतिमान्' नीतिज्ञो विजिगीषुः, 'बलीयसा' अभ्युदितशक्तिना, 'विगृहीतः' विप्रकृतः, सन् 'भेदं', 'कुर्वीत', । तमेवार्थं दृष्टान्तेन द्रष्टयति घण्डेति । 'सुरैः' देवैः, 'बलवन्तौ' अतिप्रबलौ, 'घण्डामर्का' घण्डामर्काभिधानौ, 'भित्त्वा' भेदं प्राप्य, 'पराजितौ' । १८ स० ॥ ३९ श्लो० ॥ ३९ ॥

भेदफलमभिधातुमाह, दग्धनेति । 'अरेः' यातव्यस्य, 'संहतं' मिलितं, 'बलं' सैन्यं, 'भित्त्वा' भेदोपायैः भिन्नं कृत्वा, 'दग्धेन' दग्धविधाना, 'समाह्वन्यात्' नाशं प्रापयेत् । 'हि' तथाहि । 'इव' यथा, 'दृग्दद्गं' दृग्प्रमाणं, 'काष्ठं' इन्धनं, 'विशीर्यते' खण्डशो भवति, तथा 'तत्' सैन्यं, भिन्नं सत् विशीर्यते । 'दृग्दद्गं' इत्यत्र 'घुग्जग्धं' इति पाठे 'घुग्जग्धं' घुग्जग्धेन कीटविशेषेण, 'जग्धं' भक्षितं, इत्यर्थः । १८ स० ॥ ४० श्लो० ॥ ४० ॥

दृग्दद्गप्रयोगकालमभिधातुमाह, उत्साहेति । 'उत्साह-देश-कालैस्तु' 'उत्साहः' कर्त्तव्यार्थेषु स्वीयान् प्रयत्नः, 'देशः' युद्धोपयोगि स्थानं, 'कालः' अनुकूलसमयः, अरतृकालं इति यावत् । एतैः 'संयुक्तः' समन्वितः, 'सुसहाय

वान्' उत्कृष्टसहकारिसम्पन्नः, विजिगीषुरिति शेषः। 'युधिष्ठिर इव', 'दण्डेन' दण्डविधिना, 'अरोन्' शत्रून्, 'अस्त' विनाशं, 'नयेत्' प्रापयेत्। उत्साहेत्यादिविशेषणद्वयं युधिष्ठिरेपि योज्यं। युधिष्ठिरपक्षे 'सुसहायवान्' इत्यस्य वासुदेवादिसहायसम्पन्न इत्यर्थः ॥ १८ स० ॥ ४१ श्लो० ॥ ४१ ॥

आत्मन इति। 'आत्मनः' स्वस्य, 'शक्ति' उत्साहशक्तिं, 'उद्दीक्ष्य' समीक्ष्य, 'सत्त्वसम्पन्नः' उत्साहशक्तिसम्पन्नः 'अधिकमपि' अधिकबलशालिनमपि शत्रून् 'दण्ड', 'नयेत्' प्रापयेत्। तमेवार्थं दृष्टान्तेन द्रढयति, एकाकीति 'एकाकी' प्रभुशक्तिरहितः, 'रामः' परशुरामः, 'पुरा' पूर्व्वं, 'क्षत्रं' क्षत्रियकुलं, 'अबधीत्' एकविंशतिवारं विनाशितवान्। 'दण्डमप्यधिकं' इत्यत्र 'दण्डमभ्यधिकं' इति मुद्रितपुस्तकपाठा न समीचीनः ॥ १८ स० ॥ ४२ श्लो० ॥ ४२ ॥

इदानीं विषयविभागेनोपायानां प्रयोगमभिधातुं सामप्रयोगविषयानेव तावदाह, अलसमिति। 'अलस' निरुत्साहं, 'विक्रमे' युद्धादौ, 'आन्त' निर्बलं, 'शान्तमितिपाठे' निर्यापारमित्यर्थः। 'विहितोपायचेष्टितं' 'विहिताः', 'उपायाः' सामादयः, 'चेष्टितं' शरीरव्यापारो येन तं। 'क्षय-व्यय-प्रवासैः' 'क्षयः' सैन्यादिविनाशः, 'व्ययः' अर्थनाशः, 'प्रवासः' युद्धार्थं चिर-प्रीषितं, एतेः 'सन्तप्तं' प्राप्तविरागं, 'परिविद्रुतं' संग्रामं त्यक्त्वा पलप्रयितं, 'भीतं' प्रतापादेव चरन्तं, 'मूर्खं' अविज्ञातनीतिशास्त्रं, 'धार्मिकं' प्राण-हिंसाभीतं, 'दुर्जनं' दोषयुक्तं, 'पशुं' पशुकल्पं, 'मैत्रोप्रधानं' स्वभावत एव हतवैरं, 'कल्याणबुद्धिं' सर्वत्राहितबुद्धिरहितं, एतान् 'सान्त्वेन' कृत-लक्षणेन सामविशेषेण, 'साधयेत्' प्रशमं नयेत्। विनोपक्षयं सुख-साध्यत्वात्तेषामिति भावः। 'क्षय-व्यय-प्रसारैः' इति मुद्रितपुस्तकपाठात् 'क्षय-व्यय-प्रवासैः' इति हस्तलिखितपाठः समीचीनः ॥ १८ स० ॥ ४३-४४ श्लो० ॥ ४३-४४ ॥

दानोपायसाध्यानभिधातुमाह, लुब्धमिति। 'लुब्धं' अर्थग्रभुं, 'क्षीबं' क्षीनबोधं, 'अन्वोन्यशत्रुयोद्धिन्नान्' परस्परशत्रुया उदिमान्, 'दखस्य

कारणात् स्वपक्षे विपक्षे च अनुचितदण्डकारणात्, 'दुष्टान्' जातवैरान्,
'दानेन' अर्घदानेन, 'वशं' स्वायत्ततां, 'आनयेत्' ॥ १८ स० ॥ ४५
श्लो० ॥ ४५ ॥

साम-दानोभयसाध्यानाह, पुत्रेति । 'पुत्रान् भ्रातृन् बन्धूंश्च', 'सामार्थेन
च' 'साम्ना' कृतलक्षण्येन, 'अर्थेन' धनेन, दानेनेति यावत् । 'एतेः' पुत्रा-
दिभिः, 'सदृशः' तुल्यः, 'कः' कोरिपुः, 'लोके' जगति, वर्त्तते इति शेषः ।
न कोपीति भावः । 'अपि' सम्भावनायां । पुत्रादिः केनचित् कारणेन जात-
वैरः चेत् तदा अवश्यम्भावी पराजय इति भावः । 'सामार्थेन च' इत्यत्र
'सामर्थेन च' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ १८ स० ॥ ४६
श्लो० ॥ ४६ ॥

सामेति । 'दैवात्' अकस्मात्, 'प्रस्वलितेषु' प्राप्तविकारेषु, 'एतेषु'
पुत्रादिषु, 'अपि' निश्चितं, 'साम' उक्तलक्षणं प्रियवचनं, 'प्रयुञ्जीत', अन्यथा
एते 'स्पृष्टांशीलनिबन्धनात्' स्पृष्टास्वभावकारणात्, 'दुष्करां' दुरपनेयां,
'विकृतिं' वैरूप्यं, 'यान्ति' प्राप्नुवन्ति । 'दुष्करं' इत्यत्र 'दुष्करां', 'विकृति'
इत्यत्र च 'विकृतिं' इत्येवपाठः समीचीनः ॥ १८ स० ॥ ४७ श्लो० ॥ ४७ ॥

नीतिशिक्षोपयोगिनः आचार्यस्य लक्षणमाह, कुलमिति । 'कुलं' सदृशः,
'शीलं' सत्स्वभावः, 'दया' निरुपधिपरदुःखप्रहरणोच्छ्वा, 'दानं' वदान्यता,
'धर्मः' पुण्यकर्मानुष्ठानं, 'सत्यं' ऋतवाक्यं, 'कृतज्ञता' उपकाराङ्गीकारः,
'अमोहः' अनिष्टचिन्ताराहित्यं, 'इत्येतत्' सर्वं, 'येषु' पुत्रेषु, वर्त्तते इति
शेषः । 'तान्', 'आचार्यान्' उपदेशगुरून्, 'प्रचक्षते' वदन्ति ॥ १८ स० ॥
४८ श्लो० ॥ ४८ ॥

दानभेदोभयसाध्यान् अभिधातुमाह, पौत्रेति । 'दण्डसुग्व्यः' दण्डप्रधानः,
'दान-भेदविचक्षणः' दान-भेदप्रयोगनिपुणः, 'दण्डवित्' दण्डविधानज्ञः,
'पौरजानपदांश्च' 'पौरान्' पुरवासिनः, 'जानपदान्' जनपदवासिनश्च,
'दान-भेदाभ्यां', 'साधयेत्' वशमानयेत् ॥ १८ स० ॥ ४९ श्लो० ॥ ४९ ॥

अपराद्धेति । 'सुखिधान्' कामकामःकरान्, 'अपराधान्' कृताप-

राधान्, 'खेहोक्त्या' खेहवचनेन, 'मानदानतः' सम्मानपूर्वकार्यदानतः, 'साधयेत्' वशमानयेत्, 'अपरान्' खिगधेतरान्, 'यथायोगेन' यत्र यः फलिष्यति तत्र तादृशोपायावलम्बनेन, 'भदे-दग्दाभ्यां', 'साधयेत्' ॥ १८ स० ॥ ५० स्तो० ॥ ५० ॥

मानुषीं मायां दर्शयन्नाह, देवतेति । 'देवताप्रतिमास्तम्भसुधिरान्तर्गतैर्नरैः' देवताप्रतिमूर्ति-स्तम्भ-विवराभ्यन्तरगतैर्मनुष्यैः, 'लोकान् विस्मिताः क्रियन्ते इति' शेषः । इत्थं यत् विस्मापनं सा माया इति भावः । 'स्त्रीवस्त्रसंबीतः पुमान्' स्त्रीवेशधारी पुरुषः, 'निशि' रात्रौ, 'अद्भुतदर्शनञ्च' आश्चर्यदर्शनञ्च, 'वेतालानां पिशाचानां देवानाञ्च', 'सरूपता' तुल्यरूपता, 'इत्यादिमाया मानुषी विज्ञेया', 'मानुषश्चरन्' मानुषः तथा मायया चरन् सन्, 'लोकान् विस्मापयतीति' शेषः । 'सरूपता' इति 'मानुषैश्चरन्' इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १८ स० ॥ ५१-५२ स्तो० ॥ ५१-५२ ॥

कामत इति । 'कामतः' खेच्छ्या, 'रूपधारित्वं' यस्य कस्यचित् रूपधारणं, 'शस्त्रास्त्राश्रमांश्वर्षणं' मायया शस्त्रास्त्रपाषाणजलानां वर्षणं, 'तमो-निशीनता' मायया अन्धकारं प्रसार्य तत्र जयः । अन्यत् स्पष्टम् ॥ १८ स० ॥ ५३ स्तो० ॥ ५३ ॥

मायया उदाहरणमाह, जघानेति । स्तोकार्थः सुगमः ॥ १८ स० ॥ ५४ स्तो० ॥ ५४ ॥

उपेक्षालक्षणमाह, अन्याय इति । 'अन्याये' न्यायविरुद्धे कार्ये, 'असने' कामजे कोपजे च दोषे, 'युद्धे च', 'प्रवृत्तस्य' प्रवृत्तिमतः, 'अनिवारणं' अप्रतिषेधः, उपेक्षा । अन्यत् स्पष्टं ॥ १८ स० ॥ ५५ स्तो० ॥ ५५ ॥

उपेक्षाया उदाहरणमाह, अकार्य इत्यादि स्तोकादयेन । स्तोकादयं स्पष्टं ॥ १८ स० ॥ ५६-५७ स्तो० ॥ ५६-५७ ॥

इन्द्रजाललक्षणमाह, मेघेत्यादिस्तोकादयेन । 'इति' उक्तप्रकारेण, 'इन्द्रजालं' ऐन्द्रजालिकविद्यां, 'दिघतः' यातव्यस्य, 'भीत्यर्थं' चासाधं, 'उपकल्पयेत्' प्रदर्शयेत् । अन्यत् स्पष्टं ॥ १८ स० ॥ ५८-५९ स्तो० ॥ ५८-५९ ॥

उपसंहरन्नाह, इतीति । अर्थः सुगमः ॥ १८ स० ॥ ६० श्लो० ॥ ६० ॥

दानातिरिक्तोपायप्रयोगस्य दानपूर्वकत्वेनैव साफल्यं दानापूर्वकत्वेन वैफल्यञ्चाह, सामभेदावित्यादिश्लोकद्वयेन । अर्थः प्रतीतः ॥ १८ स० ॥ ६१-६२ श्लो० ॥ ६१-६२ ॥

उपायावलम्बने दोषमाह, इत्येति । 'नयज्ञः' नीतिज्ञः, 'शत्रुबले' यातव्यबले, 'निजबले' स्वकीयबले च, 'इत्याद्युपायान्' प्रागुक्तान् सामादीन्, निपुणं यथा स्यात् तथा 'विनिक्षिपेत्' प्रयुञ्ज्यात् । 'निरभ्युपायः' उपायविहीनः, विजिगीषुरिति शेषः । 'विचेष्टमानः अन्यैव', 'नियतं' सदा, 'प्रयाणं' गमनं, 'अभ्युपैति' प्राप्नोति । यथा अन्यः सद्यतोपि गच्छन् अभ्युपैत्यफलं न प्राप्नोति तथा उपायविहीनो विजिगीषुः युद्धयात्रादिकं कुर्वन्नपि विजयफलं न प्राप्नोति इति भावः । १८ स० ६३ श्लो० ॥ ६३ ॥

अवश्येति । 'विपश्चितां' नीतिपण्डितानां, 'उपायसन्दर्शबलेन' 'उपायाः' सामादयः, तत्रैव 'सन्दर्शः' लोहकारोपकरणं, स एव 'बलं', तेन 'सम्पदः' विभूतयः, 'अवश्यं', 'वशं' स्वायत्ततां, 'आयान्ति' प्राप्नुवन्ति, यथा सन्दर्शेन सुवर्णादिकं बलादाहृत्य वशीक्रियते, तथोपायसन्दर्शबलेन सम्पदः वशीक्रियन्त इति भावः । 'हि' यस्मात्, 'राज्ञां' विजिगीषूणां, 'उदारं' उत्कृष्टं, 'विधिवत्' यथाशास्त्रं, 'प्रयोजितं' कृतप्रयोगं, 'फलं' उपायजातं, 'क्वचित्' स्थलविशेषे, 'अर्थसिद्धये' कार्यसाधनाय, 'भवति' । 'उपायसन्दर्शबलेन' इत्यत्र 'उपायसन्दर्शबलेन' इति, 'भवत्युदारं विधिवत् प्रयोजितं' इत्यत्र 'भवत्युदारा विधिवत् प्रयोज्यते' इति च मुद्रितपुस्तकपाठौ न समीचीनः । 'पुत्रान्' भ्रातृश्रेयादयः 'इत्याद्युपायीन्निपुणमित्यन्ताः श्लोकाहस्तलिखितपुस्तके न सन्ति ॥ १८ स० ६४ श्लो० ॥ ६४ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां उपाध्यायनिरूपेत्तानुसारिणां

अष्टादशः सर्गः ।

मुद्रितपुस्तकानुसारेण सप्तदशः सर्गः ।

अथोनविंशः सर्गः ॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेणाष्टादशः सर्गः ।

चतुर्थीपायकालमभिधातुमाह, सामेति । 'समादीनां' उक्तलक्षणां,
'त्रयाणामुपायानां', 'नये' प्रयोगे, 'विफले' निष्फले, सति, 'नयसम्पन्नः'
नीतिमान्, 'दण्डवित्' दण्डविधानज्ञः, विजिगीर्षुर्द्विषति शेषः । • 'दण्डेषु'
कृतापराधेषु, 'नयं' नीतिशास्त्रोक्तं, 'दण्डं', 'विनयेत्' प्रयुञ्जीत ॥ १६ स०
१ श्लो० ॥ १ ॥

दण्डोऽत्र यातव्यलक्ष्णोऽरिः तं प्रति दण्डप्रणयनं संयामाख्यमभिधातुं
पूर्वविधेयं तावदाह, देवेति । यातव्यलक्ष्णोपेते दण्डे शत्रौ संयामकर्तु-
कामो विजिगीर्षुः, 'देवान्' इष्टान्, 'विप्रांश्च' ब्राह्मणांश्च, 'अभ्यर्च्य' सम्पूज्य,
'प्रशस्तयन्तारकं' 'प्रशन्ताः' अनुकूलाः, 'ग्रहाः', 'तारकाश्च' नक्षत्राणि
च, यस्मिन् कर्मणि तत् यथा स्यात् तथा । 'घञिधं' वक्ष्यमाणलक्षणं घट-
प्रकारं, 'बलं' सैन्यं, 'शुद्धं' रचनाविशेषेण रचयित्वा, 'द्विषतः' यातव्यस्य,
'अभिसुखं' सम्मुखं, 'व्रजेत्' गच्छेत् ॥ १६ स० २ श्लो० ॥ २ ॥

बलस्वरूपं गुणलक्षणवद्भाभिधातुमाह, मौलमिति । मूले भवं मूलभूतपुत्रव-
सन्वन्धादागतं वा 'मौलं' । भरनेषोपगृहीतं 'भूतं' । 'श्रेष्ठि' श्रेष्ठ-
धर्मेण व्यवस्थितं, कुविन्दपट्टिकाकारसमूहः । 'सुहृद्बलं' साहाय्यागतं मित्र-
बलं, 'द्विषद्बलं' दण्डोपादानं शत्रुबलं, 'आटविकबलं' स्वमण्डलाटवीभोक्तृ-
बलं । 'बलानां' उद्दिष्टानां वृद्धिसैन्यानां मध्ये, 'पूर्वं पूर्वं' प्रथमं प्रथमं,
'गरीयः' गुणैरधिकं, बलानां मध्ये भूतात् मौलं, श्रेष्ठिबलात् भूतं गरीय
इति सर्वत्र योज्यम् । 'असनं तथा' पूर्वस्मिन् जायमानं असनं गुणप्राति-
कोभ्यादिकं असनञ्च, 'गरीयः' । एतत्सोकावधि सर्वत्र 'भूत'पाठस्याने
मुद्रितपुस्तके 'भूतेति पाठो न सम्यक् । अथमेव श्लोकः तृतीयः, हस्तलि-
खितपुस्तके तथैव दृश्यते । मुद्रितपुस्तके यदस्य चतुर्थत्वं तन्न समीचीनं ।
१६ स० २ श्लो० ॥ २ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, सत्कारेति । 'सत्कारात्' पितृ-पैतामहसम्बन्धेन सत्कारार्हत्वात् । 'अनुरागात्' परिचयादनुरक्तत्वात् । 'सहसङ्गघनासनात्' सहासापसमीपोपवेशनात् । 'नित्यं तद्भावभावित्वात्' सहसङ्गि-क्षयत्वात् । 'मौलं', 'भृतबलात्', 'गुरु' गुणाधिकमित्यर्थः । 'सहसङ्गघनासनात्' इत्यत्र 'सह सङ्गटनाशनादिति मुद्रितपुस्तकपाठो न सङ्गतः, श्लोकोऽयं चतुर्थः हस्तलिखितपुस्तके तद्यैव दृश्यते मुद्रितपुस्तके यदस्य वृत्तीयत्वं तत् न सङ्गतं ॥ १६ स० ४ श्लो० ॥ ४ ॥

सन्निहृष्टतयेति । 'नित्यं सन्निहृष्टतया' नियतं समीपावस्थिततया, 'क्षिप्तोत्थानतया' पतितोत्थापकतया, 'वृत्तेषु' जीविकायाश्च, 'स्वाम्यधीनत्वात्' स्वाम्यायत्तत्वात्, 'भृत' उक्तलक्षणं भृतबलं, 'श्रेणिवलात्', 'गुरु' गुणाधिकं । अस्य श्लोकस्य पूर्वार्द्धं मुद्रितपुस्तके पतितं । श्लोकार्द्धं तु 'सन्निहृष्टतया नित्यं क्षिप्तोत्थानतया तथा' इति । अतएव इतः प्रभृति श्लोका न यथा नियमेनाङ्गिताः ॥ १६ स० ५ श्लो० ॥ ५ ॥

तुल्येति । 'तुल्यसंहर्षशामर्षात्' समसुखदुःखत्वात्, 'सिद्धिनाभात्' 'सिद्धौ' विजये, सत्यां 'नाभात्' तुल्यनाभात्, 'जानपदत्वाच्च' एकजनपदवासित्वाच्च, 'मैत्राद्भ्रातात्', 'श्रेणिवलं', 'गुरु' । 'सिद्धिनाभादित्यत्र 'सिद्धिनाभादित्ययं मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ १६ स० ६ श्लो० ॥ ६ ॥

सङ्घातेति । 'सङ्घातदेशकालत्वात्' निर्गीतदेशकालत्वात्, 'तथा', 'एकार्थोपगमात्' एकार्थलाभप्रयत्नात्, 'खेहनयोगाच्च' अनुरागसम्पर्काच्च, 'शपो-बलात्', 'मित्रबलं', 'गुरु', 'बलात् खेहनयोगाच्च' इत्यत्र 'बलादमन-योगाच्चेत्ययं मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

प्रकृत्येति । यतः 'आरण्यकतया' अरण्यवासितया, 'आटविकाः', 'प्रकृत्या' स्वभावेन, 'अधार्मिकाः' पापमतयः, 'कुम्भाः' अर्थलोलुपाः, 'अनायाः' अस-हाचाराः, 'सत्यमेदिनः' असत्यप्रतिष्ठाः, 'तस्मात्' कारणात्, 'तेभ्यः' आट-विकेभ्यः, 'शत्रुबलं' 'गुरु' ॥ १६ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

शत्रुबलं आटविकबलञ्च, यातश्चविषयविकोपाद्यं भवतीत्याह, उभय-

मिति । 'कालापेक्षाव्यवस्थितं' 'कालस्य' समयविशेषस्य, 'अपेक्षया' अनु-
रोधेन, 'व्यवस्थितं' कृतावस्थानं, 'उभयं' शत्रुबलं आटविकबलञ्च, 'तद्विलो-
पार्थं', 'तस्य' यातव्यस्य, 'विलोपार्थं' प्रभुशक्तिक्षयार्थं, भवतीति शेषः ।
'विलोपे' प्रभुशक्तिक्षये, 'व्यसने च' विपदि च, यातव्यस्येति शेषः । 'व्यस्य'
विजिगीषोः, 'अरिजयः', 'ध्रुवः' निश्चितः । 'विलोपे व्यसने चैव' इत्यत्र
'विलोपव्यसने चैवेति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ १६ स० ९० ॥ ६ ॥

सावधानो विजिगीषुः उपजापं विघटयेदित्याह, उपजापेति । 'आभ्यां'
द्विघटाटविकबलाभ्यां, 'उपजापकृतात्' भेदकृतात्, 'भयात्', 'विशेषतः'
विशेषेण, 'त्रस्येत्' त्रासं प्राप्नुयात्, विजिगीषुरिति शेषः । विजिगीषुः
स्वपक्षीयाभ्यां द्विघटाटविकबलाभ्यां कृतं उपजापं विघटयेदिति भावः ।
'परस्य वा' यातव्यस्यैव, 'उपजापेत्' द्विघट्टलं आटविकबलञ्च भेदं प्रापयेत् ।
'उपजापात्' यातव्यपक्षीयद्विघटाटविकबलभेदात्, 'जयः', 'ध्रुवः' निश्चितः ।
'भयादाभ्यां' इत्यत्र 'भयादन्यां' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स०
१० श्लो० ॥ १० ॥

यद्वलं यस्मिन् समये उपादेयं तद्विलोपादानमभिधातुमाह, स्कीर्तेति ।
'स्कीतसारानुरक्तेन' 'स्कीतसारेण' अधिकबलेन, 'अनुरक्तेन' अनुरागा-
न्वितेन, प्रागुक्तलक्षणेन बलेन, 'उपचितः' वृद्धिपुत्रः, 'परः' यावत्, 'अ-
यव्ययसहिष्णुना' 'क्षयः' सुगंधपुरुषक्षयः, 'व्ययः' हिरण्यधान्यापचयः,
तान् सहते यः तादृशेन । 'तत्तुल्येनैव' परतुल्येनैव, विजिगीषुश्चेति शेषः ।
'यातव्यः' संयामार्थं गन्तव्यः । यदा यातव्यः यादृशबलेनोपचितः तदा
विजिगीषुणापि तादृशबलेनोपचितेन भवितव्यमिति भावः ॥ १६ स० ११
श्लो० ॥ ११ ॥

प्रकृष्ट इति । 'अध्वनि' यातव्यदेशगमनमार्गं, 'प्रकृष्टे' पर्वताद्यनाहते
सति । 'काले वा' यद्वात्रासमये च, 'प्रकृष्टे' यद्दोषयोगिनि, शरदभिन्न
इति यावत्, सति । 'सुसमाहृतैः' यथायोग्यसम्मानेन स्थायत्तीकृतैः,
'नौजैः' प्रागुक्तलक्ष्यैः बलैः, सह, 'गच्छेत्' यातव्यदेशं यायात्, विजिगीषु-

रिति शेषः । यतः 'मौलाः', 'दीर्घकालत्वात्' दिग्विजयव्यापारस्य दीर्घ-
कालसाध्यत्वात्, 'क्षय-व्ययसहिष्णवः' क्षयव्ययसहनशीलाः, भवन्तीति-
शेषः । ॥ १६ स० १२ श्लो० ॥ १२ ॥

एविति । 'एषु', 'वस्तुषु' कार्यादिषु, 'मेधावी' प्राज्ञः, 'भृतादीनि'
भृत-श्रेणि-सुहृत्-द्विषदाटविकानि पञ्चबलानि, 'विवर्जयेत्' समं न नयेत् ।
यतः 'तेषु' भृतादिषु, 'दीर्घकालाध्वखिन्नेषु' दीर्घेण विग्रहकालेन अध्वना च
श्रान्तेषु, सत्सु 'भेदभयं' उपजापभीतिः, 'भवेत्' सम्भवेत् ॥ १६ स० ।
१३ श्लो० ॥ १३ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, बद्धत्वादिति । 'परसैन्यानां' यातव्यसैन्यानां,
'बद्धत्वात्' प्राचुर्यात्, 'दीर्घकालाध्वखेदतः' दीर्घेण विग्रहकालेन अध्वना
च श्रमत्, 'नित्यप्रवासायानाभ्यां' 'नित्यं' प्रतिदिनं, 'प्रवासः' प्रातिकूल्येन
वासः, 'यानं' गमनं, ताभ्यां, 'भेदः' चित्तविश्लेषः, 'अवश्यं जायते' । स्वबला-
नामिति शेषः । 'नित्यप्रवासायासाभ्यां' इति मुद्रितपुस्तकपाठे 'आयासः'
अतिप्रयत्नः, अन्यत् समानं । 'दीर्घकालाध्वखेदतः' इत्यत्र 'दीर्घकालाध्व-
खेदतः' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० १४ श्लो० ॥ १४ ॥

मौलबललोपादानकालमभिधातुमाह, प्रभृतमिति । 'मे' मम, 'भृत-
बलः' वेतनोपगृहीतं बलं, 'प्रभृतं' बद्धतरं, विद्यत इति शेषः । 'मौलं'
पिष्ट-पितामहसखित्वेनागतं बलं, 'अल्पं' न्यूनं, तदपि 'असारवत्' सार-
रहितं, 'अरेः' यातव्यस्य, 'मौलं', 'अल्पं', 'विरक्तं' अन्ननुरक्तस्य, 'प्रायोऽल्प-
सारवत्' 'प्रायः' बाहुल्येन, 'अल्पसारवत्' न्तोकसारयुक्तं, एवम्भते काले
विजिगीषुः मौलबलैः सह यातव्यसमीपं यायादिति वाक्यशेषः ॥ १६ स०
१५ श्लो० ॥ १५ ॥

कूटयुद्धस्य अल्पायाससाध्यत्वमाह, प्राय इति । 'प्रायः' बाहुल्येन,
'मन्मथे' कूटयुद्धेन, 'योद्धव्यं', यतः 'अल्पायासेन' अल्पपरिश्रमेण, 'जयः'
भवतीति शेषः । 'अल्पः' 'देशः' बलाधिकरणस्थानं, 'अल्पः', 'कालः'
युद्धोपयोगिसमयः, 'अक्षयोदये' बलाविनाशपूर्वकविजयलाभे, 'प्रबभूव'

समर्थो बभूव । कूटयुजे तु अधिकसैन्यस्य अधिककालस्य वा नापेक्षणीयत्व-
मिति भावः । 'अल्पोदेशस्तु कालो वा प्रबभूवास्तयोदये' इत्यत्र 'अन्यो-
देशस्तु कालो वा प्रभूतो चाक्षयव्ययौ' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥
१६ स० ॥ १६ श्लो० ॥ १६ ॥

भूतबलोपादानकालमभिधातुमाह, आन्तेति । 'आन्तोपजापविश्वस्त'
'आन्त' युद्धश्लोशादिभिरुपस्लिष्टं, 'उपजापविश्वस्त' 'उपजापेन' विजिगीषु-
हृतभेदेन, 'विश्वस्त' आत्मसात्कृतत्वात् विश्वासयोग्यं, 'परस्य सैन्यं'
यातव्यस्य बलं, 'भृतैर्बलैः' वेतनोपगृहीतैर्बलैः सह, यायादिति शेषः ।
'अल्पप्रसारः' 'अल्पः' श्लोकः, 'प्रसारः' र्व्वतः सैन्याभिव्याप्तिर्यस्य स तथा-
भूतः यातव्यः, 'हन्तव्यः' अनायासेन विनाशयितव्यः, 'इत्युपेक्ष्य' इत्युपेक्षां
हत्वा, भृतैर्बलैर्यायादिति सम्बन्धः । यत्र यातव्यसैन्यं आन्तोपजापविश्वस्तं
तत्र यत्र च यातव्यः अल्पप्रसारः तत्रापि भृतैर्बलैर्यायादिति भावः । 'आ-
न्तोपजापविश्वस्त' इत्यत्र 'आन्तोपजापाद्विश्वस्तमिति, 'इत्युपेक्ष्य' इत्यत्र
'इत्युपेक्षा' इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० १७ श्लो० ॥ १७ ॥

श्रेणिवलोपादानकालमभिधातुमाह, स्कीतमिति । 'ऋक्षप्रवासव्यायामात्'
'ऋक्षात्' अल्पात्, 'प्रवासात्' यातव्यदेशवासात्, 'व्यायामात्' युद्धश्लोशात्,
'स्कीत' समृद्धं, 'श्रेणिवलं' सङ्घधर्मेण व्यवस्थितं सैन्यं, 'यानवर्त्मनि' प्रयत्न-
पथि, 'आधातुं' संस्थापयितुं, 'शक्यं' योग्यं, 'इति' इतिविविच्य, 'सैन्यं'
श्रेणिवलं, 'समुत्पतेत्' समुपादाय गच्छेदित्यर्थः । 'श्रेणि' इत्यत्र 'त्रीणि' इति
'यानवर्त्मनि' इत्यत्र 'यानवर्त्मनि' इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥
१६ स० १८ श्लो० ॥ १८ ॥

सुहृदलोपादानकालमभिधातुमाह, सुप्रभूतमिति । 'सुप्रभूत' सुसमृद्धं,
'सुहृत्सैन्यं' मित्रबलं, 'आत्मनि' आत्मकार्यसम्पादने, 'आधातुं' स्थापयितुं,
निर्बैरं कर्तुमिति यावत् । 'शक्यं', 'मन्त्रेण' कूटयुजेन, 'अल्पयुद्धं' अल्प-
प्रयाससाध्यं युद्धं, चेत् तदा 'अल्पमेव' श्लोकमेव, 'सुहृत्सैन्यं', 'आत्मनि
आधातुं शक्यं', 'इति' एवम्भूते काले, 'सुहृदलैः' मित्रबलैः सह, याया-

दिति वाक्यशेषः । यत्र युद्धस्य बद्धप्रयाससाध्यत्वेपि सुहृत्सैन्यस्य सुसम्बद्धत्वं तत्र यत्र सुहृत्सैन्यस्य अल्पत्वेपि मन्त्रेण युद्धस्याल्पत्वं तत्र च सुहृद्बलोपादानं कर्तव्यमिति भावः ॥ १९ स० १९ श्लो० ॥ १९ ॥

मित्रेति । 'मित्रसाधारणे' मित्रस्य आत्मनश्च समानफलोदये, 'कार्ये' कर्तव्ये, तथा 'मित्रायत्ते' मित्राधीने, 'फलोदये' फलप्राप्तौ, तथा 'अनुयास्ये च' अनुयाहयोग्ये मित्रान्तरे च, 'पीषे' यातव्ये, 'मित्रेनैव सह', 'ब्रजेत्' गच्छेत्, विजिगीषुरिति शेषः । 'पीषे च' इत्यत्र 'पाण्डित्ये' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न साधुः ॥ १९ स० २० श्लो० ॥ २० ॥

द्विषद्बलोपादानकालमभिधातुमाह, प्रभूतेनेति । 'श्वश्रुकरबधापेक्षी' 'श्वभिः' कुक्कुरैः, श्रुकरबधं अपेक्षते यः स इव विजिगीषुः, 'प्रभूतेन' समृद्धेन, 'अरिसैन्येन' द्विषद्बलेन, सह 'महतः' बतवतः, 'रिपून्' शत्रून्, 'प्रेषयेत्' युद्धे नियोजयेत् । 'वा' अथवा, 'नयं वचनं' नीतियुक्तं वाक्यं, 'महता रिपून्', 'नयेत्' प्रापयेत् । यथा चाण्डालाः श्वभिः श्रुकरान् विनाशयन्ति तथा महान्तः रिपवः अरिसैन्येनैव जंतव्या इति भावः ॥ १९ स० २१ श्लो० ॥ २१ ॥

अभ्युत्थितमिति । 'क्रोपभयात्' अपराधेन प्रभोः क्रोधभयात्, 'अभ्यासे' निकटे, 'अभ्युत्थितं' उपस्थितं, 'रिपोः' यातव्यस्य, 'बलं' सैन्यं, 'वासयेत्' क्षराण्ये निवासयेत् 'दुर्गकण्टकशोधनैः' यातव्यदुर्गकण्टकमर्दनैः, 'एनं' रिपुं, 'कर्षयेच्च' आकर्षयेच्च । 'अभ्युत्थितं' इत्यत्र 'अविचित्तं' इति मुद्रितपुस्तकपाठः, तादृशपाठे तु उपस्थितक्रियाध्याहारेण 'अविचित्तं' अविबद्धचित्तं, सत् उपस्थितं इत्यर्थः । 'अभ्यासे तु' इत्यत्र 'अभ्यासेन' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १९ स० २२ श्लो० ॥ २२ ॥

आटविकबलोपादानकालमभिधातुमाह, नित्यमिति । 'पण्डितः' नीतिज्ञः, 'दुर्गकण्टकशोधनं' यातव्यदुर्गकण्टकमर्दनं, 'परदेशप्रवेशे च' यातव्यजनदेशप्रवेशे च, 'नित्यं' सदा, 'आटविकं सैन्यं' प्रागुक्तनक्षत्रं बलं, 'पुरः' अग्रतः, 'कुर्वीत' । मुद्रितपुस्तके 'दुर्गकण्टकशोधनं' इत्यत्र 'दुर्गकण्टक-

शोधनैः' इतिपाठः, 'पुरः' इत्यत्र 'पुरा' इति पाठश्च न समीचीनः ॥ १६ स०
२३ श्लो० ॥ २३ ॥

उपसंहरन्नाह, एतन्मौलादीति । 'एतत्' प्रागुक्तं, 'मौलादिषड्वर्गं'
मौल-भृत-श्रेणि-सुहृत्-द्विषदाटविकरूपं षड्विधं बलं, 'पदात्यन्तरथदिपैः',
'चतुरङ्गबलं' । 'मन्त्र-कोशाभ्यां', 'षडङ्गश्च', 'विदुः' ॥ १६ स० २४ श्लो० ॥ २४ ॥

इतीति । 'बली' महाबलसम्पन्नोविजिगीषुः, 'इति' एतत् षड्विधं बलं,
'यथायोगं' यस्य बलस्य येन बलेन सह योगोयुज्यते तेन बलेन सह तद्वलं
संयोज्य इत्यर्थः । 'सुनिश्चिद्रं' रन्ध्ररहितं, निर्दोषमिति यावत्, यथा
स्यात् तथा 'प्रतिबुद्धं' पररचितबुद्धस्य प्रत्यनीकभूतबुद्धं विरचय्य, 'प्रति
बलं' परबलं, 'प्रति', 'यायात्' गच्छेत् । 'प्रतिबलमित्यत्र 'व्यायोबलमिति
मुद्रितपुस्तकपाठः । 'यथायोगं बलं' इत्यत्र 'यथायागबलं' इति मुद्रित-
पुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

योगेति । 'ऋपः' विजिगीषुः, 'अस्य' प्रागुक्तस्य षड्विधस्य, 'योगं'
स्वकीयैः परकीयैर्व्यां सह सम्बन्धं, 'सर्वं' अशेषं, 'मन्त्र-दिना' गूढपुत्रप्रशि-
धानादिना, 'विजानीयात्' । तथा 'ज्ञताज्ञतप्रचारं' ज्ञेनाभिः ज्ञतमज्ञतं
वा प्रचारं कः कुत्र प्रचरतीति गत्यागत्वादिकं, 'विजानीयात्' । तथा
'ज्ञेनापतेरपि' 'ज्ञेना' सकलबलसमुदायः, तस्याः पतिः, तस्य ज्ञताज्ञतप्रचा-
रादिकं विजानीयादिति सर्वत्र सम्बन्धः ॥ १६ स० २६ श्लो० ॥ २६ ॥

ज्ञेनाबलज्ञानमभिधाय ज्ञेनापतेरपि सप्तदशश्लोकपरिकल्पितकुलकेन
कञ्चनमभिधातुमाह, कुलोद्गतमिति । 'कुलोद्गतं' विशुद्धोभयकुलोत्पन्नं,
'ज्ञानपदं' स्वजनपदभवं, 'मन्त्रज्ञं' पञ्चाङ्गमन्त्राभिज्ञं, 'मन्त्रिसम्मतं' मन्त्रिणा
अभिमतं, 'यत्नतः', 'दृष्टनीतेः' दृष्टनीतिशास्त्रस्य, 'प्रयोक्तारं' प्रयोगनिपुणं,
'अध्येतारश्च' अध्ययनशीलश्च एवम्भूतं जनं 'अजिगीषतिं कुर्वीति' इति परे-
जान्मयः एवमुत्तरत्रापि 'मन्त्रिसम्मतं' इत्यत्र 'मन्त्रिसम्मतमिति मुद्रित-
पुस्तकपाठः ॥ १६ स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥

एतन्मौलादीति । 'एतत्-मौलादीनाम्-मौलादीनाम्-माधुर्धार्थमुदाहृतं' 'मौला' बलं, 'मौलादीनाम्'

पराक्रमः, 'क्षमा' सहिष्णुता, 'स्थैर्यं' स्थिरता, 'माधुर्यं' सौन्दर्यं, 'अर्थ-
गुणाः' धैर्यं—गाम्भीर्यादयः, तैः 'अन्वितं' युक्तं । 'प्रभावेत्साहसम्पन्नं'
'प्रभावः' प्रतापः, 'उत्साहः', ताभ्यां 'सम्पन्नं' युक्तं । 'आजीव्यमनुजीविना'
'अनुजीविना' आश्रितानां, 'आजीव्यं' आश्रयरूपं ॥ १९ स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

मित्रवन्तमिति ॥ 'मित्रवन्तं' 'मित्रं' सहृत्, तत् विद्यते अस्य असौ
मित्रवान्तेतं । 'उदांरास्यं' विशालवदनं, 'बहुसखजनबान्धवं' बहुवः सखजना
बान्धवाश्च यस्य तं । 'व्यावहारिकं' व्यवहारज्ञं । 'अद्भुतं' महान्तं । 'पौर-
प्रकृतिसङ्गतं' 'पौरा' अग्राम्याः, 'प्रकृतिः' स्वभावः, तथा 'सङ्गतं' युक्तं । अथवा
'पौरप्रकृतिषु' पुरस्थितप्रजासु, 'सङ्गतं' मिलितं ॥ १९ स० २९ श्लो० ॥ २९ ॥

नित्येति । 'नित्याकारणवैराग्यामकर्त्तारं' चिरकालीनाकारणवैरकरणा-
प्रवृत्तं । 'अनाविलं' निर्मलं, निर्दोषमिति यावत् । 'अतानुबन्धिकर्माणां'
शास्त्रानुगतकर्मकारिणां । 'अल्पामित्रं' अल्पशत्रुं, 'बहुश्रुतं' बहुशास्त्रज्ञं ॥
१९ स० ३० श्लो० ॥ ३० ॥

आरोग्यमिति । 'आरोग्यं' अनामयं, अरोग एव आरोग्यः स्वार्थे षष्ठी-
प्रत्ययः । 'व्यायतं' प्रांशुं । 'शूरं' शौर्यमम्पन्नं । 'त्यागिनं' दातारं । 'कालवे-
दिनं' कालज्ञं । 'कल्याणाकृतिसम्पन्नं' मनाज्ञाकारयुक्तं । 'स्वसम्भाव्यपरा-
क्रमं' स्वानुभवनीयविक्रमं ॥ १९ स० ३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

गजान्धेति । 'गजान्धरथचर्यासु शिद्धितं' गजान्धरथानां, 'चर्यासु' गतिषु,
'शिद्धितं' प्राप्तशिद्धं । 'सुजितश्रमं' पराभूतपरिश्रमं । 'खड्गयुद्ध-नियुद्धेषु'
खड्गयुद्ध-मल्लयुद्धेषु, 'श्रीघ्नचक्रमण्डलमं' श. घ्नपुनःपुनर्भ्रमणशक्तं ॥ १९ स०
३२ श्लो० ॥ ३२ ॥

युद्धभूमीति । 'युद्धभूमिविभागश्च' युद्धोपयोगिश्यान्विभागविदं,
'सिंहवद्गुणविक्रमं' सिंहवदन्तर्नीनपराक्रमं । 'अदीर्घसूत्रं' अचिरकियं,
'निलम्बं' 'तन्त्रा' आलस्यं, तद्रहितं, 'अमर्षणं' अपमानासहिष्णुं, 'अनुद्धतं'
अदृष्टं ॥ १९ स० ३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

इत्यन्धेति । 'इत्यन्ध-रथ-प्रस्त्राणां', 'सन्धगन्तव्यत्रेदिनं' सम्यक्चिह्नं ।

‘चर-स्थिरविवेकज्ञ’ ‘चरस्य’ गमनशीलगुप्तदृतस्य, ‘स्थिरस्य’ निश्चल-
गुप्तदृतस्य ‘विवेकज्ञ’ प्रभेदज्ञ, ‘कृतज्ञ’ उपकाराङ्गीकर्तारं, ‘अनुकम्पकं’
दयानुं ॥ १९ स० ३४ श्लो० ॥ ३४ ॥

धर्मेति । ‘धर्मैकधर्मसमायोग’ धर्मापयोगिकर्मणा ‘समायोगः’ सम्बन्धः,
यस्य तं । ‘कुशलं’ निपुणं, ‘कुशलानुगं’ निपुणानुगामिनं, ‘सर्वयुद्धक्रियोपेतं’
सर्वप्रकारयुद्धक्रियायुक्तं, ‘सर्वशुद्धक्रियोपेतं’ इतिपाठैः सकलविशुद्धक्रिया-
न्वितमित्यर्थः । ‘तत्परिकर्मणि’ ‘तस्य’ सर्वप्रकारयुद्धस्य, ‘परिकर्मणि’
प्रसाधनक्रियायां, ‘शक्तं’ समर्थं ॥ १९ स० ३५ श्लो० ॥ ३५ ॥

स्वभावेति । ‘अश्व-दन्तिनां’ ‘अश्वानां’ हयानां, ‘नृणां’ सैनिकपु-
षाणां, ‘दन्तिनां’ गजानां, ‘स्वभावचित्तज्ञतया यक्तं’ स्वभावं कित्तञ्च जानाति
यः तस्य भावः तया युक्तं । ‘तन्नाम्नाश्चापि’ ‘तेषां’ अश्व-दन्तिनां, ‘नाम्ना-
श्चापि’, ‘वेत्तारं’ ज्ञातारं, ‘तद्विधानोपपादकं’ ‘तेषां’ अश्वदन्तिनां, ‘वि-
धानं’ नियमः, तस्य ‘उपपादकं’ रम्पादकं ॥ १९ स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

देशेति । ‘देशभाषास्वभावज्ञ’ नानादेशीयभाषास्वभावज्ञानसम्पन्नम् ।
‘लिपिज्ञ’ नानादेशीयलिपिज्ञानसम्पन्नम् । ‘सुदृढस्मृतिं’ दृढतरस्मरणम् ।
‘निशाप्रचारकुशलं’ रात्रिसञ्चारनिपुणम् । ‘शकुनज्ञाननिश्चितं’ निमित्तज्ञं,
शुभाशुभचिह्नज्ञमिति यावत् । ‘शकुनज्ञाननिश्चितं’ इत्यत्र ‘कुशलज्ञान-
निश्चितं’ इति मुद्रितपुस्तकपाठे तु बहूनां मध्ये ‘कुशलस्य’ निपुणस्य, ज्ञान-
युक्तमित्यर्थः ॥ १९ स० ३७ श्लो० ॥ ३७ ॥

उदयास्तेति । ‘तन्निघेवितं’ ‘तेषां’ दिग्देशमार्गाणां, ‘निघेवितं’ निघे-
वणं यस्य तं । भावे तत्प्रत्ययः । अन्यत् प्रतीतम् ॥ १९ स० ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

क्षुत्पिपासेति । ‘अनाहितभयग्लानिं’ ‘अनाहिता’ अनृत्यन्ना, ‘भयं’
त्रासः, ‘ग्लानिः’ क्लान्तिश्च, यस्य तं । अन्यत् प्रतीतम् ॥ १९ स० ३९
श्लो० ॥ ३९ ॥

भेत्तारमिति । ‘परसैन्यानां’ यातथसैन्यानां, ‘भेत्तारं’ भेदकर्तारं ।
‘दुःसाध्याहितनिश्चयं’ ‘दुःसाध्यस्य’ साधयितुमशक्यस्य, ‘आहितनिश्चयं’

कृतोपायनिश्चयं । 'भयानाञ्च' भयेन पराजितानाञ्च, 'भयानाञ्च' इति पाठे
भीतानाञ्च । 'सम्यग्विद्युम्भलक्ष्णं' सम्यक्प्रतिरोधकम् ॥ १६ स० ४० श्लो० ॥ ४० ॥

अवस्थान्देति । 'अवस्थान्देस्य' शिविरस्य, 'अभिगोप्तारं' सम्यक्प्रति-
तारं । 'वेत्तारं' सैन्यकर्माणां सैन्यकर्माभिज्ञं । 'वेत्तारं' इत्यत्र 'भेत्तारं'
इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । 'चरदूतप्रचारज्ञं' 'चरस्य' गुप्तदूतस्य,
'दूतस्य' सामान्यतेवात्तावाहकस्य, 'प्रचारज्ञं' सञ्चारज्ञं । 'महारम्भ-
फलोपगं' 'महारम्भफलं' महता उद्योगेन लब्धं, फलं, 'उपगच्छति'
स्वीकरोति यत्नं । वज्रायाससाध्यफलप्राप्तावपि कृतोद्योगमिति भावः ॥
१६ स० ४१ श्लो० ॥ ४१ ॥

शश्वदिति । 'शश्वत्' सदा, 'संसिद्धकर्माणां' संसिद्धं 'कर्म' अगुह्यं,
यस्य तं । 'सिद्धकर्म्मनिषेवितं' सिद्धं कर्म येषां तैः निषेवितं । 'पराभवे-
ष्वनिर्व्विन्नं' 'पराभवेषु' पराजयेषु, 'अनिर्व्विन्नं' निर्व्विन्दरहितं, 'परापरेषु'
निर्व्विन्नमिति मुद्रितपुस्तकपाठे तु 'परापरेषु' प्रधानाप्रधानेषु, 'निर्व्विन्नं'
खिन्नं, यथा प्रधानेषु बलेषु निर्व्विन्नेषु निर्व्विन्नं तथा अप्रधानेष्वपि बलेषु
निर्व्विन्नेषु निर्व्विन्नं इति यावत् । 'श्रीमद्राज्यार्थतत्परं' 'श्रीमतः' राज्ञः,
विजिगीषोरिति यावत्, 'राज्यार्थं' राज्यरूपविषये, 'तत्परं' व्ययं ॥ १६ स०
४२ श्लो० ॥ ४२ ॥

इत्यादीति । 'इत्यादिलक्षणोपेतं' प्रागुक्तलक्षणाकान्तं, 'ध्वजिनीपतिं'
सेनापतिं, 'कुर्व्वीत' । 'सः' ध्वजिनीपतिः, 'सदा' सर्व्वदा, 'उद्युक्तः' कृतो-
द्योगः, सन्, 'दिवानिश्चं' दिवारात्रं, 'ध्वजिनीं' सेनां, 'गोपयेत्' रक्षेत् ।
'स गोपयेदित्यत्र 'सङ्गोपयेत्' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ १६ स० ४३ श्लो०
॥ ४३ ॥

नद्यद्गीति । 'यूहीकृतैर्बलैः' यूहरचितैर्बलैः । अन्यत् प्रतीतं ॥ १६ स०

४४ श्लो० ॥ ४४ ॥

स्त्वन्वावारप्रयाणमभिधानुमाह, नायक इति । जातावेकवचनं । 'नायकः'
सहस्रबलनेता, 'प्रवीरपुंसवाहतः' प्रवीराः पुंसवाः तैराहतः, सन् । 'प्रवीर-

एतनाद्यतः' इति मुद्रितपुस्तकपाठे तु प्रकृष्टा वीरा यत्र सा तथा भूतया
'एतनया' सेनया, आद्यतः, सन् । 'पुरतः' अग्रतः, 'यायात्' गच्छेत् । 'मध्ये'
स्नान्धावारस्य मध्ये, 'कलत्रं' अन्तःपुरादिकं, सकलपुत्रदारमिति यावत्,
'स्वामी' विजिगीषुः, 'कोशः' धनसमुदायः, 'यद्गलं', 'फल्गु' असारं, तच्च
बलं, यायादिति पूर्वैर्गान्धयः । 'फल्गु च यद्गलं' इत्यत्र 'फल्गु महद्गन-
मिति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० ४५ श्लो० ॥ ४५ ॥ —

पार्श्वशोरिति । सर्वत्र यायादिति अनुमज्जनीयम् । श्लोकार्थः सुगमः ॥
१६ स० ४६ श्लो० ॥ ४६ ॥

पश्चादिति । 'कृतो' निपुणः, 'सेनापतिः' कृतलक्षणः पुरुषः, 'सर्वं'
सकलसैन्यं, 'पुरस्कृत्य' अग्रेकृत्य, 'सम्बद्धसैन्यौघः' सम्यग्व्यूहीकृतसेनास-
मूहः, तथा 'खिन्नान्' प्राप्तखेदान्, 'शनैः' मन्दं यथा स्यात् तथा, 'आश्रा-
सयन्' आश्रासं प्रापयन्, सन् 'स्वयं', 'पश्चात् यायात्' ॥ १६ स० ४७
श्लो० ॥ ४७ ॥

प्रयाणक्रममभिधातुमाह, यायादिति । 'पुरः' अग्रतः, 'भये' आक्रम-
णाशङ्कायां, सति, 'मकरेण' वक्ष्यमाणलक्षणोऽनेन, 'महता व्यूहेन', 'वा' अथवा,
'उद्धतपक्षेण' बलवत्पक्षानीकेन, 'श्रेणेन' वक्ष्यमाणलक्षणोऽनेन व्यूहेण, तथा,
'धीरवक्त्रया' धीरा वक्त्रे सेनामुखे अग्रे इति यावत् यस्याः तथाभूतया,
'सूच्या' सूच्याकारवक्ष्यमाणलक्षणव्यूहेन, 'यायात्', इत्यर्थः । 'उद्धतपक्षेण'
इत्यत्र 'उभयपक्षेण' इति, 'धीरवक्त्रया' इत्यत्र 'धीरवक्त्रया' इति च पाठद्वयं
न समीचीनं ॥ १६ स० ४८ श्लो० ॥ ४८ ॥

पश्चाद्भये इति । 'पश्चाद्भये', सति, 'शकटं' शकटाख्यं वक्ष्यमाणलक्षणं
व्यूहं 'प्रकृत्ययेदित्यनेन सम्बन्धः एवं सर्वत्र । 'पार्श्वेयोर्भये' सति, 'वचसं-
क्षितं' वक्ष्यमाणं वक्ष्यमाणलक्षणं व्यूहं, 'सर्वतः' समन्ताद्भये, 'सर्वतोभद्रं'
वक्ष्यमाणलक्षणं व्यूहं । 'भये व्यूहमिति' 'भयव्यूहमिति मुद्रितपुस्तकपाठो न
समीचीनः ॥ १६ स० ४९ श्लो० ॥ ४९ ॥

कन्दरेति, 'कन्दराशैलगहननिम्नगावनसंज्ञते' 'कन्दरा' पर्वतदरो,

‘शैलाः’ पर्वताः, ‘गहनानि’ दुर्गमानि, ‘निम्नगाः’ नद्यः, ‘वनानि’ वृक्षगुल्मा-
दीनि, एतैः ‘सङ्कटे’ सङ्कीर्णैः, ‘दीर्घे’ दूरे, ‘अध्वनि’ प्रयाणमार्गे, ‘परि-
श्रान्तं’ क्लान्तं, ‘क्षुत्पिपासाहिमक्लमं’ क्षुत्पिपासाहिमैः ‘क्लमः’ क्लान्तिः,
यस्य तत्, । ‘व्याधि-दुर्भिक्ष-मरकैः, पीडितं’ व्याधयः ज्वरादयः, ‘दुर्भिक्षं’
देशे भक्ष्यभावः, ‘मरकं’ मारीभयं, एतैः ‘पीडितं’ उपद्रुतं, ‘दस्युविद्रुतं’
‘दस्युभिः’ ‘विद्रुतं’ उत्पीडितं, ‘पङ्क-पांशु जलक्लमं’ ‘पङ्काः’ कर्दमाः, ‘पांशवः’
रजांसि, ‘जलानि,’ एतैः ‘क्लमं’ समाकुलं, ‘अस्तं’ एष्यकभूतं, ‘पुञ्जीकृतं’
सङ्कीर्णं, ‘प्रसुप्तं’ निद्रितं, ‘भोजनव्ययं’ भक्षणोत्कण्ठं, ‘अभूमिष्ठं’ युञ्जान-
पयोगिभूमिस्थितं, ‘असंस्थितं’ विषटङ्गलं, ‘एवमादिषु,’ ‘असनेषु’ विपत्सु,
‘जातेषु,’ ‘समाकुलं’ व्याकुलं, ‘स्वसन्यं’ निजबलं, ‘साधु’ सम्यक्, ‘रक्षेत,’
‘परसैन्ये’ शत्रुबलञ्च, ‘घातयेत्’ विनाशयेत् ॥ १६ स० ॥ ५०-५१-५२-५३
श्लो० ॥ ५०-५१-५२-५३ ॥

कूटयुद्धविकल्पानभिधातुमाह, विशिष्ट इति । ‘विशिष्टो देशकालाभ्यां’
उत्कृष्टदेशकालावस्थितः, ‘भिन्नारिप्रकृतिः’ ‘भिन्नाः’ विश्लेषिताः, ‘अरेः’
यातव्यस्य, ‘प्रकृतयः’ अमात्यादिरान्याङ्गानि, येन स तथाभूतः, ‘बली’
उत्कृष्टबलसम्पन्नः, विजिगीषुरितिशेषः । ‘प्रकाशयुद्धं,’ ‘कुर्यात्,’ ‘विपर्यये’
देशकालवैशिष्ट्याद्यभावे, ‘कूटयुद्धं’ अप्रकाशयुद्धं, ‘कुर्यात्’ ॥ १६ स० ॥
५४ श्लो० ॥ ५४ ॥

तेष्विति । ‘तेषु’ अनन्तराक्षेप, ‘अवस्कन्दकालेषु’ बलव्ययनकालेषु,
‘अभूमिष्ठं’ अयोग्यभूमिस्थितं, ‘समाकुलं’ व्याकुलं, ‘परं’ शत्रुं, ‘हन्यात्’
कूटयुद्धेन विनाशयेत् । ‘स्वभूमिष्ठं’ योग्यभूमिस्थितं, ‘परं,’ ‘तद्भूमौ’ चोप-
जापतः ‘तस्य’ यातव्यस्य, ‘भूमौ’ अनकूलभूमौ, ‘उपजापतः’ प्रकृतिभेदतः,
हन्यादिति पूर्वेषु सम्बन्धः । ‘अभूमिष्ठं स्वभूमिष्ठं तद्भूमौ चोपजापतः’ इत्यत्र
‘अभूमिष्ठं स भूमिष्ठः स्वभूमौ चोपजायते’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न
समीचीनः ॥ १६ स० ॥ ५५ श्लो० ॥ ५५ ॥

प्रकृतीति । ‘प्रकृतिप्रग्रहादृष्टं’ ‘प्रकृतेः’ रान्याङ्गस्य, ‘प्रग्रहेण’ आक-

मयोऽन, 'अहृष्ट' क्षुब्धं । 'स्पशैः' गुप्तचरैः । 'स्पशैः' इत्यत्र 'स्पशैः' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः अन्यत् प्रतीतं ॥ १६ स० ॥ ५६ श्लो० ॥ ५६ ॥

पुरस्तादिति । 'पुरस्तात्' अग्रतः, योजुं 'दर्शनं,' 'दत्त्वा' स्वल्पैर्दत्त्वा, 'तल्लक्षकृतनिश्चयं' येन विजिगीषुबलेन दर्शनं दत्तं तल्लक्षकृतो निश्चयो येन यातव्येन तं । 'प्रवीरेण' प्रकृष्टवीरान्वितेन, 'वेगिना' वेगवता, 'बलेन' सैन्येन, 'पश्चात्' पृष्ठतः, 'उत्पात्य' आक्रम्य, 'हन्यात्' विनाशयेत् । 'पुरस्तात्' इत्यत्र 'पुरस्तु' इति मुद्रितपुस्तकपाठः । 'तल्लक्षकृतनिश्चयं' इत्यत्र तल्लक्षकृतनिश्चयात् इति, 'उत्पात्य' इत्यत्र 'उत्पद्य' इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः । 'प्रवीरेण' इत्यत्र 'सवीरेण' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ १६ स० ॥ ५७ श्लो० ॥ ५७ ॥

पश्चादिति । 'वा' अथवा, 'पश्चात्' पृष्ठतः, 'संकुलीकृत्य' ममाकुलं कृत्वा, अरिसैन्यमिति शेषः । 'पूर्वतः' अग्रतः, 'सारेण' बलेन, 'हन्यात्' विनाशयेत् । 'आभ्यां प्रागुक्तपश्चादुयाताभ्यां, 'कूटयोधने,' 'पार्श्वभिघातौ,' 'व्याख्यातौ' कथितौ ॥ १६ स० ॥ ५८ श्लो० ॥ ५८ ॥

पुरस्तादिति । 'पुरस्तात्' अग्रतः, 'विषमे' दुर्गमे, 'देशे,' 'वेगवान् विजिगीषुः,' 'पश्चाद् हन्यात्' । 'पश्चाद् विषमे,' 'पुरः' अग्रतः, 'हन्यात्,' 'एवमेव तु पार्श्वयोः' वामतो विषमे, दक्षिणतो हन्यात् । दक्षिणतो विषमे, वामतो हन्यादित्यर्थः । मुद्रितपुस्तके श्लोकस्यास्य शेषार्द्धस्थाने श्लोकान्तरस्य शेषार्द्धं मुद्रितं । शेषार्द्धन्तु "पुरःपश्चाच्च विषमे एवमेव तु पार्श्वयोः" इति ॥ १६ स० ॥ ५९ श्लो० ॥ ५९ ॥

"प्रथमं योधयित्वा वा हृष्टमैत्राटवीबलैः । आन्तं सन्तं निराक्रन्दं हन्याद-
आन्तवाहनः" इति । 'प्रथमं' पूर्वमेव, 'हृष्टमैत्राटवीबलैः,' 'योधयित्वा' युद्धं कारयित्वा, 'आन्तं' प्राप्तम्, 'सन्तं' भवन्तं, 'निराक्रन्दं' मित्रबल-
रहितं शत्रुमिति शेषः । 'अआन्तवाहनः,' सन्, 'हन्यात्' । श्लोकोऽयं मुद्रितपुस्तके पतितः ॥ १६ स० ॥ ६० श्लो० ॥ ६० ॥

"हृष्टमित्रबलैर्वापि भङ्गं दत्त्वा प्रयत्नवान्, जितमेवेति विश्रन्तं हन्याच्छत्रुं

अष्टादशः सर्गः ।

थापान्नयः" इति । 'दृष्टामिचबलैः', कारकभूतैः, 'भङ्गं दत्त्वा', 'प्रयत्नव
विजिगीषुरिति शेषः । 'जितमेवेति विन्यक्तं शत्रुं,' 'अपान्नयः' वन
च्छन्नः, सन्, 'हन्यात्' । अयमपि श्लोकः मुद्रितपुस्तके पतितः ॥ १६ स०
६१ श्लो० ॥ ६१ ॥

स्नान्धावारेति । 'अप्रमत्तः' सावधानो विजिगीषुः, 'स्नान्धावार-पुर-य
सस्यसार्धप्रजादिषु', 'विकोभ्य' कोभं प्रापय्य, 'परानीकं' शत्रुसैन्यं, 'वि
श्रयेत्' । 'स्नान्धावार-पुर-याम-सस्यसार्ध-प्रजादिषु' इत्यत्र 'स्नान्धाव
पुर-याममास्यमानं प्रजादिषु' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स०
६२ श्लो० ॥ ६२ ॥

फल्गुसैन्येति । 'सारवद्गलं', सारयुक्तं स्वसैन्यं, 'फल्गुसैन्यप्रतिच्छन्नं' असा
सैन्यवेष्टितं, 'कृत्वा', 'तद्विलोपे' फल्गुबलविनाशे, 'समासक्तं' व्याप
च्छरिसैन्यमिति शेषः । 'सिंहवत्', 'उत्पत्य' आक्रम्य, 'यसेत्' विनाशये
विजिगीषुरिति शेषः । 'समासक्तं' इत्यत्र 'मर्हयन्तं' इति मुद्रितपुस्तक
पाठः ॥ १६ स० ॥ ६३ श्लो० ॥ ६३ ॥

मृगयेति । विजिगीषुः 'अपान्नयः' वनादिसंलीनः, सन्, 'मृगयामंप्रयुक्त
मृगयाव्यापारासक्तं, अथ वा 'गोयहाकृष्ट्या', 'आप्रबन्धनात्', 'तस्मात्'
गोगणकृतदृष्टिं, 'शत्रुं हन्यात्' । १६ स० ॥ ६४ श्लो० ॥ ६४ ॥

अवस्कन्देति । 'अवस्कन्दभयात्' आक्रमणभयात्, 'रात्रौ', 'रात्रौ'
कृतभ्रमं जागरणेन स्नान्तं, अतएव 'दिवासप्तं', 'निद्राव्याकुलं' निद्राविकृलं
च 'सैनिकं', 'हन्यात्' । अन्य श्लोकस्य शेषार्द्धं मुद्रितपुस्तके पतितं
शेषार्द्धन्तु "दिवा प्रसप्तं वा हन्यात् निद्राव्याकुलसैनिकं" इति । १६ स०
६५ श्लो० ॥ ६५ ॥

पूर्वाह्ण इति । 'सौमिकविधानवित्' वक्ष्यमाणान्नासौमिकविधानप्रः,
अन्यत् प्रतीतं । 'पूर्वाह्णं आहतं आन्तं' इत्यत्र 'अहसन्नाहतआन्तं' इति
मुद्रितपुस्तकपाठो न साधुः । १६ स० ॥ ६६ श्लो० ॥ ६६ ॥

सपादेति । 'सपादश्लोषावरणैः' पादानां चर्ममयाः 'कोषाः', 'आवरणानि'

सन्नाहाः, तदुक्तैः 'नागैः' गजैः, 'अतिजवोपेतैः' कृत्यन्तवेगिभिः, 'अश्वैः', 'वा' अथवा, 'खड्गपाणिभिः', 'नरैः', 'सौप्तिकं' सुप्रबलविनाशं, 'कुर्यात्' । 'नागैः' इत्यत्र 'भागैः' इति मुद्रितपुस्तकपाठस्वसंगतः । 'अश्वैरतिजवोपेतैः' इत्यत्र 'कोपादुग्रजवोपेतैः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः न समीचीनः ॥ १६ स० ॥ ६७ श्लो० ॥ ६७ ॥

प्रतिसूर्येति । 'प्रतिसूर्यं-महावातं' प्रतिकूलौ सूर्यं-महावातौ यस्य तस्याभूतं, अतएव 'सम्भिलितेक्षणं' मुद्रितनेत्रं, 'शत्रुं', 'लघुं' शीघ्रं, 'उत्थितः', सन् विजिगीषुः 'इत्येवं कूटयुद्धेन हन्यात्' । 'प्रतिसूर्यंमहावातं' इत्यत्र 'प्रतिसूर्यं महावातं' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । १६ स० ॥ ६८ श्लो० ॥ ६८ ॥

नीहारेति । यतः, 'नीहारः', धूमिका, 'तिमिरं' अन्धकारः, 'गावः' गोसमूहः, 'अश्वं' विवरं, 'अद्रिः' पर्वतः, 'निम्नगाः' नद्यः, एताः, 'शत्रुं', 'अवन्ति' रक्षन्ति, अतः 'इत्यादि' नीहारादिकं, 'सत्त्वं' 'सन्तं' विद्यमानं, प्रायते क्वादयति यत् एवम्भूतं, 'सद्म' आश्रयस्थानं, 'प्रकीर्तितं' कथितं, बुधैरिति शेषः । 'अवन्ति शत्रुमित्यादि सत्त्वं सद्म प्रकीर्तितं' इत्यत्र 'वदन्ति शत्रुमित्यादि क्वचं सद्म प्रकीर्तितं' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० ॥ ६९ श्लो० ॥ ६९ ॥

उपसंहरन्नाह, साध्वेति । 'अप्रमत्तः' अवहितः, 'श्वसायवत्ती' श्वसाये स्थितः, विजिगीषुः, 'साधु' यथा भवति तथा, 'येन प्रकारेण' कूटयुद्धादिना, 'परं' शत्रुं, 'निहन्यात्' विनाशयेत् । 'अप्रमत्तः', विजिगीषुः 'चरैः' प्रणिधिभिः, 'समावेदिततत्प्रचारः' सम्यक्विज्ञापितशत्रुप्रचारः, सन्, 'तेनैव' तेन प्रकारेणैव, कूटयुद्धादिनेति यावत्, 'ततः' यातव्यात्, 'शत्रून्' शत्रून् कुर्वीत । 'साध्वप्रमत्तः' इत्यत्र 'साधु प्रवृत्तः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः, 'येन प्रकारेण' इत्यत्र 'यानंप्रकारेण' इति मुद्रितपुस्तकपाठश्च न समीचीनः । १६ स० ॥ ७० श्लो० ॥ ७० ॥

कूटयुद्धैः शत्रुबधे पापमाशङ्कन्नाह, नियतेति । विजिगीषुः 'नियतं'

निश्चयेन, 'कूटयुजेन', 'अचून्', 'उपनिहन्वात्' उपेत्य विनाशयेत् । 'दि'
यतः, 'हृद्गना' हृद्वेन, 'अचूनाशः', 'धर्म्म', 'ज', 'तिरयति' आश्रादयति,
विनाशयतीति यावत् । तदेव दृष्टान्तेन द्रष्टयति 'अचकितेति, 'सुनिश्चित-
शस्त्रः' सुतीक्ष्णायुधः, 'त्रोच्चरुन्' अन्वत्यासा, 'इव' यथा, 'अचकितं',
'निश्चितं', 'सुप्तं' निश्चितं, 'पाण्डवानां', 'अनीकं' सैन्यं, 'अघान' विना-
शितवान् । 'नियतमुपनिहन्वात् कूटयुजेन' इत्यत्र 'नियतमिति निहन्वात्
कूटयुजेषु' इति, 'तिरयति धर्म्मं हृद्गना' इत्यत्र 'तिरयति धर्म्मं हृद्गना'
इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ १६ स० । ७१ श्लो० । ७१ ।

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां उपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां

ऊनविंशः सर्गः ॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण अष्टादशः सर्गः ॥

अथ विंशः सर्गः । ७

मुद्रितपुस्तकानुसारेण ऊनविंशः सर्गः ।

ब्रूट्पृष्ठमभिधायाच्च प्रकाशयुद्धं सम्पादयितुं बलाङ्गानां कर्म्मणि, तत्र हस्तिकर्म्म श्लोकत्रयेण दर्शयति, प्रयाण इति । 'प्रयाणे' युद्धयात्रायां, 'पूर्व्यायित्वं', 'वनदुर्गप्रवेशनं', परेषां प्रासजननार्थमिति शेषः । 'अङ्ग-
तानां' अङ्गतपूर्व्याणां, 'मार्गाणां' पथां, 'तीर्थानां' जलावतरणिकानां, च 'प्रवर्त्तनम्', महाकायत्वादिति भावः । 'ङ्गतानाञ्च प्रवर्त्तनं' इति पाठान्तरं ॥
२० स० ॥ १ श्लो० ॥ १ ॥

तोयेति । 'तोयावतार-सन्तारौ', 'तथा', 'एकाङ्गविजयः' एकेनैव हस्त्यङ्गेन परसैन्यविजयः, 'अभिज्ञानां' मिलितानां, 'अनीकानां' पर-
सैन्यानां, 'भेदनं' पृथक्करणं, हस्तिसमूहप्रेरणादिति भावः । 'भिज्ञानां'
विधिज्ञानां, स्वसैन्यानां, 'सङ्गृहः' एकीकरणं ॥ २० स० ॥ २ श्लो० ॥ २ ॥

विभीषिकेति । 'विभीषिका' शत्रुषु प्रथमदर्शनं, 'विघातः' शत्रूणां
व्याघातकरणं, 'पुरप्राकारभङ्गनं' 'पुरस्य' नगरस्य, 'प्राकारभङ्गनं' प्राचीर-
भङ्गः, 'प्राकारद्वारभङ्गनं' इति मुद्रितपुस्तकपाठः । 'कोषनीतिः' कोषा-
नयनं, 'भयत्राणं' भयात् रक्षणं, यतानि 'हस्तिकर्म्म', 'प्रचक्षते' वदन्ति,
पूर्व्याचार्या इति शेषः । 'कोषनीतिर्भयत्राणं' इत्यत्र 'कोषनीतिर्भयत्राणमिति
मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० ॥ २ श्लो० ॥ २ ॥

रथकर्म्माभिधातुमाह, तुरङ्गस्येति । तुरङ्गस्य सैन्यस्य निषेधो रक्षकं,
'भेदस्य' भिन्नस्य, 'सन्धानं', 'रथकर्म्म', 'चतुरङ्गस्य' परानीकस्य, 'निषेधः'
प्रतिषेधः, 'बलरक्षणं' स्वकीयबलरक्षणं, 'अभिज्ञसन्धानं', हस्तिकर्म्मवत्
प्रवृत्तं इति रथकर्म्मैव तत् । हस्तिकर्म्माभिधायकश्लोकानन्तरं रथकर्म्मा-
भिधायकश्लोकः मुद्रितपुस्तके हस्तलिखितपुस्तकेषु च पतितः, परन्तु
हस्तलिखितपुस्तकेषु हस्तिकर्म्माभिधायकश्लोकाख्यानानन्तरं रथकर्म्मा-

भिधायकस्योक्तस्य व्याख्यानं वर्तते तच्च व्याख्यानं अस्माभिर्यथा दृष्टमुद्धृतं,
मलादर्शनात् अपरिशोधितमेव ॥ २० स० ३ श्लो० ॥ ३ ॥

वनेति । वनानां दिशां मार्गाणां 'विधयः' निरूपणां, अन्धकर्मैति सम्बन्धः,
'वीवधासाररक्षणं' 'वीवधः' तद्वृत्तादिसंग्रहः, 'आसारः' सैन्यानां सर्वतो-
व्याप्तिः, तयोः रक्षणं, 'अनुयानापसरणं' परसैन्यस्य आसोत्पादनार्थं 'अनु'
पश्चात्, 'यानं' गमनं, भङ्गदर्शनेन परबलान्याकृत्य हन्तृरपसरणं, 'शीघ्रं'
कार्योपपादनं' शीघ्रं सम्पादनीयानां कार्यानामुपपादनं, 'दीनानुसरणं'
'दीनानां' अनुकम्पनीयानां स्वबलानां, भयापसरणार्थं पश्चाद्गमनं अनुसरणं ।
'कोटीनां' उभयपक्षस्थितबलानां, 'जघनस्य' अवनिएकभागस्थितबलस्य
अनुसरणमिति शेषः, 'इत्यनुसरणं' । 'पक्षे' अन्वयिष्यते, च 'सम्बन्धे'
शस्त्रधारणं, पदातिकर्मैति शेषः । 'वनदिङ्मार्गप्रचयः' इति मुद्रितपुस्तक-
पाठः ॥ २० स० ५-६ श्लो० ॥ ५-६ ॥

शोधनमिति । 'कूपतीर्थानां' कूपजलावतरणिकानां, 'शोधनं' खनन-
क्रिया, 'प्रिविरस्य' कन्धावारस्थानस्य, 'मार्गाणां', 'यवसादिषु' पल्लादिषु,
आदियद्वात् लोचुकृण्टकशाखादिषु च यत् किञ्चित् कर्म तत् 'विश्वकर्म'
विशेषां सकलबलानां, 'कर्म', 'विश्वेयं', 'यवसादि च यत्किञ्चित्' इत्यत्र
'यवसादिषु यत्किञ्चित्' इति टीकोद्भूतपाठः । 'विश्वकर्म तत्' इत्यत्र
'विश्वकर्मवत्' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ २० स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

बलकक्ष्यान्यभिधानुमाह, जातिरिति । 'जातिः' विशुद्धजातिमत्त्वं,
'सत्त्वं' उत्तमत्वं, 'वयः' तदवयवत्वं, 'स्थानं' उत्पत्तिस्थानस्य उत्तमत्वं, 'प्राञ्जिता'
बलवत्त्वं, 'मर्म' जीवनस्थान-सन्धिस्थानादीनां विशुद्धत्वं, 'वेगिता' वेगवत्त्वं,
'तेजः' तैल्लं, 'प्रिच्छं' स्त्रे स्त्रे विषये हतविद्यत्वं, 'उदयत्वं' उन्नतत्वं,
'श्लेष्' स्थितेरचकत्वं, 'धैर्यं' इति पाठान्तरं । 'साधु विधेयिता' साधु-
यथा भवति तथा यथोक्तकारिता, 'इति' इतत्, 'सद्यङ्गनाचारवता'
अनीयकक्षणाचारयुक्तानां, 'पत्न्यन्व-रथ-दन्तिनां', 'कक्षयं' असाधारणचिह्नं,
'इतेन' उक्तकक्षणेन, 'युक्तान्' विशिष्टान्, पत्न्यन्व-रथ-दन्तिना इति

शेषः । 'कर्मसु' युद्धकर्मसु, 'योजयेत्' प्रेरयेत् । 'जातिः सत्त्वं' इत्यत्र 'जातिस्थानं' इति, 'प्राणिता' इत्यत्र 'प्राणिनां' इति, 'उदयत्वं' इत्यत्र 'शीघ्रगत्य' इति, पत्त्वन्व-रथ-दन्तिनां' इत्यत्र 'पत्त्वन्व-रथ-वाजिनां' इति च मुद्रितपुस्तकपाठा न समीचीनाः ॥ २० स० ८-६ श्लो० ॥ ८-६ ॥

पदातीनां युद्धानुकूलां भूमिमभिधातुमाह, सस्थूयेति । 'सापसारा' अपसरणप्रदेशसहिता, 'जातिविषमा' जातिबन्धुरा, या भूमिः सा पदातीनां युद्धानुकूला इति शेषः । अन्यत् स्पष्टं ॥ २० स० १० श्लो० ॥ १० ॥

अश्वानां युद्धानुकूलां भूमिमभिधातुमाह, अल्पेति । 'अल्पदक्षोपणा' अल्पा दक्षाः उपलाञ्छ यस्यां सा तथाभूता । 'अच्छिन्ना' गर्त्तरहिता, 'कर्त्तरा' सूक्ष्मपाषाणरहिता, 'निष्पङ्गा', 'सापसारा', खम्भता या भूमिः सा 'वाजिभूः' अश्वानां युद्धानुकूला भूमिरित्यर्थः ॥ २० स० ११ श्लो० ॥ ११ ॥

रथयुद्धानुकूलां भूमिमभिधातुमाह, निःस्थानिवति । श्लोकद्वयं प्रतीतं । मुद्रितपुस्तके चयोदशसंख्यकः श्लोकः असङ्गतत्वात् हस्तलिखितपुस्तकेऽविद्यमानत्वाच्च न व्याख्यातः ॥ २० स० १२-१३ श्लो० ॥ १२-१३ ॥

गजानुकूलां भूमिमभिधातुमाह, मर्द्दनीयेति । श्लोकार्थः सुगमः ॥ २० स० १४ श्लो० ॥ १४ ॥

युद्धे राजस्थानमभिधातुमाह, जयेति । 'अप्रतियहः' अनाक्रमणीयः, 'मतिमान्' नीतिशास्त्रनिपुणः, 'जयार्थी' विजिगीषुः, 'नैव युध्येत' स्वयं युद्धं न कुर्वीत । 'वा' यदि, 'आवश्यकत्वात्', 'युध्येत', 'तदा', 'अतिवक-वेदितः', सन् युध्येत इत्यर्थः । हस्तलिखितपुस्तके तु श्लोकोऽयं भिन्नक्रमेण लिखितः स च क्रमः, "जयार्थी नृपतिस्त्रिंशत् दूरं गत्वाप्रतियहे । भिन्नच प्रतिगृह्णीयात् न हि युध्येत तं विना" इति । आस्थानन्तु 'जयार्थी' विजिगीषुः राजा, 'दूरं' युद्धक्षेत्रात् इति शेषः, 'गत्वा त्रिंशत्', अप्रतियहे स्थाने स्थितः 'भिन्नं' परैरपहृतं प्रतियहविजिगीषमिति यावत्, न्यसैन्यमिति शेषः 'प्रतिगृह्णीयात्' रक्षोदित्यर्थः, 'हि' यतः, 'तं' राजानं, 'विना न युध्येत', सैन्यमिति शेषः ॥ २० स० १५ श्लो० ॥ १५ ॥

कोषस्थानमभिधातुमाह, गजेभ्येति । कोषः गजेषु आरोपितः काव्यं तथा च सुरस्थो भवतीति । 'श्रीभयानैः' तुरङ्गोद्गादिभिः यानैः, 'अधिकृतसन्निधायितः, रक्षासौकार्यार्थमेवेति भावः । 'यत्र', 'राजा' विजिगीषुः 'तत्र', 'कोषः', 'हि' यस्मात्, 'राजता', 'कोषाधीना', यस्य कोषः स एव राजा भवतीत्यर्थः ॥ २० स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

कोषप्रयोजनमभिधातुमाह, प्रत्यय इति । 'प्रत्यये' अभिगमे, 'क' विभुबधादौ, 'हते' निर्वर्त्तिते सति, 'ह्लाघमानः' वर्जयन्, 'हतादरः' हतसम्मानः, 'याधेभ्यः', 'वतः' तस्मात्, 'दद्यात्' स्वकोषं प्रयच्छेत्, 'हि' यस्मात्, 'क' कौनाम पुरुषः, 'दातुः' दानशीलस्य विजिगीषोः, 'न युध्येत', अपि तु सर्वं एव युध्येत ॥ २० स० १७ श्लो० ॥ १७ ॥

दानसंस्थानमभिधातुमाह, दद्यादिति । विजिगीषुः 'प्रहृष्टः' आनन्दितः, सन्, 'राजघातिने' शत्रुबलेषु यो राजा तद्घातिने, 'वर्ज्यानां' आहित-द्रव्यविशेषाणां, 'नियुतं' कर्त्तुं, 'दद्यात्', 'तत्सुतबधे' तस्य दास्यः सुतबधे, 'तथा सेनापतिबधे', 'तदर्द्धं' नियुताद्धं, पश्चात्सहस्राधीत्यर्थः । दद्यादिति पूर्वैखानान्वयः एवमुत्तरत्रापि ॥ २० स० १८ श्लो० ॥ १८ ॥

प्रवीराणामिति । 'प्रवीराणां' प्रहृष्टवीराणां, यः 'मुख्यः' प्रधानः, तस्य 'बधे' शतगुणं शतं दशसहस्रं, 'कुञ्जरबधे' हस्तिबधे, 'तदर्द्धं' शतगुण-शताद्धं, पञ्चसहस्रमिति यावत् । 'प्रधानस्यन्दनस्य' प्रधानरथस्य, 'बधे' विनाशे, च तदर्द्धमिति सम्बन्धः । 'प्रधानस्यन्दनस्य च', इत्यत्र 'प्रधानस्यन्दनस्य च', इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० १९ श्लो० ॥ १९ ॥

सहस्रचेति । 'चापिबधे' धन्विबधे, 'सहस्रं' दशशतं, 'पत्तिमुख्यबधे' पदातिप्रधानविनाशे, 'गवां विंशतिकं', 'सर्वं' समस्तं सैन्यं, 'भोज-द्वैगुण्यं' 'भोजः' उपजोविका, तस्य द्वैगुण्यं यत्र तत् तथाभूतं कुर्वीदिति शेषः । 'पत्तिमुख्यबधे' इत्यत्र 'पत्तिमुख्यबधे' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० २० श्लो० ॥ २० ॥

रथमिति । 'रथ्यं' रजतं, 'हेम' सुवर्णं, 'कुण्डं' सर्वरौप्यनिष्पातुः, 'क',

‘यत्प्रयति’, ‘तस्य तत्’ । ‘वा’ अथवा, ‘हृद्यः’ श्लाघादितः, ‘नराधिपः’ राजा, ‘योधान्’, ‘ब्रह्मणुरूपं’ कार्याणुरूपं, ‘दद्यात्’ । ‘ब्रह्मणुरूपं वा’ इत्यत्र ‘ब्रह्मणुरूपं हि’ इति मुद्रितपुस्तकपाठः, ‘योधान् नराधिपः’ इत्यत्र ‘योधान् प्रहर्षयन्’ इति पाठान्तरं, ‘रूप्यं’ इत्यत्र ‘गुण्यं’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० २१ श्लो० ॥ २१ ॥

सूहरचनायां बलानां अवस्थानभूमिमभिधातुमाह, पञ्चेति । ‘अरुद्धिः’ विन्तृत्कनिष्ठः बद्धमुच्छिहस्तः, तैः पञ्चभिः कल्पितं देशमानं ‘धनुः’, ‘तस्मिन्’ धनुषि, पञ्चारत्निप्रमाणाभूभाग इति यावत् । ‘धन्विनं’ धनुर्धरं, ‘युधि’ संग्रामे, ‘स्थापयेत्’ । ‘त्रिगुणे’ धनुस्त्रयपरिमितस्थाने, पञ्चदशारत्निभूभागे इति यावत् । ‘अश्वः’, ‘योज्यः’ इति शेषः । ‘पञ्चसु पञ्चसु’ पञ्चगुणितेषु पञ्चधनुषु, पञ्चविंशत्यरत्निप्रमाणाभूभागेष्विति यावत् । ‘रथ-गजौ’, ‘योज्यौ’ स्थापनीयौ । ‘पञ्चारत्निर्धनुस्तस्मिन् स्थापयेद् धन्विनं’ इत्यत्र ‘पञ्चारत्निर्धनुस्तस्मिन् स्थापयेद्विनं’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । ‘त्रिगुणेश्वः’ इत्यत्र ‘त्रिगुणाश्वौ’ इति मुद्रितपुस्तकपाठोपि न सम्यक् ॥ २० स० २२ श्लो० ॥ २२ ॥

सूहरचनायां बलानां असङ्ख्यार्थं परस्परान्तरमभिधातुमाह, समेति । ‘समः’ चतुर्दशाङ्गुलप्रमाणां, सः ‘अन्तरं’ अन्तरालं, यस्य स तथाभूतः, ‘पुरुषः’ पदातिपुरुषः, एकपदातिपुरुषात् अपरपदातिपुरुषस्यान्तरं चतुर्दशाङ्गुलप्रमाणाभितिभावः । ‘तुरङ्गः’ अश्वः, ‘त्रिसमान्तरः’ द्विचत्वारिंशदङ्गुलप्रमाणान्तरः, एकतुरङ्गात् अपरतुरङ्गः उक्तप्रमाणान्तरः इति भावः । ‘कुञ्जरः’ हस्ती, ‘स्यन्दनः’ रथश्च, ‘पञ्चसमान्तरः’ सप्तत्यङ्गुलप्रमाणान्तरः, एककुञ्जरात् अपरकुञ्जरः एकस्यन्दनात् अपरस्यन्दनश्च उक्तप्रमाणान्तर इति भावः ॥ २० स० २३ श्लो० ॥ २३ ॥

तथेति । ‘आयामे’ युद्धार्थप्रसरणे, तथा ‘विनिवर्त्तने’ विश्रामार्थाप्रसरणे, ‘अथा’ येनप्रकारेण, ‘असंवाधो भवेत्’ सङ्गीर्णता न भवेत्, ‘तथा’ तेन प्रकारेण, ‘पञ्च-रथ-दन्तिनः’, ‘युद्धेरन्’ । विजयीर्थायां रथभूमौ पूर्वोक्त-

प्रमाणादधिकमप्यन्तराणं कार्यमितिभावः । 'आयामे' इत्यत्र 'आयामः'
इति मुद्रितपुस्तकपाठो न साधुः ॥ २० स० २४ श्लो० ॥ २४ ॥

असङ्गरेणेति । 'असङ्गरेण' भिन्नजातीयामिश्रणेन, 'युद्धेरन्', यतः
'सङ्गरेः' भिन्नजातीयमिश्रणं, 'सङ्गलावहः' सङ्गीर्णताप्रापकः । 'तु' पुनः,
'महासङ्गलयुद्धे', 'महागजान्', 'संश्रयेरन्', आकुलत्वापनोदनार्थमिति-
भावः । 'असङ्गरेण' इत्यत्र 'सङ्गरेण च' इति 'महागजान्' इत्यत्र 'महा-
कुलान्' इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ २० स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

बलविशेषस्य प्रतियोद्धनभिधातुमाह, अश्वस्येति । 'अश्वस्य' अश्व-
रोहिणः पुरुषस्य, 'त्रयः' त्रिसंख्यकाः, 'पुरुषाः' पदातया, 'प्रतियोद्धारो-
भवेयुः', 'कुञ्जरस्य' हस्त्यारोहिणः पुरुषस्य, 'पञ्चाश्वः' पञ्चसंख्यका अश्व-
रोहिणः पुरुषाः, प्रतियोद्धारो भवेयुरिति पूर्वोक्तान्वयः । 'इतिकल्पाः'
एवं प्रणाल्यः, 'विधेया' विधातव्याः । 'अश्वस्य' इत्यत्र 'अवश्यं' इति मुद्रित-
पुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० २६ श्लो० ॥ २६ ॥

कुञ्जरस्य प्रतियोद्धन्तरमभिधातुमाह, पादचारा इति । 'दशपञ्च च
पादचाराः पुरुषाः' पञ्चदशसंख्यकाः पदातिपुरुषाः, कुञ्जरस्य प्रतियोद्धारो
भवेयुरितिशेषः । 'नागस्य' हस्तिनः, 'कथितं' उक्तं, 'इति' एवं, 'विधानं',
'स्यन्दनस्य' रथस्य, विज्ञेयमितिशेषः । 'पादचारा भवेयुश्च' इत्यत्र 'पादशो
भावयेदश्व' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ २० स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥

अनीकानां परस्परान्तरमभिधातुमाह, अनीकेति । 'अनीकं' व्यूहाङ्गं,
'इति' उक्तक्रमेण, अश्वपदातियुक्ताः 'नवद्विपाः', अनीकमपि 'कल्प्या'
कल्पनीयाः, तथाच 'तस्यानीकस्य', 'रन्ध्रं' अन्तराङ्गं, 'पञ्चापायं' पञ्चविं-
शत्यरन्धिप्रमाणं, भवतीतिशेषः । अस्य श्लोकस्य पूर्वार्द्धं मुद्रितपुस्तके
नास्ति, पूर्वार्द्धन्तु "अनीकमिति विज्ञेयमिति कल्प्या नव द्विपाः" । 'तस्या-
नीकस्य' इत्यत्र 'तथानीकस्य' इति मुद्रितपुस्तकपाठः । यत् शेषार्द्धमुक्तं तत्
हस्तलिखितपुस्तके अवर्तमानं अतीवासङ्गतम् ॥ २० स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

इत्थनीकेति । 'इत्थनीकविभागेन' नवद्विपरिकल्पितेन, 'शूद्रसम्पदः'

वकर्त्ता, 'स्थापयेत्' । 'उरस्यकक्षपक्षान्' 'उरस्याः' 'उरसि' ब्यूहस्य मध्ये, रचितसैन्यानि, 'कक्षाः' कक्षस्थितसैन्यानि, 'पक्षाः' पक्षस्थितसैन्यानि, 'एतान्', 'तुल्यान्' समद्विपसंस्थान्, 'प्रचक्षते' । अयं श्लोको मुद्रित-पुस्तके नास्ति । श्लोकस्तु "इत्यनीकविभागेन स्थापयेद् ब्यूहसम्पदः । उरस्यकक्षपक्षांश्च तुल्यानेतान् प्रचक्षते" इति ॥ २० स० २६ श्लो० ॥ २६ ॥

ब्यूहस्य अङ्गान्यभिधातुमाह, उर इति । 'उरः' ब्यूहमध्यस्थमनीकं, 'कक्षौ' उरस्यस्य समिहितपार्श्वद्वयस्थमनीकं, 'पक्षौ' कक्षाधःपार्श्वद्वयस्थमनीकं, 'मध्यं' पक्षयोर्वह्निःस्थितमनीकं, 'एष्टं' मध्यस्य एष्टतोऽवस्थितमनीकं, 'प्रतिग्रहः' एष्टाख्यादनीकात् द्विशतधनुर्व्यवहितमनीकं, 'कोटिः' एकपक्षस्थितमनीकं, 'ब्यूहशास्त्रज्ञैः' ब्यूहशास्त्रनिपुणैः, 'सप्ताङ्गः' उरःप्रभृति-सप्तविधाङ्गसम्पन्नः, 'ब्यूहः', 'इष्यते' ॥ २० स० ३० श्लो० ॥ ३० ॥

आचार्यमतमभिधातुमाह, उरस्येति । 'उरस्यकक्षपक्षैस्तु' उरःस्थित-कक्षस्थित-पक्षस्थितानीकैः, 'प्रतिग्रहैश्च' प्रतिग्रहस्थितानीकैश्च, 'अयं ब्यूहः', 'गुरोः' दृश्यते । 'पक्षाभ्यां परिवर्जितः' पक्षस्थितानीकविरहितः, 'एषः' ब्यूहः, 'शुक्रस्य' शुक्राचार्यस्य, अभिमतः इति शेषः । 'कक्षाभ्यां परिवर्जितः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ 'उरस्यकक्षपक्षैस्तु ब्यूहोयश्च प्रतिग्रहैः' इत्यत्र 'उरश्च कक्षपक्षौ च ब्यूहोयं सप्रतिग्रहः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ २० स० ३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

सेनाङ्गपतिजज्ञमभिधातुमाह, अभेद्या इति । 'अभेद्याः' भेदेनावगत्याः, 'कुजजाः' संहशोत्पन्नाः, 'मौजाः' मूलपुरुषसम्बन्धादागताः, 'जब्जकष्याः' जब्जो जष्यो वै ते तथाभूताः, 'प्रहारिणः' प्रहरणशीलाः, 'दृष्टयुद्धप्रति-क्रियाः' दृष्टा 'युद्धप्रतिक्रिया' युद्धप्रतिकारः, वै ते तथाभूताः, एवंभूता जनाः 'सेनाङ्गपतयः' 'सेनाङ्गानां' इत्यन्व-रथ-पदातिरूपचतुरङ्गवजानां, 'पतयः' अधिष्ठातारः, 'कार्याः' । 'मौजाः' इत्यत्र 'भेद्याः' इति मुद्रित-पुस्तकपाठः ॥ २० स० ३२ श्लो० ॥ ३२ ॥

सेनाङ्गपतिविधेयमभिधातुमाह, प्रवीरेति । श्लोकार्थः प्रतीतः ॥ २० स० ३२ श्लो० ॥ ३२ ॥

कल्पितेति । 'प्रहृ' असारं, 'यत्किञ्चित् सैन्यं', 'तत्', 'ब्रूहस्य' समाङ्ग-
ब्रूहस्य, 'मध्ये भवेत्' । 'यत्किञ्चित्', 'युद्धवृत्त' युद्धोपकरणैकं, 'मन्-
'अघने' ब्रूहस्य अघनप्रदेशे, 'भवेत्' । 'प्रहृसैन्यम्' इत्यत्र 'प्रहृसैन्यम्'
इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० ३४ श्लो० ॥ ३४ ॥

प्रविग्रहानीकस्यैव विशेषमभिधातुमाह, युद्धार्थमिति । 'युद्धकुशलः'
युद्धशास्त्रनिपणः, विजिगीषुरितिशेषः । 'संयामार्थं', 'मुग्धानीकं',
कृष्णामरादिराजचिह्नरहितं सैन्यं, 'नियोजयेत्', । स्वयन्तु युद्धस्थले न
यायादितिभावः । तेनैव राजा रक्षितो भवति । 'हि' यतः, 'युद्धं' 'नायक-
प्राणं' विजिगीषुप्राणं । 'तत्' युद्धं, 'अनायकं' विजिगीषुरहितं, सत्
'हन्त्यते' विफलं भवति । 'युद्धकुशलः' इत्यत्र 'युद्धकुशलः' इति मुद्रित-
पुस्तकपाठो न साधुः । 'मुग्धानीकं' इत्यत्र 'चण्डानीकं' इति मुद्रितपुस्तक-
पाठः ॥ २० स० ३५ श्लो० ॥ ३५ ॥

अचलव्यूहं अप्रतिहतव्यूहमभिधातुमाह, व्यूह इति । 'अनुपठमिति
वीक्षा इच्छत्या । तथाच अनुपठं अनुपठं विन्यस्तैः 'पत्तन्त्र-रथ-दन्तिभिः'
'अचलः' अचलनामकः, 'ब्रूहः', भवतीतिशेषः । तद्यथा पत्तीनां पृष्ठतः
अश्वानाः, अश्वानां पृष्ठतः रथाः, रथानां पृष्ठतः दन्तिनाः । 'तथा' अनुपठं
'अनुपठं' विन्यस्तैः, 'हस्तन्त्र-रथ-पत्तिभिः', 'अप्रतिहतः' अप्रतिहताश्वः,
'ब्रूहः', 'ज्ञेयः' । तद्यथा हस्तिनां पृष्ठतः अश्वानाः, अश्वानां पृष्ठतः रथाः,
रथानां पृष्ठतः पत्तयः इति ॥ २० स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

अन्तभिदं ब्रूहमभिधातुमाह, मध्येति । यस्य ब्रूहस्य 'मध्येदेशे', 'हया-
नीकं' अश्वसैन्यं, 'कक्षयोः', 'रथानीकं' रथारूढसैन्यं, 'पक्षयोः', 'गजानीकं'
गजारूढसैन्यं, सोयं 'ब्रूहः', 'अन्तभिदं' 'अन्तं' शत्रुबलस्य मध्यं, भिनक्ति
यः स तथाभूतः, 'स्मृतः', ॥ २० स० ३७ श्लो० ॥ ३७ ॥

बलानां कस्यचिदभावे ब्रूहविधौ विधेयमाह, रथेति । श्लोकार्थः सुगमः ॥
२० स० ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

बलानां भौडस्ये विधेयमाह, विभज्येति । 'पत्तन्त्र-रथ-कुञ्जरान्',

विभज्य', 'यूहे' साकारे यूहे, 'प्रक्षिपेत्' । 'यदि', 'दण्डबाहुल्यं' बलपाचुर्यं, 'स्यात्'; 'तदा', यूहः 'आवापः', 'प्रकीर्त्तितः', अधिकबलानां आवपनात् । अस्य श्लोकस्य उत्तरार्द्धस्थाने अपराद्धं मुद्रितपुस्तके मुद्रितं, तदार्द्धन्तु अत्र न सङ्गतं । अस्य शेषार्द्धन्तु एकचत्वारिंशदङ्कितश्लोकस्य पूर्वार्द्धस्थाने मुद्रितं । तत्तु । "यदि स्याद्दण्डबाहुल्यं तदावापः प्रकीर्त्तितः", इति. 'यूहे' इत्यत्र 'मध्ये' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ २० स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

महायूहस्य भेदानभिधातुमाह, धनुरिति । श्लोकार्थः सुगमः । अयं श्लोकः हस्तलिखितपुस्तकद्वये नास्ति ॥ २० स० ४० श्लो० ॥ ४० ॥

साकारयूहानां तद्भेदानाच्च उद्देशमभिधातुमाह, मण्डलेति । मण्डलश्च असंहतश्च 'मण्डलासंहतौ' वक्ष्यमाणलक्षणौ, 'भोगो दण्डश्च' एतादृषि वक्ष्यमाणलक्षणौ । एते चत्वारः एव 'मनीषिभिः', 'प्रकृतियूहाः' विद्वत्तिरहिताः यूहाः, 'प्रकीर्त्तिताः' । 'मण्डलासंहतौ' इत्यत्र 'मण्डलोऽसंहतः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ २० स० ४१ श्लो० ॥ ४१ ॥

दण्डादियूहानां स्वरूपमभिधातुमाह, तिर्यङ्गिति । 'तिर्यङ्क', 'वृत्तिः' अवस्थितिः, यस्यासौ 'दण्डः' दण्डाख्यः यूहः, सैन्यानां दण्डवत्तिर्यङ्गवस्थितिर्दण्ड इति भावः । 'भोगः' भोगाख्यः यूहः, 'अन्वावृत्तिः' 'अनु' पञ्चाङ्गावेनावृत्तिर्यस्यासावन्वावृत्तिः । 'भोगोऽन्वावृत्तिरेव च' इत्यत्र 'भोगत्वाद् वृत्तिरेव च' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । 'मण्डलः', 'सर्वतोवृत्तिः' सर्वतोमुखः, मण्डलाकारे यूहे सर्पशरीरवन्मण्डलस्थितानां गजादिहेन्यानामवस्थितिरिति भावः । 'पृथक् वृत्तिः' 'असंहतः' असंहताख्यः यूहः, अत्र यूहे समस्तसैन्यानां पृथग्भावेनावस्थितिरिति भावः । तद्वयथा । क. उ. क. । अस्य श्लोकस्य शेषार्द्धं मुद्रितपुस्तके नास्ति । शेषार्द्धन्तु "मण्डलः सर्वतोवृत्तिः पृथक् वृत्तिरसंहतः" इति ॥ २० स० ४२ श्लो० ॥ ४२ ॥

दण्डयूहस्य भेदानभिधातुमाह, प्रदर इत्यादिना । दण्डस्य प्रदरेत्यादयः सप्तदश भेदा भवन्ति । अन्यत् प्रतीतं । 'दण्डभेदास्तुर्जयः' इत्यत्र

‘दण्डभेदाः सुदुर्जयः’ इति मुद्रितपुस्तकपाठः । २० स० ४३-४४

॥ ४३-४४ ॥

प्रदरादीनां लक्ष्म्याद्याह, अतिक्रान्त इत्यादिना । ‘अतिक्रान्तसु पक्षाभ्यां’, अविपर्यये इत्यर्थः । स एव दण्डः पक्षाभ्यां ‘अतिक्रान्तः’ अति-
 क्रम्यगतः, प्रदरो भवति । उभयकक्षस्थपराणीकप्रदारणात् प्रदराख्य
 • इतिभावः । तस्याकारो यथा

क	क

 । ‘प्रतिक्रान्तः’ पक्षाभ्यां प्रतिक्रान्तः,
 पक्षाद्गतः, दृढको भवति । तस्याकारः तद्वयथा

क	उ	क

 । ‘अति
 क्रान्तसु पक्षाभ्यां’ इति, कक्ष-पक्षाभ्यां अतिक्रान्तः अस्य ह्यो व्यूहः, तस्याकारः
 तद्वयथा

प	०	प
क	उ	क
प्र		

 । ‘अयोन्यस्येति व्यूहत्रितयस्य विपर्ययः चापः, कक्षाभ्यां

प्रतिक्रान्तत्वात् चापसंज्ञा । तद्वयथा

प	उ	प
क	क	
प्र		

 । ‘तद्विपर्ययः’ दृढकवि-

पर्ययः, अतिक्रान्तपक्षात्वात् । अस्य विपर्ययः ‘प्रतिष्ठः’, प्रतिक्रान्तपक्षात्वात् ।
 श्येनाकारत्वात् श्येनाख्यः । ‘स्यूणापक्षाः’ पक्षयोः स्थाने स्यूणाव्यूहो यस्यासौ
 स्यूणापक्षः । अयं विजयाख्यः व्यूहः । ‘धनुःपक्षाः’ इति चापव्यूहः पक्षयोः-
 स्थाने यस्यासौ ‘धनुःपक्षाः’, अयं सङ्गयाख्यः व्यूहः । ‘द्विस्यूणः’ इति
 द्विगुणितस्यूणः, अयं विभ्रालविजयाख्यः व्यूहः । तस्यकारः तद्वयथा

≡	=	≡	=	≡

 । ‘दण्ड ऊर्ध्वगः’ इति, ऊर्ध्वगो दण्ड इत्येव सुची-
 व्यूहो भवति । तद्वयथा

≡	-	-	-	≡

 । कार्ययोः स्थाने स्यूणा-
 व्यूहो यस्यासौ स्यूणाकारः ‘अतिक्रान्तपक्षा इति, अयं चमूमुखः व्यूहः ।
 ‘अन्योस्य विपर्यय इति ‘अस्य’ चमूमुखस्य व्यूहस्य, ‘विपर्ययः’, उत्तरस्य
 पक्षाभ्यां प्रतिक्रान्तपक्षात्वात् सुखाख्यो व्यूहो भवति । तद्वयथा

क	प	उ	क	प

 । ‘द्विचतुर्दण्ड इति द्विगुणितदण्डो वलयो भवति ।
 चतुर्गुणितदण्डो दुर्जयो भवति । तद्वयथा

क	प	उ	क	प
प्र				

 । २० स०

भोगभेदानामुद्देशमाह, गोमूत्रिकेत्यादि । 'गोमूत्रिका' गवां मूत्रवद्रेखा-
 त्तरो विद्यते अस्याः तथाभूता । 'अहिसारी' अहेः सरणस्थानच्चाहिसारीत्य-
 भिधीयते । 'अहिसारी च' इत्यत्र 'अहिसञ्चारी' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ।
 अनयोः प्रयोगः तद्व्यथा

क	उ	क	प	उ

 ॥ २० स० ४८ श्लो०
 ॥ ४८ ॥

दग्धेति । दग्धव्यूहः पक्ष्म्याने यस्यासौ 'दग्धपक्षः' 'युगोद्देश्यः' इति
 उरस्यं दिगुणितं विधेयमित्यर्थः अर्थापत्त्या कक्षानीके विधेयः । 'तद्विपर्ययः
 मकरः' इति सर्वशकटसंख्यविपर्ययमुखो मकरः । तथा 'व्यतिकीर्णः'
 शेषः कुञ्जरवाजिभिरिति, परितः पताकाकारोयं व्यूहः मध्ये कुञ्जर-
 वाजिभिर्यतिकीर्णो भवति, मकर एवेति । 'व्यवकीर्णः' इति, 'कुञ्जर-
 राजिभिः' इति च मुद्रितपुस्तकपाठः । पूर्वश्लोके 'परिपताककः' इत्यत्र
 'परिपतन्तकः' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ २० स० ४८ श्लो० ॥ ४९ ॥

मण्डलभेदानभिधातुमाह, मण्डलेति । 'मण्डलव्यूहभेदौ सर्वतोभद्रदु-
 र्जयौ' । तत्र प्रथमः सर्वतोमुखः, गजानीकोयं दुर्जयः ॥ २० स० ५०
 श्लो० ॥ ५० ॥

असंहतभेदानभिधातुमाह, अर्द्धचन्द्रक इति । 'अर्द्धचन्द्रकः' अर्द्धचन्द्रा-
 कृतिः, तद्व्यथा

क	क

 । 'उद्धारः' चतुःसैन्यः, तथा पञ्चसैन्यः, तथा
 उ

कर्कटाख्यः, तथा काकपादिका, तथा गोधिका, इत्यादयो व्यूहास्वाकार-
 भेदेन ज्ञेयाः । कर्कटश्छायाकारसदृशरचिततत्तत्सैन्यं व्यूहानां कर्कट-
 श्छादीनि नामधेयानि भवन्तीति फलितार्थः ॥ २० स० ५१-५२ श्लो०
 ॥ ५१-५२ ॥

एत इति । 'प्रयोक्तृतिः' व्यूहविधानज्ञैः, 'एते सप्तदश', 'भेदतः'
 विभागतः, 'प्रोक्ताः' प्रकर्षेण कथिताः । 'तथा', 'मण्डलस्य' मण्डलाख्यस्य
 व्यूहस्य, 'भेदतः', 'व्यूहद्वयं', प्रोक्तं । 'असंहताः' असंहताख्याः 'व्यूहाः'
 'षट्' षड्विधाः । 'भोगव्यूहाः' भोगाख्यव्यूहाः, 'पञ्चधा' पञ्चप्रकाराः ।

'युद्धकाल उपस्थिते' युद्धसमये आगते । 'यूहस्यै', 'प्राथोन्याः स्युः' प्रागुक्ता यूहाः प्रयोक्तव्या भवेयुः । 'दृढयूहाश्च भेदतः' इत्यत्र, दृढ-यूहाश्च पक्षधा' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० ५३-५४ स्त्रो० ॥ ५३-५४ ॥

पक्षादीनामिति । 'पक्षादीनामनीकेन' पक्षादिस्थितसैन्येन, 'हत्वा' विनाश्य, 'शेषैः' अवशिष्टानीकैः, 'परिच्छिपेत्' वेष्टयेत् । 'उरसा' उर-स्थितानीकेन, 'समाहृत्य', 'कोटीभ्यां' कोटिद्वयसैन्यैः, 'परिवेष्टयेत्', शत्रुसैन्यानीतिशेषः । 'शेषैः' इत्यत्र 'शेषं' इति, 'परिवेष्टयेत्' इत्यत्र 'परि-वेष्टयन्' इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० ५५ स्त्रो० ॥ ५५ ॥

परकोटीत्यादिश्लोकद्वयं प्रतीतार्थं । 'यूहप्रयत्नेन' इत्यत्र 'यूहप्रयोगेन' इति पाठान्तरं । 'यूहकृते' इत्यत्र 'यूहजातं' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० ५६-५७ स्त्रो० ॥ ५६-५७ ॥

यत इति । विजिगीषुः उभयपक्षेपि 'यतः' यत्र, 'फल्गु' असारं सैन्यं, तथा 'यतः' यत्र, 'अभिन्नं' संहतं सैन्यं, एवं 'यतः' यत्र, 'यूहैरधिष्ठितं', 'ततः' तत्र, 'रिपुबलं हन्यात्' । 'आत्मानश्चापि' स्वकीयबलश्चापि, 'दृढ-येत्' बर्द्धयेत् । 'यूहैरधिष्ठितं' इत्यत्र 'दुहैरधिष्ठितं' इति मुद्रितपुस्तक-पाठः ॥ २० स० ५८ स्त्रो० ॥ ५८ ॥

सारमिति । 'सारं' सारवदरिसैन्यं, 'द्विगुणसारैश्च' अरिसैन्यसारात् द्विगुणसारवता निजबलेन, 'फल्गु' असारमरिसैन्यं, 'सारैश्च' सारवता निजबलेन, 'पीडयेत्' हयात् । 'संहतं' अभिन्नमरिसैन्यं, 'प्रचख्यैः' भीषणैः, 'गजानीकैः' गजसैन्यैः, 'वारयेत्' पीडयेत् । 'सारं' इत्यत्र 'अरिं' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ २० स० ५९ स्त्रो० ॥ ५९ ॥

दुर्जयानिति । 'सिंहवसासिक्तैः' 'सिंहस्य', 'वसया' भेदसा, 'सिक्तैः' उक्षितैः । अन्यत् स्पष्टं । २० स० ६० स्त्रो० ॥ ६० ॥

सलोहेति । 'सलोहजाकैः' लोहजाकाहृतैः, 'दृढनद्धनैः', 'सुखण्डितैः' सुखण्डितैः, 'ऊर्जितपादरक्षैः' सुदृढचर्मसंग्रहपादैः, 'प्रनीरयौघैः' प्रसङ्घ-

श्रीराधिक्षित्तैः, 'मददुर्निवोरेः' मदोत्कटैः, 'गजेन्द्रैः', 'द्विषतां' शत्रूणां,
'अनीकं' हन्यात् ॥ २० स० ६१ श्लो० ॥ ६१ ॥

इकोपीति । 'इकोपि' असहायोपि, 'मदसम्बगुणोपपन्नः' मद-बलगुण-
सम्पन्नः, 'वारणपतिः' गजेन्द्रः, 'द्विषतामनीकिं', 'व्यक्तं' सम्यक्, 'निहन्ति' ।
'हि' यतः, 'द्विषतिभुजा' राक्षा, 'विजयः', 'नागेषु' हस्तिषु, 'निबद्धः',
'तस्मात्', 'नृपतिः', 'सदा', 'गजाधिकबलः', 'स्यात्' ॥ २० स० ६१ श्लो०
॥ ६२ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां उपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां *

विंशः सर्गः ।

सुद्विप्तपुस्तकानुसारेण जनविंशः सर्गः ।

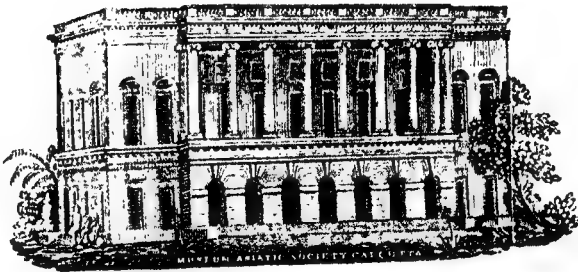
समाप्ता चेयं कामन्दकीयनीतिसारटीका ।

11 S. 26

BIBLIOTHECA INDICA ;
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 179.

THE NĪTISARA,
OR
THE ELEMENTS OF POLITY,
BY KAMANDAKI.

EDITED BY
RAJENDRALALA MITRA.

FASCICULUS II.

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
1861.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE NEW SERIES.

The Vais'eshika Sútras, with Commentaries, by Pandita Jaya Narayana Tarkapanchanana. Complete in five Fasc. Nos. 4, 5, 6, 8 and 10.
The Sápñdilya Sútras with Swapnes'wara's Commentary. Edited by Dr. J. R. Ballantyne, LL. D. Complete in one Fasc. No. 11.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

A translation of the Súrya Siddhánta and Siddhánta S'iromani, by Pandita Bápú Deva Sástri, under the superintendence of Archdeacon Pratt. Fasc. I. II. Nos. 1 and 13, containing the Súrya Siddhánta and the first portion of the Siddhánta S'iromani.
The Dása Rúpa with the exposition of *Dhanika. Edited by F. E. Hall, D. C. L. Fasc. 1. No. 12.

BIBLIOTHECA INDICA;
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS,

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

Hon. Court of Directors of the East India Company,

AND THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS,*

IN THE OLD SERIES.

The LALITA VISTARA, or Memoirs of the Life and Doctrines of SÁKYA SINHA. Edited by Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA. Already published, Fasciculi I. II. III. IV. and V. Nos. 51, 73, 143, 144 and 145.

The Prákrita Grammar of Kramadís'wara. Edited by Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA.

An English translation of the CHHÁNDOGYA UPANISHAD of the Sáma Veda, by Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA. Already published, Fasciculus I. No. 78.

The VEDÁNTA SÚTRAS. Commenced by DR. RÖER, and continued by Pandita Ráma Náráyana Vidyaratna, Published, Fasciculi I. II. III. and IV. Nos. 64, 89, 172, and 174.

The TAITTIRÍYA SANHITÁ of the Black Yajur Veda. Edited by Dr. E. RÖER, and E. B. COWELL, M. A. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII. XIII. and XIV. Nos. 92, 117, 119, 122, 131, 133, 134, 137, 149, 157, 160, 161, 166 and 171.

The TAITTIRÍYA BRÁHMANA of the Black Yajur Veda. Edited by Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. and XI. Nos. 125, 126, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 175 and 176.

The MA'EKANDEYA PURA'NA. Edited by the Rev. K. M. BANNERJEA. Already published, Fasciculi I. II. III. IV. and V. Nos. 114, 127, 140, 163 and 169.

An English Translation of the SÁHITYA DARPAÑA by DR. BALLANTYNE.

* For a list of the Persian and Arabic works in progress, see No. 130 of the Bibliotheca Indica.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE OLD SERIES.

	<i>Former Price.</i>	<i>Reduced Price.</i>
The first two Lectures of the Sanhita of the Rig Véda, with the Commentary of Mádhava Achárya, and an English translation of the text. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 1 to 4, ...	4 0 0	2 8 0
The Brihad Aranyaka Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 5 to 13, 16 and 18, ...	11 0 0	6 14 0
An English Translation of the above Upanishad and Commentary. Nos. 27, 38 and 135, ...	3 9 0	1 14 0
The Chihándogya Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 14, 15, 17, 20, 23 and 25, ...	6 0 0	3 12 0
The Taittiriya, Aitaréya and S'wétas'watara Upanishads with Commentary, &c. Nos. 22, 33, and 34, ...	3 0 0	1 14 0
The Is'a, Kéna, Katha, Pras'na, Mundaka, and Mándukya Upanishads, with Commentary, &c. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 24, 26, 28, 29, 30 and 31, ...	6 0 0	3 12 0
The Taittiriya, Aitaréya, S'wetas'watara, Kéna, Is'a, Katha, Pras'na, Mundaka and Mándukya Upanishads. Translated from the Original Sanskrit, by Dr. E. Röer, Nos. 41 and 50, ...	2 0 0	1 4 0
Division of the Categories of the Nyáya Philosophy, with a Commentary and an English Translation, by Dr. E. Röer, Nos. 32 and 35, ...	2 0 0	1 4 0
The Sáhitya-Darpana, or Mirror of Composition, by Viswanátha Kavirája, edited by Dr. E. Röer, Nos. 36, 37, 53, 54 and 55, ...	5 5 0	4 0 0
The Chaitanya Chandrodaya NátaKa of Kavikarnapura, Edited by Bábu Rájendralál Mitra, Nos. 47, 48 and 80, ...	3 0 0	1 14 0
The Uttara Naishadha Charita, by Sri Harsha, with the Commentary of Náráyana. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 39, 40, 42, 45, 46, 52, 67, 72, 87, 90, 120, 123 and 124, ...	12 0 0	7 8 0
The Sánkhyá-Pravachana-Bháshya. Edited by FitzEdward Hall, A. M., and to be translated by J. R. Ballantyne, LL. D. Nos. 94, 97 and 141, ...	0 0 0	1 14 0
The Sarvadars'ana-Sangraha; or an Epitome of the different systems of Indian Philosophy. By Mádhaváchárya. Edited by Pandita Is'warachandra Vidyáságara. Nos. 63 and 142, ...	0 0 0	1 4 0
The Súrya-siddhánta, with its Commentary the Gúdhártha-prakás'aka. Edited by FitzEdward Hall, A. M. Nos. 79, 105, 115 and 146, ...	0 0 0	2 8 0
The Tale of Vasavadattá, by Subandhu, with its Commentary entitled Darpana. Edited by FitzEdward Hall, A. M. Nos. 116, 130, 148	0 0 0	1 14 0
The Elements of Polity, by Kámandakí. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. Already published, Fasciculus I. II. being Nos. 19 and 179, ...	0 0 0	1 4 0

